

# ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ



Ф. М. ДОСТОВВСКИЙ

---

МАЪСУМА



Ф. М. Достоевский  
МАЪСУМА



САЙЛАНМА

ТОШКЕНТ  
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти  
1985

**«ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ»  
СЕРИЯСИНИНГ ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ**

---

Зулфия  
Эркин Воҳидов  
Азиз Қаюмов  
Матёқуб Қўшиқонов  
Жамол Камол  
Омон Матжон  
Қодир Мирмуҳамедов  
Мирмуҳсин  
Асқад Мухтор  
Ғайбулла Саломов  
Рубен Сафаров  
Александр Удалов  
Ўлмас Умарбеков  
Ўткир Ҳошимов  
Озод Шарафитдинов  
Шоислом Шомуҳамедов



Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

## ҚИМОРБОЗ

Роман

(Еш йигитнинг ёзгалари)

*Иброҳим Гафуров таржимаси*

### I боб

Ниҳоят, икки ҳафтадан сўнг яна қайтиб келдим. Бизни-килар уч кундан бери Рулетенбургда эдилар. Улар мени кўзлари тўрт бўлиб кутаётган бўлсалар керак, деб ўйлаган эдим, бироқ янглишган эканман. Генерал менга назар-писанд қилмай қаради, димоқ-фироқ билан гаплашди ва опасининг ҳузурига юборди. Қўлларига қаердандир пул тегиб қолгани равшан эди. Назаримда, генерал ҳатто менинг кўзимга тик қаролмагандай бўлиб туюлди. Марья Филипповна ҳаддан ташқари югуриб-елар, шунинг учун ҳам мен билан тил учида сўзлашди; шунга қарамасдан, пулни олди, санаб чиқди ва айтишим керак бўлган сўзни эшитди. Тушлик зиёфатга Мезенцов, французи тушмагур ва яна аллақандай бир инглизни кутишмоқда эди: ҳамёнда жарақлаган пулинг бўлгандан кейин московчасига зиёфат бермай иложинг қанча. Полина Александровна мени кўриб, мунча узоқ йўқ бўлиб кетдингиз?— деб сўради-ю, жавобимни ҳам кутмасдан аллақаёққа кетиб қолди. Албатта, у буни атай қилди. Лекин барибир у билан яхшилаб гаплашиб олишимиз керак. Кўп гаплар йиғилб қолди.

Менга меҳмонхонанинг тўртинчи қаватидан кичкина хопа ажратишди. Бу ерда мени генералнинг аъёнларидан деб ҳисоблашади. Улар бу ерда ўзларининг унча-мунча одамлардан эмасликларини кўрсатиб улгуришган шекилли. Бу ердагилар генерални ҳаддан ташқари бой рус ақобири деб биллинади. У ҳали тушлик бўлмасданоқ бошқа юмушлар қаторида менга иккита минг франклик пулни майдалаб келишни тошширди. Пулларни меҳмонхона идорасидан майдалаб келдим. Энди бизга камидан бир ҳафта худди миллионер деб қарашади. Мен Миша билан Надяни олиб сайр қилгани бормоқчи бўлиб турсам, зинадан сизни генерал қақиряпти, деб қолишди; белаларни қаерга олиб боришимни билгиси келибди. Бу

одам бутунлай менинг кўзимга тик қаролмайдиган бўлиб қолибди; у тик қарашни жуда истаydi, лекин мен ҳар сафар унга ҳаёсизларча бақрайиб қараб тураверман, шунинг учун у бир оз хижолатга тушгандай бўлади. У гоятда оҳанжамадор қилиб, бир жумлани иккинчиси устига қалаштириб ва ниҳоят бутунлай чалкашиб кетганча менга болаларни воксалдан нарироқда, богда ўйнатиб юришим кераклигини тайинлади. Охирида жуда ҳам жаҳли чиқиб кетди-да, дангалига кўчиб қўя қолди:

— Бўлмаса, сиз уларни воксалга рулеткага олиб боришдан ҳам тоймайсиз. Сиз мени маъзур тутинг,— деб кўниб қўйди у,— лекин мен биламан, сиз ҳали анча ҳавойи боласиз, қимор ўйнашдан ҳам тоймайсиз. Ҳар қалай, мен сизнинг насихатгўйингиз эмасман, ўз бўйишга бундай вазифани олмоқчи ҳам эмасман, лекин ҳар ҳолда бир нарсани айтиб қўйишга ҳақим борки, мени иснодга қўймасангиз...

— Ахир менда пул деганининг ўзи йўқ,— деб хотиржамлик билан жавоб бердим унга,— ўйнайдиган одамнинг аввало пули бўлиши керак.

— Мен ҳозирнинг ўзида пулингизни бераман,— деб жавоб берди генерал андак қизариқираб, тортмасини титкилаб қаради, дафтарчасини варақлаб кўрди, шунда у менга бир юзу йигирма сўмча бериши кераклиги маълум бўлди.

— Сиз билан қандоқ ҳисоблашсак экан,— деб тилга кирди у,— пулни талер ҳисобига ўтказиш керак. Ҳа, мана яхлитгина юз талер олинг,— қолгани яна ахир бизда қоляб кетмас.

Мен миқ этмай пулни олдим.

— Сиз, марҳамат қилиб, менинг сўзларимдан ранжиманг, сиз дарров хафа бўласиз... Сизга ҳалиги ганини айтган бўлсам, нима десамкин, огоҳлантириб қўйдим, албатта, бундай қилишга бирмунча ҳақим ҳам йўқ эмас...

Тушликка яқин болалар билан ўйга қайтиб келаётсак, бутун бир издиҳомга дуч келдик. Бизникилар аллақандай вайроналарни томоша қилгани боришибди. Иккита қўлнинг ўргилсини коляска, ўйноқлаган гаройиб отлар! Mademoiselle Blanche<sup>1</sup> Марья Филипповна ва Полина билан бир коляскада; французни тушмагур, инглиз ва бизнинг генерал от миниб олинган. Ўткинчилар йўлдан тўхтаб томоша қилиб қарашади, ҳамманинг оғзини очиб қўйишди, лекин барибир генералнинг иши чатоқ. Мен ҳисоблаб чиқ-

<sup>1</sup> Мадемаузель Бланш.

дим, тўрт мишг франики мен олиб келдим, бупга яна уларнинг қўлларига ғойибдан келиб қолган уч-тўрт мишгини қўшилса, жами етти-саккиз мишг бўлади. Mademoiselle Blanche учун бу урвоқ ҳам бўлмайди.

Mademoiselle Blanche ҳам опаси билан бизнинг меҳмонхонада туради; бизнинг французимиз тушмагур ҳам шу атропода. Хизматкорлар уни «monsieur le comte»<sup>1</sup> деб аташади, Mademoiselle Blanchening опасини эса «madame la comfesse»<sup>2</sup> дейишади, балки ростдан ҳам улар comte et comtesse бўлсалар керак.

Биз ҳаммамиз биргаликда овқатланишга ўтирганимизда monsieur le comte мени танимасликка олишини билардим. Генерал бизни ташиштириб қўйишни ёки жила қурса, менинг кимлигимни маълум қилишни хаёлига ҳам келтирмасди; monsieur le comte Россияда бўлган ва улар outchitel<sup>3</sup> деб атайдиган кимсалар жинқарча бир қушчадан бошқа нарса эмаслигини биларди. Айтганча, у мени жуда яхши ташийди. Лекин, очигини айтганда, мен бу тушлик дастурхонга чақирилмаган бўлсам-да, келиб ўтирибман; афтидан, генерал фаромуш қилган чоғи, акс ҳолда мени table d'hôt<sup>4</sup> да овқатланишга жўнатган бўларди. Мен ўзим сур бўлиб келавардим, шунинг учун генерал менга нохуш назар ташлади. Оққўнғил Марья Филипповна дарҳол менга ўтиргани жой кўрсатди; лекин мистер Астлей билан учрашиб қолганимиз мени қутқарди ва беихтиёр уларнинг жамиятларига тегишли одамдай бўлиб қолдим.

Бу галати англисини мен олдин Пруссияда ўзимизникиларга етиб олиш учун бораётганимда вагонда учратган, у билан рўпарамарўпара ўтирган эдик; кейин мен у билан яна Францияга ўтиб бораётган чоғимда кўришдим; ниҳоят — Швейцарияда учрашдик; кейинги икки ҳафта давомида — икки маротаба бир-биримизга дуч келдик, мана эндиликда уни Рулетенбургда кўриб турибман. Мен ҳеч қачон ўз ҳаётимда бу қадар уятчан одамни учратмаганман; у тентак бўладиган даражада уятчан, ўзи ҳам албатта, буни билади, чунки эс-хушини бутунлай еб қўйган одам эмас. Ҳар қалай у жуда ҳам ёқимтой ва ювош киши. Биришчи маротаба Пруссияда учраганимизда мен унга солдим. У менга бу йил ёзда Норд-Канеда бўлганини, Нижегород ярмаркасини бориб кўриш истаги бор-

<sup>1</sup> Жаноб граф (франц.).

<sup>2</sup> Графиня хоним (франц.).

<sup>3</sup> Учитель (муаллим).

<sup>4</sup> Табльдот — умумий стол (франц.).

лигини айтиб берди. Унинг генерал билан қандай тапши бўлиб қолганлигини билмайман; назаримда Полина унинг жигаридаш беаёв уриб қўйган. Қиз кириб келганда, у тош шафагидай ловуллаб кетди. Мен дастурхон атрофида унинг ёнида ўтирганимдан жуда суюнди, афтидан, мени ўзининг қиёматли ошнаси деб биллади.

Французи тушмагур дастурхон тепасида ҳеч кимга гап бермасди: у ҳеч кимни назар-писанд қилмайди, кибру ҳавоси балад; Москвада эса эсимда бор, роса оғзини кўпиртириб гапирганди. У молния ишлари ҳамда рус сиёсати ҳақида ҳаддан ташқари кўп гап сотарди. Генерал отдан тушса ҳам, эгардан тушмаслик учун унда-мунда беозоргина минғирлаб, унинг баъзи гапларини ишкор этган бўларди.

Менинг аҳвол-руҳиям жуда ғалати эди; тановул ҳали яримлаб улгурмасдан яна ўзимга-ўзим ўша довмий ва одат бўлиб қолган саволни берган эдим: нега мен бу генералнинг атрофида ўралашиб юрибман, нега улар билан аллақачоноқ орани очиқ қилмадим? Онда-сонда Полина Александровнага кўз қиримни ташлаб қўярдим; у эса мен томонга ҳатто қарагиси келмасди. Охири жуда жаҳлим чиқиб кетди, битта-яримтасини хафа қилгим келиб қолди.

Аввало ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ижозат ҳам сўраб ўтирмасдан овозим борича бошқаларнинг гапига аралашдим. Мен ҳаммадан ҳам французи тушмагур билан жанжаллашишни истардим. Генералга ўгирилиб қарадим-да, тўсатдан унинг сўзини бўлиб, овозимни балад кўтариб ва равшан қилиб, бу йил ёзда меҳмонховаларда руслар табльдотлар атрофида ўтириб овқатланолмайдилар шекилли, дедим. Генерал менга ҳайрон бўлиб қаради.

— Агар сиз ўзингизни ҳурмат қиладиган одам бўлсангиз, — деб сўзимни давом эттирдим мен, — унда албатта бошингиз сўкишдан, таъна-тазаррулардан чиқмай қолади. Париж билан Рейнда ва ҳатто Швейцарияда табльдотлар атрофини шунчалар кўп қандайдир полякваччалар ва уларга хайрихоҳ бўлган бўлар-бўлмас французи қурмагурлар қураб олганларки, мабодо рус бўлсангиз, бир оғиз сўз айтишга имкон бермайдилар.

Мен буни французчалаб гапирдим. Генерал менинг бу одобсизлигимдан на жаҳли чиқини ва на ҳайрон бўлишини билмай ажабланиб қолган эди.

— Демак, сизни кимдир қаердадир тоза адабингизни берганга ўхшайди, — деди французчамиз нописандлик ва нафрат билан.

— Мен аввал Парижда битта поляк билан сўкишни қолдим, — деб жавоб бердим, — кейин шу полякнинг ёнига олган битта француз офицери билан уришдим. Ундан кейин мен монсиньорнинг кофесига тупурмоқчи бўлганлигимни айтиб берганимдан сўнг французларнинг бир қисми менинг томонимни олди.

— Тупурмоқчи бўлдингиз? — деб сўради генерал камоли таажжубланиб ва ҳатто ён-верига қараб қўйди. Французи тушмагур менга ишонқирамасдан қараб турарди.

— Худди шундай, — деб жавоб қилдим. — Зарурат юзасидан бир зумга Римга кириб ўтиш керак бўлиб қолганлиги, икки кундан бери шуни ўйлаб юрганлигим учун мен авлиё отанинг Париждаги элчихонасига паспортимни тўғрилагани бордим. У ерда мени ёши элликларга бориб қолган, обияти қочган башараси жуда совуқ бир аббатча кутиб олди, сўзимни одоб билан қуруққина эшитди ва кутиб туришни сўради. Мен ҳарчанд шошилиб турган бўлсам-да, лекин албатта, начора, кутиб ўтирдим ва чўптагимдан «Opinion nationale»<sup>1</sup>ни чиқардим у Россияга қарши ёзилган жуда ҳам даҳшатли сўкишни ўқий бошладим. Шу орада мен қўшни хона томондан кимдир монсиньорнинг қошига кириб кетганлигини сезиб қолдим; менинг аббатим тушмагур ер ўпиб таъзимлар қилаётганига кўзим тушди. Мен унга яна ўзимнинг илтимосимни такрорладим; илгаригидан ҳам қуруқроқ қилиб яна кутиб туринг деди. Кўп ўтмай яна бир бегона одам иш билан кирди, — қандайдир бир австриялик экан, унинг сўзини эшитиб, дарҳол юқорига бошлашди. Шунда жуда кўнглим гаш бўлиб кетди; ўрнимдан туриб аббатнинг қошига бордим-да, монсиньор қабул қилаётган экан, менинг ишимни ҳам дарҳол битириб берсин, деб талаб қилдим. Шунда аббат қутилмаганда қаттиқ ҳайратга тушиб орқага тисарилди. Аллақандай арзimas бир рус кишини ўзини қандай қилиб монсиньорнинг меҳмонларига тенг кўрганлигига у сира ҳам тушунолмасди. Мени таҳқирлаш имкони туғилганидан худди хурсанд бўлиб кетгандай у бошимдан оёғимгача назари илмай қараб чиқди-да, безбетлик билан башарамга қичқирди: «Наҳот монсиньор сизни деб ўз кофесидан воз кечади, деб ўйласангиз?» Шунда мен ҳам ундан қолишмасдан, ҳатто ундан ҳам ўтказиброқ қичқирдим: «Шуни билиб қўйинг, мен монсиньорнинг кофесига

---

<sup>1</sup> «Халқ фикри» (франц.).

тупурдим! Агар сиз дарҳол менинг паспортимни тўғрилаб бермасангиз, унда олдига ўзим чиқаман!»

«Қандай! Унинг олдида кардинал ўтирганда-я!» — деб қичқирди даҳнатга тушган шўрлик аббат мендан ўзини олиб қочаркан, чопиб эшик олдига борди-да, қўллариши ёзиб уни тўсди, гўё ўлсам ҳам сени ўтказмайман дегандай.

Шунда мен унга ўзимнинг осий ҳамда ваҳший эканлигимни айтдим, яъни «*que ie suis bérétique ef barbare*», барча мана шу архиепископлар, кардиналлар, монсиньорлар ва ҳоказо, ва ҳоказоларни бир пулга олмаслигимни билдирдим. Бир сўз билан айтганда, мен ҳам орқага қайтмаслигимни маълум қилдим. Аббат менга ёмон ўқрайиб қаради, қўлимдан паспортимни юлқиб олди-да, тепага чиқиб кетди. Бир дақиқадан сўнг паспортим тўғри бўлди. Мана, кўрсангиз ҳам бўлади. — Мен паспортимни чиқардим-да, Рим визасини кўрсатдим.

— Лекин сиз буни, — деб сўз бошламоқчи бўлди генерал...

— Сиз ўзингизни даҳрий ва ваҳший кўрсатиб қутулиб кетибсиз, — деди иршайиб французчамиз. — «*Cela n'était pas si bête*»<sup>1</sup>.

— Наҳот бизнинг русларга шундай қараш тўғри бўлса? Руслар бўлса бу ерда ўтириб, оғизларини очишга журъат қилолмайдилар ва ҳатто ўзларининг рус эканликларидан воз кечинга ҳам тайёрлар. Аббат билан жанжаллашиб қолганимни ҳаммага айтиб берганимдан сўнг, ҳар қалай, Париждаги меҳмонхонада мен билан анча-мунча эҳтиёт бўлиб муомала қила бошлашди. Дастурхон атрофидагилар ичида менга ҳаммадан кўпроқ ола қараб ўтирадиган семиз поляк панци ҳам ўзини четга олди. Уни иккинчи йилда француз егериг милитининг ўқини қаерга бўшатишини билмай тўпна-тўғри бир одамга қарата отган эди, мен икки йил бурун егер отган шу одамни кўрганлигимни ҳикоя қилиб берганимда, французлар бармоқларини тишлаб қолишди. Ўқ еган одам ўнанда ўн яшар бола эди, унинг хонадони Москвадан чиқиб кетинга улгурмаганди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, — французни газаби қайнаб кетди, — француз аскарлари ёш болага ўқ отмайди!

— Лекин шундай бўлган эди, — деб жавоб бердим. — Буни менга иестефодаги капитан, ҳурматли бир одам сўйлаб берди, юзининг чаккасида қолган ўқ пизини ўз кўзим билан кўрдим.

<sup>1</sup> Бу унчалар аҳмоқлик эмас (*франц.*).

Француз увундан-узсқ қилиб бир парсаларни бидирлай бошлади. Генерал унинг ёппи олмоқчи бўлди, шу заҳот мен унга мисол учун ўч иккинчи йилда французлар қўлида асирликда юрган генерал Перовскийнинг «Эсдаликлари»дан лоақал парчалар ўқиб кўришни маслаҳат бердим. Ниҳоят, Марья Филипповна гапни бошқа ёққа буриш учун алланарсаларни сўзлай бошлади. Генерал мендан қаттиқ порози эди, чунки биз француз билан тузна-тузук гижиллаша бошлагандик. Лекин менинг француз билан тортишувим мистер Астлейга жуда маъқул тушди шекилли; у стол ёнидан турар экан, мени ўзи билан бир қадаҳ вино ичишга таклиф этди. Кечқурун ўзим кутгаидек бўлди, Полина Александровна билан чорак соатгина гаплашиб олдим. Сайр қила туриб гаплашдик. Хамма воксал олдидаги боққа кетди. Полина фаввора қаршисидаги ўриндиққа ўтирди, Наденькани болалар билан шу яқин атрофда ўйнагани юборди. Мен ҳам Мишани фавворага жўнатдим ва биз алоҳа ёлғиз ўзимиз қолдик.

Олдиниға, албатта, ишларимиздан гаплашдик. Мен ўзим олиб келган етти юз гульденни берган эдим, Полинининг жаҳли чиқиб кетди. У менга гаровга қўйиш учун бриллиантлар бериб юборган эди, шунинг ҳисобидан Париждан жуда бўлмаганда икки минг гульден ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ пул олиб келишимни кутганди.

— Менга қандай бўлмасин пул керак,— деди у,— топмаса иложи йўқ, акс ҳолда ҳолим хароб.

Мен йўқлигимда бу ерда нима воқеалар рўй берганлигини сўраб-суриштирдим.

— Петербургдан келган иккита хабардак бошқа ҳеч гап йўқ: олдин бувимизнинг аҳволи оғир дейишди, икки кундан сўнг эса эҳтимол ўлган бўлса керак, деган гап тарқалди. Бу гапни Тимофей Петрович топиб келди,— деб қўшиб қўйди Полина,— у эса жуда пухта одам. Охириги, узил-кесил хабарни кутянимиз.

— Демак, бу ерда ҳамма шуни кутаётган экан-да?— сўрадим мен.

— Албатта, ҳамма-ҳаммаси, ярим йилдан бери фақат шунга кўз тикишади.

— Сиз ҳам кўз тикканмисиз?— сўрадим мен.

— Мен кампирга қариндош эмасман. Генералнинг ўғай қизи бўламан, холос. Лекин биладан, кампир мени ҳам васиятида эслаб ўтади.

— Назаримда сизга жуда кўп нарса қолдирса керак,— дедим мен унинг сўзини тасдиқлаб.

— Ҳа, у мени яхши кўрарди; лекин нега сизнинг назарингизда шундай туюляпти?

— Айтинг-чи,— саволига савол билан жавоб қилдим мен,— бизнинг маркизимиз ҳам барча оилавий сирлардан хабардорми дейман?

— Сиз ўзингиз нега бунга қизиқиб қолдингиз?— деб қуруққина қилиб сўради Полина менга хўмрайганча боқиб.

— Қизиқмай-чи, янглишмасам, генерал ундан қарздор бўлиб қолган шекилли.

— Тўғри тусмол қилар экансиз.

— Хўп, агар у бувимиз ҳақида эшитмаган бўлса, пул бериб ўтирармиди? Стол атрофида ўтирганимизда сизнингизми: у уч мартача кампир ҳақида сўз очди, уни кампиршо: «la baboulinka»<sup>1</sup>, деб атади. Шунчалар генерал билан оғиз-бурун ўпишиб, апоқ-чаноқ бўлиб кетишибди-я!

— Ҳа, сиз ҳақсиз. У менга ҳам мерос тегаётганини эшитса, ўша заҳоти совчи қўяди. Сиз мана шуни билмоқчимиздингиз?

— Энди совчи қўядими? У анчадан бери совчи қўйиб юрибди, деб ўйлаган эдим.

— Сиз аъло даражада яхши биласизки, ундаймас!— юракдан деди Полина.— Сиз бу инглизни қаерда учратдингиз?— деб қўшиб қўйди у бир дақиқа жимликдан сўнг.

— Ҳозир у ҳақда сўрасангиз керак, деб турган эдим.

Мен мистер Астлей билан авваллари сафарларда учрашиб қолган чоғларимни ҳикоя қилиб бердим.

— У уятчан ва дарров кўнгил берадиган йигит, сизни ҳам, албатта, яхши кўриб қолгандир?

— Ҳа, у мени яхши кўради,— деб жавоб берди Полина.

— Лекинига у французга қараганда ўн баробар давлатмандроқ. Пима, ростдан ҳам, французнинг бирон нарсаси борми? Ишонса бўладими шунга?

— Ишонса бўлади. Унинг аллақандай château<sup>2</sup> и бор. Менга кеча генерал бунга оғиз тўлдириб айтди. Ана энди кўнглингиз тўлдими?

— Мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда албатта инглизга турмушга чиқардим.

— Пимага?— сўради Полина.

— Француз ҳусндор бўлгани билан насткашроқ, инглиз

<sup>1</sup> Ла бабулинька.

<sup>2</sup> Қаср (франц.).



еса ҳалол одам ва бунинг устига яна ўн карра бойроқ, — чўрт кесдим мен.

— Ҳа, лекин француз — ҳам маркиз, ҳам ақллироқ, — деб жавоб берди у ғоятда хотиржамлик билан.

— Ростдаими? — давом эттирдим мен яна аввалгидек.

— Худди шундай.

Полиага менинг саволларим ҳаддан ташқари ёқмас ва у сўзларининг оҳанги, жавобларининг кўрслиги билан менинг жаҳлимни чиқармоқчи бўлаётганлиги кўриниб турарди, мен унга дарҳол бунни айтдим.

— Нима қипти, жаҳлингизни чиқаришни яхши кўраман. Менга турли саволлар беряпсиз, тусмоллар қияпсиз, мен ҳам шунга изн бериб ўтирибман, сиз ҳам бунинг жабрини тортинг-да.

— Мен ҳақиқатан ҳам, сизга турли-туман саволлар беришга ҳақлиман деб ўйлайман, — деб жавоб бердим бамайлихотир, — уларни деб, истаганча жабру жафо тортишга тайёрман, ўзимнинг ҳаётим сира кўзимга кўринмай қолди.

Полина қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Сиз менга охири марта Шлапгенбергда бир оғиз сўзингиз билан ўзимни жарга ташлашга ҳозирман, деб эдингиз, у ерда чамаси жарликнинг чуқурлиги минг футдан кўпроқ чиқар эди. Мен бир кунмас бир кун шу сўзни айтиб юбораман, сиз унинг жабрини қандай чекишингизни ўз кўзларим билан кўришни истайма, лекин ишончингиз комил бўлсин, бунга менинг продам етади. Сизни кўргани кўзим йўқ, негаки, кўп нарсаларга сизга изн бердим, ундан ҳам баттарроқ кўргани кўзим йўқ — шунинг учунки, сиз менга жуда кераксиз. Аммо ҳамон менга керак экансиз, сизни эҳтиёт қилишга мажбурман.

У ўрнидан кўзгала бошлади. Полиа зардаси қайнаб гапирарди. Кейинги пайтларда қачон мен билан гаплаганса, гапни қаҳр-ғазаби тўлиб-тошганча тугатар, бу чинакам дарғазаблик эди.

— Бир нарсани сўрасам, майлими? *Mademoiselle Blanche* ким ўзи? — деб сўрадим уни яна гапга солиш учун.

— Ўзингиз *mademoiselle Blanche* нинг қимлигини яхши биласиз. Ўшандан бери ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. *Mademoiselle Blanche* балки генералойим бўлиб қолгани ҳам мумкин — албатта, башарти бувимизнинг ўлими ҳақидаги миш-миш тўғри чиқса, чунки *mademoiselle Blanche* ҳам, опаси ҳам, амакиваччаси *cousin*<sup>1</sup> маркиз ҳам — барчалари биз сиhib, хонавайрон бўлганлигимизни яхши билляди.

<sup>1</sup> Кузеп (амакивачча).

— Генералнинг ошиқу беқарорлиги ростми?

— Ҳозир гап бунда эмас. Яхшилаб қулоқ солинг ва эслаб қолинг: мана шу етти юз флоринни олиб, ўйнагани боринг, менга рулеткада иложи борича кўпроқ пул ютиб келинг; менга ҳозир ҳаммасидан ҳам пул зарурроқ.

У шу сўзни айтди-ю, Наденькани чақирди-да, воксал томон юрди ва бизникиларга бориб қўшилди. Мен бўлсам, чап томонга, биринчи дуч келган йўлкага бурилдим, ҳайроп бўлган, бошим қотганди. Рулеткага бориш амр қилингандан сўнг калламга бир нарса қарсиллаб урилгандай бўлди. Жуда ғалати: ўйлайдиган нарсаларим жуда кўп эди, бунинг ўрнига мен Полинага бўлган ҳис-туйғуларим, сезгиларимни бир бошдан таҳлил қилишга шўнғидим. Очиги, менга ҳозир қайтиб келган кунимдан кўра икки ҳафта бу ерда бўлмаган пайтим анча осонроқ эди, гарчи мен йўлда уни телбалардай соғиниб, этагига ўт кетган одамдай югурдим, ва ҳатто уни тушларимда тез-тез кўрдим. Бир кун (бу Швейцарияда бўлган эди) мен вагонда ухлаб қолиб уйқуда Полина билан овоз чиқариб гаплашибман шекилли, ёнимда ўтирган барча йўловчилар кулиб юборишди. Мана энди яна бир карра ўзимга ўзим савол беряпман: уни севаманми? Ва яна саволимга жавоб топа олмадим, яъни тўғрироғи, мен яна, эҳтимол, бу юзинчи марта бўлса керак, ўзимга ўзим уни кўргани кўзим йўқ, деб жавоб бердим. Ҳа, уни кўргани кўзим йўқ. Шундай бир дақиқалар бўлар эдики, (яна худди айни ҳар сафар ганимизнинг охирида) мен уни бўғиб ўлдириш учун ярим умримни беришга рози эдим! Қасам ичаманки, мабодо, унинг кўксига ўткир пичоқни секин-астагина ботириш мумкин бўлсайди, назаримда, мен буни лаззатлашиб қилардим. Ваҳоланки, барча муқаддас нарсалар номига қасам ичиб айтаманки, агарда у Шлангенбергда, ўша томошагоҳда менга чиндан ҳам «пастга ташланг», деб амр этса, унда мен дарҳол ажиб бир фароғат ичида ўзимни учурумга отган бўлардим. Мен буни биламан. Қандай бўлмасин, орани очиқ қилмоқ керак. Буларнинг ҳаммасини у жуда яхши тушунади, мен унга ҳеч қачон етолмаслигим, бу борада барча хаёлларим рўё эканлигини тўғри ҳам равшан англашим унга аён — мана шунин билганлиги унга беҳад роҳат бағишлайди, мен бунга ишонаман; бўлмаса у гоятда ақлли ва эҳтиёткор қиз бўла туриб, менга шунчалар очиқ-сочиқ, яқин муносабат қилишга йўл қўярмиди? Назаримда, у менга ўз қули олдида уни одам ўрнида кўрмай бемалол ечинаверган қадимги малика каби қарайди. Ҳа, у мени кўпинча одам ўрнида кўрмайди...

Бироқ у менга рулеткада қандай бўлмасин ютишни буюрди. Нега, нима учун ютиш керак, қизнинг доимо ҳисоб-китоб билан банд калласида яна қандай янги фикрлар гужгон ўйнамоқда?— буларни ўйлаб ўтиришга фурсатим йўқ эди. Бунинг устига шу мен бўлмаган икки ҳафта мобайнида турли-туман янги воқсалар рўй берган бўлса керакким, мен улар ҳақида ҳали ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдим. Ҳаммасини иложи борича тезроқ англаб, ичига кириб бориш керак эди. Лекин ҳозирча бунга вақт йўқ: рулеткага бормасам бўлмайди.

## II боб

Тан оламан, бу менга сира ёқмасди, мен ўйнайман деб, аҳд қилган бўлсам-да, лекин бошқалар учун бошлайман деб ҳаслимга ҳам келтирмагандим. Шу нарса мени бирмунча танг қилиб қўйган, шунинг учун ҳам ўйин залларига юрагим гаш бўлган ҳолда кириб бордим. Бу ерда биринчи қарашдаёқ ҳамма нарса менга ёқмади. Бутун дунё ва кўпроқ бизнинг рус газеталаридаги ялтоқланиб ёзилган мақолаларга асло тоқатим йўқ, уларда деярли ҳар баҳор ойлари мақола муаллифлари икки нарса ҳақида ҳикоя қиладилар: биринчидан, Рейндаги рулетка ўйналадиган шаҳарлардаги қимор залларининг фавқулодда улугвор ва ҳашамдорлиги, иккинчидан, гўёки столлар устида олтинлар тоғ-тоғ уюлиб ётиши ҳақида. Мақола муаллифларига бунинг учун ҳақ тўланмайди-ку; улар буни шунчаки холисанилло ялтоқланиб ёзадилар. Ушбу ярамас залларда ҳеч қандай улугворлик йўқ, олтинлар столда тепадай уюлиб ётиш у ёқда турсин, бир чимдимгинаси ҳам аҳён-аҳён кўзга ташланиб қолади. Албатта, ўйин мавсуми чоғлари баъзан кутилмаганда бирон телба ва ёхуд инглиз, ва ёхуд аллақандай осийли, ёхуд бу йил ёз пайтидагидай биропта турк пайдо бўладю, ё жуда кўн ютқизади ва ё ютади; бошқа ҳамма майда-чақа гульденга ўйнайди, ўрта ҳисобда стол устида доимо пул жудаям оз бўлади. Мен қимор залига киришим билан (умрим бино бўлиб биринчи марта) бир қанча вақтгача ўйнагани журъат қилолмай турдим. Бунинг устига одамлар тўдаси қисиб келарди. Лекин мен бир ўзим бўлганимда ҳам, ўшапдечам, фаҳмимча, ўйнамасдан, балки тезроқ кетиб қолган бўлардим. Очиғини айтсам, юрагим дуқиллаб урар, ўзимни совуққонлик билан тутиб туrolмасдим; мен Рулетенбургдан шунчаки қуруқдан-қуруқ чиқиб кетмаслигимни, ҳар қалай, билар ва бунга анча бўлган, имон келтирган

эдим, тақдиримда кескин ва узил-кесил нимадир рўй бериши керакдай эди. Шундай бўлиши керак, шундай бўлади. Узим учун рулеткадан шунчалар кўп нарса кутаётганим қанчалар кулгили бўлмасин, ўйиндан бирон-бир нарса кутиш ақлга сиғмайдиган тентаклик деб ўйловчиларнинг ҳамма тан олган, пўпакак босган фикрлари ҳам, менимча, шунчалар балки янада кулгилироқдир. Нега энди ўйин пул топишининг бошқа ҳар қандай усуллари, мисол учун, айтайлик, савдо-сотикдан кўра ёмонроқ экан? Тўғри гап, юзтадан битта ютади. Лекин — бу билан менинг нима ишим бор? Ҳ.

Ҳар ҳолда бу оқшом мен жиддийроқ бир нима бошламаслик, фақат уёқ-буёқнинг равишини олишликка аҳд қилдим. Бу оқшом агар бирон гап бўлганда ҳам, кутилмаган, енгил-елпи бир нарса бўлар, — деган қарорга келдим. Яна ўйиннинг ўзини ҳам ўрганиш керак эди; чунки рулетканинг минг турли таъриф-тавсифларини доимо ташналик билан ўқиганимга қарамасдан, ўз кўзим билан кўрмаганимча унинг қандайлигини ҳеч тушунолмас эдим.

Биринчидан, менга ҳаммаси шунчалар ифлос — қандайдир ахлоқан ярамас ва ифлос бўлиб кўринди. Мен қимор столлари атрофини қуршаб олган ўплаб, юзлаб оч, бесабр, бесаранжом афт-башаралар ҳақида гапирмай ҳам кўя қолай. Мен иложи борича тезроқ ва кўпроқ ютиб олиш истагида мутлақо ҳеч қандай ифлослик кўрмайман; менга тўқликдан доим кекириб юрадиган ҳар томонлама таъминланган бир ваъзхоннинг «майдага ўйнаса ўйпабди-да» деган аллақимнинг гапига жавобан: майдага ўйнаган янада ёмон, чунки бу майда тамагирлик, деган фикри жуда ҳам аҳмоқона бўлиб туюлади. Рост: майда тама ва йирик тама — бир нарсамас. Бу нисбий тушунча. Ротинильд учун майда туюлган нарса мен учун жуда йирик, бойлик орттириш ва давлат тўплашга келганда, одамлар фақат рулеткада эмас, ҳамма жойда бир-бирларидан нималариндир тортиб оладилар ва ютадилар. Уларнинг доимий машғулотлари шу. Умуман, бойлик йиғиш ва фойда кўриш аблаҳликми-йўқми — бу бошқа масала. Бироқ мен буни бу ерда ҳал қилмайман. Мен ўзим ҳам қандай бўлмасин, ютиш истаги билан келганман, шунинг учун ҳам, мана шу барча тама ва барча тамагирона ифлослик, агар истасангиз, залга кираётган чоғимда менга қўл келар, юрагимга тушунарлироқ эди. Ҳаммадан ҳам яхшиси, бир-бирларидан қисиниб-қимтиниб ўтирмай, очиқ-ошқора ҳаракат қилишларида. Ўз-ўзини алдаб ўтиришининг нима ҳожати бор? Энг пуч ва бефойда иш! Рулетка теварагига

ийгилган мана шу барча аблахлар ўз машғулотларига шу қадар ҳурмат билан қарар, столлар атрофини шулчалар жиддият ҳамда иззат-икром билан қуршар эдиларки, бир қарашда худди мана шу нарса айниқса, хувук бўлиб кўринарди. Мана шунинг учун ҳам бу ерда қайси ўйин таънавис генг<sup>1</sup> дейилади ва қайси ўйин ҳалол одамга мунособ кўрилади, — кескин фарқланиб туради. Икки хил ўйин бор, бири — жентльменларга хос, иккинчиси — авомга, турли қаланғи-қасанғи аблахлар ва тамағирларга хос. Бунда буни кескин ажратадилар ва шу ажратишнинг ўзи моҳият эътиборига кўра тубанликдир! Айтайлик, жентльмен беш ёки ўн луидор қўйиши мумкин, бундан кўпи жуда кам бўлади, боринги, ҳаддан зиёд бой бўлса, минг франк тикади, лекин буни фақат ўйин учун, фақат эрмак учун, фақат ютиш ва ёки ютқизиш жараёнини кузатиш учун қилади; лекин ҳеч қачон ўз ютуғи билан қизиқмайди. У ютуққа эришгач, мисол учун, овозини чиқариб кулиши, ён-берида турган кишиларга сўз қотиши, ҳатто яна қўйиши, яна икки баробар кўп тикиши мумкин, лекин буни у авомга ўхшаб ютиш учун эмас, фақат шу иш қизиқ бўлганидан, имкониятларни чамалагиси, ҳисоблаб кўргиси келганидан қилади. Бир сўз билан айтганда, у мана шу ўйин столларига, рулеткалар ва trente et quarante<sup>2</sup> га ўзининг кўнгилихуши учун яратилган эрмак дебгина қарамоғи керак. Банк асосида ётувчи тама ва тузоқни у бунда ҳаёлига ҳам келтирмасин. Агар унга ҳар бир гульден устида қалтираб турган мана шу барча бошқа ўйинчилар, қаланғи-қасанғилар ҳам худди унинг ўзи каби давлатманд одамлар ва жентльменлар бўлиб кўришса-ю, улар ҳам худди у каби фақат кўнгилихуши ва эрмак учун ўйнаётгандай туюлсалар, бу умуман ёмон иш бўлмасди, албатта. Бу воқеликни бутушлай билмаслик ҳамда одамларга соддадиллик билан қараш, албатта, ҳаддан ташқари аслзодалик бўлиб кўришган бўларди. Мен қаддиқомати повдадек ўн беш, ўн олти ёшли маъсума қизчаларини кўпгина оналар олдинга ўтказиб, қўлларига бирмунча тилла тағачалар тутқазиб, ўйинга ўргатганларини кўрганман. Қизойим ютадим, ютқизадим, албатта кулиб турар ва гоётада мамнуи бўлиб нари кетарди. Бизнинг генералимиз вазмин, салмоқланиб столга яқинланди, хизматкор югуриб келиб унга курси тутмоқчи бўлди, лекин у

<sup>1</sup> Гирром ўйин (франц.).

<sup>2</sup> Уттиз ва қирқ (франц.).

хизматкорни кўрмади; узоқ шошилмай ҳамёнини чиқарди; узоқ шошилмай ҳамёнидан олтин уч юз франк чиқарди, пулни қорага қўйди ва ютди. У ютуқни олмай столда қолдирди. Яна қора чиқди; бу сафар ҳам ютуқни олмади, училчи маротаба қизил чиқди ва у бирваракай бир минг икки юз франк ютқизди. У лабида табассум билан нари кетди, иродасини синади. Мен аминманки, шу тобда ушшг ичини ит тимдаларди ва агарда қўйилган пул икки ва ё уч баробар кўп бўлганда — у иродасини кўрсатолмас, ўзини тутолмай, ҳаяжонланаётганини билдириб кўярди. Ҳар қалай менинг кўз ўнгимда бир француз кулиб туриб, ҳеч бир ҳаяжонланмай олдин ютиб, сўнг ўттиз мингга яқин франкни ютқизиб қўйди. Ҳақиқий жентльмен мабодо, ўзинишг бутун сармоясини бой бериб қўйганда ҳам, ҳеч ҳаяжонланмаслиги керак. Пул жентльменликдан шунчалар тубан турадики, у ҳақда қайгуриб ўтиришининг ҳожати йўқ. Албатта, мана шу барча шароитлар ва барча аблаҳликлар балчилини кўриб кўрмаганга олиш анчайин киборона иш бўлур эди. Бироқ баъзан бунинг бутунлай тескариси ҳам, яъни ушбу барча аблаҳларни кўрини, англаш, жуда бўлмаганда, масалан, лорнет орқали томоша қилиш ҳам оқсуякликдан бўлиши мумкин: лекин бунда ушбу издиҳом ва ушбу балчиқни ўзига яраша бир эрмак: жентльменлар зерикиб қолмасин деб, ташкил қилинган галати бир томоша каби қабул этмоқ даркор. Ўзингиз шу издиҳом ичида тиқилиб юришингиз мумкин, лекин атрофингизга мен бу ерда фақат томошабинман, издиҳомга ҳеч қандай тегишли жойим йўқ, деган пшонч билан қарашингиз жойиздир. Дарвоқе, жуда синчковлаб кузатишининг ҳам ҳожати йўқ: чунки жентльменлар асло бундай қилмайдилар, чунки ҳар қалай, нима бўлмасин, бу томоша ҳаддан ташқари диққат-эътибор билан қарашга арзимайди. Ва умуман олганда ҳам, жентльменининг шоён диққат-эътиборига арзийдиган томошалар камдан-кам бўлади. Ҳар қалай, шахсан, менинг ўзимга буларнинг бари бағоят диққатга сазовор нарсалар бўлиб туюлади, айниқса, киши агар фақат томоша қилиш ниятида келмай, ўзини чин дилдан ва ихтиёрий тарзда мана шу аблаҳларнинг бири деб ҳисобласа. Менинг асл киноч-эътиқодларимга келадиган бўлсак, ҳозирги мулоҳазаларимизга уларнинг дахлдор ери йўқ. Майли, бу ўзи шундай бўла қолсин; виждолимни оқлаш учун айтаётирман. Бироқ яна бир нарсани айтиб қўйй, кейинги вайтларда ўзимнинг хатти-ҳаракатларим ва ўйларимни қандай бўлмасин бир маънавий ўлчовга солиб кўрини нимагадир ҳаддан ташқари нафратимни

қўзгатади. Мени бутунлай бошқа нарса ўз қомига олганди...

Аблақ одам, ҳақиқатап, жуда гирром ўйнайди. Столнинг тепасида жуда кўп патак ўғирликлар рўй беришини мен илкор қилолмайман. Столнинг икки томонида ўтириб ўйиннинг ҳисоб-китобини қиладиган круперларнинг ҳаддан ортиқ иши кўп. Вой, бу аблаҳлар-ей! Уларнинг кўпчилиги французлар. Айтмоқчи, мен бу ерда рулеткани кейин таъриф-тавсиф қилиш учун синчиклаб кузатиб, ўрганаётганим йўқ; мен келажақда ўзимни қандай тутишим кераклигини чамалаб, ишнинг режасини олаётирман. Мен шунини ҳам сезиб қолдимки, стол чеккасидан қимнингдир қўли чўзилиб келади-да, сиз ютган пулни ўзига тортиб олади ва бу ҳол тез-тез такрорланиб туради. Тортишув, бақриб-чақиринлар бошланади, қани — ютуқ меъца чиқди деб, исботлаб кўринг-чи, гувоҳлар топиб боқинг-чи!

Аввалига, буларнинг бари менга ақл бовар қилмайдиган чигал нарсалар бўлиб кўринди, мен пуллар рақамларга, сўнг жуфт, тоқ сонларга ва рангларга тикилишини базўр англаб, илғаб, ажратиб олдим. Мен бу оқшом Полина Александровнанинг пулларида юз гульденини тикиб кўришга қарор қилдим. Ўзим учун эмас, бошқа бирор учун ўйнаётганим ҳақидаги фикр кўнгилни ғаш қилиб турарди. Гоятда чигал бу ғашликдан тезроқ қутулгим келди. Менга нуқул Полина учун ўйнаб, ўз бахтимни барбод қиладигандек бўлиб туюларди. Ўйин столига қўя тегар-тегмас хурофий ҳисларга берилишга бало бормикин? Мен ёнимдан беш фридрихсдор, яъни эллик гульден чиқариб ўйинга қўйдим. Дигирчак айланди-да, ўн уч чиқди — мен ютқаздим. Амал-тақал қилиб, қандай бўлмасин, шу ердан қутулиб чиқиб кетини учун мен юрагим сирқираган ҳолда яна беш фридрихсдорни қизилга қўйдим. Қизил чиқди. Мен ўн фридрихсдорнинг ҳаммасини қўйдим — яна қизил чиқди. Мен яна ҳаммасини бирварақайига тикдим, яна қизил чиқди. Қизқ фридрихсдорни олиб, мен йигирма фридрихсдорни ўн иккита ўрта сонларга қўйдим, бунда нима чиқишини ўзим ҳам билмас эдим. Менга уч барабар ютуқ тўладилар. Шундай қилиб, ўн фридрихсдорим бирдан саксонга бўлиб қолди. Мен аллақандай фавақулда ва галати туйғудан ўзимни қасерга қўйишни билмасдим, дарров чиқиб кетгим келди. Менга агар ўзим учун ўйнаганимда, асло бундай ўйнамас эдим, деган хаёлот тиңчлик бермасди. Шунга қарамасдан, мен саксон фридрихсдорнинг ҳаммасини яна ўртага қўйдим. Бу сафар тўрт

чикди; менга яна саксон фридрихсдор тўлаши ва мен бир дунё — бир юз олтмиш фридрихсдорни олиб Полина Александровнани қидириб кетдим.

Улар ҳаммалари боғда сайр қилиб юришган экан ва мен у билан кечки таом чоғидагина кўришолдим. Бу сафар француз йўқ эди ва генералнинг жағи очилди: дарвоқе, у менга сизни ўйин столи атрофида кўришни истамасдим, деб айтиб ўтишни ўзига лозим кўрди. Агар мен қаттиқ ютқизиб қўйсам, унинг фикрича, бундан обрўсига путур етаркан; «лекин башарти, сиз жуда кўп ютганингиз тақдирда ҳам, барибир, бу мен учун яхши бўлмайди,— деб қўшимча қилди у салмоқланиб.— Албатта, мен сизнинг хатти-ҳаракатларингизга мошелик қилолмайман, лекин ўзингизга маълумки...» Шунда у яна ўз одати бўйича гаши охирига отказмади. Мен унга қуруққина қилиб, нулим ўзи жуда оз, шундай экан, агар ўйнаганимда ҳам, сезиларли даражада қаттиқ ютқизишимнинг иложи йўқ, дедим. Тезпага, ўз бўлмамага кўтарилгач, мен Полина унинг ютуғини бердим ва бундан кейин сиз учун ўйнамайман, деб айтдим.

— Нега энди?— деб сўради у татвишланиб.

— Чунки мен ўзим учун ўйнашни хоҳлайман,— дедим унга ҳайрон бўлиб қараганча,— бу эса менга халал беради.

— Сиз ҳалиям рулеткани ўзингизнинг бирдан-бир халоскорингиз, деб юрибсизми?— деб сўради у кивоямуз. Мен яна жиддий туриб, ҳа, деб жавоб бердим; менинг албатта ютаман деган ишончимга келганда эса, майли бу кулгили бўлиб туюла қолсин, мен розиман, «лекин мени ўз ҳолимга тинч қўйсалар бас».

Полина Александровна бугунги ютуқни ўртада тенг бўлиб оламиз, деб туриб олди ва менга саксон фридрихсдорни тутқиза бошлади, бундан кейин ҳам ўйинни шу шарт билан давом эттиравеишни таклиф қилди. Мен ютуқнинг ярмидан узил-кесил ва тамомила воз кечдим, бошқалар учун ўйнамаслигимнинг сабаби буни истамаганимдан эмас, ютқизиб қўйиндан кўрқаман, дедим.

— Мен ҳам, агар билсангиз, бу қанчалар тештаклик бўлиб туюлмасин, ёлғиз рулеткадан умид қиламан,— деди у хаёл сурганча.— Шунинг учун сиз мен билан тенг бўлишиб ўйинни давом эттиришингиз керак, ва — албатта — давом эттирасиз.— Шундай деб, у менинг эътирозларимга бошқа қулоқ солиб ўтирмай чиқиб кетди.



### III боб

Шундай бўлса ҳам, у кеча кун бўйи мен билан ўйин ҳақида оғиз очмади. Умуман, кеча, у мен билан гаплашишдан қочиб юрди. Менга муомаласи аввал қандай эса, шундай қолди. Учрашиб қолсак, яна ўша-ўша буткул менсимаслик ва ҳатто аллақандай нафратомуз ижирғанишга тўла муомала. Умуман, у менга бўлган нафратини яшириб ўтиришни истамайди: мен буни кўриб турибман. Шунга қарамасдан, унга нима учундир керак эканлигимни ва шунинг учун ҳам, мени асраб-авайлаб келаётганлигини мендан яшириб ҳам ўтирмайди. Ўртамизда аллақандай ғалати, кўп жиҳатлардан менга қоронғу бўлган муносабатлар ўринатилган,— бунинг устига у ҳамма билан ҳам шундай мағрур ва кибрли. Мисол учун, уни ақлхушдан айрилар даражада яхши кўришимни билади, ўртаниб-кўйиб сўзласам, тинглайди — менга муҳаббатим ҳақида очикдан-очик, ҳатто шарм-ҳаёсизларча сўзлашга изн-ижозат бериб, ҳеч қандай тўсқинлик қилмайди ва ўз нафратини ифодалашнинг шундан ортиқ йўлини топмайди. «Демакким, шундай, сенинг ҳисларинг ҳеч нарсага арзимамайди, менга нима ҳақида гапирма, қандай ҳиссиётларни бошингдан кечирма, менга ҳаммаси барибир». У ўз ишлари ҳақида илгарилари ҳам мен билан гаплашиб турарди, лекин ҳеч қачон кўнглини тўла очмасди. Бундан ташқари, менга нисбатан бенисандлигининг яна мана шундай нозик томонлари ҳам бор эди: айтайлик, унинг ҳаётига доир бирон-бир воқеа ва ёхуд уни қаттиқ ташвишга солаётган нарса менга маълум эканлигини билади; агар мени ўз мақсадлари йўлида қул каби ишлатмоқчи ва ё югурдак қилмоқчи бўлса, менга ўзи ўз аҳволининг бир шингиллини баён қилиб беради; лекин югурдаклик қилувчи одам қанча нарсани билиш лозим бўлса, роса шунчасинигина айтади, башарти, менга воқеаларнинг бири-бирига боғлиқ томонлари номаълум бўлса, агар унинг уқубат ва ташвишларидан қанчалар азоб чекиб, хавотирланаётганлигимни кўриб турса ҳам, ҳеч қачон менга дўстона самимият билан таскин бермайди, ваҳоланки, мендан серташвиш ва ҳатто хатарли топшириқларини бажариш йўлида тез-тез фойдаланаркан, назаримда, мен билан ҳаммасини очик-ойдин гаплашмоғи керак эди. Менинг ҳистуйғуларим билан унинг нима иши бор, унинг ташвишу хоҳишлари билан ўзидан кўра кўпроқ қийналиб, ўртаниб, азоб чекиб юрганам унга чикора!

Мен бундан уч ҳафта бурунроқ ушинг рулетка ўйпат-моқчи бўлиб юрганлигини билган эдим. У, менга рулетка ўйнаш ярашмайди, менинг ўрнимга сиз ўйнайсиз, деб мени огоҳлантирган эди. Ўшанда гап оҳангидан уни шунчаки пул ютиш нстаги эмас, аллақандай бошқа бир ташвиш қийнаётганлигини сезган эдим. Пулни у бошига урармиди! Бунда қандайдир бошқа мақсад, қандайдир бошқа бир гап борки, уларни тахминлай оламан, лекин ҳанузгача аниқ билмайман. У мени қуллик ва хўрликка маҳкум қилди, худди шу нарса менга унинг ўзидан ҳаммасини тўппа-тўғри ва қўпол суратда сўраб-суриштириб олишга имконият (кўп маҳал) беради. Мен унинг учун қулман ва унинг назарида ҳеч нарсага арзимайман, демак, қўполдан-қўпол қилиб билмаган нарсаларимни сўраб-суриштирсам, бундан асло хафа бўлмаслиги керак. Аммо гап шундаки, у менга ўзидан сўраш учун ижозат беради-ю, лекин саволларимга жавоб қайтармайди. Баъзан уларни мутлақо эшитмайди. Бизлар ана шунақа!

Кеча хонадонда Петербургга тўрт кун илгари жўпатилган ва ҳали жавоби келмаган телеграмма ҳақида кўп гап бўлди. Генерални ўй босган, ҳаяжонланади. Ҳаммаси кампир туфайли, албатта. Француз ҳам ҳаяжонда. Кеча, мисол учун, улар тушликдан сўнг узоқ ва жиддий гаплашишди. Француз ҳаммамиз билан ҳаддан ташқари бенесанд ва кибрли муомала қилади. Худди баайни мақолда айтилгандай: сийлаган сўқимга ёқмайди. У ҳатто Полинани ҳам менсимайди, қўпол; шунга қарамай, воксал атрофидаги умумий сайлларимиз, шаҳар ташқарисига саёҳатларимизда жон-жон деб қатнашади. Француз билан генерални бир-бирига боғлаб турган баъзи нарсалар менга маълум: Россияда улар биргаликда завод қуришмоқчи эдилар; уларнинг лойиҳалари барбод бўлгани ва ё ҳамон маслаҳатлашиб юрибдиларми, менга қоронгу. Бундан ташқари, мен андак хонадоннинг сирини ҳам биламан: француз ўтган йили генерални чиқдан қутқариб қолган, у вазифасини топшираётганда камомад чиқиб, француз унга ўттиз минг қарз берган. Шунинг учун, шубҳасиз, генерал унинг чағалида; лекин эндиликда, ҳа, эндиликда, бу ишларнинг ҳаммасида ҳар ҳолда mademoiselle Blanche бош ролини ўйнайди, аминманки, янглишаётганим йўқ.

Ким ўзи у mademoiselle Blanche? Бизда бу ерда уни олий насабли француз хотини, ҳаддан зиёд давлатмайд, ёнида опасини ҳам олиб юради, деб гапиривади. Шуниси ҳам маълумки, бизнинг маркизга аллақандай қариндош-

чилиги ҳам бор, лекин жуда узоқ қариндон, қандайдир амакивачча ва ё холавачча. Айтишларига қараганда, мен Парижга бормасимдан бурун француз ва mademoiselle Blanche бир-бирларига аллаичук иззату тавозе билан бирмунча нозикроқ ва сирлироқ муомала қилишар экан; ҳозир уларнинг танишлиги, дўстлиги ва қариндоплиги қандайдир бепарвороқ ва аллақандай қўполроқ бўлиб кўзга таниланади. Эҳтимол, бизнинг ишларимиз уларнинг назарларида шунчалар чатоқ бўлса керакки, энди бизга аввалгидай иззат-иқром кўрсатишни, ўзларини яшириб юришликни ортқча деб билинади. Мен бундан уч кун бурун мистер Астлей mademoiselle Blanche билан унинг опасини синчиклаб кузатаётганини кўрган эдим. Назаримда, у уларни аввалдан танирди. Назаримда, бизнинг французимиз ҳам аввал мистер Астлей билан кўришган. Дарвоқе, мистер Астлей шунчалар тортинчоқ, уятчан ва камгап одамки, унга ҳар қалай ишонса бўлади — уйдаги гапни кўчага олиб чиқмайди. Ҳар нечук француз унинг баширасига қарагиси келмайди ва ўлганининг кунидан саломлашади: Э — ҳуллас, ундан заррача чўчимади. Бу тушунарлику-я, лекин нега mademoiselle Blanche ҳам унга сира қарагиси келмайди? Бунинг устига кеча маркиз оғзидан гуллаб қўйди: ҳамма билан гаплашиб ўтириб, билмадим нима сабаб биландир у бирдан мистер Астлейнинг давлати ошиб-тошиб ётибди, мен буни биламан, деб қолди, апа шу ерда mademoiselle Blanche мистер Астлейга қараса эди! Умуман генерал жуда безовта. Аммасининг ўлгани тўғрисидаги телеграмма унга қапчалар муҳим эканлиги шундоғам тушунарли!

Яна ким билади, балки менга шундай кўришгандиру Нолина бир шимани кўзлаб мен билан гаплашмай юргандир, лекин мен ҳам ўзимни жуда совуқ ва бепарво тута бошладим: у эртаги-кечми барибир олдимга келади деб ўйлардим. Шуниси ҳам борки, кеча ва бугун бутун диққат-эътиборимни mademoiselle Blanche га қаратдим. Шўринг қурғур, генерал, у буткул хароб бўлибди! Ёшинг эшлик бешга кирганда ақлу ҳушингни йўқотиб мана шундай яхши кўриб қолиш — бахти қаролик. Бунинг устига хотини ўлганини, болалари борлигини, мулки хароб ҳолга келганини, қарз-қурзлари ва ниҳоят, у севиб қолган хотинни қўшимча қилиб кўринг-чи. Mademoiselle Blanche ўзи чиройли хотин. Лекин билмайман, бир нарсани айтсам тўғри тушунишармикни, унинг чехрасидан одам қўрқади. Ҳар қалай, мен доим шундай хотинлардан қўрқаман. Унинг ёши йигирма бешларда бўлса керак. У

жуда бўйдор, елкадор, елкалари тирсиллаб туради; бўйи ва кўкракларига тараф йўқ: эти қорамағиз ва сарғимтил, тўсдай тимқора сочи шу қадар кўп ва қуюқки, сават тўқиса бўлади. Кўзлари қора, кўзининг оқи саргайганроқ, одамга тап тортмай тик қарайди, тишлари дурдай оппоқ, лабларини мудом бўяб юради; ундан мушк ҳиди анқийди. Жуда қотириб кийинади, либослари бой, ҳайратомуз, лекин бағоят дидли. Оёқ-қўлларига қараб одам тўймайди. Овози — хириллаган, аммо ширали. У баъзан хандон ташлаб кулади, шунда барча тишлари ярақлаб кетади, бироқ кўпинча индамайгина тик боқиб ўтиради, ҳар қалай Полина билан Марья Филипповнанинг олдида шундай қилади. (Қизиқ хабар: Марья Филипповна Россияга кетаётганмиш). Менимча, mademoiselle Blanche саводсиз, балки ҳатто тариқча ҳам ақли йўқдир, лекин жуда бадгумон ва айёр. Менимча, у бошидан кўп саргузаштларни кечирган бўлса керак. Агар ҳаммасини очиқ айтаверсак, балки маркиз ҳам унинг ҳеч қандай қариндоши эмас, онаси ҳам онасига ўхшамайди. Лекин бир қапча маълумотларга қараганда, биз улар билан учрашиб қолган Берлинда қизининг ҳам, онасининг ҳам анча тузук эътиמודли танишлари бор. Маркизнинг ўзига келадиган бўлсак, мен унинг маркиз эканлигига ҳозиргача ишонмасам-да, лекин эътиборли жамиятга мансуб одам эканлигига, мисол учун Москвада ва Германиянинг баъзи ерларида афтидан шубҳа қилмайдилар. Францияда унинг мавқеи қандай, билмайман? Айтишларича, у шато<sup>1</sup> соҳиби эмиш. Мен шу икки ҳафта давомида кўп сувлар оқиб кетади, деб, ўйлайман, лекин шунга қарамай mademoiselle Blanche билан генерал ўртасида узил-кесил гап-сўз бўлиб ўтганми, йўқми, ҳали-ҳанузгача аниқ билмайман. Умуман ҳозир ҳаммаси бизнинг аҳволимизга боғлиқ, яъни тўғрироғи, генералнинг уларга қапча кўп пул кўрсатишига қараб қолган. Агар мабодо, мисол учун, кампир ўлган эмас, деган хабар келса, ишончим комилки, mademoiselle Blanche дарҳол бу ердан жуфтанинг ростлайди. Ҳайронман, бунчалар ғийбатчи бўлиб бораётирман, ҳатто ўзимнинг ҳам кулгим қистайди. О, қапчалар жонимга тегиб кетди буларнинг бари! Ҳаммасини, ҳамма нарсаи жоп-жоп деб ташлаб кетган бўлардим! Лекин Полинани қандай ташлаб кетаман унинг атрофида айғоқчидай ивирсимамай юриш қўлимдан келармиди? Айғоқчилик дегани ўзи, рост — губанлик, лекин — менинг бу билан нима ишим бор!

<sup>1</sup> Ш а т о — қаср (франц.) — тарж. изоҳи.

Кеча ва бугун мен мистер Астлейга ҳам қизиқиб қолдим. Ҳа, ишончим комил, у Полинани севиб қолган! Муҳаббат шарпаси теккан тортинчоқ, инжиқлик даражасида пок ва маъсум одамнинг илгоҳи қанчалар кўп нарсаларни ифода қилиши мумкин, яна у шундай пайтда сўз билан ва ё кўз қирида бир нарсани айтиш ёки ифода қилишдан кўра ер ёрилса-ю, ерга кириб кетишни афзал кўради, албатта, жуда галати ва кулгили эмасми бу? Мистер Астлей сайр чоғларида биз билан тез-тез учрашиб туради. У шляпасини бошидан олади, албатта ўлардай бизга қўшилишни истайди-ю, лекин нари ўтиб кетади. Агар уни чақиринса, дарҳол йўқ деб жавоб беради. Дам олиш жойларида, воксалда, музика эшитаётганда ва ё фаввора олдида у албатта бизнинг скамейкамизга яқин бир ерда тўхтайдиган ва биз қаерда бўлмайлик: боғдами, ўрмондами, Шлангенбергдами — атрофга кўз қирида назар ташлаб қўйсангиз, ҳеч шак-шубҳасиз, бироқ жойда, яқиндаги сўқмоқда, ё бута ортида мистер Астлейнинг жиндаккина қораси кўриниб қолади. Назаримда, у мен билан алоҳида гаплашмоқчи бўлиб пайт пойлайди. Бугун эрталаб биз учрашиб қолдик ва икки оғизгина гаплашдик. У баъзан қандайдир фавқулодда, узук-юлуқ сўзлайди. Ҳали «салом» демасданоқ, у бирдан чулдираб қолди:

— А, mademoiselle Blanche!.. Мен mademoiselle Blanche каби хотинларни кўп кўрганман!

У қалайсан энди дегандай қилиб менга маънодор қаради. Бу билан у нима демоқчи эди, билмайман, чунки менинг, бу нима деганингиз?— деган саволимга у муғамбирларча бошини лиқирлатиб қўйди-да қўшимча қилди:

— Тўғриси ўзи шу, Mademoiselle Pauline гулларни жудаям яхши кўрадимми?

— Билмайман, сира билмайман,— жавоб бердим мен.

— Қандай! Сиз буни билмайсизми?— деб қичқириб юборди у камоли ҳайрат ичиди.

— Билмадим, сезганим йўқ,— деб такрорладим кулиб.

— Ҳим, бундан менда бир галати фикр туғилди.— У бошини силкитди-да, нари ўтиб кетди. Дарвоқе, у нимадан бир мамнун бўлган эди. У билан жуда чалкаш французчалаб гаплашамиз.

#### IV боб

Бугунги кун кулгили, бемаза, бемаъли бўлди. Ҳозир кечаси соат ўн бир. Мен ўз ҳужрамда ўтириб, ҳаммасини бирма-бир эслайман. Эрталаб Полина Александровна учун

ўйнагани рулеткага боришга мажбур бўлдим ва ҳаммаси шундан бошланди. Мен унинг бир юз олтини Фридрихсдорининг ҳаммасини олдим, лекин ўртага икки шарт қўйдим: биринчидан — мен шерикликка ўйнашни истамайман, яъни агар ютсам, ўзимга ҳеч нарса олмайман, иккинчидан — кечқурун Полина менга пима учун унга пул шунчалар зарур бўлиб қолганлигини ва аниқ қанча кераклигини тушунтириб берсин. Мен барибир унинг фақат пул деб шундай қилаётганлигини ҳеч қалламга сиздирилмайман. Афтидан, ростдан ҳам, пул зарурга ўхшайди, тезроқ бўлса, яна ҳам яхши, бирор жиддийроқ мақсадни кўзлаган шекилли. У тушунтириб бераман деб ваъда қилди, ва мен ўйнагани жўнадим. Ўйин залларида одам тикилиб кетган. Ҳаятда безбет ва очкўз оломон! Мен ўртага суқулдим ва крупернинг ёнига туриб олдим; кейин юрагим чопиб-чопмай бир-икки танга қўя бошладим. Ўйинни кузатдим ва фикр қилдим; менимча, ҳисобнинг унча аҳамияти йўқ нафсиларга, кўп қиморбозлар унча аҳамият берганчалик эмас. Улар чиқиқлар тортилган қозғачаларни олдиларига қўйиб ўтиришади, зарбларни белгилашади, ҳисоблашади, имкониятларни чамалашади, ва ниҳоят, пул тикишади ва худди ҳисоб-китобсиз ўйнайверадиган биз бечоралар каби ютқизишади. Лекин мен ўз назаримда тўғри бир хулоса чиқардим, ҳақиқатан ҳам, тасодифий имкониятлар давомнда гарчи изчил тартибот бўлмаса-да, лекин барибир аллақандай тартиб мавжуд ва бу, албатта, жуда ғалати туюлади. Мисол учун ўн иккита ўрта рақамдан сўнг ўн иккита охириги рақам келади; айтайлик, икки маротаба зарб мана шу ўн икки охириги рақамга тушади, кейин икки гал ўтказиб, яна биринчиларга қайтади, биринчиларга яна бир марта уради ва кейин ўрта рақамларга уч зарб тушади, бир ярим-икки соат мобайнида аҳвол шундай давом этиб туради. Бир, уч ва икки, бир, уч ва икки. Бу жудаям қизиқ. Баъзи кушлари ва баъзан эрталаблар, мисол учун, қизилдан сўнг қора чиқади ва тесқарисига ҳеч қандай тартибсиз дам сайин чиқаверади, кетма-кет қизилга ва ёхуд қорага зарб икки-уч мартадан ортиқ тушмайди. Эртаги кун эса ва ёки эртаги оқшом устма-уст фақат қизил чиқини мумкин; мисол учун, узлуксиз йигирма икки мартагача чиқади ва шундай бирмунча вақт ўзгармай бораверади, айтайлик, бир кун шундай ўтади. Менга бунинг кўп жиҳатларини мистер Астлей тушунтириб берди. Унинг ўзи эрталаб анча вақт ўйинини томоша қилди, лекин бирор марта ҳам пул тикмади. Менга келадиган бўлсак, бор қўр-қутнинг барини

бирпасда совуриб қўйдим. Мен ўйинга тўғри йиғирма фридрихсдор қўйдим ва ютдим, беш қўйдим, яна ютдим ва шу тарада кетма-кет икки ё уч марта ютдим. Арзиманган беш дақиқа ичида қўлимда тўрт юз фридрихсдор йиғилди. Шундан кейин ўйинни бас қилиб нари кетсам ҳам бўларди, лекин менда жуда галати бир ҳиссиёт туғилди, тақдиримни аллапечук синамоқчи, унинг буршига бир чертиб қўймоқчи, унга тилимни чиқариб кўрсатмоқчи бўлдим. Мен қўйини ижозат этилган энг катта миқдордаги пулни — тўрт минг гульденни қўйдим ва бой бердим. Кейин қизишиб кетиб, чўнтагимда бор ҳамма пулларни яна ўшапча миқдорда тикдим ва яна бой бердим, шундан сўнг қулоғим шанғиллаганча ўйин столидан нари кетдим. Менга нима бўлганлигини ўзим ҳам билмасдим, ютқизиб қўйганлигимни Полина Александровнага фақат тушлик олдидагина маълум қилдим. Уйгача богда тентироқлаб юрдим.

Тушлик чоғи худди уч кун илгаридек қаттиқ ҳаяжонланган ҳолда эдим. Француз билан mademoiselle Blanche яна биз билан бирга овқатланишди. Mademoiselle Blanche эрталаб ўйинни томоҳа қилгани борган экан, меннинг қаҳрамонликларимни ўз кўзи билан кўрибди. Энди бу сафар у мен билан анча эътибор бериб гаплашди. Француз эса дабдурустан очиқчасига наҳотки сиз ўз пулларингизни ютқизган бўлсангиз— деб сўради. Менимча, унинг Полинадан гумони бор. Хуллас, гапининг қисқаси, бу ерда бир бало бор. Мен кўзимни бақрайтириб туриб, дарҳол ёлғонладим, ўз пулим деб.

Генерал тамомила анграйиб қолди: шунча пулни қаердан олибди деб? Мен ўн фридрихсдордан ўйин бошлаб, олти ёки етти зарб ичи кетма-кет ютганимни, пулим беш ёки олти минг гульденга етгани, сўнг икки марта қўйиб ҳаммасини ютқазганимни айтиб бердим.

Бу гапларнинг барига, албатта, ишонса бўларди. Уларга тушунтирарканман, мен Полинага қарадим, лекин унинг юзидан ҳеч нарсани уқиб ололмадим. Қаранг-а, у мен ёлғон сўзласам, индамади, ганимни тўғриламади; шундан мен ёлғон гапириб, унинг учун ўйнаганимни яшириб тўғри қилганлигимни англадим. Ҳар қалай, деб ўйлардим мен ўзимча, у менга тушунтириб бериши керак, сирнинг бир чеккасини очинга ваъда берган.

Генерал менга у-бу деб дашном берса керак, деб ўйлаган эдим, лекин индамади; ҳолбуки, мен унинг юзига қараб ҳаяжонланаётгани ва ташвишланаётганини сездим. Балки ўзининг аҳволи бунчалар мушкул бўлиб тур-

ган бир пайтда ўз фойдасини билмаган тентакнинг кўз очиб юмгунча шунча олтинни совуриб юборганини эшитиш унга анчайин оғир бўлгандир.

Кеча кечқурун француз билан унинг ўртасида қизгин тортишув бўлиб ўтганмикин деб тахмин қиламан. Улар хонани ичкаридан беркитишиб олишиб, нима ҳақдадир анча вақтгача тоза тортишдилар. Француз нимадандир жаҳли чиққан ҳолда кетди, бугун эса эртаминан барвақт яна генерал ҳузурига келди — эҳтимол, шу кечаги гапни давом эттириш учун бўлса ажабмас.

Француз ютқизиб қўйганлигимни эшитиб, менга қарата заҳарханда ва ҳатто қаҳру ғазаб билан одам сал ақллироқ бўлиши керак, деди. Яна бунинг устига негалигини билмадим руслар ҳатто ўйинга ҳам уқувсизлик қиладилар, деб қўшиб қўйди.

— Менимча эса, рулетка фақат руслар учун чиқарилган,— дедим мен, француз жавобимни эшитиб нафратомуз тиржайган эди, унга ҳақиқат мен томонда, чунки русларнинг қандай ўйнаши ҳақида гапирарканман, уларни мақташдан кўра кўпроқ сўкаман, шунинг учун ҳам менинг гапларимга ишониш мумкин, деб айтдим.

— Сиз фикрингизни нима билан исботлайсиз?— деб сўради француз.

— Сармоя жамғариш қобилияти маданий ғарб кишиси эътиқод қиладиган яхшиликлар ҳамда фазилатлар алифбосига тарихан энг муҳим модда сифатида кирганки, мен фикримни шунга кўра асослайман. Рус кишиси эса сармоя жамғаришга уқувсизлигидан ташқари, топган нарсасини ҳам ҳатто тузукроқ сарфлай олмайди, бемаъниларча бефойда сочиб юборади. Шунга қарамасдан, биз русларга ҳам пул керак,— деб қўшиб қўйдим,— бундан келиб чиқадиган гап шуки, биз рулеткага ўхшаш воситаларни яхши кўрамыз, уларга суягимиз йўқ, ахир у орқали бирпаснинг ичида ҳеч жон койитмай бойиб кетиш мумкин-да. Ёзини ана шу васвасага солиб, жон койитмай наридан бери ўйнаганимиз учун ҳам ютқизиб юрамыз!

— Бу қисман адолатли,— деб қўйди кеккайиб француз.

— Йўқ, бу адолатдан эмас, ўз она юртингиз ҳақида шундай гап айтиш сизга уят,— вазмин ва жиддий дашном берди генерал.

— Каминани кечиринг,— деб жавоб бердим унга.— ахир, ростдан ҳам, ҳали қайси бири баттаринроқ эканлиги номаълум: русларнинг бемаънилигимиз ёхуд немисларнинг ҳалол меҳнат қилиб пул жамғариш усулими?



— Қандай бемаъни фикр!— деб хитоб қилди генерал.

— Қанчалар русча фикр!— хитоб қилди француз.

Мен кулиб юбордим, уларнинг жигига текким, жигибийрон қилгим келаверди.

— Немис маъбудига таъзим қилгандан бир умр қирғиз ўтовиди кўчиб юришни афзал деб биламан,— қичқирдим мен,— менга шу аъло.

— Қандай маъбуд?— деб қичқирди генерал ҳам астойдил жаҳли чиқиб.

— Бойлик жамғаришнинг немисча усули. Мен бу ерда кўп бўлганим йўқ, лекин шу орада кўрганларим ҳамда фахмлаганларим ҳар ҳолда менинг татар қопимни қайнатиб юборади. Худо ҳаққи, менга керакмас бундай яхшиликлар! Мен кеча бу ерда ўн чақиримдан кўпроқ юриб, айланиб чиқдим. Адаб ҳақидаги суратли немис китобларида қандай тасвирланган бўлса, худди шундай, ҳеч фарқи йўқ: бу ерда ҳар бир уйнинг ўз фатери<sup>1</sup> бор, у ҳаддан ташқари хайрли ва фавқулодда ҳалол одам. Шунчалар ҳалолки, ҳатто унинг яқинига боришга ҳам кўрқасан. Олдига бориш қўрқинчли бўлган ҳалол одамларга сира тоби тоқатим йўқ. Ана шундай ҳар бир фатернинг ўз хонадони бор, кечқурунлари улар йиғилиб ибратли китоблар ўқийдилар. Уй узра арғувонлар ҳамда шаболудлар шовул-лаб туради. Кунботар шафақлари, томга лайлак уя қурган ва бари-бари беҳад шоирона, этингни жимирлатиб юборади...

Қўйнинг, жаҳлингиз чиқмасин, генерал, менга жозибалироқ ҳикоя қилишга ижозат беринг. Эсимда, менинг марҳум отам ҳам боғчамизда баланд арғувонлар тагида кечки пайтлар онам билан менга шундай китобчаларни ўқиб ўтирарди... Бошимдан ўтгани учун буни яхши биламан. Хўш, десагиз бу ердаги ана шундай онла фатерга қул ва тўла маънода унга қарам. Ҳаммалари ҳўкиздай ишлаб, яна ҳаммалари худди жуҳудлардай пул йиғишади. Айтайлик, фатер аллақанча гульден пул жамғариб бўлди, унинг бутун умиди тўнғич ўғилдап, унга бир бўлак ер ёки ҳунармадчилик қолдиришни кўзлайди; шунинг учун қизларига сеп бермайди, у қари қиз бўлиб ўтираверади. Шунинг учун кичик ўғилни асоратга ва ёки солдатликка сотадилар-да, пулни яна хонадоннинг сармоясига қўшиб қўядилар. Рост, бу ерда шундай қилинади; мен ўзим сў-

<sup>1</sup> Уй бошлиғи (немисча)— тарж. изоҳи.

раб билдим. Буларнинг ҳаммаси ҳалоллик билан, ҳаддан ортиқ ҳалоллик билан қилинади, ҳатто асоратга сотилган кичик ўғил ҳам ўзининг ҳалоллик йўлида пулланганлигига ишонади, — қурбон қилинган одамнинг қурбон қилинаётганлигидан севиниши бу энди ахлоқнинг расмана чўққиси десак ҳам бўлади. Кейин нима бўлади? Кейин тўпғич ўғилга ҳам осон эмас: унинг жигаридан уриб қўйган ўз Амальхенн бор, — лекин ҳали у билан қовушмоқлик имкони йўқ, чунки ҳамон етарлича миқдорда гульденлар жамғарилмаган. Улар одоб-икром, очиқ кўнгилик билан кутадилар ва ўзлари ҳам лабларида кулги, қурбонликқа борадилар. Энди Амальхеннинг икки юзи ич-ичига ботган, чўпдай озган. Ниҳоят, йиғирма йиллардан сўнг, сармоя кўпаяди; гульденлар яхшилик билан ҳалол жамғариб бўлинади. Фатер қирққа кирган тўпғич ўғил билан кўкракларни қуриган, бурни қизарган ўттиз беш яшар Амальхенга оқ фоғиқа беради... Яна шу пайт кўз ёши ҳам қилади, насихат ўқийди ва жон таслим этади. Тўпғич ўғил обрў-эътиборли ҳалол фатерга айланади, яна ўша-ўша тарих бошланади. Эллик йилми ва ёки етмиш йилми орадан ўтиб биринчи фатернинг набираси ҳақиқатан ҳам катта маблағ билан иш кўради, сўнг шу маблағни ўглига қолдиради, униси унга, униси унга ва беш-олти насл ўтиб барон Ротшильд ёки Гоппе ва Комп, ёки яна шуларга ўхшаш бирор кимса пайдо бўлади. Ана сизга улугвор манзара: юз йил ё икки юз йил қилинган меросий меҳнат, сабр-тоқат, ақл-идрок, ҳалоллик, ирода, матонат, ҳисоб-китоб, том бошида эса лайлак! Сизга яна нима керак, шундан ортиқ яна нима бор, мана шу пуқтан назар билан улар бутун дунё устидан ҳукм чиқара бошлайдилар ва гуноҳкорлар, яъни уларга жиндак бўлсин ўхшамайдиганларни дарҳол қатли ом қиладилар. Хўш, шундай бўлгач, мен яхшиис, русчасига тараллабедод яшашни ва рулетка ўйнаб бойиб кетишни истайман. Мен беш насл ўтказиб,

Гоппе ва Комп бўлишни хоҳламайман. Менга пул ўзим учун керак, мен ўзимни сармоя учун зарур қўшимча қиймат деб ҳисобламайман. Мен биламан, бу ерда хўп ёлғон-яшиқ гапларни лақирладим, лекин майли, шундай бўла қолсин. Меннинг эътиқодим шундай.

— Гапларингизда қанчалик ҳақиқат бор, билмайман, — деди ўйчанлик билан генерал, — лекин сизга бемалол қўйиб берса, тоза суюлиб кетасиз, буни аниқ биламан...

У одати бўйича ганнин охиригача тугатмади. Бизнинг генералимиз оддий ва одми гаплардан кўра андак ортиқроқ бирон бир сўз айта бошласа, албатта, охирига етказ-

мас, гапни доим очик қолдирарди. Француз кўзини лўқ қилиб, бенисандона тинглаб ўтирарди. У мен айтган гаплардан ҳеч нима тушулмади дейиши мумкин. Полина бепарво ва кибрли эди. У менинг гапим у ёқда тургани, умуман ҳозир стол устида бўлиб ўтган суҳбатни мутлақо эшитмаганга ўхшарди.

## V боб

У беҳад хаёлга толганди, лекин столдан турганимиз ҳамон ўзи билан бирга сайр қилишни таклиф этди. Биз болаларни олиб боғга, фаввора олдига жўнадик.

Мен ҳамон ўзимни босиб ололмаган эдим, шунинг учун унга қўпол ва аҳмоқона савол бериб қўйдим: нега анов французча, бизнинг маркиз Де-Грие сиз билан сайрга чиқмай қўйди, ва ҳатто баъзан куни бўйи бир оғиз гаплашмайди? — дедим.

— Нега десагиз, у аблаҳ, — деб менга галати жавоб берди қиз. Мен ундан маркиз Де-Грие ҳақида шундай таърифни илгари эшитмаган эдим, унинг нега даргазаб эканлигини англашдан чўчиб, индамай қўя қолдим.

— Генерал билан бугун оралари бузилган, пайқадингизми?

— Сиз нега шундайлигини билмоқчисиз, — деди жаҳл аралани қуруққина қилиб у. — Генерал унинг чапғалида эканлигини биласиз, бутун мол-мулки гаровга қўйилган, агар камшир ўлмаса, француз дарҳол унинг бутун мулкига эга чиқади.

— Э, ростдан ҳам, барчаси гаровга қўйилган экан-да? Қулоғимга бу гап чалинган эди-ю, лекин ҳаммаси қўйилганлигидан беҳабар эканман.

— Бўлмасам-чи?

— Унда mademoiselle Blanche билан хайрлашар эканмиз-да, — дедим мен. — У генерал оини бўлмайди! Сиз биласизми, менимча, генерал шунчалар қаттиқ севиб қолгани, агар мабодо mademoiselle Blanche уни гаплаб кетса, ўзини отиб қўйса ҳам ажабмас. Унинг ёшида бундай севиб қолиш хатарли.

— Мен ҳам унга бир нарса бўлса керак деб юраман, — деди ўйчан ҳолда Полина Александровна.

— Э, вой, бунинг зўрлигини кўринг, — деб қичқириб юбордим мен, — пул учун тегмоқчи экан, шунчалар ҳам сурбетлик бўладими. Андиша қилиб ўтиришмайди, юзингда кўзинг борми дейишмайди. Мўъжиза! Камширни айтмайсизми, ахир бундан ҳам ифлосроқ ва кулгилроқ иш

бўладими? Телеграмма устига телеграмма жўнатиб, ўлди-ми, ўлди? — деб сўрашни айтинг. А? Сиз бунга нима дейсиз, Полина Александровна?

— Қуриб кетсин ҳаммаси, — деди, у нафрати қўзиб сўзимни бўлар экан. — Мени ҳайрон қилаётган нарса бошқа, нега бунча оғзингиз қулогингизда? Мунча суюнмасангиз? Наҳот менинг пулимни ютқизиб қўйганингиздан хурсандсиз?

— Нега унда менга пул бердингиз? Сизга айтдим-ку, бошқалар учун, яна бунинг устига сиз учун ўйнай олмайман деб. Менга нимаики амр этсангиз, бажараман; лекин натижаси менга боғлиқ эмас. Ахир, бундан ҳеч нарса чиқмайди, деб огоҳлантирдим. Айтинг-чи, шунча пулни йўқотганингиздан қаттиқ хафамисиз? Нимага керак сизга шунча пул?

— Нима қиласиз сўраб?

— Ахир ўзингиз тушунтириб бераман девдингиз... Қулоқ солинг: мен ўзим учун ўйнасам, (менинг ўш икки Фридрихсдор пулим бор) амишманки, албатта ютаман. Ушанда сизга қанча керак бўлса, истаганингизча олинг.

У нафратланиб юзини буриштирди.

— Мендан жаҳлингиз чиқмасин, — давом этдим мен, — шундай таклиф қилганимга. Сизнинг олдингизда, яна ҳам тўғрироғи, сизнинг кўзингизда мен ҳеч нарсага арзимайман, бунга ишончим комил. Шунинг учун мендан бемалол пул олишингиз мумкин. Инъом қилипти деб, хафа бўлмаслигингиз керак. Яна бунинг устига сизнинг пулингизни бой бериб қўйдим.

У менга ўқдай назар ташлади, истехзо ва жаҳл билан сўзлаётганлигимни кўриб, яна гапни кесди.

— Менинг ҳол-аҳволимда сизни қизиқтирадиган ҳеч нарса йўқ. Агар билишни истасангиз, менинг қарзим бор. Хаёлимга жуда ҳам ғалати, жинни бир фикр ўрнашиб қолган эди, ўйинда мен худди албатта ютадигандай эдим. Нега хаёлимга бу фикр ўрнашиб қолган — билмайман, лекин мен шунга ишонардим. Сайлаб оладиган бошқа йўл-йўриқ имконим бўлмаганлиги учун ҳам, балки шундай ишонгандирман, яна ким билади.

— Ёки қандай бўлмасин, ютиш керак бўлгандир. Бу биласизми, худди чўкаётган одам хасга ёпишганига ўхшайди. Агар у чўкаётган бўлмасайди, хас ҳам кўзига шох-бутоқдай кўрпимасди, тўғри эмасми.

Полина ҳайрон бўлди.

— Йе, — деди у, — сиз ўзингиз ҳам худди мана шу нарсага ишониб юрибсиз-ку? Икки ҳафта илгари сиз мен-

га рулеткада ютишимга ишонаман, деб узундап-узоқ гапирган эдингиз, яна бу одам телба бўлиб қолибди, деб ўйламанг, деган эдингиз, ёки ҳазиллашганимдингиз? Лекин эсимда, сиз жуда жиддий айтган эдингиз, сира ҳазилга ўхшамовди.

— Тўғри,— дедим мен хаёлга толиб,— ҳали-ҳанузгача ҳам ютишимга ишонаман. Тан олиб айтишим керакки, сиз туфайли менда ҳозир бир савол туғилди: нима учун бугун бемаъпиларча хунук ютқизиб қўйган бўлсам ҳам, бундан ўзимга ишончим йўқолмади? Мен ҳар қалай шунга амниманки, ўзим учун сал ўйини бошласам дарҳол, албатта ютаман.

— Бунчалар қаттиқ ишонишингизнинг сабаби нимада?

— Ростини айтсам — ўзим ҳам билмайман. Мен фақат шуни биламанки, албатта ютишим керак, менга бирдан-бир халос йўли шу. Мана шунинг учун ҳам назаримда албатта ютадиганга ўхшайман шекилли.

— Шу қадар қаттиқ ишонар экансиз, демак, сизга ҳам бу ҳаддан ташқари *керак-да*, тўғрими?

— Менда ҳам бунга жиддий зарурат бўлиши мумкинлигига бас бойлашиб айтаманки, сиз ишонмайсиз, шундайми?

— Бу менга барибир,— секин ва бепарво жавоб берди Полина.— Ростини айтсам,— *тўғри*, сизни бирон нарса жиддийроқ қийнаши мумкинлигига ишонмайман. Сиз қийналишингиз мумкин, лекин енгил-елпи. Сиз бевони ва суяги қотмаган одамсиз. Сиз пулни нима қиласиз? Ушанда менга келтирган ваз-корсонларингиз ичида мен жиддийроқ ҳеч нима тополмадим.

— Айтгандай,— унинг сўзини бўлдим,— сиз қарзимни узишим керак дедингиз. Ҳалати қарз экан бу! Француздан эмасми?

— Нималар деяпсиз ўзи? Бугун тилингиз мунча ачкиқ. Маст эмасмисиз мабодо?

— Ўзингиз биласиз, мен ҳамма парсаи гапиришим, баъзан очиқ-ошқора сўраб-петишим мумкин. Яна қайтараман, мен сизнинг қулингизман, қуллардан эса уялиб-қочиб ўтиришмайди, қулнинг ҳақорати ўтмайди.

— Бари бўлмағур гаплар! Сизнинг шу «қуллик» назарингизга сира тоб-тоқатим йўқ.

— Шуни билиб қўйингки, сизга қул бўлишни истаташимдан ўз қуллигимни айтиб турганим йўқ, шунчаки — менинг ўзимга сира боғлиқ бўлмаган бир нарса каби сўзлаялман.

— Тўғрисини айтинг, пул сизга нимага керак?  
— Сизга буни билишнинг нима ҳожати бор?  
— Узингиз биласиз,— жавоб берди у ва бошини мағ-  
рур буриб қўйди.

— Қуллик фалсафасига тоқат қилолмайсизу қул бў-  
лишни талаб этасиз: «Менга жавоб бер, гапни чўзма!»  
**Майли**, шундай бўла қолсин. Пулни нима қиласан, дей-  
сизми? Нима қилардим? Ҳамма гап — пулда-да!

— Тушуңдим, лекин пулни деб шунчалар девона бў-  
лиш керак эмас-ку! Сиз ҳам ахир, ўзингизни йўқотиб  
қўйипсиз, пул жинниси бўлиб қоляпсиз. Бу ерда бир гап  
бўлса керак, биронта бошқача мақсад. Гапни айлаштирмай  
тўғрисини айтинг, мен шуни истайман.

Унинг, чамаси, жаҳли чиқа бошлаган эди, менга эса  
чарсиллаб, жигибийрон бўлиб сўроққа тутиши мойдай  
ёқарди.

— Албатта, мақсад бор, — дедим мен, — лекин қандай-  
лигини тушунтириб беролмайман. Пулим бўлса сиз учун  
ҳам қул эмас, бутунлай бошқа одам бўлиб қоламан, шун-  
дан ортиқ мақсад йўқ.

— Қандай? Сиз бунга қандай эришасиз?

— Қандай дейсизми? Қандай қилсам сиз менга қул  
деб қарамайсиз, буни сиз ҳатто тушунмас экансиз-да?  
Мен худди мана шуни, яъни ажабланиб қарашларингиз,  
хайрон бўлиб туришларингизни истамайман.

— Сиз, мен қул бўлиб қолганимдан лаззатланаман де-  
ган эдингиз. Мен ўзим ҳам шундай деб ўйловдим.

— Сиз шундай деб ўйловдингизми?— деб қичқирдим  
мен аллақандай маза қилиб.— Эҳ, соддалик сизга хўп  
ярашади-да! Ҳа, ҳа, сизга қул бўлиш — мен учун фароғат.  
Хўрлик ва топталишнинг энг сўнгги нуқтасида лаззат  
бор, лаззат!— дер эдим мен довдираганча.

— Ким билади, балки у қамчида ҳам бордир, қамчи  
елкага тушиб, одамнинг гўштини буйдалаб чиқаётганда...  
Лекин мен балки бошқача лаззатларни ҳам тотиб кўриш-  
ни истарман. Менга боя генерал йилига берадиган етти  
юз сўми ҳисобидан насихат қилди, ўзингиз ҳам бор  
эдингиз, мен ҳали бу етти юз сўмни ололмай ҳам қолсам  
керак. Маркиз Де-Грие мени қошини чимриб томоша  
қилади ва яна одаммисан демайди-я. Мен бўлсам балки  
сизнинг олдингизда маркиз Де-Гриенинг бурнидан чўзиб  
жуда ҳам тортгим келар?

— Ёш боланинг гаплари. Ҳар қандай шароитда одам  
ўз обрўсида туриши мумкин. Агар ўртада кураш кета-

ётган бўлса, у одамни ерга урмайди, балки янада мумтоз қилади.

— Китобий гаплар! Сиз мени ўзини обрў-эътибор билан тутолмайди деб тахмин қиласиз. Яъни мен ўзим обрўли одамману, лекин ўзимни обрў-эътибор билан тутолмайман. Биласизми, бу ростдан ҳам шундай бўлиши мумкин? Барча руслар шунақа, биласизми, нега шундай: биз руслар ҳаддан ташқари бой ҳамда ҳар томонлама салоҳиятга эгамиз, лекин ўзимизга дарҳол муносиб шакл тополмаймиз. Бунда ҳамма гап шаклда. Аксарият ҳолларда биз руслар шунчалар бой салоҳиятга эгамизки, муносиб шакл тошни учун бизга даҳо керак. Даҳо эса камданкам топиладиган нарса, чунки унинг ўзи жуда ноёб. Фақат французлар ва эҳтимол бошқа баъзи европаликларда шакл шунчалар яхши таркиб топганки, энг муносиб одам бўла туриб ҳам, ўзини ҳаддан ташқари муносиб одамдай кўрсатиши мумкин. Шунинг учун улар шаклга алоҳида эътибор берадилар. Француз юракни ўқдай тешиб ўтадиган чинакам ҳақоратни кўтариши, ҳатто бурини ҳам жийриб ўтирмаслиги мумкин, лекин бурнига чертиб қўйсангиз буни ҳеч қачон кечирмайди, чунки бу қабул қилинган, одамлар онига ўзгармас бўлиб сингиган ўзини тутни, хулқ-атвор шаклларига эъд, уларни бузиш ҳисобланади. Бизнинг ойимчаларимиз француз деса ўлиб қолишади, сабаби уларнинг шакли яхши. Менимча, умуман, ҳеч қандай шакл бўлмаса керак, фақат хўроз бор, *le coq gaulois*<sup>1</sup>. Дарвоқе, мен буни тушунолмайман, мен хотин киши эмасман, балки хўрозлар яхши бўлар. Умуман, буни қаранг, мен тоза маҳмадоналик қила бошлабман, сиз эса менга бўлди, бас, демайсиз. Мени тез-тез тўхтатиб турунг; сиз билан гаплашаётганимда, мен ҳаммаси, ҳамма-ҳаммасини айтиб улгуришни истайман. Мен бутунлай шаклимни йўқотиб қўяман. Мен фақат шакл эмас, умуман ҳеч қандай фазилатларга ҳам эга эмасман. Сизга шуни айтиб қўяётирман. Ҳатто фазилатлар орттирилга уришаётганим ҳам йўқ. Энди менда ҳамма нарсалар тўхтаб қолди. Пимагалигини сиз яхши биласиз. Қалламда битта ҳам тузук фикр йўқ. Мен анчадан бери дунёда пима бўлаётганидан, на Россияда ва на бу ерда, хабарим йўқ. Анов кунни Дрездендан ўтдим, лекин Дрезденнинг ўзи қандайлиги эсимда йўқ. Мен ниманинг домига тушганлигимни ўзингиз биласиз. Сизнинг кўз ўнгиңгизда мен ҳеч нарсага арзимайман, менинг ҳеч нарсадан умидим

<sup>1</sup> Галль хўрози (франц.).

ҳам йўқ, шунинг учун тўғриси айтимаман: ҳамма жойда сиз кўзимга кўринасиз, қолган нарсалар мен учун барибир. Сизни нега ва қандай севаман — билмайман. Биласизми, балки сиз унчалар ҳам яхши эмасдирсиз? Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг: мен ҳатто билмайман сиз яхшимисиз, йўқми, чеҳрангиз қандай? Эҳтимол, сизнинг юрагингиз яхши эмас; ақлингиз эса қашшоқ; бу жуда шундай бўлиши мумкин.

— Балки сиз, — деди у, — менинг яхши қиз эканлигимга ишонмаганлигингиз учун ҳам, мени пулга сотиб олмоқчи бўлаётгандирсиз?

— Қачон сизни пулга сотиб олмоқчи бўлдим? — қичқирдим мен.

— Сиз ичингизни хўп ёрдингиз, энди эса калавапгизнинг учини йўқотиб қўйдингиз. Агар ўзимни бўлмаганда ҳам, менинг ҳурматимни пулга сотиб олмоқчисиз.

— Йўқ, сира ундай эмас. Сизга айтдим-ку, менинг тушунтириб беришим қийин. Сизнинг олдингизда гапимни йўқотиб қўяман. Маҳмадоналик қилипти, деб хафа бўлмаганг. Мендан нега хафа бўлиши мумкин эмаслигини ўзингиз тушунасиз: мен телба бўлиб қолганман. Айтганча, менга барибир, хафа бўлсангиз ҳам майли. Мен тепага, ўз ҳужрамга чиқиб, кўйлақларингиз қандай шувиллаганлигини хаёлимга келтиришим билан ўзимни қўярга жой тополмай қоламан, қўлларимни тишлаб танилагим келади. Нега энди мендан хафа бўласиз? Ўзимни қул деб атаганим учуми? Фойдаланинг меннинг қуллигимдан, фойдаланинг, фойдаланинг! Биласизми, мен бир кунмас бир кун сизни ўлдириб қўяман? Севмай қўйиб, ё рапик қилиб эмас, йўқ — шундай, ўзимдан-ўзим ўлдириб қўяман, чунки гоҳида сизни сиб қўйгим келади. Сиз эса куласиз...

— Ҳеч кулаётганим йўқ, — деди у жаҳли чиқиб. — Бўлди, бас қилинг энди.

У қаҳрининг зўридан базўр нафас олганча тўхтади. Худо ҳаққи, унинг ўзи чиройлими, йўқми билмайман, лекин мен унинг қаршимда мана шундай тўхтаб тек туришини бениҳоя яхши кўраман, шунинг учун ҳам, унинг жаҳлини тез-тез чиқаришини истайман. Балки у буни фаҳмлаб қолган бўлса, атай ўзини жаҳли чиққандай кўрсатармикин. Шу фикримни унга айтдим...

— Бунча каллаварамсиз! — деб хитоб қилди у пафралашиб.

— Менга ҳаммаси барибир, — деб давом этдим. — Биласизми, яна икковлашиб юришимиз жуда хатарли: мен кўп маҳал сизни бошлаб калтаклагим, мажақлагим, бўғиб тани-



лагим келади. Нима, сиз бунгача етиб бормайди деб ўйлайсизми? Сиз мени телба қилиб қўясиз. Жанжал-тўполондан қўрқиб ўтирармидим? Ё сизнинг қаҳру газабингиздан? Нима бўлибди газаб қилсангиз? Мен ҳеч қандай умид қилмай севаман, шундан кейин сизни яна минг карра кўпроқ севаман. Сизни бир кунмас бир кун ўлдириб қўйсам, унда ахир ўзимни ҳам ўлдиришим керак бўлади; мен эса ўзимни ўлдиришни иложи борича узоқроққа чўзмам, сизсиз яшашнинг чидаб бўлмас қийноқларини бошимдан кечиришни истайман. Сизга одамнинг ақли бовар қилмайдиган бир нарсани айтай: мен сизни кундан-кунга баттарроқ яхши кўриб қоляпман, ахир бундай бўлишни мумкин эмас. Шундан кейин ўз қисматингга қандай қилиб кўр-кўрона ишонмай бўлади? Эсингиздами, уч кун бурун Шлангенбергда сизнинг қутқуйингиз билан қулонингизга шипшиган эдим: бир оғиз сўзингиз ва мен шу учурумга ўзимни отаман. Агар ўшанда, бўпти, ўзингни ташла, деганингизда, мен ташлардим. Наҳот сиз менинг ташлашимга ишонмасангиз?

— Вой, мунчалар тентак гаплар!— деб қичқириб юборди у.

— Тентакми, тентак эмасми, ишим йўқ,— деб қичқирдим мен.— Сизнинг олдингизда тинмай гапиришим, гапирганим, гапиришим керак — шуни биламан ва шунинг учун ганиравераман. Мен сизнинг қошингизда ўзимнинг бутун помус-оримни йўқотиб қўяман, менга ҳаммаси барбир.

— Сизни Шлангенбергдан сакратиб нима қиламан?— деди у қуруққина ва аллақандай кўнгилга оғир ботадиган қилиб.— Бунинг менга ҳеч қандай фойдаси йўқ.

— Тасавно!— деб қичқириб юбордим,— сиз мени эзиб, мажақлаб ташлаш учун атай шу «фойдаси йўқ» деган гарройиб сўзни айтдингиз. Мен бутун юрагингизни ич-ичингиздан кўриб турибман. Фойдаси йўқ, дейсизми? Лекин лаззатланиш доим фойдали-ку, майли, гарчи пашша устидан бўлсин — ёввойи, чексиз-адоқсиз ҳукми мутлақ — бу ҳам ўзига яраша роҳат-ку. Инсон — табиатан мустабид ва у боиқаларни қийноққа солишни яхши кўради. Сиз жуда ҳам яхши кўрасиз.

Эсимда, у менга аллақандай ўзгача бир синчковлик билан сарасоф солди. Барча беъмани ва бўлмағур ҳиссиётларим ўшанда юзимга тенчиб чиққан бўлса керак. Мен ҳозир аниқ хотирлайман, ўшанда ўртамизда, ҳақиқатан ҳам, баайни худди шу ёзаётганим гап-сўзлар бўлиб ўтган эди. Кўзларим қонга тўлди. Лабларимнинг чеккаларида

кўлик қотиб қолди. Шлангенберг тўғрисида эса, ҳозир ҳам қасам ичиб айтаманки, агар ўшапда ўзингни ташла деса, ташлаб юборган бўлардим! Ҳазиллашиб айтса ҳам, нафратланиб, масхаралаб айтса ҳам, — мен барибир ўзимни настга ташлардим!

— Йўқ, нимага, мен сизга ишонаман, — деди у ва Суни шундай нафрат ва заҳарханда билан, шундай кибру ҳаво билан айтдики, бундай оҳангда гапиршиш гоҳо фақат унинг қўлидангина келади, — худо ҳаққи, мен шу тобда уни ўлдириб қўйишим ҳеч гап эмасди. У ўзини хавф остига қўймоқда эди. Мен унга шунинг ҳам ростини айтиб қўя қолдим.

— Сиз кўрқоқ эмасмисиз? — деб сўраб қолди у кутилмаганда.

— Билмадим, балки кўрқоқдирман. Билмайман... бу ҳақда аччадан бери ўйламайман.

— Мабодо сизга, шу одамни ўлдириш, десам, уни ўлдиармидингиз?

— Кимни?

— Кимни хоҳласам, шуни.

— Французними?

— Сўраманг-да, жавоб беринг, — мен кўрсатган одамни. Сиз ҳозир жиддий гапирдингизми, йўқми, билишим керак? — У жиддий ва бесабрлик билан жавобимни кутиб турар эдики, мен қандайдир галати бўлиб кетдим.

— Э, ўзи менга айтасизми, йўқми, бу ерда нималар бўляпти! — қичқириб юбордим мен. — Нима бало, мендан кўрқасизми? Бу ердаги ҳамма бемазагарчиликларни ўзим кўриб турибман. Сиз Blanche деган шайтонга ҳирс қўйган, хонавайрон бўлган тептак бир одамнинг ўгай қизисиз; яна бу ерда — сизга сирли таъсир кўрсатиб юрган анов — француз ҳам бор, энди эса, менга қовоқ солиб, бундай... савол беряпсиз. Жилла қурса, нималар бўлаётганини билай ахир; аксинча бу ерда жинни бўлиб қоламан ва бирон нарса қилиб қўяман. Ёки мен билан очиқ-ойдин гаплашишдан уяласизми? Ахир, наҳот, мендан уяласиниз?

— Сиз билан бутунлай бошқа нарса ҳақида сўзлашингиз. Сиздан гап сўрадим, жавобини кутяман.

— Э, албатта, ўлдираман-да, — деб қичқирдим, — кимни кўрсатсангиз, ўшани, лекин сиз шундай қиласизми... Сиз шундай қил деб буюрасизми?

— Сиз нима деб ўйловдингиз, аяб ўтирармидим? Буюраману, ўзим бир чеккада тураман. Бунга чидармикиниз? Йўл бўлсин сизга чидаш! Сиз буйруқ билан ўлдириш-

га ўлдирасиз-у, кейин нега мени юбординг деб, келиб ўзимни саранжом қиласиз.

Бу сўзларни эшитиб бошимга бир нарса гурсиллаб урилгандай бўлди. Рост, мен ўшанда ҳам унинг бу гапини ярим ҳазил, ярим чин, менинг жигимга тегиш, деб қабул қилган эдим; лекин ҳар ҳолда у жуда жиддий туриб айтган эди буни. Ҳар қалай унинг оғзидан шундай гап чиққани, менинг устимдан ҳукм юргизаётгани ва ўзи ҳам шундай ҳукмфармоликдан рози экани, шунинг учун ҳам тўғридан-тўғри: «Ўлсанг ўлиб кетавер, мен бир чеккада қоламан», деб айтаётгани мени лолу ҳайрон қилиб қўйди. Назаримда, бу сўзларда қандайдир ошкора бир сурбетлик ҳам бор эдики, буниги энди ҳаддан ортиқча эди. Хўн шундай экап, у менга буздан кейин қандай қарайди? Бу энди қуллик ва афтодаликнинг ҳамма чегараларидан ҳам ошиб-тошиб кетди-ку. Мана шундай қарайдан сўнг одамни ўзи қадар тег кўтаришади. Ҳа, бизнинг гапимиз қанчалар ақл бовар қилмас ва бемаъни бўлмасин, юрагим титраб кетди.

Бирдан у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўшанда биз скамейкада ўтирар, рўнарамизда болалар ўйнашар, сая нарида қарши томонда воксал олдида от-аравалар тўхтаб, одамларни хиёбонга тушириб кетар эди.

— Сиз ҳув анави семиз баронессани кўряписизми? — деб қичқирди у. — Баронесса Вурмергельм шу. Уч кун бўлди бу ерга келганига. Эрини кўряписизми? Найнов, қотма прусс, қўлида ҳассаси бор. Эсингиздами, уч кун бурун бизга қаттиқ тикилиб қараган эди? Ҳозир ўрнингиздан туриб, баронессанинг олдига боринг, илйпангизни қўлингизга олиб, французчалаб унга бир нима деб айтинг.

— Нега?

— Сиз Шлапгенбергдан ўзимни ташлардим деб, қасам ичяписиз; агар амр қилсангиз, одам ўлдиришига тайёрман деб турибсиз. Шу қотилликлар ва фожиалар ўрнига мен маза қилиб, қотиб-қотиб кулинини истаيمان. Гапни чўзмай энди боринг. Барон сизни таёғини кўтариб қандай ҳайдашини томонга қилмоқчиман.

— Сиз жигимга тегяписиз; қўлимдан келмайди, деб ўйлайсизми?

— Ҳа, жигингизга тегяпман, туринг, мен шунини хоҳлайман!

— Майли, борганим бўлсин, лекин бу кети зил ҳазил. Яна менга қаранг: генералга ёмон гап тегиб қолмасми-кан, кейин сизга ҳам? Худо ҳаққи, мен ўзимни ўйлаётганим йўқ, сизни, ундан кейин — генерални ўйлайман. Яна

бунинг устига хотин кишини таҳқирлашда нима ботирлик бор?

— Йўқ, сиз фақат тили узун йингит экансиз, энди билдим,— деди у нафратланиб.— Боя бекорга кўзингизга қон тўлган экан,— айтмоқчи, тушлик пайти қўпроқ вино ичганингиздан шундай бўлгандир.— Нима, ўзим билмайманми, бунинг аҳмоқона бачкана иш эканлигини, генералнинг ҳам жаҳли чиқишини? Мен қотиб-қотиб бир кулай девдим. Нима бўпти шунга хоҳласам! Сизга нима кераги бор хотин кишини мазах қилиб! Тагин калтак билан уриб ўлдириб қўйишмасин.

Мен индамай бурилдим-да, унинг хоҳишини адо этгани йўл олдим. Албатта, бу бемаънилик эди, ва албатта, мен унинг олдини ололмадим, лекин баронесса томон яқинлашиб борарканман, эсимда, негадир шўхлигим тутди, худди болалардай ўпкамни босолмай ҳовлиқа бошладим. Яна шунчалар ёмон гашим қўзиган эдикки, худди ичиб олган мастга ўхшардим.

## VI боб

Уша бемаза воқеадан бери икки кун ўтди. Қанча ҳой-ҳуй, тўнолон, бақириб-чақирини, койини! Қандай бевошлик, англашилмовчилик, тентаклик ва бачканалик ва ҳаммасига айбдор мен. Баъзан гапнинг очиги, одамнинг кулгиси қистайди — бошқалар бўлмаганда ҳам, менинг кулгим келади. Менга нима бўлган, ўзимга-ўзим ҳисоб беролмайман, қутуриб кетдимми, иситмалаб қолдимми, ростда, ё шунчаки йўлдан чиқиб жиннилик қилипманми, то қўл-оёғимни боғлаб қўймагунларича. Гоҳо ўзимга ҳам ҳали ёш болага, мактаб скамейкасида ўтирганча, тирмизаклик қилаётганга ўхшайман.

Ҳаммасини қилган Полина, ҳа, Полина! Агар у бўлмаганда тирмизаклик қаёқда эди. Ким билади, балки мен буларнинг барини жонимдан тўйиб кетганим учун (шундай деб ўйлашнинг ўзи ҳам телбалик-ку) қилгандирман. Ҳа, яна тушунмайман, тушунмайман, унинг нимаси яхши ўзи! Лекин ўзи яхшиликка яхшику-я; менимча, яхши. Ахир у бошқаларни ҳам ақлдан оздиряпти. Ўзи сабама-растадай, хушқомат. Фақат жудаём нозик. Менимча, уни икки буклаб бир тугун қилиб боғлаб қўйини мумкин. Обгининг изи ишгичка, узунчоқ — юрагинини ўртаб юборади. Ҳа, ўртаб юборади, баайни шундай. Сочлари қўнғироқ тусга мойил. Кўзлари — худди мушукникидай, лекин бағоят мағрур ва кибрилли боқади. Бундан тўрт ой муқаддам янги хизматга ўтган кезларим бир куни кечқурун залда

уни Де-Грие билан узоқ, қизишиб гаплашаётганини кўриб қолдим, Де-Гриеге шундай қилиб бир қараб қўйдик... кейин мен ўз хонамга ухлагани кирганимдан сўнг тасаввурида қиз унга қаттиқ шапалоқ туширгандай бўлиб туюлди,— ҳозиргина туширгану, мана энди унинг рўпарасида тикилиб турибди... Шу оқшомдан бошлаб мен уни севиб қолдим.

Воқеамизга қайтайлик.

Мен йўлқадан хиёбонга тушдим, хиёбоннинг ўртасига туриб олдим-да, баронесса билап баронни кута бошладим. Орамизда беш қадамча қолганда мен бошимдан шляпамни олиб, таъзим қилдим.

Эсимда, баронесса қучоққа сиғмас даражада бениҳоя кенг, оч кулранг, бурма-жимжимали, орқа этаги бежама, ишак либос кийганди. Ўзи паст бўйли, лекин ҳаддан зиёда тўлишган, семиз бағбақаси осилиб тушган ва шунинг учун бўйни қаердалигини билиб бўлмайди. Юзи шафақдай қип-қизил. Кўзлари кичкина, қаҳрли ва тик боқади. Босайми, босмайми деб қадам қўяди, ўз кўнглида гўё борлиқнинг шарафи. Барон новча ва қотма. Немисларга хос юзи қийшиқроқ ва буткул майда чизик ажин босган; кўзида ойнак; қирқ бешларга борган, чоти худди нақ кўкрагидан бошлангандай; бу — зот аслигининг нишонаси демак. Тустовуқдай кеккайган. Бўй-басти ҳалшираганроқ. Чехрасида аллақандай қўйдаи ювошлик зоҳир, бу ўзига яраша теран фикрнинг ўрнини босади.

Буларнинг бари кўз ўнгимдан уч сония ичида ўтди.

Таъзим қилганим, қўлимдаги шляпа билинар-билинмас улар эътиборини тортди. Фақат бароннинг қошлари андак уюлди. Баронесса устимга бостириб, гўё юриб келарди.

— *Madame la baronne*, — дедим мен овозимни баралла кўтариб ҳар бир сўзни чертиб айтарканмап,— *j'honneur d'être votre esclave*<sup>1</sup>.

Кейин таъзим қилдим, шляпани бошимга кийдим ва юзимга тамкин бир ифода бериб баронга қараганча илжайиб ўтдим.

Полина шляпамни ечишни буюрган эди, ҳазил-мазах ва таъзимни эса мен ўз ақлим билан ўйлаб топдим. Билмайман, мен нега бундай ўзимдан кетдим? Худди тоғ тепасидан юмалаб тушаётгандай эдим.

— Гейп! — қичқирди, ёки яна ҳам тўғрироғи, томоғини қириб деди барон менга жаҳли чиққан кўйи ҳайрон бўлиб қараб.

Мен унга ўгирилиб, юзига тик қараб табассум қил-

<sup>1</sup> Баронесса хоним.. камина бир қулингизман (*франц.*).

гапча эъзоз-икром алфозида кутиб тўхтадим. У афтидан ҳеч нарсага тушунмай қошларини нес plus ultra<sup>1</sup> учирди. Унинг афт-ангори тобора тундлашиб борарди. Баронесса ҳам мен томонга ўгирилди ва ғазаб билан ажабланиб қаради. Ўткинчиларнинг нигоҳи шу томонга қадалди. Баъзиларни тўхтаб томоша қила бошладилар.

— Гейн! — бу сафар томоғини икки баравар балаandroқ кирди барон, унинг қаҳри икки баробар зиёда бўлганди.

— Jawohl<sup>2</sup>, — деб чўзилдим мен ҳамон унинг юзидан кўз узмаганча.

— Sind Sie rasend?<sup>3</sup> — деб қичқирди у таёғини силкитиб ва чамаси бирмунча юраги пўкиллаб. Афтидан, уни менинг уст-бошим иккилаштириб қўйганди. Мен ўзига тўқ, барча тузук одамлар каби яхши ва ҳатто олифталарча пўрим кишини эдим.

— Jawo-o-ohl! — худди ҳамма берлинликлар каби «о» — ни чўзиб жошим борича қичқирдим мен. Берлинликлар икки гаининг бирида «явол» деб туришади ҳамда фикр ва ҳиссиётларининг маъно турланмишларини ифода қиларак «о»ни ё чўзишади ва ё қисқарттиришади.

Барон ва баронесса тезгина орқаларига ўгирилиб, ўтакалари ёрилгудек бўлиб мендан қочишди. Атрофдаги одамларнинг баъзилари гап-сўз қилиб, баъзилари менга таажжубланиб қарашди. Лекин буниси яхши эсимда йўқ.

Мен орқамга қайтдим, Поллина Александровна томон бамайлихотир қадам ташлай бошладим. Лекин ҳали скамейкага юз қадамча етмасимдан, у ўрнидан турди-да, болаларни ёнига олиб отелга қараб кета бошлади.

Мен унга остопа олдида етиб олдим.

— Тентакликми... адо этдим, — дедим мен унинг ёнига ўтиб.

— Хўп нима бўпти? Энди жазосини тортаверасиз! — деди у менга ҳатто қарамасдан ва зинадан кўтарила бошяди.

Кеч оқшомгача боғда тентираб юрдим. Боғдан ўтиб ўрмонга, ундан қўшини князлик ерларигача бориб қолибман. Бир уйчада тухум едим ва вино ичдим; шу қинлоқча овқат учун мендан бир ярим талер пул шилиб олдилар.

Соат ўл бир бўлгандагина уйга қайтдим. Дарҳол мени генерал сўраётганини айтдилар.

Бизиниклар отелда икки номерга жойлаштирилган; ҳам-

<sup>1</sup> Энг юқори нуқтасига (лот.).

<sup>2</sup> Ха (нем.).

<sup>3</sup> Сиз нима, эсимизни еб қўйдингизми? (нем.).

маси бўлиб тўрт хона. Биринчи, энг каттаси — салон, бу ерда рояль ҳам бор. Унинг ёнидагиси ҳам каттагина хона — бунда генерал туради. У кабинетнинг ўртасида гоётада улуғвор бир қиёфада мени кутиб турарди. Де-Грие диванда ясланиб ўтирарди.

— Марҳаматли афандим, ижозатингиз билан сўрасам, нима қилиб қўйдингиз?— деб бошлади генерал менга қарата.

— Менимча, гапнинг пўст калласини айтиб қўя қолганингиз маъқул, генерал,— дедим мен.— Сиз, афтидан, менинг бир немис билан қандай учрашганим ҳақида гапирмоқчига ўхшайсиз?

— Бир немис дейсизми?! Бу немис — барон Вурмергельм — катта одам! Сиз унга ва баронессага қўиошлик қилибсиз.

— Ундаймас.

— Сиз уларни қўрқитиб юборибсиз, марҳаматли афандим,— деб қичқирди генерал.

— Э, сира унақамас. Берлинда бўлган пайгимда улар тўхтовсиз такрорлайверадиган, одамнинг гашини келтириб чўзаверадиган «jawohl» сўзи қулоғимга ўрнашиб қолибди. Мен у билан хиёбонда учрашганимда, нимагалигини билмайману шу «jawohl» қаердандир эсимга тушиб қолса бўладими, шу денг, жуда гашимга тегиб кетди... Бунинг устига шу баронесса денг, менга уч марта дуч келди, нуқул устимга тўғри бостириб келаверади, мени худо билади чувалчанг деб ўйлайдими, босиб ўтса бўлаверадиган. Билсангиз, менинг ҳам ўзимга яраша ориятим бор. Мен шляпани олдим-да, одоб билан (ҳа, ишонинг, одоб билан) дедим: «Madame, j'ai l'honneur d'être votre esclave». Барон менга қараб «гейн!»— деб қичқирган эди, менинг ҳам унинг баширасига «jawohl» деб бақиргим келди. Мен шундай деб икки марта қичқирдим ҳам: аввал секингина айтдим, кейин кучимнинг борича бақирдим. Бор гап шу.

Гап олишим керак, мен буни тамомила болаларча тушунирганимдан ёмон хурсанд эдим. Бўлиб ўтган воқеани иложи борича жуда бемаъни қилиб кўрсатишни ҳаддан ташқари истамоқда эдим.

Берган сари тилим епилиб борарди.

— Нима, менинг устимдан куляпсизми, дейман,— деб қичқирди генерал. У французга қараб, бу одам доим бир балони бошлаб юради, деди французчалаб, Де-Грие разилна иржайиб, елкасини қисиб қўйди.

— О, асло ундай деб ўйламанг, ҳеч ундаймас!— деб хитоб қилдим генералга,— менинг қилигим, албатта, яхши

эмас, буни чин дилдан буйнимга оламап. Бу қилигимни ҳатто болаларча аҳмоқлик ва одобсизлик деб аташ ҳам мумкин, лекин шундан ортиғи оргиқ. Биласизми, генерал, мен бениҳоя пушаймонман. Лекин мени ҳатто шу пушаймондан ҳам халос этувчи бир ҳол бор бунда. Кейинги пайтларда, бунга икки ва ҳатто уч ҳафта бўлиб қолди, мен ўзимни ёмон ҳис қиляпман: касал, асабий, инжиқ, ҳавойи бир алфоздаман, баъзан эса бутунлай иродамини йўқотиб қўйман. Рост, мен бир неча маротаба баъзи пайтлар маркиз Де-Гриеге мурожаат қилмоқчи ҳам бўлуедиму... Лайтгандай, охиригача айтмай қўя қолай; балки, у хафа бўлар. Хуллас, булар бетобликнинг аломатлари. Билмадим, баронесса Вурмергельм ундап кечирим сўраётган чоғимда ушбу ҳолни назарга олармикин (чунки мен ундап кечирим сўраш ниятидаман)? Менимча, ҳисобга олмайди, бунинг устига, андак хабарим бор, кейинги пайтларда адлия оламида ушбу ҳолдап бўлар-бўлмасга бузиб фойдалана бошланди: жинойий ишлар кўриляётганда адвокатлар жинойтчиларни улар жинойт содир бўлган пайтда ҳеч нарсани эслолмайдилар, шундай касал бор, деб оқлашга уринадилар. «Ўлдириб қўйгану, лекин қандай ўлдирганлигини эслолмайди». Буни қараиники, генерал, медицина уларнинг даъволарини тасдиқламоқда — ҳақиқатан ҳам, шундай касаллик бўлади, одам вақтинча эсини йўқотиб қўяди, ҳеч нарсани хотирлай олмайди ё чала хотирлайди, ва ё сал-пал хотирлайди. Аммо барон билан баронесса — эски авлоднинг одамлари, бунинг устига прусс юнкери ва помещиклари. Эҳтимол, адлия ҳам медицина соҳасидаги бу янгиликлар уларга ҳали маълум бўлмаса керак, шунинг учун менинг узрхоҳликларимни қабул қилолмайдилар. Сиз нима деб ўйлайсиз, генерал?

— Бўлди, бас афандим! — кескин деди генерал газабини сочишдан ўзини тутиб, — бас! Мен ўзимни сизнинг болаларча майнавозчиликларингиздан бутунлай, бира тўла қутқармоқчиман. Барон билан баронессадан сиз кечирим сўрамайсиз. Сизнинг ҳар қандай муомалангиз ва ҳатто узр сўраб мурожаат қилишингиз ҳам уларга ҳаддан ташқари ҳақорат бўлиб туюлади. Барон сиз менинг хонадонимга маңсуб одам эканлигингизни билиб, мен билан воксалда гаплашди ва очигини айтсам, сал бўлмаса отини моқчи ҳам эди. Мени қандай аҳволга солиб қўйганлигингизни тушуняпсизми, — мени-я марҳаматли афандим? Мен, мен барондап кечирим сўрашга мажбур бўлдим ва дарҳол, ҳатто шу бугуноқ сиз менинг хонадонимга маңсубликдан маҳрум қилинасиз деб унга сўз бердим...



— Буни қаранг, буни қаранг, генерал, ростдан ҳам, у мени сиз айтмоқчи, хонадонингиздан маҳрум қилишни талаб этдимми?

— Йўқ; лекин мен уни шу билан рози қилишга ўзимни бурчли деб билдим ва албатта, барон бундан мамнун бўлди. Сиз билан хайрлашамиз, марҳаматли афандим. Менда қолган тўрт фридрихсдору уч флорин ҳақингизни бу ернинг ҳисоби баробарида оласиз. Мана, пулингиз, манави эса ҳисоб-китоб қоғози; ўзингиз яна текшириб кўришингиз мумкин. Хўп, хайр. Шу ондан эътиборан биз бегонамиз. Бошимга ташвини ва маломат орттирдирингиз, сиздан бошқа ҳеч нарса кўрмадим. Мен ҳозир кельнерни чақираман, эртадан бошлаб сизнинг отелдаги сарфу харажатларингизга жавоб бермаслигимни айтаман. Ҳамина камтарин қулингизман.

Мен пул, қалам билан охириги ҳисоб-китоб ёзилган қоғозни олдим, генералга таъзим қилдим ва унга бағоят жиддийат билан шундай дедим:

— Генерал, иш бундай тугаши мумкин эмас. Барондан бунча маломат эшитганингиз мен учун жуда ачинарли, лекин мени маъзур тутингу — бунга ўзингиз айбдорсиз. Қайси юз билан сиз мен учун баронга жавоб бердингиз? Менинг хонадонимга мансуб деган сўзингизни қандай тушунайлик? Мен сизнинг уйингизда ўқитувчиман, шу холос. Углингиз ҳам, васийингиз ҳам эмасман, ва менинг қилиқларим учун сиз жавоб беролмайсиз. Ўз ҳақ-ҳуқуқим ўзимда. Ёшим йигирма бешда, университет номзодиман, мен дворянман, сизга бутунлай бегона одамман. Сизни бир қатор фазилатларингиз учун чексиз ҳурмат қиламан, бўлмаса шу ондаёқ сизни майдонга чақирган, меннинг ҳисобимдан гап айтиб юрганингиз учун жавоб беришликни талаб қилган бўлардим.

Генерал қотиб қолди, қўлларини ёзди, кейин бирдап французга ўгирилиб қаради ва унга шоша-пиша менинг сал бўлмаса уни дуэлга чақирай деганимни баён қилди. Француз хандон ташлаб кулиб юборди.

— Лекин мен баронни шундай қўймайман, — тамомла совуққонлик билан дедим мен мсье Де-Гриенинг хахолаб қулганига заррача парво қилмай, — сиз, генерал, бугун бароннинг надоматларини тинглашга рози бўлиб, унинг маънафати кўзлаётган экансиз, бу билан ўзингизни бутун ушбу иннинг иштирокчиси қилиб қўймоқдасиз, шунинг учун сизга айтиб ўтишим керакки, мен эртага эрталабдан қолдирмай барондан нега менда иши бўла туриб, гўё мен ўзим учун унга жавоб беришга муносиб эмасдай, мени

қўйиб, бошқа кишига мурожаат қилганлигининг сабабини алоҳида тушунтириб беришни ўз номидан талаб этаман.

Юрагим қандай сезган бўлса, шундай бўлди. Генерал менинг яна тентаклик қилмоқчи бўлаётганимни эпитиб, ўлгудай қўрқиб кетди.

— Наҳотки, сиз шу лаънати машамшани давом эттирмоқчисиз! — деб қичқирди у, — мен не кушларга солмоқчисиз ўзи, о худо! Ундай қила кўрманг, ундай қила кўрманг, марҳаматли афандим, акс ҳолда, қасам ичманки!.. Бу ерда ҳам шаҳар бедарвоза эмас, ва мен... мен... гапнинг қисқаси, менинг унвонимни... барон ҳам албатта... бир сўз билан айтганда, сизни қамоққа олишди ва тўполок кўтармаслигини учун бу ердан полиция билан чиқариб юборишади! Биласизми бунини! — Қаҳрининг зўридан у нафас ололмай қолди, лекин барибир ёмон қўрқмоқда эди.

— Генерал, — деб жавоб бердим у тоқат қилолмайдиган хотиржамлик билан, — тўполок қилмасдан бурун тўполок қилди деб қамаш мумкин эмас. Мен ҳали барон билан орали очиқ қилаётганим йўқ, мен бу ишга қандай равиш ва қандай асосда киришман, сизга мутлақо қоронгу. Гўё менинг эркин продам устидан кимдир ҳоким, гўё мен шу ҳокимга қарам ҳолда яшайман, мен ҳақимда бундай ҳақоратомуз тахминларга нечук борилганини тушунтириб беришларини истайман, холос. Сиз бундай ташвишланиб ўтирманг, бекор хавотир оляпсиз.

— Худо ҳаққи, худо ҳаққи, Алексей Иванович, қўйинг бу бемаъни ниятингизни! — деб гўлдирай бошлади генерал, бирдан сўзларидаги қаҳрли оҳангни қўйиб, ялшишига ўтди ва ҳатто қўлларимни ушлаб олди. — Ўзингиз ўйланг, бундан нима чиқади? Яна дилхиралик! Тушунинг ахир, мен ўзимни бу ерда бутунлай бошқача тутганим керак, ва айниқса, ҳозир!.. Айниқса ҳозир!.. О, сиз менинг аҳволим қандайлигини билмайсиз, билмайсиз!.. Бу ердан жўнаб кетганимиздан сўнг, сизни яна қабул қилишга тайёрман. Мен ҳозир йўлига шундай, хўш, қисқаси — ахир сиз сабабларини яхши тушунасиз-ку! — деб қичқирди у алам билан, — Алексей Иванович!..

Эшикка томон тисарилиб борар эканман, ундан қайта-қайта хавотир олмасликни сўрадим, ҳаммаси жойида ва яхши бўлади, деб кейин тезгина чиқиб кетдим.

Баъзан руслар чет элларда жуда ҳам қўрқоқ бўладилар, нима дейишаркин, қандай қарашаркин, уни ундай қилсак, бунини бундай қилсак, тўғри бўлармикин, деб ёмон

чўчиқираб турадилар, худлас — ўзларини жуда ўнгайсиз ва қисиниб-қимтиниб тутадилар ва айниқса, димоғларида мўътабарлик даъвоси бўлганлар. Уларга энг ёқадиган нарса — қандайдир олдиндан белгилаб қўйилган, қотиб ўзгармас бўлиб қолган низом — шу низомга улар ҳар ерда — отеллар, сайр-саёҳатлар, анжуманлар, йўлларда... кўр-кўрона риюя қиладилар. Лекин генерал «ўзимни бошқача тутишим керак», аҳволим қандайлиги ҳам маълум деб ўзини ошкор қилиб қўйди. Шунинг учун ҳам бирдан юраги нуқиллаб, дарров гап оҳангини ўзгартирди, менга бошқача гапира бошлади. Мен бунга пазардан қочирмай эътиборга олиб қўйдим. Албатта, эртага у калтабишларча бироқта шаҳар ҳокимига мурожаат қилишни мумкин, шунинг учун ҳам, ҳақиқатан ҳам, эҳтиёт бўлишим керак.

Очигини айтсам, генерални сира хафа қилиш шунинг йўқ эди; лекин энди Полинанинг жаҳлини чиқаргим келди. Полина менга қаттиқ бераҳмлиқ қилди ва мен шунга ёмон аҳмоқона йўлга итариб юборди. Энди уни шундай аҳволга солишим керакки, ўзи бўлди, бас қилинг, деб ялғиниб келсин. Менинг майнавозчиликларим ниҳоят ушунга ўзига ҳам доғ бўлиб тушиши мумкин. Бунинг устига менда эндиликда аллақандай бошқача хоҳиш-истаклар ҳам пайдо бўлди; агар мен, мисол учун, ўз ихтиёрим билан унинг қонини ҳеч нарсага айланган бўлсам, ахир бу одамлар кўз ўнгида ҳам сувга тушган товук бўлишим керак, дегани эмас-ку мутлақо, ва тағин келиб-келиб шу барон мени «таёқ билан урадим». Уларнинг ҳаммалари устидан маза қилиб кулгим келди, қани, бир ўзимни кўрсатиб қўяй-чи. Кўрсинлар майли! Не ажаб! Полина жанжалдан қўрқиб, яна мени олдига чақирар. Мабодо чақирмаганда ҳам, ўз кўзи билан кўради, мен сувга тушган товук эмасман...

(Қизиқ хабар: ҳозир энагамизни пиллаюяда учратиб қолдим, у менга Марья Филипповна бугун ёлғиз ўзи кечки поезд билан Карлсбадга қариндошникига кетганлигини сўйлаб берди. Бу қандай хабар бўлди? Энаганинг айтишига қараганда, у анчадан бери кетмоқчи экан; лекин шахотки бундан ҳеч кимнинг хабари йўқ? Дарвоқе, балки фақат мен билмагандирман. Энага, Марья Филипповна уч кун аввал генерал билан анча борди-келдига бориб қолди, деб оғзидан гуллаб қўйди. Тушунарми. Бунинг боиси — mademoiselle Blanche бўлса керак. Ҳа, бизда ҳал қилувчи дамлар келаётир.)

Эрталаб кельнерни чақириб, менга алоҳида ҳисоб очишни айтдим. Хужрам одамни қўрқитадиган даражада қиммат эмас, шу ерда тураверса ҳам бўлар эди. Менинг ўн олти фридрихсдор маблағим бор эди, у ёғи... у ёғида эса, ким билади не-не бойлик! Қизиғи шундаки, мен ҳали ютганим йўқ, лекин ўзимни худди ютгандай, бой бўлиб кетгандай ҳис қиламан, хатти-ҳаракатим ҳам шунга яраша, ўзимни бошқача тутолмайман.

Мен ҳали барвақт эканлигига қарамасдан дарҳол биздан унча узоқда бўлмаган d'Angleterre отелига, мистер Астлей олдига бормоқчи бўлиб отланган эдим, кутилмаганда, олдимга Де-Грие кириб келди. Бунақаси ҳеч қачон бўлмаган эди ва бунинг устига у жаҳоб билан орамиз бузуқ, бир-биримизни ёқтирмас, мупосабатларимиз тарағ эди. У мени мутлақо писанд қилмас ва буни ҳатто яширгиси ҳам келмасди. Мен эсам — мен эса уни ёқтирмасликка ўз сабабларим бор эди. Қисқаси, уни ёмон кўрардим. Унинг келиши мени ҳайрон қилиб қўйди. Фавқулодда бир ҳодиса рўй берган бўлса керак, деб ўйладим.

У мулоийм бўлиб кириб келди ва хужрамни мақтади. Мен қўлимда шляпам билан турганлигимни кўриб, шунча барвақт айлангани чиқасизми, деб қизиқди. Мистер Астлейнинг ҳузурига иш билан кетаётганимни эшитиб, ўйланиб, фикр қилиб туриб қолди, чеҳраси ҳаддан ташқари ташвишли тусга кирди.

Де-Грие ҳамма французлар каби лозим ва фойдали бўлса, қувноқ ва серилтифот, қувноқлик ва илтифотга зарурат қолмаганда эса, чидаб бўлмас даражада зерикарли бир одам эди. Табиатан илтифотли француз камдан-кам бўлади; у мажбуран, ниманидир мўлжалга олиб илтифот қилади. Агар мисол учун ўзини фусункорроқ, оригиналроқ, ноодмироқ кўрсатишни зарурат деб билса, унинг ғоятда аҳмоқона ва нотабийй фантазияси аввалдан қабул қилинган, сийқаси чиқиб кетган поромлардан туғилади. Умума, асли француз деганингиз хонаки, майда, одми ижобий хислатлардан таркиб топгандир, — бир сўз билан айтганда дупёдаги энг зерикарли хилқат. Менимча, фақат тажрибасиз одамлар ва айниқса, рус ойимқизлари француз деса; кўнгиллари суст кетади. Ўзини билган тупна-тузук одамлар бу қотиб қолган салоннамо илтифотлар, қувноқликлар ва шўх-панликнинг асл қадрини яхши билади ва уларга асло тоқат қилолмайди.

— Сизда ишим бор эди,— дедил гап бошлади у ҳар нечук бўлса-да одоб билан,— яшириб ўғирмайман, олдингизга элчи ёки яна ҳам тўғрироғи, генерал номидан воситачи бўлиб келдим. Рус тилини жуда ёмон билганим учун кеча мен нима гаплигини унча тушунмадим; лекин генерал менга бошдан-оёқ тушунтириб берди, тан олишим керакки...

— Менга қаранг, monsieur Де-Грие,— деб унинг гапини бўлдим,— сиз шу ишнинг ҳам ўртасига тушибсизда. Мен, бор-йўғи, оддийгина «un outchitel» ва ҳеч қачон бу хонадоннинг яқин дўсти ёки бошқа бирор янада яқинроқ муносабатларга лойиқ кимса бўламан деб, даъво қилмаганман, шунинг учун шарт-шароит қандайлигини билмайман; лекин менга тушунтириб беринг-чи: наҳотки, сиз энди бутушлай шу хонадоннинг аъзоси бўлиб қолган бўлсангиз? Чунки сиз бўлар-бўлмас ҳамма нарсага аралашасиз, дарров ўртага тушасиз...

Саволим унга ёқмади. Тагидаги маънони тушунди, лекин сир бой бермади.

— Генерал билан қисман иш юзасидан ва қисман айрим бир шарт-шароит тақозосига кўра алоқаларимиз бор,— деди у қуруққина қилиб.— Генерал мени сизга кечаги ниятингиздан қайтинг деб юборди. Сиз ўйлаб тонган нарсаларнинг бари, албатта, жуда антиқа, лекин у қўлингиздан ҳеч нарса келмаслигини тушунтиришимни сўради; бу ҳам ҳали оз — барон сизни қабул қилмайди ва охир-оқибатда ҳар қалай у ахир сизнинг бемазагарчиликларингиздан қутулиш учун барча воситаларга эга. Тушунсангиз-чи, ахир. Айтинг-чи, буни давом эттиришдан нима фойда? Генерал эса қулай фурсат туғилиши билан яна сизни ўз уйига қабул қилмоқчи, унгача яна ҳақингизни сақлаб турмоқчи, vos appointements<sup>1</sup>. Бу сизнинг фойдангиз-ку, тўғри эмасми?

Мен унга хотиржамлик билан сиз бирмунча янглишяшсиз, дедим; мени балки барон ҳузуридан ҳайдаб чиқармайдилар, аксинча, гапимни тинглайдилар; қани, айтинг-чи, дедим унга, мендан гап олгани келдингизми, бу ишларни қандай амалга оширишимни билмоқчимисиз?

— Э худойим-ей, генералга бу ишнинг дахли бор, албатта, сизнинг нимани, қандай қилишингизни у билгиси келади. Бу жуда табиий!

Мен гап тушунтира бошладим, у эса тарвақайлаб, мен томонга бошини бир оз қийшайтирганча, юзида яшириб

<sup>1</sup> Мойнагизни (франц.).

бўлмайдиган ошкора бир киши билан эшитарди. Умуман унинг кибру ҳавоси жуда баланд. Мен ўзимни ишга жуда ҳам жиддий нуқтаи назар билан қараётган кишидек тутишга бор кучим билан ҳаракат қилдим. Барон генералга менинг устимдан шикоят қилди, гўё мен генералнинг хизматкоридай ва бу билан, биринчидан, мени ишдан маҳрум қилди, иккинчидан эса, мени ўзига ўзи жавоб беролмайдиган, ўзини ҳимоя қилолмайдиган ва демак, ҳатто гапланиб ўтиришга ҳам арзимайдиган одам каби камситди. Мен буни ҳақорат деб тушунаман; бироқ, ёшимиз, жамиятда эгаллаган мавқеимиз ва ҳоказо, ва ҳоказо, ўртаимиздаги фарқларни (мен шу ерга келганда ўзимни кулгидан зўрга тўхтатиб қолдим) ҳисобга олиб, яна бир қарра енгилтаклик қилиб қўйишни истамайман, баронни очиқ беллашувга тортиш ва ёки жавоб талаб қилишдан ўзимни тияман. Шунга қарамасдан, мен у ва айниқса, баронесса олдида узрхоҳлик қилишга ҳақим бор, деб ҳисоблайман, бунинг устига, мен ростдан ҳам, кейинги пайтларда ўзимни нотоб, парижон, яна шма десамикин, жуда ғалати сезаётирман ва ҳоказо, ва ҳоказо. Бироқ бароннинг ўзи кеча генералга мурожаат қилди ва унинг олдида мени ишдан бўшатиш талабини қўйди, бу, албатта, мен учун ҳақорат, менинг аҳволим энди шу даражага етдики, бунда мен барон билан баронессадан узр сўрашдан маҳрумман, чунки барон ҳам, баронесса ҳам, барча оқсуяклар дунёси ҳам мени кўрқиб кетганидан кечирим сўрайпти, ўз хизмат жойига қайтиш учун шундай қилипти, деб ўйланади. Бундан келиб чиқаётган хулоса шуки, мен энди аввал бароннинг ўзи мендан майли жуда камтарона тарзда бўлса ҳам узр сўрасин, деб, талаб этишга мажбурман,— мисол учун, мен сизни ҳеч хафа қилмоқчи эмасдим, десин. Барон ана шундай дегандан кейин менинг ҳам елкамдан тош тушади ва чин дилдан, самимият билан унга ҳам ўз узрларимни айтаман. Бир сўз билан айтганда, деб хулоса қилдим мен, илтимосим фақат шу: барон елкамдан тошни олсин.

— Фу, жудаям инжиқ, жудаям позик бўлиб кетибсиз! Кечирим сўраб нима қиласиз? Тап олинг, monsieur... monsieur... сиз буларнинг барини атайлаб, генералнинг жаҳлини чиқариш учун қиласиз... балки ўзингизнинг бироқ мақсадингиз ҳам бордир... mon cher monsieur, pardon, j'ai oublié votre nom, monsieur Alexis?.. n'est ce pas?<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Азизим кечиринг, исмигизни унутибман, Алексейми?.. Шундай эмасми? (франц.).

— Лекин, менга қаранг, mon cher marquis<sup>1</sup>, сизнинг бу билан нима ишингиз бор?

— Mais la generale...<sup>2</sup>

— Генералга нима? У кеча бир парсалар деб айтаётганди, аллақандай бошқача бир шаронт... қисқа оёқ... мен жуда хавотирландим... Лекин ҳеч нимани англамадим.

— Бу ерда бир гап бор,— ҳақиқатан ҳам, бошқача бир шарт-шаронт бор,— деб илб кетди Де-Грие ялинчоқроқ бир оҳанг билан, кейин тобора ўзидан ўзилинг ганиш кела бошлади — Mademoiselle de Cominges сизга тапишми?

— Яъни, mademoiselle Blanche демоқчимисиз?

— Ха, шу mademoiselle Blanche de Cominges «et madame sa mère...<sup>3</sup> тушунинг ахир, генерал... бир сўз билан айтганда, генерал ошиқ бўлиб қолган ва ҳатто... ҳатто, балки ҳали никоҳ ҳам ўқитилар. Шундай шаронтда тасаввур қилиб кўринг, турли жанжал-тўполоқлар, машмашалар...

— Мен бу ерда никоҳга тегишли ҳеч қандай жанжал, машмаша кўрмайман.

— Ammo le baron est si irascible, un caractere prussien, vous savez, enfin il fera une querelle d'Ailemand<sup>4</sup>.

— Қилса менга қилади, сизга эмас, чунки мен бошқа бу хонадонга тегишли эмасман... (Мен атайлаб, иложи борича алмойи-алжойи қилиб гапирмоқдайдим). Менга қаранг, нима ҳал бўлганми, mademoiselle Blanche генералга турмушга чиқадики? Нимани кутиб ўтиришибди? Мен айтмоқчиманки, биз хонадон аъзоларидан буни яширининг ҳар қалай, нима ҳожати бор?

— Мен сизга айтолмайманки... ҳар ҳолда бу ҳали бутунлай... бироқ... Биласиз-ку, Россиядан хабар келишини кутишяпти; генерал ишларини саранжом қилиши керак...

— Э-ҳа! la baboulinka!

Де-Грие менга еб юборгудай ўқрайиб қаради.

— Бир сўз билан айтганда,— ганимни бўяди у,— мен сизнинг табиатап илтифотли, ақлли, одобли экаплигишгизга ишонаман... бу ўтинчи сизни ўз бағрига тугишган ўғилдай олиб, севиб, ардоқлаб, эъозлаган хонадон учун адо этарсиз, албатта...

<sup>1</sup> Қимматли маркиз (франц.).

<sup>2</sup> Лекин генерал... (франц.).

<sup>3</sup> Мадемуазель Бланш до Коменж ва онасини (франц.).

<sup>4</sup> Барон жуда қизиққон, прусс характери, биласизми, у арманмаган парсалардан жанжал чиқаради (франц.).

— Э, нима деяпсиз: менш ҳайдаб юборишди-ку! Сиз буни шунчаки йўлига қилишди, деяпсиз ҳозир; лекин, менга қаранг, агар сизга: «Мен, албатта, сенинг қулоғингдан чўзишни истамайман, лекин одамларнинг кўзи учун ижозат бер, қулоғингдан бир чўзиб қўяй...», десалар, нима, бу бари бир бўладими?

— Ундай бўлса, ҳеч қандай илтимосга қулоқ солмасангиз,— деб бошлади у жиддий, димоғ-фироғ билан,— огоҳлантириб қўйишга ижозат беринг, чора-тадбир кўрилади. Бу ерда бошлиқлар бор, улар сизни шу бугуноқ шаҳардан чиқариб юборишади,— que diable! un blanc bec com-  
me vous<sup>1</sup> барондай бир зотни дуэлга чақирмоқчи! Нима, сизга индамай қараб ўтиришадими? Ишонинг, ҳеч ким бу ерда сиздан қўрқмайди! Агар мен илтимос қилган бўлсам, ўз номимдан илтимос қилдим, чунки сиз генерални ташвишга қўйяпсиз. Наҳотки, наҳотки, барон сизни лакейга айтиб қувиб чиқаришига ишонмайсиз?

— Ахир мен ўзим бормаيمان,— деб бениҳоя хотир-  
жам жавоб бердим мен,— сиз янглияпсиз, monsieur Де-Грие, бу ишни жуда иззат-икром билан қиламиз, сиз ўйлаганча бўлмайди. Мен мана ҳозирнинг ўзида мистер Астлейнинг олдига бораман, ундан ўртада воситачи бўлишни сўрайман, менга second<sup>2</sup> бўлсин. У мени яхши кўради, шунинг учун йўқ демаса керак. У бароннинг олдига боради, барон уни қабул қилади. Агар мен un outchitel бўлсам, ва нимагадир subalterne<sup>3</sup> кўринсам, ҳеч ким мени ҳимоя қилмаса, мистер Астлей бутунлай бошқача — у лорднинг, чинакам лорднинг жияни, буни ҳамма билади, лорд Пиброк, лорднинг ўзи ҳам шу ерда. Менга ишонинг, барон мистер Астлейни жуда яхши қабул қилади, унинг гапига қулоқ солади. Мабодо, қулоқ солмаса, унда мистер Астлей буни ўзига писбатан ҳақорат деб тушунади (инглизларнинг қапдайлигини яхши биласиз) ва барон қошига ўз помидан дўстини жўнагади, унинг эса яхши дўстлари бор. Ана, энди ўзингиз нима бўлишини ҳисоблаб кўринг, балки сиз ўйлаганчалик бўлмаса керак.

Француз жуда ҳам қўрқиб кетди; ҳақиқатан ҳам, бу гапларнинг ҳаммаси ростга ўхшаб кўринар, бундан шу нарса келиб чиқадики, демак, уринсам, менинг ҳам қўлимдан бир иш келар экан.

<sup>1</sup> Эсини еган! Сизга ўхшап оғзидан она сути кетмаган (франц.).

<sup>2</sup> Секундант (франц.).

<sup>3</sup> Қарам (франц.).



— Лекин сиздан ўтиниб сўрайман,— деб ёлвориб сўрай бошлади у,— қўйинг шу гапларни! Нима, ишқал чиқариш сизга ёқадими! Сиз кечирим сўрашларини эмас, ишқал чиқаришни истайсиз! Бундан тўғри, антиқа эрмак ва ҳангома чиқиши мумкин, буни сизга айтувдим, сиз балки, фақат шуни хоҳлаб турган бўлсангиз ҳам керак, лекин, бир сўз билан айтганда,— мен ўрнидан туриб шляпамни қўлга олганимни кўргач, у гапига хотима ясади,— сизнинг олдингизга бир кишининг икки оғиз сўзини етказмоқчи бўлиб келган эдим, ўқиб кўринг,— менга жавобини олиб келиш топширилган.

У шундай деб, чўнтагидан букланган ва маҳкам қилиб ёпиштирилган мўъжазгина қоғозни олиб менга узатди.

Полипанинг қўли билан шундай деб ёзилган эди:

«Назаримда, сиз бу машмашани давом эттирмоқчисиз. Йахшиингиз чиқиб, энди майнавозчилик қилмоқдасиз. Лекин бу ерда ўзгача бир ҳол борки, сизга у ҳақда балки кейин гапириб берарман; сиз эса илтимос, ўзингизни босинг ва бас қилинг бу ишларни. Мунча тентак бўлмасангиз! Сиз менга кераксиз ва ўзингиз ҳамма гапингизга қулоқ соламап, деб ваъда берган эдингиз. Шлангенбергини эсланг. Қобил бола бўлишингизни сўрайман, лозим бўлса, амр этаман. Сизнинг П.

Боқий: агар мендан кечаги иш учун хафaroқ бўлсангиз, унда мени кечиринг».

Шу сўзларни ўқиб бўлгач, кўз ўнгимда ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Лабларим қув оқарди ва мен қалт-қалт титрай бошладим. Лаънати француз менинг қандай ноқулай аҳволга тушганимни гўё кўришни истамгандай кўзини олиб қочаркан, ўзини зўр бериб ҳеч нарса билмаган анойи қилиб кўрсатмоқчи бўларди. Бундан кўра устимдан ошқора қаҳ-қаҳ уриб кулса, менга осонроқ эди.

— Яхши,— дедим мен,— бориб айтинг, mademoiselle хотиржам бўлсин. Менга қаранг, сиздан бир нарсани сўраб олай,— деб қўшимча қилдим кескинлик билан,— нега менга бу хатни боядан бери бермадингиз? Бўлар-бўлмас нарсалар ҳақида валдираб ўтирмасдап, менимча, гапни шундан бошлашингиз керак эди... агар сиз, чиндан ҳам, фақат шу вазифа билан келган бўлсангиз.

— О, мен ўйловдимки... умуман, бу ҳаммаси жуда ғалати, шунинг учун табиий бесабрлик қилганимни кечиринг. Нима қилмоқчи эканлигингизни шахсап ўзим ўз оғзингиздан тезроқ эшитиб билсам дегандим. Айтмоқчи, мен

бу хатда нима деб ёзилганини билмайман, уни қачон берсам бари бир эмасми, деб ўйловдим.

— Билдим, сизга буни бошқа ҳеч иложи қолмагандагина бериш топширилган, агар гап билан кўндирсангиз, бериб ўтирманг, дейишган. Шундай эмасми? Ростини айтинг, *monsieur Де-Грие!*

— *Peut-être!*,— деди у ўзини аллақандай вазмин тутиб ва менга аллапечук ғалати қараб.

Мен шляпамни олдим; у бошини силкиди-да, чиқиб кетди. Менга худди мийвотида қулиб кетаётгандай бўлди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмиди ахир?

— Ҳали сен шошмай тур, французча, беллашиб кўрамиз!— деб тўнғиллаб кўйдим ўзимча зиналардан тушиб борарканман. Худди бошимга бир нарса урилгандай мен ҳали бир фикрга келолмаган эдим. Очиқ ҳавода сая ўзимга келдим.

Икки дақиқалардан сўнг равшан фикрлай бошладим, шуида миямга ярқ этиб икки фикр келди: *биринчиси*,— кеча кечқурун қизиқ устида айтиб юборилган болаларча дўқ-пўнса, ақл бовар қилмас иддаолар, арзимас гаплардан, буни қарангки, ҳамма баробар оёққа турди! Ва *иккинчи* фикр — лекин, ва ажабо, бу французнинг Полинага таъсири қандай? Унинг бир оғиз сўзи билан Полина нима лозим бўлса, шуни қилади, хат ёзади ва ҳатто мендан *илтимос* ўтинади. Ҳа, уларнинг муносабатлари танишганимиздан бери мен учун сирли жумбоқ бўлиб келади; бироқ шу кейинги кунлар ичида мен қизнинг ундан қаттиқ нафратланиши ва ҳатто буткул ёмон кўришини фаҳмлаб қолдим, француз эса қизга ҳатто қайрилиб қарамас, ҳатто у билан дағал муомала қиларди. Мен буни сездим. Полинанинг ўзи менга нафратланама, деб айтганди; кейинги пайтлар унинг оғзидан мана шундай фавқулодда сўзлар чиқиб кетадиган бўлиб қолганди... Демак, қиз французнинг қўлига тушган, аллақандай заنجирлар билан боғланган...

### VIII боб

Шаболуд хиёбонда, бу ерда променад деб юритиладиган сайлда, мен ошнам инглизши учратдим.

— О, о!— деб юборди у мени кўриб,— мен сизга, сиз менга. Нима, орани очиқ қилдингизми?

— Айтинг-чи, сиз қасрдан ҳаммасини биласиз,— деб

<sup>1</sup> Эҳтимол (франц.).

сўрадим ҳайрон қолиб, — наҳотки, булар ҳаммага маълум бўлса?

— О, йўқ, ҳаммага маълум эмас; маълум қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Биров гапирганини эшитмадим.

— Унда сиз қаердан биласиз?

— Мен биламап, билишга тўғри келиб қолди. Энди еиз бу ердан қаерга борасиз? Мен сизни севаман, шунинг учун олдингизга келдим.

— Сиз ажойиб одамсиз, мистер Астлей, — дедим мен (ҳар ҳолда мен қаттиқ таажжубда эдим: у қаердан билади?), — мен ҳали қаҳва ичганим йўқ, сиз ҳам, афтидан, яхши ичмаган кўринасиз, шунинг учун, юринг, воксалдаги кафега борайлик, у ерда ўтириб, чекишайлик ва мен сизга барини ҳикоя қилиб бераман, кейин... Сиз ҳам айтиб берасиз.

Кафе юз қадамча нарида эди. Бизга қаҳва келтиришди, ўтирдик, мен панирос тутатдим, мистер Астлей ҳеч нарса тутатмади, менга кўзини тикканча тингламоққа шай бўлди.

— Мен ҳеч қаяққа кетмайман, мен шу ерда қоламан, — деб бошладим мен.

— Мен ҳам қолишингизга ишонган эдим, — деди маълумлаб мистер Астлей.

Мистер Астлей ҳузурига йўл оларканман, Полиани яхши кўришим ҳақида сира гапирини пиятим йўқ ва ҳатто атойти бу ҳақда ҳеч нарса деб оғиз очмоқчи эмасдим. Мана шунча кунлар ўтиб мен у билан бу ҳақда бир оғиз ҳам сўйлашмагандим. Бунинг устига у жуда ҳам тортинчоқ эди. Мен Полиана унда жуда кучли таассурот қолдирганлигини аввалданоқ дарров сезган эдим, лекин у ҳеч қачон қизнинг номини тилига олмасди. Лекин қизиқ, ҳозир рўпарамда қўлом каби кўзларини менга тикиб ўтираркан, ўзим ҳам билмайман, нима учундир, бутун муҳаббатимни барча тафсилотлари билан оқизмай-томизмай унга ҳикоя қилиб бергим келди. Ярим соатча ҳикоя қилдим, елкамдан тоғ қулагандай енгил тортдим, ахир, мен илк марта бу ҳақда бошқа одамга сўйлашим эди! Баъзи бир отанин ўринлар келганда, унинг жуда қисиниб, уялиб кетаётганлигини сезиб, мен ҳикоямнинг япада алапгаги чиқшини учун зўр берардим. Фақат бир нарсадан пушаймон киламан; мен балки француз ҳақида ортиқчароқ гапириб юборган бўлсам керак...

Мистер Астлей қаршимда қимирламай ўтириб, тек тинглар, чурқ этиб овоз чақирмас, нигоҳини кўзимдан узмасди; лекин мен француз ҳақида гапирга бошлаган

эдим, мени тўхтатди-да, жиддий сўради: шу чекка ҳол ҳақида тўхталишга сизнинг ҳақингиз борми? Мистер Астлей доим жуда ғалати саволлар берарди.

— Сиз ҳақсиз, асосим йўқ, — дедим мен.

— Ўша маркиз ҳамда мисс Полина ҳақида сиз тахмин ва тусмоллардан бошқа аниқ бир гап айтоласизми?

Мен мистер Астлей каби тортинчоқ одамдан бундай қатъий саволни эшитиб яна ажабландим.

— Йўқ, аниқ ҳеч нарса билмайман, — деб жавоб бердим мен, — ҳа, ҳеч нарса.

— Ундай бўлса, бу ҳақда мен билан гаплашиб ва яна устига-устак ўз ичингизда ҳам шундай деб ўйлаб яхши қилмагансиз.

— Бўпти, бўпти! Айб менда; лекин ҳозир гап бунда эмас, — деб тўхтатдим уни ҳамон ажабланган кўйи. Шундан сўнг кечаги воқеани барча майда-чуйдаларигача, Полинанинг қилиги, барон билан бўлиб ўтган саргузашт, ишдан бўшатиладганим, генералнинг ҳаддан ташқари кўрқиб кетгани ва ниҳоят, Де-Гриенинг бугун азонлаб олдимга кириб келганлигини барча тафсилотлари билан ҳикоя қилиб бердим; охирида унга хатни олиб кўрсатдим.

— Сиз буларнинг ҳаммасига нима дейсиз? — сўрадим ундан. — Сизнинг фикрингизни билгани келдим. Менинг ўзимга келадиган бўлсак, назаримда, бу французчани ўлдириб ташлардим, балки ҳали шундай қиларман.

— Мен ҳам, — деди мистер Астлей. — Мисс Полинага келадиган бўлсак, у... биласизми, биз мажбурият остида қолганимизда, бизга мутлақо ёқмайдиган манфур одамлар билан ҳам муомала қиламиз. Бу ерда бошқа бир чекка ҳоллар билан боғлиқ сизга номаълум муносабатлар бўлиши мумкин. Сиз жуда қаттиқ ташвишланмасангиз ҳам бўлади, — маълум даражада, албатта. Унинг кечаги қилигига келсак, бу, очиги, жуда ғалати, — сиздан қутулиш учун бароннинг таёғига (нега барон қўлида асо бўла туриб, уни ишга солмади экан, ҳайронман) дучор қилгани учун эмас, умуман, бундай қилиқ шунчалар... шунчалар жовибадор қизга асло ярашмайди. Албатта, ўзининг бу кулгили хоҳишини сиз дарҳол адо этасиз деб кутмаган бўлиши ҳам мумкин...

— Биласизми, нима? — деб қичқириб юбордим мен мистер Астлейга диққат билан тикилиб, — менимча, сиз буларнинг барини, биласизми, кимдан эпитгансиз? — мисс Полинанинг ўз оғзидан!

Мистер Астлей менга ажабланиб қаради.

— Кўзингиз ёняпти, мен ундан бадгумонлик аломат-

ларини ўқияпман, — деди у ва яна дарҳол ўзини босиб олди, — лекин сиз ўз гумонларингизни ошкора қилмоқ учун заррача ҳақингиз йўқ. Мен бу ҳақни тан ололмайман ва сизнинг саволингизга жавоб беришдан маълум даражада бош тортаман.

— Хўп, бўлди! Кераги ҳам йўқ! — деб қичқирдим мен нимагадир ғалати ҳаяжонланиб ва бу фикр калламга қаёқдан келиб қолганлигини тушунолмай! Мистер Астлей қачон, қаерда, қандай қилиб Полинанинг ишончига кириб олибди? Кейинги вақтларда мен ҳар ҳолда мистер Астлейни кўз ўпгимдан қочириб қўйган эдим. Полина эса мен учун доимо сирли жумбоқ бўлиб келган, ҳатто шупчалар жумбоқки, мисол учун, ҳозир мистер Астлейга севгим тарихини сўзлашга тушарканман, ҳикоя қила туриб, шунга ҳайратланиб қолдимки, қиз билан муносабатларим ҳақида аниқ-равшан, ишонарли бир гап айтолмадим. Аксинча, ҳаммаси ишонини қийин бўлган, ғалати, асоссиз ва ҳатто ҳеч нарсага ўхшамайдиган гаплар эди.

— Хўп, майли, майли; мен калламни йўқотиб қўйдим, ҳали кўп нарсаларни яхши фикр қилолмайман, — деб жавоб бердим энтикиб. — Ростини айтсам, сиз яхши одамсиз. Энди бошқа гап, мен сиздан маслаҳат эмас, ўз фикрингизни айтишингизни ўтинаман.

Мен бирпас жим қолдим, сўнг дедим:

— Нима деб ўйлайсиз, генерал нега бунча қўрқиб кетди? Нега менинг бемаълидан-бемаъли майнавозчилигимдан шунча даҳмаза ўйлаб чиқаришди? Бу ҳангомага ҳатто Де-Гриенинг ўзи ҳам аралашди (у эса фақат энг муҳим ҳоллардагина аралашади), ўз оёғи билан олдимга келди (қалай!), ялинди, ёлворди, тушунапсизми, Де-Грие менга ялиндиб келди-я! Ниҳоят, бир нарсани ҳам эътиборга олинг, у олдимга соат тўққизда, ўнга яқинлашиб қолганда келди, мисс Полинанинг хати эса қўлида эди. Савол туғилади, қачон ёзилган эди бу хаг? Балки, мисс Полинани уйғотиб ёздиришгандир! Бундан ташқари, менга яна шу нарса равшан бўлдики, мисс Полина унга тобе (чунки менам ҳам узр сўради!); бундан ташқари, унга нима, буларнинг баридан унга шахсан нима фойда? Нега у бунчалар қаттиқ қизиқиб қолди? Нимага улар қандайдир бир барондан бунчалар қўрқиб кетишди? Хўш, яна, генерал *mademoiselle Blanche de Cominges* га уйланса нима қилибди, осмон узлиб ерга тушибдимми? Улар мана аҳвол шундай бўлгани учун ўзларини аллақандай бошқача тутишлари кераклигини айтишади, — лекин энди ҳаддан ташқари бошқача бўлиб кетди-ку, ўзингиз ўйланг!

Сиз нима дейсиз бунга? Кўзингиздан билиб турибман, сиз бу ерда ҳам мендан кўпроқ хабардорсиз!

Мистер Астлей мийиғида кулди ва бошини силкиб кўйди.

— Ҳақиқатан ҳам, мен бу ерда сиздан кўра кўпроқ нарсаларни билсам керак,— деди у.— Бу ерда гап фақат mademoiselle Blanchega тегинли ва ишончим комилки, бу чиндан шундай.

— Хўш, mademoiselle Blanche бўлса нима?— қичқардим мен тоқатсизлашиб (бирдан юрагимда ана энди mademoiselle Полина ҳақида бирон гап очилади, деган умид туғилди).

— Менинг назаримда, ҳозирда mademoiselle Blanche қандай бўлмасин барон ва баронессанинг кўзига тушиб қолмасликнинг пайида, улар учрашиб қолсалар, бу унинг учун яхшилик билан тугамаслиги аниқ.

— Уҳу! Уҳу!

— Mademoiselle Blanche бундан уч йил бурун мавсум пайтида бу ерда, Рулетенбургда бўлган эди. Мен ҳам ўшанда шу ерда эдим. Mademoiselle Blanche у пайтда mademoiselle de Cominges эмас, худди шуингдек, унинг madame veuve<sup>1</sup> Cominges деган онаси ҳам йўқ эди. Ҳар ҳолда буни эшитган, билган эмасмиз. Де-Грие — Де-Грие ҳам йўқ эди. Мен шунга қатъиян аминманки, улар ҳеч қандай қариндош эмаслар, ҳатто танишганларига ҳам кўп бўлмаган. Де-Грие маркиз бўлганига ҳам ҳали унча кўп вақт ўтгани йўқ — бир воқеа юзасидан бу менга маълум. Ҳатто адашмасам, у яқиндан бери Де-Грие бўлиб қолган. Мен бу ерда бир одамни биламан, у Де-Грие бошқа номда юрган пайтларини эслайди.

— Лекин унинг анча-мунча казо-кузо танишлари бор-ку?

— О, бу бўлиши мумкин. Ҳатто mademoiselle Blachening ҳам шундай таниш-билишлари бўлса эҳтимол. Лекин уч йил бурун mademoiselle Blanche баронессанинг шикоятни билан полиция томонида чақирғирилади, ундан шаҳардап чиқиб кетишни талаб қиладилар, у шаҳардап чиқиб кетади.

— Қандай қилиб?

— Ўшанда аввал у бу ерда италиялик аллақандай бир князь билан пайдо бўлди, номи *Барберини* деганга ўхшашроқ, анча тарихийроқ зот экан. Кўрсангиз, ҳамма-

---

<sup>1</sup> Бева (франц.).

ёғи узун ва бриллиант, ҳатто сохта ҳам эмас. Улар ажойиб-гаройиб экипажда юришарди. Mademoiselle Blanche аввал tente et quarante ни яхши ўйнаб юрди, кейин қаттиқ омади кетди; шундай эсимда турибди. Бир куни кечқурун у ҳаддан ташқари кўн пул юққизиб қўйгани ёдимда. Лекин энг ёмони, бир кун, un bean matin<sup>1</sup> унинг книзи номаълум ёққа гумдон бўлди; от ҳам йўқ, экипаж ҳам — бари ғойиб бўлди. Отелдан қарзга ботишган. Mademoiselle Зельма (у бирдан Барберини эмас, Зельма бўлиб қолди) бошини қаерга уришин билмайди. Бутун отелни бошига кўтариб уввос солди, чиққирди, қутуриб кетганидан устидаги қўйлагини далва-далва қилиб йиртиб ташлади. Отелда бир поляк графи турарди (саёҳат қилиб юрган полякларнинг бари граф) қўйлақларини йиртиб юборган, атирда чайилган гўзал қўллари билан юзини худди мушукдай юлиб, тимдалаётган Зельма графини бирмунча мутаассир қилиб қўйди. Улар гаплашиб олдилар, тушлик пайтигача Зельма анча овуниб, таскин тошганди. Кечқурун граф уни қўлтиқлаганча воксалда пайдо бўлди. Зельма одатини канда қилмай хандон ташлаб кулгани кулган, қилиқлари ҳам шўх-шап, яллама эди. Рулетка ўйнайдиган баъзи хонимлар тоифаси бор, улар стол олдига келадилар-да, ўзларига жой очини учун кучлари борича ўйнаётган одамнинг елкасидан туртадилар, хонимлар ўзига хос шундай эркалик қиладилар. Зельма худди ана шулар хилидан эди. Сиз бундай хонимларни кўрдингизми?

— О, албатта.

— Уларга қараманг. Тушна-тузук одамларининг гашини келтирадиган бундай хонимлар ҳали йўқолган эмас, ҳар ҳолда худонинг берган куни стол тепасида мивг франкли пулларни майдалаб ўйнайдиганлари топилиб туради. Шуниси ҳам борки, пул майдалашга қурблари етмай қолган заҳоти уларга залдан чиқиб кетишини таклиф этишади. Mademoiselle Зельма ҳали пул майдалаб турар, лекин ҳеч ўйинда қўли келмасди. Агар билсангиз, шу хонимларнинг аксарият пайтлар ўйинда омадлари чопади; улар ўзларини ҳайрон қолар даражада оғир-босиқ тутишади. Айтмоқчи, ҳикоям тугай деб қолди. Кунлардан бир куни худди князь каби граф ҳам зим-зиё, ғойиб бўлди. Mademoiselle Зельма кечқурун ёлғиз ўзи ўйнагани келди; бу сафар ҳеч ким унга ўз қўлини таклиф қилмади. Икки кун ичида у бор буд-шудини бой берди. У сўнгги лундо-

<sup>1</sup> Гўзал тоғ чоғида (франц.).

рини қўйиб, уни ҳам ютқизди-да, атрофига алапглаб қаради ва шундоққина ёпида унга диққат билан даргазаб бўлиб қараб турган барон Фурменгельмни кўрди. Аммо mademoiselle Зельма бароннинг қаҳрлашиб турганлигини пайқамай, унга маълум табассуми билан мурожаат қилди-да, мен учун қизилга ўн лундор қўймайсизми, деб сўради. Маана шу сабаб бўлиб, баронессанинг шикоятти билан унга кечкурун воксалда бошқа қорангизни кўрсатманг, деб таклиф этишди. Сиз бу шармандаликнинг майда-чуйда тафсилотларини қаердан билишимга ҳайрон бўлишингиз мумкин, мен бу хунук гапларнинг барини мистер Фидер деган қариндошимнинг оғзидан эшитганман, у mademoiselle Зельмани ўша кечаёқ коляскада Рулетенбургдап Слага олиб кетган. Маана энди тушунгандирсиз: mademoiselle Blanche генералга хотин бўлмақчи, афтидан, яна худди уч йил аввал бўлганидай воксал полициясидан хунук таклиф олишни истамайди. Ҳозир у ўйнамай қўйган чамаси, у бирмунча сармоя тўплаган бўлса керак, шу сармоя ҳисобидан бу ердаги ўйинчиларга қарз беради, улардан кейин проценти билан ундириб олади. Бу анча фойдалироқ. Шўринг қурғур генерал ҳам ундан қарзмасмикин дейман. Эҳтимол, Де-Грие ҳам қарздир. Эҳтимол, Де-Грие унга шерик бўлиши ҳам мумкин. Ана энди билгандирсиз, у қандай бўлмасин, жилла қурса, тўй бўлиб ўтгунча, барон билан баронессанинг кўзига кўринмай туришни хоҳлайди. Бир сўз билан айтганда, у ҳозир ҳечам жанжалга дучор бўладиган аҳволда эмас. Сиз эса уларнинг хонадонига алоқадорсиз, сизнинг хатти-ҳаракатларингиз жанжал чиқариши мумкин, ахир у ҳар куни одамлар ўртасига генерал ва ёки мисс Полина билан қўлтиқлашиб чиқади. Энди тушундингизми?

— Йўқ тушунмадим!— деб қичқириб юбордим мен, столга жоним борича қаттиқ урарканман, қўрқиб кетган gaçon<sup>1</sup> олдимизга чониб келди.

— Менга қаранг, мистер Астлей,— деб такрорладим мен жон ҳолатда,— сиз унинг тарихини ва демак, mademoiselle Blanche de Cominges кимлигини яхши билар экансиз, нега жуда бўлмаса мени ёхуд генерални ва ниҳоят, энг асосийси, мисс Полинани огоҳлантирмадингиз, ахир мисс Полина mademoiselle Blanche билан одамлар ўртасида қўлтиқлашиб юрибди-ку? Ахир, бунга тоқат қилиб бўладими?

— Сизни огоҳлантиришининг сира ҳожати йўқ эди,

---

<sup>1</sup> Официант (франц.).



чунки қўлинигиздан ҳеч нарса келмасди,— хотиржамлик билан жавоб берди мистер Астлей.— Қайдам, нима деб ҳам огоҳлантирардим? Балким, генерал mademoiselle Blanche ҳақида мендан ҳам кўпроқ билар, шунга қарамасдан, бари бир уни ва мисс Полинани ёнига олиб айла-ниб юради. Генерал — бахтсиз одам. Кеча мен mademoiselle Blanche жуда ҳам чиройли отда monsieur Де-Грие ва анови пакана рус князи билан биргаликда чопишиб кетаётганларини кўрдим, генерал эса жайдарн отда улар-нинг орқаларидан кетиб борарди. У эрталаб оёғим огри-япти, деб нолиган эди, лекин отда жуда виқорли ўтирарди. Шунда бирдан бошимга шўрлик, бутунлай адоий тамом бўлган одам экан, деган фикр келди. Боз устига, булар-нинг бари менинг ишим эмас, мен мисс Полина билан яқиндагина танишдим. Ҳа, айтганча (бирдан ҳушёр тор-ти мистер Астлей), маълумингизки, сизни чин дилдан яхши кўришимга қарамасдан, баъзи бир тахлит саволлар беришга сизни ҳақлисиз деб таъ ололмайман...

— Бас,— дедим мен, ўрнимдан тураркапман,— менга энди кундек равшан, мисс Полина ҳам mademoiselle Blanche ҳақидаги барча гаплардан хабардор, лекин ўзининг французидан айрилиб қолмаслик учун mademoiselle Blanche билан сайр қилишдан бош тортолмайди. Ишонинг, бошқа ҳеч нарса уни mademoiselle Blanche билан бирга юришга ва менга хат ёзиб баронга тегманг, деб ялинишга мажбур қилолмасди. Ана шундай таъсир ўтказиб қўйил-гани учун ҳам кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмайди! Ле-кин, буни қаранг, унинг ўзи-ку мени барон билан тўқ-наштирган! Э, жин чалсин, ўйлай агар бу ерда бирон нима тушунсам!

— Сиз аввало, mademoiselle de Cominges генералнинг қаллиғи эканлигини унутиб қўяётирсиз, иккинчидан ге-нералнинг ўғай қизи мисс Полинанинг кичкина укаси ва кичкина синглиси бор, улар генералнинг ўз пушти камаридан бўлган болалар, бу эс-ҳушидан айрилган киши уларни бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйган, ризқларини қийган.

— Э-ҳа, ҳа! Тўғри! Болаларни ташлаб кетиш — улар-ни тамомила хонавайрон қилиш, улар билан бирга қолин эса — манфаатларини ҳимояга олиш, жиндаккина бўлса-да, мол-мулкнинг қолган-қутганини асраш. Ҳа, ҳа, бунинг ҳаммаси тўғри! Лекин барибир, бари-бир! О, улар нега кампириш билан бунчалик қизиқиб қолганларига энди ту-шундим!

— Ким дейсиз?— сўради мистер Астлей.

— Анови Москвадаги ўлмай ҳаммапи куйдираётган қари алвасти, қачон ўларкин деб, кунда телеграмма кутишади!

— Тўғри, бутун иш унга қараб қолган. Ҳамма гап, меросда! Мерос тегадиган бўлса, генерал уйланади; мисс Полинанинг ҳам боши очилади, Де-Грие эса...

— Нима, Де-Грие?

— Де-Гриеге бўлса пул тўланади; у бу ерда фақат шунни кутиб юрибди.

— Фақатми! Сиз фақат шунни кутипти, деб ўйлайсизми?

— Мен ортиқ ҳеч нарса билмайман,— буткул жим бўлиб қолди мистер Астлей.

— Мен эса биламан, мен биламан!— деб такрорладим бўғилиб, у ҳам мерос кутипти, чунки Полина сен олади, қўлига пул теккач, у дарҳол ўзини Де-Гриенинг бўйинига ташлайди. Барча хотинлар шундай! Уларнинг энг мағрурлари — энг бачкана муте ва қулга айланадилар! Менинг у ҳақдаги фикрим шу! У, айниқса, ёлғиз ўзи хаёлга толиб ўтирганда кўринг: аллақандай муте, маҳкум, бетадбир! Ҳаётнинг барча шўришу гавголарига рози... у... у... лекин ким мени чақиряпти?— ажабланиб дедим мен.— Ким у қичқираётган? Аниқ эшитдим, русчалаб: «Алексей Иванович!»— деб чақиринди. Хотин кишининг товуши, эшитинг, эшитинг!

Биз бу пайт отелга яқинлашиб қолган эдик. Кафедап қачон туриб кетганимизни ҳам мутлақо билмай қолибмиз.

— Қулогимга хотин кишини чақиргандай бўлиб эшитилди, билмадим, кимни чақиринди; русчалаб чақиринди; мана энди кўрдим, қаердан чақиринишганини,— деди қўли билан кўрсатиб мистер Астлей,— ҳов, анави катта креслода ўтирган хотин қичқиряпти, креслони анча хизматкорлар нешайвоп олдига кўтариб чиқинди ҳозир. Орқадап чамадонларини кўтариб келишяпти, демак, яқинда поезд келган.

— Аммо нега у мени чақиради? Япа қичқиряпти; аиа, қаранг, менга қўл силкияпти.

— Кўряпман, қўл силкиётганини,— деди мистер Астлей.

— Алексей Иванович! Алексей Иванович! Оҳ, худойим, қулоги том битганми!— деган шовқин, бақиринч-чақиринч овози келарди отель остонасидап.

Биз отель томон югурдик. Мен остона саҳнига қадам босди-му... қўлларим ҳайратдан шалвираб тушди, оёқларим тошдек қотиб қолди.

Отель эшиги олдидаги юқори чорси майдончада, зипаноялардан кўтариб олиб чиқилган креслода эркагу аёл хизматкорлар, отелнинг аллақанча ялтоқланган қуллуқчилари ҳамда шунчалар шовқин-сурон, асъасаю дабдаба, кўчу кўрон, ўз хизматкору қора-қуралари билан келган мўътабар хонимни қарни олгани чиққан обер-кельнернинг қуршовида — кампиршо! Қўр тўкиб ўтирарди. Ҳа, бу ўша, телеграмма устига телеграмма жўпатилган ва телеграмма кутилган, ўлиб ўлмаган москвалик помещчик ва аслзода хотин, шиддаткор ва давлатманд, ёни етмиш бешга чиққан Ia babulinka, Антонида Васильевна Тарасевичеванинг шахсан ўзи ёзда ёққан қор каби тўсатдан бостириб етиб келганди. У оёқсиз бўлиб қолган, кейинги беш йил ичида фақат креслода кўтариб олиб юришар, лекин ҳамон ўз одатларини канда қилмаган, ўктам, диловар, тапти, тик ўтириб, ҳаммага шангиллаб амрона бақириб-чақирадиган, вагиллаб уришиб ташлайдиган кампир, — генерал хонадонига ўқитувчи бўлиб ўтганимдан бери уш икки марта кўрганымда қандай бўлса, ҳамон баайини ўшандай, сира ўзгармаган эди. Табиийки, унинг қошида дол бўлиб қотиб қолгандим. У эса ўзини креслода олиб чиқаётганларидаёқ юз қадам наридан сиртлондай кўзлари билан мени кўрган, таниган ва исминини айтиб чақирган эди, буни қарангки, ўз одатига кўра оғимни ҳам бир эшитиб, сўнг буткуш эсида сақлаб қолганди. «Шундай одам гўрга кирарканми, тобутга тушиб, мерос қолдирарканми, кутинганини қаранг, — хаёлимдан шу фикр учиб ўтди, — э, у ҳали ҳаммамизни, бутун отелни гўрга тиклади! Э, худойим-эй, энди бизникиларнинг ҳоли не кечади, генералнинг аҳволи нима бўлади! Кампир энди бутун отелни бир чеккага суриб ташлайди!»

— Сени нима жиш урди, отагинам, кўзингни бақрайтириб қараб турибсан! — деб қичқирарди менга кампир, — гаъзим-назим, салом-наломини ҳам билмайсанми? Ё бурнинг кўтарилиб кетдимми, хоҳламайсанми? Ёинки, балки, танимай турибсанми? Эшитяпсанми, Потанич, — деб мурсажаат қилди у сафарда ҳамроҳ бўлиб келган соч-соқоли оқарган, фрак кийган, оқ галстук таққан, тенакали оч қизгини, мўйсафид мулозимга қарата, — эшитяпсанми, танимаётир! Мени гўрга тикиб бўлишган! Телеграмма устига телеграмма: ўлдим, ўлмадим? Мен ҳаммасини биламан! Мен эса, мана кўриб турибсан-ки, гип-тирикман!

— Маъзур тутиш, Антонида Васильевна, мен сизга

нега ёмонликни раво кўрар эканман? — хурсанд бўлиб жавоб бердим ўзимга келиб, — мен фақат ҳайрон бўлиб қолдим... Ажабланмай ҳам бўладими, шундай кутилмаганда...

— Нимасига ажабланасан? Ўтирдиму келавердим. Вагон юмшоқ, қасир-қусур йўқ. Сен айлангани чиқувдингми?

— Ҳа, воксални сайр қилиб келдим.

— Йхши экан, бу ерлар, — деди кампир алаңглаб, — ҳаво илиқ, дов-дарахт кўп. Шуни яхши кўраман! Бизниклар уйдами? Генерал-чи?

— О! Уйда, ҳозир ҳаммалари уйда бўлсалар керак.

— Э, бу ерда ҳам соатга қараб, бутун тартиб-қоидага риоя қилишадими? Ўзларини кўрсатишади. Эшитдим, экинжаллари ҳам бор эмиш, *les seigneurs!*<sup>1</sup> Дамлари чиқиб кетгач, чет элга қочишади! Ирасковья ҳам шу ердами?

— Полина Александровна шу ерда.

— Анов французча ҳамми? Ўзим ҳали ҳаммасини кўраман. Алексей Иванович, йўл бошла, тўппа-тўғри унинг олдига. Ўзинг бу ерда тузук юрибсанми?

— Ёмонмас, Антопида Васильевна.

— Ҳой, Потапич, сен анави галварс кельнерга айт, менга қулайроқ, баланд бўлмаган жой берсин, парсаларни ҳам ҳозир ўша ерга олиб чиқ. Э, нимага ҳаммалари мени кўтаришга ёпишади? Нега тикилишади? Вой, қулваччалар-эй! Анов ёнингдаги ким? — яна менга қарата деди у.

— Бу мистер Астлей, — жавоб бердим.

— Қандай мистер Астлей?

— Саёҳатчи, менинг яхши танишим; генерал билан ҳам таниш.

— Инглиз. Тишининг оқини кўрсатмай менга тикилиб туришини кўр. Мен, нафсиламрга, инглизларни севаман. Хўп, қани, юқорига, тўғри уларнинг олдига олиб чиқинг; қаерда улар?

Кампирни юқорига олиб чиқинди; мен отелнинг кенг пиллапоясидан олдинда борардим. Бизнинг юришимиз ғоятда дабдабали эди. Ким учратса, тўхтаб, кўзлари алаң-жалаң бўлиб қарашарди. Бизнинг отелимиз бу ерда энг яхши, энг қимматбаҳо ва энг олиймақом деб саналарди. Пиллапоя ҳамда коридорларда доимо ажойиб-ғаройиб хонимлар ва салобатли инглизлар учраб турарди. Кўплар пастда обер-кельнердан сўраб-суриштиришар, кельнернинг ўзи эса қаттиқ ҳайратда қолганди. У, албатта, барча сў-

<sup>1</sup> Рус арковлари (франц.).

раганларга бу чет эллик мўътабар хоним бўлади, une gusse, une comtesse, grande dame<sup>1</sup>, энди у бир ҳафта илгари la grande duchesse de N.<sup>2</sup> эгаллаб турган хоналарга жойланади. Креслода кўтариб борилаётган кампирнинг мумтоз ҳамда ҳукмфармо ташқи кўриниши ҳаммани лол қилиб қўйганди. Кўзига ким ташланмасин, кампир унга бошдан-оёқ қизиқиб разм солар ва улар ҳақида менадан баланд овоз билан сўраб-суриштирарди. Кампир йирик одамлар тоифасидан эди, гарчи у креслодан қўзғалмаса ҳам, лекин қараган одамга унинг қадди-қомати баланд эканлиги сезилиб турарди. Унинг слкәси тахтадай текис, кресло суяги-гичига яслашмасди, юз тузиллишлари йирик ва бўртиб чиққан, катта, оқарган бошини тик тутарди; боқиншлари ҳам аллақандай кибру ҳаволи ва қаттиқ эди; қарашлари ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам табиий эканлиги сезилиб турарди. Етмиш бешга чиққан бўлишига қарамасдан, афт-ангори анча тиниқ, ҳатто тишлари ҳам ҳали бус-бутун эди. У қора шпак кўйлак ва оқ калланўш кийганди.

— У мени тамомила ром қилиб қўйди,— деб шипшиди менга мистер Астлей ёнимда юқорига кўтариларкан.

«Телеграммалардан хабари бор,— деб ўйлардим мен.— Де-Гриени ҳам билади, аммо mademoiselle Blanche афтидан, унга ҳали маълум бўлмаса керак». Мен дарҳол бу ҳақда мистер Астлейга айтдим.

Гуноҳкор банда! Ҳали ҳайроналигим ўтиб-ўтмай, мана энди генералнинг қошига момогулдиракдек кириб боришимиздан ўзимда йўқ қувониб кетаётирман. Оғзим қўлоғимда, олдинда қанот чиқаргудай бўлиб борардим.

Бизникилар учинчи қаватда туришарди: мен махсус айтиб ва ё эшикни қоқиб ўтирмадим, эшикни шартта ланг очиб юбордим, кампирни голибона бир тарзда ичкарига олиб кирдилар. Худди атай қилгандай уларнинг ҳаммалари генералнинг кабинетига йирилган эдилар. Соат ўн икки бўлиб қолган, улар чамаси, аллақандай сайрга,— ким коляскада, ким отда чиқишга ҳозирлик кўраётгандилар; яна таниш-билишлардан ҳам аллакимлар бор эди. Генерал, Полина билан болалар, уларнинг энагасидан ташқари кабинетда яна шулар ҳозир эди: Де-Грие, суворалардай кийинган mademoiselle Blanche, унинг онаси madame veuve Cominges, пакана князь, ва мен уларникида аввал ҳам бир кўрганим қандайдир немис олим ва сайёҳ. Кампир ўтирган креслони хонанинг қоқ ўртасига, генералдан уч

<sup>1</sup> Рус хотин, графиня, катта хоним (франц.).

<sup>2</sup> Улуғ княгиня де Н. (франц.).

қадам нарига қўйдилар. Э, худо, шу манзарани ҳеч қачон унутмайман! Биз кирмасдан олдин генерал бир нарса деб сўзлаётган, Де-Грие эса унинг гапини тўғрилаётган эди. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, mademoiselle Blanche ва Де-Грие икки-уч кундан бери нима сабабдандир пакана князнинг атрофида айланиб-ўргилишар ва яна нақ — a la barbe du puvge general<sup>1</sup>; ва барчаларини эҳтимол, сохтароқ бўлса-да, лекин шўх-эркин, очиқ-яқин оқлавий кайфиятга мойил эдилар. Кампирни кўриниши билан генерал шағамдек қотиб олди, оғзини катта оқганча нимадир демоқчи бўлиб тўхтади. Кўзлари худди ром қилингандай бақрайди. Кампир ҳам унга нидамай, қимир эгмай тикилиб турар — қапчалар таптана, диловарлик, киноя бор эди унинг боқинида! Ҳамма теган сукутга чўмган, улар бир-бирларига ўн сония чамаси қараб қолдилар. Де-Грие аввал тараққоқдай қотди, кейин тез орада унинг чехрасида фавқулодда табиғий, хавотирланган акс этди. Mademoiselle Blanche қошларини чимирди, оғзини очди ва жуда галати қилиб кампирга тикила бошлади. Князь билан олим бутун манзарани ҳеч нарсани тушунмай томоша қилиб туришарди. Полишанинг нигоҳида фавқулодда ҳайрат ва ажабланиш ифодаси пайдо бўлди, лекин у бирдан дока рўмолдай оқариб кетди; бир зумдан сўнг унинг юзига қон тенди, ёноқлари дув қизарди. Ҳа, барчаларини учун бу фалокат эди! Мен нигоҳимни кампирдан ва атрофдагилардан олиб уйгурмас, дам кампирга, дам уларга тикилиб қарар эдим. Мистер Астлей бир чеккада, ўз одатига кўра, хотиржам са тек турарди.

— Мана, стиб ҳам келдим! Телеграмманинг ўринига! — жимликни бузиб, айюҳаннос солди кампир. — Ҳа, кутмаган эдингларми?

— Антонда Васильевна... аммажон... лекин қандай қилиб... — гўлдиради шўрнинг қургур генерал. Агар кампир яна бир неча сония, нидамай турганда, генерал эҳтимол ҳушдан кетиб қулаган бўларди.

— Нима, қандай қилиб? Ўтирдиму келавердим. Темир йўлни нимага чиқарган? Сиз ҳаммангиз бу ерда, кампир ияк қоққандир, бизга мерос қолдиргандир, деб ўйлаб ўтиргандирсиз? Бу ердан қандай телеграммалар юборганингни мен биламан-ку. Пулни бекорга сарф қилгансан. Бу ердан арзон эмасдир. Мен эса оёғимни қўлимга олдим у бу ёққа чондим. Мапови ўна французми? Monsieur Де-Грие шекми?

<sup>1</sup> Шўрлик генералнинг нақ буриши тагида (франц.).

— Oui madame, — деб илиб кетди Де-Грие, — et croyez, je suis si enchanté . . . votre sante . . . c'est un miracle . . . vous voir ici, une surprise charmante . . .<sup>1</sup>

— Ҳа, charmante деган сенинг тилингдан; сен масхаравозни билман, сенга мана шу тирноқчалик ишонмайман! — кампир унга жимжилогини кўрсатди. — Мапови ким бўлди? — деб сўради у mademoiselle Blancheni кўрсатиб. Суворалардай кийинган, қўлида қамчи ўйнаган, сўлқиллаб турган француз ойимча, афтидан, кампирни таажжубга солди. — Шу ерликми, нима бало?

— Бу mademoiselle Blanche de Cominges манави киши эса унинг онаси madame de Cominges улар шу ердаги отелда истиқомат қилинади, — маълумот бердим мен.

— Қизи эр қилганми? — тортишмай сўрашда давом этди кампир.

— Mademoiselle de Cominges ҳали ойимқиз, — деб жавоб бердим мен иложи борича ҳурмат билан овозимни атай насайтириб.

— Ўйноқими?

Мен саволни англолмадим.

— Зериктириб қўймайдими? Русчани тушунадими? Манави Де-Грие Москвада тоза бизчалаб чуғурлашни, боғдан тоққа сакрашини ўрганиб, уста бўлиб олди.

Мен унга mademoiselle de Cominges ҳеч қачон Россияда бўлмаганлигини айтдим.

— Bonjour!<sup>2</sup> — деди бирдан кампир mademoiselle Blanchega дафъатан мурожаат қилиб.

— Bonjour, madame, — қоидасини келтириб, нафис тиз букиб таъзим бажо қилди mademoiselle Blanche, у ҳаддан эпёд камтарлик ва одоб-ибо ниқоби остида юз ифодаси ҳамда қомати билан бундай гоятда галати савол ва муомаладан беҳад ҳайратда қолганлигини билдириб ўтди.

— О, кўзини сузишини қарап, таппоз, ўзини тарозуга солади, юриш-туришидан маълум; актриса бўлса керак-да. Мен шу отелга тушдим, пастдаман, — деди у бирдан генералга қараб, — сенга қўшни бўлман; хурсанд мисап, йўқми?

— О, аммажон! Ипоялинг, менинг самимий туйғуларим... менинг самимий туйғуларим... менинг мамнуниятим, — деб илб кетди генерал. У анча ўзига келиб қолган эди, у ўрни келганда гапни қойиллатиб қўяр, бо-

<sup>1</sup> Шундай хоям... Ишонинг қувовчим чексиз... сизнинг соғлигингиз... мўъжиза... сизни бу ерда хўриш... гўзал ҳада (франц.).

<sup>2</sup> Салом! (франц.).

лохонадор ва бирмунча жимжимали қилиб сўзлай оларди, ҳозир ҳам оҳанжамасини келтира бошлади. — Сизнинг бетобланиб қолганингизни эшитиб биз қаттиқ ташвишга тушдик, тинчимизни йўқотиб қўйдик... Биз кўнглимизни чўктирадиган телеграммалар олдик, мапа энди кутилмаганда...

— Ҳа, алдоқчи, алдоқчи! — деб унинг сўзини бўлди буви-миз.

— Лекин қандай юрак билан, — деб овозини кўтариб-роқ зудлик билан кампирнинг гапини бўлди генерал «алдоқчи» деган сўзни қулоғининг бир чеккасидан ўтказиб юборишга ҳаракат қилиб, — қандай қилиб йўлга отландингиз? Ахир, ёшингиз бир жойга бориб қолган, соғлигингиз ҳам... рост, жуда ҳам кутилмаган антиқа инч бўлди, ажабланмай иложинг йўқ. Лекин мен жуда ҳам хурсандман... биз ҳаммамиз (у боши осмонга етган кишидай дилбар табассум қила бошлади) бор кучимиз билан мавсумини яхши ўтказишингиз учун ҳаракат қиламиз...

— Бўлди, бас; бекорчи гаплар; қўйиб берса аравани тоза қуруқ олиб қочасан; мен ўз кунимни ўзим кўраман. Лекин сизларга ҳам бегона эмасман; кўнглимда кек асрамайман. Қайси юрак билан йўлга чиқдингиз, дедингми? Бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Ҳаммаси жуда оддий. Нимасига улар бунча ҳайрон қолишади, тавба. Салом, Прасковья. Яхши юрибсанми, бу ерда?

— Салом, бувижон, — деди Полина кампирга яқинлашиб келаркан, — анча бўлдимин йўлга чиққанингизга?

— Ақлингга балли, қизим, хўп, сўрадинг; оҳ-воҳдан пима фойда! Мана кўрдингми: ётдим-ётдим, тоза доридармон қилишди, кейин мен докторларни қувиб юбордим, кейин Николаинг жомчисини чақиртирдим. У бир хотинни сано қилиғи билан шундай касалдан тузатиб юборган экан. Менга ҳам анча эм тушди; уч кун деганда қора терга тушиб, оёққа туриб кетдим. Кейин яна ўзимнинг немисларим йиғилишди-да, қулоғимни қоматга келтиришди: «мана, энди, дейишадн нуқул, чет элга бориб сувга тушсангиз, бир кун олганингиздан кейин ҳаммасини кўрмагандай бўлиб кетасиз». Борсам, борибман-да, деб ўйладим. Дурь-Жағинлар оҳ-воҳ қилишди: «Шунча жойга етиб боришни айттинг!» Ана, холос! Бир кунда ҳаммасини йиғинтирдик, ўтган ҳафтаинг жума кунини бир қизни, яна Потаничнин, хизматкор Фёдорни ёшимга олдим, бу Фёдор тушмагурни Берлиндан қайтариб юбордим: қарасам, менга ҳеч кераги йўқ экап, бир ўзим ҳам бемалол етиб келаварарканман... Алоҳида вагон олдим, юкчилар



бўлса ҳамма бекатларда бор, танга берсанг, хоҳлаган жойингга олиб бориб қўйишади. Ў, ижарага олган уйларингизни қаранг!— деб яқунлади у атрофга назар солиб.— Қайси пулларингга, отагинам? Ахир, бор нарсанг гаровда-ку. Манови французнинг ўзидан қанча қарзсан, одам ҳуркади! Мен ҳаммасини биламан, ҳаммасинг!

— Мен, аммажон...— деб бошлади генерал қаттиқ ўсал бўлиб,— мен ҳайронман, аммажон... Мен чамаси, бировнинг назоратисиз ҳам... бунинг устига менинг сарф-харажатларим бор маблағимдан ортиқ эмас, биз бу ерда...

— Қандай қилиб ошмасин? Гапингни қара! Болаларнинг ризқини ҳам созуриб бўлаётгандирсан! Сендақа васийни қара-ю.

— Ундай бўлса, агар ундай бўлса...— деб бошлади генерал жони ҳиқилдогига келиб,— шу сўзингиздан кейин, билмадим...

— Баракалла, сенга, билмайсан-а? Рулеткадан бошинг чиқмаётгандир! Суробинг тўғри бўлиб қолгандир?

Генерал шу қадар лол бўлиб қолган, ҳаяжон ҳиссиётларининг зўридан нима дейишини ҳам билмасди.

— Рулетка дейсизми! Мен-а? Шунча обрў-эътиборим била... мен-а? Сал эви билан бўлсин, аммажон, сиз ҳали унча соғайиб кетмаганга ўхшайсиз...

— Э, ёлгончи, ёлгончи; судраб ҳам олиб чиқолмасалар керак у ердан, ёлгонлаганинг ёлгонлаган! Мен ўзим рулеткасини бугун бир кўриб қўяй. Прасковья, сен менга бу ерда томоша қиладиган жойларни айтиб бер, э, маана, Алексей Иванович кўрсатади, сен, Потанич, қаерга боришни ҳаммасини ёзиб ол. Нимани томоша қилишади бу ерда?— деб сўради у яна Полинадан.

— Бу ерга яқин жойда қаср вайроналари бор, ундан кейин Шлангенберг.

— Шлангенберги нимаси? Дарахтзорми?

— Йўқ, дарахтзор эмас, тоғ; пуант бор...

— Яна пуанти нимаси?

— Тоғдаги энг баланд нуқта, атрофи ўраб қўйилган жой. У ердан атроф жудаям чиройли кўринади.

— Тоққа креслони кўтариб чиқиш керакми? Олиб чиқишадими, йўқми?

— О, юкчиларни топиш мумкин,— деб жавоб бердим мен.

Шу пайт бувимизнинг олдига саломлашгани энага Федосья келди, генералнинг болаларини ҳам ола келди.

— Ўпинмай қўя қолайлик! Болалар билан ўпиниш-

ни ёқтирмайман: ҳамма болалар мишиқи. Хўш, ўзинг қалайсан, Федосья?

— Бу ер жаям, жаям, яхши, опахон Антонида Васильевна,— жавоб берди Федосья.— Ўзингиз тузукмисиз, онахон? Сизни ўйлайвериб бу ерда эсимиз кетди.

— Биламаң, ўзим ўргилай. Булар ҳаммалари меҳмонларми, а?— деди бувимиз Полинага қарата.— Ацави жимитгина киши ким, кўзойнак таққан?

— Князь Нильский, бувижон,— шивирлади Полина.

— Э, русми? Мен тушунмайди дебман! Балки, эшитмагандир! Мистер Астлей, боя кўрувдим. Э, маңа, ўзиям шу ерда экан,— уни кўриб бувимиз,— салом!— деди бирдан унга қарата.

Мистер Астлей жимитина унга таъзим қилди.

— Хўш, сиз менга нима яхши гап айтасиз? Бир нарса деңг! Буни унга таржима қилиб бер, Полина.

Полина таржима қилди.

— Сизга қараган одамнинг кўзи қувонади. Соғ-саломат юргангиздан хурсандман,— деди фавқулудда ҳозир жавоблик билан мистер Астлей. Кампирга буни таржима қилиб беришди, унга, афтилан, жавоб маъқул тушди.

— Инглизларнинг тили доим биёрон бўлади,— деди бувимиз.— Мен нима учундир доим инглизларни яхши кўраман, улар французчаларга сира ўхшамайди! Менинг олдимга киринг,— деб яна мистер Астлейга мўрожаат қилди у.— Сизни унчалик ташвишга қўймасликка ҳаракат қиламан. Унга шуни таржима қилиб бер ва яна айтиб қўй, мен шу ерда, пастдаман, шу ерда, пастдаман, билдингизми, пастда, пастда,— деб такрорлади у мистер Астлейга қўли билан пастни кўрсатиб.

Бу таклифдан мистер Астлейнинг боши кўкка етди.

Бувимиз Полинага бошдан-оёқ диққат билан разм солди ва мамнун бўлди.

— Мен сени, Прасковья; нима қилай, яхши кўраман,— деди у бирдан,— сен ажойиб қизсан, уларнинг ҳаммаларидан яхшироқсан, лекин феъл-атворинг ҳам бор-да, ўх! Рост, менинг ҳам характерим шунақа; қани орқангни ўғир-чи; сочингнинг тағида нарса йўқми?

— Йўқ, бувижон, ўз сочим.

— Ана бунинг тузук, ҳозирги аҳмоқона медаларни жиним сўймайди. Жуда сулув бўлибсан. Агар ўнгил бола бўлсам, ўзим сени яхши кўриб қолардим. Нега турмушга чиқмаяпсан? Лекин мен энди борай. Сайру томоша қилайлик, ҳадеб вагон, вагон... Хўш, қани айт-чи, ҳалиям хафа бўлгб турибсанми?— деди у генералга қарата.

— Йўғ-эй, аммажоп, хафа эмасман! — ҳушиши йиғиштириб деди анча дадилланган генерал, — биламан, сизнинг ёшингизда...

— Cette vieille est tombee en enfance<sup>1</sup>, — шипшиб қўйди менга Де-Грие.

— Мен бу ерда ҳаммасини кўрмоқчиман. Сен менга Алексей Ивановични бериб турасанми? — деди бувимиз генералга.

— О, истаганингизча, лекин мен ўзим ҳам... Полина monsieur Де-Грие ҳам... биз ҳаммамиз сизга ҳамроҳ бўлсак, бошимиз осмонга етади...

— Mais, madame, cela sera un plaisir<sup>2</sup>, — деб гап қистирди Де-Грие мафтункор табассум билан.

— Ҳа, баракалла, plaisir. Кўлгим келади сенга қараб, отагинам. Айтгандай, сенга бари бир пул бермайман, — деб қўшиб қўйди бувимиз бирдан генералга қараб. — Қани, энди менинг номеримга борайлик: бир кўздан кечирайликчи, кейин томоша қилиб юрамиз. Қани кўтаринглар.

Бувимизни яна кўтариб олишди ва ҳамма тўдалашиб, кресло билан изма-из иллапоядан пастга тушди. Генерал бошига тўқмоқ билан урилгандай гаранг борарди. Де-Грие алланимани фикрларди. Mademoiselle Blanche бир қолмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин фикрдан қайтиб, бошқалар қатори пастга тушди. Унинг ортидан дарров князь ҳам юрди, тепада, генералнинг хонасида фақат немис билан madame veuve Cominges қолишди.

## Х боб

Шифоли сувларда — ва афтидан, бутуп Европада ҳам, отелларнинг бошқарувчилари, обер-кельнерлар ижарадорларга уй ажратишда уларнинг талаб, хоҳишларига қараб эмас, ўзларининг улар ҳақида чиқарган хулосаларига кўра иш тутадилар; ва айтиш керакки, камдан кам хато қилдилар. Лекин бувимизга шунчалар ҳашамдор жой ажратишибдики, ҳатто бир оз ҳаддан ошириб ҳам юборишибди: тўртта кўркам безатилган хона, ванна, хизматкорлар учун алоҳида жой, жорняга алоҳида кабинет ва ҳоказо ва ҳоказо. Ҳақиқатан ҳам, бундан бир ҳафта бурун ушбу хоналарда аллақандай grande duchesse истиқомат қилган, квартирани янада обрўлироқ қилиб кўрсатиш учун бу

<sup>1</sup> Бу кампир бола бўлиб қолибди (франц.).

<sup>2</sup> Лекин, хопим, бу биз учун ёқимли (франц.).

ҳақда япги ижарадорларга дарҳол ҳикоя қилиб бериларди. Бувимизни барча хоналарга олиб киришди, тўғрироғи, креслода айлантириб, гилдиратиб юришди, кампир уйларни зеҳн солиб, диққат билан кўриб чиқди. Ёши анча ўтишқираган, бошида сочи қолмаган обер-кельнер тавозе билан унинг ёнида юрди.

Улар кампирни ким деб қабул қилишди, билмадиму, лекин жуда мўътабар, ҳаддан ташқари бой хоним ўрнида кўрганлари аниқ. Гарча бувимиз ҳеч қачон княгиня бўлмаган эсалар-да, отел китобига дарҳол шундай деб ёзиб қўйилди: «Madame la generale princesse de Tarasewitchewa»<sup>1</sup>. Ўз хизматкорлари, вагонда махсус ажратилган жой, сон-саоқсиз бўғчалар, туғушлар, чамадошлар ва ҳатто сандиқлар кампирнинг обрўйини чандон ошириб юборганди. Кресло, кампирнинг кескин, амрона товуши, унинг ҳукм-ҳикмати, тап тортмас, ҳеч қандай эътирозга ўрни қолдирмайдиган бетгачонар саволлари, бир сўз билан айтганда, адл, шаҳдам, ҳукмфармо қиёфаси ҳаммани ўзига ром қилиб қўйганди. Кампир уйларни кўздан кечираркан, гоҳо бирдан креслони тўхтатишни сўрар, хонадаги ашё-анжомлардан бирини кўрсатар ва тавозе билан кулиб турган, лекин энди юраги анча-мунча пўкиллай бошлаган обер-кельнерга кутилмаган саволлар берарди. Кампир саволларини француз тилида берар, лекин бу тилини жуда ёмон билгани учун кўпинча мен тилмочлик қилиб турардим. Обер-кельнернинг аксарий жавоблари унга ёқмас, қаноатлантирмас эди. Ўзи ҳам худо биледи, аллақандай ишга дахли бўлмаган чет нарсаларни сўраб-сураштиради. Мисол учун, бирдан таниқли рассомнинг мифологик воқеа асосида ишланган оригиналидан олинган суратнинг заиф нусхаси рўнарасида тўхтаб қоларди.

— Кимнинг сурати?

Обер-кельнер бирон графциянинг сурати бўлса керак, деб жавоб берди.

— Вой, нега билмайсан? Шу ерда яшаб, яна билмайсан. Нега бу ерга осилган? Нега кўзлари қисниқ?

Обер-кельнер бу саволларнинг ҳаммасига қопиқарли жавоб беролмай ўзини йўқотиб қўйди.

— Вой аҳмоқ-ей!— деб ҳукм чиқарди бувимиз русчалаб.

Уни кўтариб бошқа хоналарга олиб киришди. Бир саксония ҳайқалчаси хусусида яна ўша ҳангома такрорланди,

---

<sup>1</sup> Жаноби олиялари генералойим, княгиня Тарасевичева (франц.).

бувимиз ҳайкалчани узоқ томоша қилиб турди-да, сўнг нима учундир чиқариб ташлашни буюрди. Ниҳоят, яна обер-кельнердан суриштира бошлади: хобхонадаги гидамларнинг баҳоси қанча ва улар қаерда тўқилган? Обер-кельнер сўраб биладан, деб ваъда қилди.

— Вой эшшаклар-эй!— деб тўнгиллади бувимиз ва сўнг бугун диққатини каравотга қаратди.

— Шақ тахти равоннинг ўзи-я! Очинг, ичини!

Тўшакнинг қаватини очдилар.

— Яна, яна очинг, ҳаммасини очинг. Ёстиқларни, рўйжаларни ҳаммасини ечиб ташланг.

Барини ағдар-тўнтар қилиб юборишди, бувимиз диққат билан кўздан кечирди.

— Яхшики, каналари йўқ экан. Барча рўйжаю чойшабларини олинг! Менинг ўз рўйжа ва чойшабларим, ёстиқларимни қўйинг. Бироқ булар ҳаммаси ҳашамдор экан, мен кампирга бундай уйнинг нима ҳожати бор: бир ўзим зерикаман. Алексей Иванович, болаларни ўқитиб бўлганингдан сўнг менинг олдимга тез-тез кириб тур.

— Мен кечаги кундан эътиборан генерал хонадонида хизмат қилмайман,— жавоб бердим мен,— отелда бутушлай ўз ҳисобимдан турибман.

— Нега бундай бўлди?

— Яқинда бу ерга Берлиндан бир мўътабар немис барони хотини билан келди. Кеча мен сайр қилиб юрганамда у билан Берлин лаҳжасига риоя қилиб ўтирмасдан сўйлашдим.

— Хўп, шунга нима бўлибди?

— У буни одобсизликка йўйиб, генералга шикоят қилди, генерал эса мени кечанинг ўзида истеъфога чиқарди.

— Нима, сен баронни сўқиб-петганмидинг ўзи? (Мабодо, сўққан бўлсанг ҳам, ҳеч бокиси йўқ!)

— О йўқ. Аксинча, барон менга ҳассасини ўқталди.

— Э, сен сўлагингни оқизиб туравердингми, муаллимингни ҳақорат қилдириб,— деб мурожаат қилди у бирдан генералга, яна ишдан қувиб юборибсан? Ҳаммаларинг — қалпоқсанлар,— қалпоқсан баринг, кўриб турибман.

— Ташвишламанг, аммажон,— бир мунча такаббурона оҳангда қуруққина жавоб берди генерал,— қандай шикоятини ўзим биладан. Бунинг устига Алексей Иванович сизга унчалар ҳам тўғри гапириб бергани йўқ.

— Сен индамай кетавердингми?— деди бувимиз менга қараб.

— Мен баронни дуэлга чақирмоқчи бўлган эдим,— дедим мен иложи борича камтарлик ҳамда вазминлик билан,— аммо генерал қаршиллик қилди.

— Нега сен қаршиллик қилдинг?— яна бувимиз генералга қарата деди. (Сен эса, отагинам, боразер, чақирганда келарсан,— деди у обер-кельнерга ҳам қараб,— нима қиласан, оғзингни очиб қараб туриб. Нюрибергликларнинг шу афт-ангорига сира тоқатим йўқ!)—Обер-кельнер таъзим қилиб чиқиб кетди, албатта, бувимизнинг нима деб мақтаганига тушулмади.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, аммажон, ҳозир дуэлга тушиниб бўладими?— деди иржайиб генерал.

— Нега бўлмас экан? Эркакларнинг ҳаммаси хўроз; уришаверсин-да. Кўриб турибман, ҳаммаларнинг қалпоқ-сацлар, ўз юртигнни ҳимоя қилолмайсанлар. Қани, кўтаринглар! Потапич, юк кўтарадиган иккита одам ёлла, доим тайёр турсин, ҳақини келиниб ол. Иккитадан кўп бўлмасин. Фақат зиналардан кўтариб чиқишади, текис жой бўлса, кўчада гилдиратиб юрса ҳам бўлаверади, шундай деб айт; яна олдиндан ҳақини ҳам тўлаб қўй, ҳурмат қилишади. Сен ўзинг доим ёнимда тур, сен эса, Алексей Иванович, сайр пайтда менга ўша баронни кўрсат: қаандай таъвия фон-барон экан, кўриб қўйиллик. Хўш қаерда анов рулеткаси?

Мен рулетка воксалда, алоҳида залларда жойлашганлигини маълум қилдим. Шундан сўнг саволлар ёғилиб кетди: рулетка кўпми? Кўп одам ўйнайдими? Қуни бўйи ўйнашадими? Ўзи қаандай тузилган? Мен ниҳоят, ҳаммасини яхшиси, одам ўз кўзи билан кўргани маъқул, сўз билан таърифлаб бериш анча мушкул дедим.

— Хўш, қани, тўғри ўша ёққа кетдик! Бошла, Алексей Иванович!

— Не, қаандоқ бўлди, аммажон, йўлдан келиб дам олмайсизми?— меҳрибонлик қилди генерал. У андак талковсираб қолди, умуман, уларнинг ҳаммалари алланечук саросимага тушиб, бир-бирларига қарай бошладилар. Улар тўғридан-тўғри воксалга кампирга ҳамроҳ бўлиб боришдан негадир қисинаётган, кампир у ерда ҳам, одамларнинг кўз ўнгидида бир кори ҳол қилиб қўймасмикан, деб хавфсираётган эдилар; лекин бари бир ҳаммалари бувимиз билан бирга бориш неганини билдирдилар.

— Дам олиб нима қиламан? Чарчаганим йўқ; беш куп ўтириб келганим ҳам етар. Кейин бу ердаги булоқларини, шифобахш сувларини бориб кўрамиз. Унда сўнг... ҳалиги нимаиди,— сен айтдинг-ку, Прасковья,— пуант, дедилганими?

— Пуант, бувижон.

— Пуант бўлса, пуант. Яна нима бор бу ерда?

— Бу ерда кўрадиган нарсалар кўп, бувижон,— қий-палиброқ деди Полина.

— Э, ўзинг ҳам билмайсан! Марфа, сен ҳам мен билан борасан,— деди кампир жориясига.

— Э, у нима қилади, аммажон?— тинирчилаб қолди генерал,— бу ахир, мумкин эмас; Потаничнин ҳам воксалга киритишлари даргумон.

— Бекор гап! Нима, хизматкор деб, ташлаб кетаверадими? Ахир, у ҳам тирик одам; мана бир ҳафтадан бери йўл юрамиз, унинг ҳам кўргиси келади. Мен билан бор-маса, ким билан боради? Ёлғиз ўзи кўчага чиққачи кўр-қади.

— Майли-ю, бувижон...

— Э, нима, мен билан боргани уяласанми? Унда уйда ўтир, сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ. Вой, анов генерални; мен ўзим ҳам генералойим бўламан. Менга дум бўлмай қўя қолинглар, нима қиласиз, судралганиб? Мен Алексей Иванович билан томоша қиламан баршин...

Лекин Де-Грие ҳаммамиз бирга борамиз, деб туриб олди, кампирга сизга ҳамроҳ бўлиндан бошимиз осмонга етади, у-бу деб, шакарғуфторлик қила бошлади. Ҳаммалари йўлга тушдилар.

— Elle est tombé enfance,— деб такрорлади Де-Грие генералга,— seule elle fera des bêtises...<sup>1</sup>. У ёғини мен эшитмай қолдим, лекин чамаси, қандайдир нияти борга ўхшайди, ҳатто яна андак умид уйғонган ҳам шекилли.

Воксалгача ярим чақиримча келарди. Йўлимиз шабо-луд хиёбонидан ўтар, сквергача борилиб, уни айлашиб ўтилгач, тўғри воксалдан чиқиларди. Генералнинг кўнгли бир оз жойинга тушди, гарчи бу юришимиз антиқа бўлиб кўринса-да, лекин ҳаммаси батартиб, бадастур эди. Умуман, қариб қурби кетган, касал, ногирон бир кимсанинг шифоли сувларга келганида ҳеч қандай ҳайрон қоларли нарса йўқ эди. Лекин, афтида, генерал воксалдан кўр-қарди: касал, ногирон бир кампирга воксалда нима бор? Полина билан mademoiselle Blanche гилдираб бораётган креслонинг икки томонида кетишарди. Mademoiselle Blanche бир ганириб, икки кулар, ўзини ибо билан тутар ва ҳатто бувимизга шўхлик қилиб, ҳазилланиб ҳам кўяр-дики, ниҳоят, кампир уни икки оғиз мақтаб қўйди. Полина кампирнинг бошқа ёнбошида унинг дўлдай ёғилаётган саволларига жавоб беришга мажбур эди, чунончи: ўтиб кет-

<sup>1</sup> У тоза ишқал чиқаради (франц.).

ган ким? улов мишиб ўтган хотин ким? шаҳар каттами? боғ каттами? бу қанақа дарахтлар? анови қалдай тоғлар? бу ерда бургутлар бўладими? анов уйнинг томи жуда қизиқ-а? Мистер Астлей мен билан ёнма-ён бораркан, бугун эрталабдан жуда ғалати ишлар бўлади, деб шипшиб қўйди. Потанич билан Марфа эса креслонинг ишундоқ орқасида боришар — Потанич фрак, оқ бўйинбоғ, картузда эди, ёши қирққа чиққан, икки юзи қип-қизил, лекин сочларига оқ оралай бошлаган қиз — Марфа эса, бошига қалпоқча, эғнига чит кўйлақ, оёғига эчки терисидан ишланган гарчли бошмоқ кийганди. Бувимиз дам-бадам ўгирилиб қараб, уларга бир нарсалар деб қўярди. Де-Грие ва генерал бир оз орқада қолинган, алланималар ҳақидадир куйиб-пишиб гаплашишарди. Генералнинг шаҳди жуда наст; Де-Грие ўлиб-тирилиб ниманидир уқтирарди. У генералга далда бераётган бўлса эҳтимол; аллаинарсаларни унинг қулогига қуяди. Бироқ бувимиз боя гапнинг иўст калласини айтди-қўйди: «Сенга пул бермайман». Балки Де-Грие бу гапни миясига сиғдирилмас, лекин генерал ўз аммасини яхши билади. Мен Де-Грие билан mademoiselle Blanche бир-бирларига им қоқиб қўяётганларини сезиб қолдим. Князь билан немис сайёҳнинг қорасини хиёбоннинг нариги бурчидан кўриб қолдим, улар биздан орқада қолиб, бошқа ёққа кетишди.

Биз воксалга голибона кириб бордик. Швейцарлар ва лакейлар худди отел хизматкорлари каби бизни иззат-икром билан қарши олдилар. Бироқ улар жуда қизиқиб томоша қилишарди. Бувимиз аввал ҳамма залларни кўрсатиб чиқишни сўради: баъзи нарсаларни мақгади, баъзилари уни заррача қизиқтирмади; ҳаммаси ҳақида сўраб-суриштирди. Ниҳоят, ўйин залларига ўтдик. Ёшиқ эшик олдида худди соқчидек турган лакей қаттиқ ҳайратга тушганча, эшикни ланг очиб юборди.

Бувимизнинг рулетка олдида пайдо бўлиши ҳаммага қаттиқ таъсир қилди. Рулетка столларида ҳам, залнинг нариги бошидаги trente et quarante столида ҳам, юз эллик ва балки икки юз чоғлик ўйинбозлар бир неча қатор бўлиб тўдалашиб турмоқда эдилар. Стол олдида суқулиб кириб олишга муяссар бўлганлар, одат бўйича, жойларида маҳкам туришар ва пулларини то ютқизиб битирмагунларича ўринларидан жилмас эдилар; зотан, оддий томошабин бўлиб, ўйин жойини бекорга банд қилиб туриш мумкин эмас. Стол атрофига қатор қилиб стуллар қўйилган бўлишига қарамай ўйинбозлар уларга камдан-кам ўтирадилар, айниқса, одам кўп бўлган маҳалларда, бинобарин,



тик турган ҳолда ўйналса, тиқилиброқ жойлашиш, қулайроқ пул қўйиш мумкин. Иккинчи ва учинчи қаторлар ўз навбатида кутиб биринчи қатордагиларнинг орқасида турадилар; лекин баъзан сабрлари чидамай биринчи қатор орасидан қўлларида суқиб ўз бўнақларини қўядилар. Ҳатто учинчи қатордан ҳам худди шу йўсида пул қўядиганлар топилиб туради. Шу билан, беш-ўн дақиқа орадан ўтмай, столнинг у ёхуд бу бошида «жанжал» бошланиб қолади. Воксал полицияси анча яхши ишлайди. Албатта, тиқилинчдан қочиб қутулишнинг иложи йўқ; аксинча, одам қанча кўп бўлса, шунча хурсанд бўладилар, нега десангиз, бу фойдали; лекин стол атрофида ўтирган саккиз крупер одамларнинг қанча пул тикканликларини ҳушёр кузагиб турадилар, ютган-ютқизган билан ҳисоб-китоб қиладилар, жанжал чиқса, ўртада турадилар. Ҳеч иложи бўлмай қолса, полицияни чақирадилар ва иш бир зумда битади. Полициячилар ҳам шу залнинг ўзида ўйинчилар орасида ҳамма қатори оддий кийимда юрадилар, шунинг учун уларни биллиб олиш қийин. Улар айниқса, ўғрилар ва кисавурларга кўз-қулоқ бўлиб турадилар, рулетка ўғрилик ва кисавурликка анча қулай жой бўлгани учун, бу ерда улар топилиб туради. Ростдан ҳам, бошқа ҳамма жойларда чўнтак кесиш ва ё қулф бузишга тўғри келади, иш ўнгидан келмаганда, оқибати хунук тугайди. Бу ерда эса, рулетка олдида келиб ўйин бошласа, бас, бировнинг ютуғига кўзини бақрайтириб туриб қўл узатиш ва очиқдан-очиқ ўз ҳамёнига солиш ҳеч гапмас; агар ўртада жапжал чиқиб, тортишув бошланса, муттаҳам овозини баланд кўтариб, ҳаммага эшиттириб, ютуқ мепик деб, туриб олади. Агар иш усталлик билан чаққон қилинган ва гувоҳлар шикланиб турган бўлса, унда ўғри пулни дарров ўзиники қилиб улгуради, албатта, бу унчалик ҳам катта миқдордаги пул бўлмайди. Агар каттароқ пул тикланган бўлса, у аввалроқ круперлар ва ўйинбозларнинг баъзи бирлари томонидан эътиборга олиб қўйилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Лекин пулнинг чўғи пастроқ бўлса, унинг ҳақиқий эгаси баъзан жанжалланиб ўтиргани орияти йўл қўймай секин чеккага чиқиб кета қолади. Аммо ўғрини қўлга туширишса, дарҳол уни шовқин-сурон кўтариб чиқариб юборишади.

Бувимиз буларнинг, ҳаммасини чеккароқда ҳаддан ташқари қизиқиб томоша қилди. Ўғриларни чиқариб юборишлари унга айниқса ёқди. *Trente et quarante* унда кўп ҳам қизиқиш уйғотмади; унга кўпроқ рулетка ва зўлдирчанинг тиринглаб айланиши ёқиб қолди. Инҳоят у

Ўйинни яқинроқдан томонга қилиш истагини билдирди. Қандай бўлганлигини билмайману, лекин хизматчилар ва баъзи кунда-шунда агентлар (булар кўпроқ бор будшудини бой берган, энди барча чет эллардан келган кишилар ва омадёр ўйинбозларга у-бу ёрдам кўрсатиш найидан бўлган поляклар) жуда ҳам тижиллич бўлишига қарамай дарҳол кампирга бош крупернинг нақ ёнидан, столнинг шундай ўртасидан жой топиб, шу ерга унинг креслосини елдириштиб келдилар. Кўнгина ўзи ўйнамайдиган, лекин томошаталаб бўлган кишилар (аксари инглизлар оила, бола-чақалари билан) бувимизни яқинроқ кўрини учун столга яқинроқ суридилар. Бувимиз турган томонга жуда кўч лорнетлар тўгриланди. Круперларнинг кўзида умид чақнади; бундай антиқа ўйинчи фавқулодда бирон нима ваъда қилар эди. Ёши етмишдан ошган, ногирон бир кампир ўйнамоқчи экан,— албатта, бу кунда учраб турадиган оддий ҳодиса эмас. Мен ҳам стол томонга суқилдим-да, бувимизнинг ёнига турдим. Потанич билан Марфа анча олисда издиҳом ичда қолиб кетишди. Генерал, Полина, Де-Грие ва mademoiselle Blanche ҳам бир чеккада, томошабинлар орасида туришди.

Бувимиз аввал ўйинчиларни томоша қила бошлади. У менга шиддатли, хириллаган товуш билан: ким бу? ким бу?— деб шипширди. Унга, айниқса, столнинг у четида туриб ўйнаётган йиғит ёқиб қолди. У жуда катта қимор ўйнар, ўртага минглаб пул тикар, атрофдагиларнинг пичирлаб айтишларича, қирқ минг франк миқдорида ютган, бу қогоз ва олтин пуллар унинг олдида тоғдай уюлиб ётарди. Унинг ранги оқарган; кўзлари чўғ бўлиб ёнар, қўллари қалтирарди: у энди ҳисоб-писоб қилиб ўтирмай, қўлига қанча пул ситса, шунча қўяр, ютгани ютган, олдин пул уйгани уйган эди. Лакейлар унинг ён-верида гирдикапалак бўлишар, ўтирсин деб, кресло суриб келишар, эркинроқ турсин, одамлар қисиб ташламасин учун атрофини очишар,— буларнинг барини катта чўтал илинжида қилишарди. Айрим қиморбозлар ютган вақтлари хурсанд бўлиб кетиб, чўнтақларидан қўлларига сиққанча пул олиб уларга бериб кетадилар. Йиғитнинг ёнида ҳозир бир полякча зўр бериб нарвона бўлар, унинг қулогига тавозе билан ҳадеб аллашималар деб шивирлар,— афтидан, қандай ўйнаш, нимага қўйиниши маслаҳат берар,— албатта, бўлажак бой чўтал умиди билан ўлиб-тирилар эди. Аммо ўйинбоз унга ҳатто қайрилиб ҳам қарамас, бекорга пул тикиб, бекорга ютиб оларди. У чамаси эсини йўқотаётган эди.

Бувимиз уни бир печа дақиқа кузатиб турди.

— Айт унга,— деб бирдан безовталаниб мени туртди бувимиз,— унга айт, бас қилсин, тезроқ пуллариши олиб чиқиб кетсин. Ютқизиб қўяди!— бесарапиком бўлиб қаттиқ ҳаяжонга тушди у.— Потанич қани? Потанични юборинг унинг олдига!— Э, айтсанг-чи, унга, айтсанг-чи, турткиларди мени,— э, қай гўрга кетди бу, Потанич! *Sortez, sortez!*<sup>1</sup>— деб қичқира бошлади у йиғитга қараб. Мен унга томон энгашдим-да, бу ерда қичқирини мумкин эмас, ҳатто сал овоз чиқариб гаширишга ҳам йўл қўйилмайди, нега десангиз, бу ҳисоб-китоб қилишга ҳалал беради, бўлмаса, бизни ҳозир ташқарига ҳайлаб юборинади, деб нишанидим.

— Вой, тавба-эй! Адойи тамом бўлади, ўзи хоҳлаб турганга ўхшайди... унга қарай олмайман, ичим ўпирилиб кетяпти. Вой, қулоқсиз-эй!— бувимиз шундай деб тезроқ бошқа ёққа қараб олди.

Чап томонимизда, столнинг нариги ёғида ўйинчилар орасида бир ёшгина хоним ҳаммадан ажралиб турар, унинг ёнида аллақандай митти одам ҳам бор эди. Ким эди бу митти — хонимнинг қариндошими ва ёхуд уни шунчаки қизиқ учун бирга олиб юрадим,— билмайман. Шу бой хонимни мен авваллари ҳам кўрган эдим; у ҳар куни пешини пайти роса соат бирда ўйпагани келар, соат ресса иккида кетар эди; кушга бир соатдан ўйнарди. Уни яхши таниб қолишган, пайдо бўлиши ҳамон дарров унга кресло тутинарди. У киссасидан бир қанча тилла, бир қанча минг франкни пуллариши чикаради-да, аста, совуққонлик билан ичида ҳисоблаб қўя бошлар, олдидаги қоғозга қалам билан рақамларни тизиб ёзар, худди шу дамда қаторлашиб чиқаётган имкониятларининг тартиботини излаб топишга ҳаракат қиларди. У анча-мунча каттагина пул тикарди. Ҳар куни минг, икки минг, қўпи билан уч минг — шундан ортиқ эмас,— ютарди, ютиб олгач, дарҳол залдан чиқиб кетарди. Бувимиз анчагача уни томоша қилиб турди.

— Э, мапа бу ютқизмайди! Бу сира ютқизмайди! Қайси зотдан? Билмайсанми? Ким ўзи?

— Француз хотини, ановнақалардан бўлса керак,— деб нишанидим мен.

— Э, қадам олишидан маълум. Тирпоғи ўткирми дейман. Энди менга тушунтириб бер, ҳар бир айланани шимани билдиради, қандай қўйини керак?

<sup>1</sup> Кетинг, кетинг! (франц.).

Мен ўз билганимча бувимизга ютуқларнинг мана шу кўпдан-кўп комбинациялари, rouge et noir, pair et impair, manche et passe<sup>1</sup>, ва нихоят сонларнинг турлича ўзига хосликлари ҳақида сўзлаб бердим. Кампир диққат билан тинглар, эсида сақлар, яна — қайтадан суриштирар, ёдлаб оларди. Ютуқларнинг мавжуд тартиботига мисоллар ҳам келтириши мумкин эди, шунинг учун кўп нарсаларни дарров ёдлаб, эсда сақлаб қолса бўларди. Бувимиз анча қаноат ҳосил қилди.

— Э, бу zero<sup>2</sup> дегани нима? Алави сочи жингалак беш крупер ҳозир zero деб қичқирди-ку? Нимага у столда бор пулларнинг ҳаммасини ўзига йиғиштириб олди? Шунча пул-а, ҳаммаси ўзигами? Буниси қандоқ бўлди?

— Э, zero банкнинг фойдаси. Агар зўлдирча zero га тушса, столга қўйилган барча пуллар ҳеч қандай ҳисоб-китобсиз банк фойдасига ўтади. Рост, ўйин учун зарб яна бир такрорланади, лекин банк ҳеч нарсга тўламайди.

— Ана холос! Мен қуруқ қолавераманми?

— Йўқ, бувижон, сиз агар олдинроқ zero га қўйган бўлсангиз, zero чиқиб қолса, сизга ўттиз беш баробар кўп ҳақ тўлашади.

— Ростдан ўттиз беш баробарми, тез-тез чиқиб турадимми бу? Нима учун унга тикаверишмайди, каллаварамлар?

— Ўттиз олти имконият бунга қарши, бувижон.

— Бекор гап! Потапич! Потапич! Шошма, менанг ёнимда ҳам пул бор, мана!— у киссасидан пул тўла ҳамённи олди-да, ичидан бир фридрихсдор чиқарди.— Ма, ҳозир ўша zero га қўй.

— Бувижон, zero ҳозиргина чиқди,— дедим мен, энди анчагача чиқмайди. Кўп ютқизиб қўясиз; пича тўхтаб туринг.

— Э, алдама, тик!

— Майли-ку, лекин у эҳтимол кечгача ҳам чиқмас, сиз минггача кетқизиб қўясиз, бунақа воқеалар бўлган.

— Бекор гап! Бекор гап! Чумчуқдан қўрққан тариқ экмайди. Нима? Ютқиздингми? Яна тик!

Иккинчи фридрихсдорни ҳам ютқиздик; учинчисини қўйдик. Бувимиз ўрнида зўрга ўтирар, айланаётган дигирчакнинг уячалари ичида сакраб юрган зўлдирчадан ёниб турган кўзларини узмасди. Учинчисини ҳам ютқиздик. Бувимиз ўзини тутолмас, жойида тек ўтиролмас, кру-

<sup>1</sup> Қизил ва қора, жуфт ва тоқ, кам ва ошиқ (франц.).

<sup>2</sup> Ноль (франц.).

пер биз илхақ кутган зего ўрнига «trente six<sup>1</sup>» деб эълон қилганда, ҳатто мушти билан столга туширди.

— Қуриб кетсин! — жаҳли чиқди бувимизнинг, — э, қачон чиқади бу яшшамагур зереси? Ўлсам ўламанки, лекин шу зего чиққунча ўтираман! Бу ҳаммаси апов афтиинги ел егур жингалак крупернинг иши, у ўла қолса ҳам чиқармайди! Алексей Иванович, бирданга икки тилла тик! Бўлмаса зигирдай қўйиб, зего чиқиб қолса, ҳеч нарса ололмай қоласан.

— Бувижон!

— Тик, тик! Сепикимас пул!

Мен икки фридрихсдор қўйдим. Зўлдирича анчагача дигирчак ичида учиб юрди, сўнг ниҳоят, уячаларига тушиб сақрай бошлади. Бувимиз тек қотганча, қўлимни маҳкам қилди, ва бирдан — қарсса!

— Зего, — деб эълон қилди крупер.

— Кўринг, кўринг! — Чехраси чарақлаб очилган, ўзидан мамнуи бувимиз менга тезгина ўгирилиб қаради. — Сенга айтдим-ку, айтдим-ку! Худо ўзи икки тилла ташга қўй деб, кўнглимга солган экан. Қани, энди мен қанча оламан? Нега беришмаяпти? Потанич, Марфа, қайга гойиб бўлишди булар? Бизникилар ҳаммаси қаерда? Потанич, Потанич!

— Бувижон, кейин, — деб шивирладим унга, — Потанич эшикда турибди, уни бу ерга қўйишмайди. Ана, қаранг, бувижон, сизга пул тўлашяпти, олинг! Бувимизга кўк қозга эллик фридрихсдор солиб муҳрланган, вазмин тугунчани ташлашди ва яна муҳрланмаган йигирма фридрихсдорни санаб узатишди. Буларнинг барини мен бувимизнинг олдига куракча билан суриб қўйдим.

— Faites le jeu, messieurs! Faites le jeu, messieurs! Rien ne va plus?<sup>2</sup> — деб эълон қиларди крупер, ўйинга чорлаб рулеткани айлантирмоқчи бўларди.

— Э, худо! Кеч қолдик! Ҳозир айлантириб юборишди! Тик, тик! — безовталаниб қолди бувимиз, — мунча имиллайсан, тезроқ, — деб ҳовлиқарди у мени кучи борича туртиб.

— Нимага тикамиз, ахир, бувижон?

— Зего га, зего га! Яна зего га! Иложи борича кўпроқ қўй! Ҳаммаси бўлиб қанча пулимиз бор? Етмиш фридрихсдорми? Аяб ўтирма, бирваракай йигирма фридрихсдордан тикавер.

<sup>1</sup> Уттиз олти (франц.).

<sup>2</sup> Ўйинга пул тикинг, жаноблар! Ўйинга пул тикинг! Бошқа ҳеч ким қўймаймими? (франц.).

— Эсингизни йиғинг, бувижон! У баъзан икки юз мартаб чикмайди! Бу аҳволда бор сармойиңиздан айриласиз?

— Қўй, алдама, алдама! тик! Тилим қақшаб кетяпти? Ўзим биламам,— титраб-қақшаб жазавага тушди, бувимиз.

— Устав бўйича zeroга бирваракай ўн икки фридрихсдордан ошиқ қўйиш мумкин эмас, бувижон,— мана, бўпти, қўйдим.

— Нега мумкин бўлмас экан? Э, сен мени алдаётганинги йўқми? Мусье! Мусье!— деб турткилади у рулеткани айлаштироқчи бўлиб турган, чап томонида ўтирган крупнерни,— *combien zero? donze? donze?*<sup>1</sup>

Мен дарров кампирнинг саволини французчалаб тушунтириб бердим.

— *Oui, madame*<sup>2</sup>,— одоб билан гасдиқлади крупер,— худди шунингдек, ҳар бир тикиш бирваракай тўрт миң флориндан ошмаслиги керак, устав бўйича,— деб қўшиб қўйди у яна изоҳлаб,

— Майли, плож йўқ, ўн икки қўй.

— *Le jeu est fait*<sup>3</sup>!— қичқирди крупер. Дигирчак айлана кетди, ўн уч чиқди. Ютқиздик!

— Яна, яна, яна!— Тик яна!— қичқирарди бувимиз. Мен энди қаршилиқ қилмай қўйдим, елкамни қисдим-да, яна ўн икки фридрихсдор тикдим. Дигирчак узок айланди. Бувимиз дигирчакдан кўзини узмас, дағ-дағ қалтирарди. «Шаҳотки, у ростданам, яна zero га ютаман деб ўйлаётган бўлса?»— унга ҳайрон бўлиб тикилганча хаёлимдан кечирдим. Унинг чеҳрасида албатта ютаман деган ишонч норламоқда эди, мана-мана zero!— деб эълон қилишларига унинг ишончи комил эди. Зўлдирча катакка тушди.

— *Zero!*— қичқирди крупер.

— Ана!!!— жўшиб тантана қиларкан, менга қаради бувимиз.

Мен ҳам ўйинчи эдим; мен бунн ўша дамда қаттиқ ҳис қилдим. Қўл-оёғим қалт-қалт титраб, бошим бир нарса урилгандек гувилларди. Албатта, бунақаси камдан-кам учрайди, қандайдир ўнта зарбдан сўнг уч карра zero чиқди: лекин бунга унчалар ажабланиб ўтирмаса ҳам бўларди. Мен ўзим уч кун бурун zero уч карра кетма-кет чиққанлигини ўз кўзим билан кўрганман, шунда олдидаги

<sup>1</sup> Ноль қанча туради? Ўн иккими? Ўн иккими? (франц.).

<sup>2</sup> Шундай хоним (франц.).

<sup>3</sup> Ўйин бошланди (франц.).

қоғозга зарблар қандай тушаётганлигини батафсил қайд қилиб бораётган үйпичилардан бири кечагина шу зего бир кеча-кундуз ичн фақат бир марта чикди, холос, деган эди ҳаммага эшиттириб.

Катта ютуққа ўйнаб ютган одам каби бувимизга алоҳида хурмат кўрсатиб, эътибор билан ҳисоб-китоб қилинди. Камшир роппа-роса тўрт юз йигирма фридрихсдор, яъни тўрт миң флорину йигирма фридрихсдор олиши керак эди. Йигирма фридрихсдорни унга тилла тапга билан, тўрт миңини эса — банк билетлар билан тўлашди.

Бу сафар энди камшир Шотапични чақириб ўтирмади; у бутунлай бошиқа нарса билан машгул эди. У ҳозир туртиб-турткиламас, сиртдан анча сокин эди. Агар таъбир жойиз бўлса, у ич-ичдан қалтирарди. Бутун диққати аллашмага жам бўлган, мўлжал олмоқда эди:

— Алексей Иванович! У бирваракай фақат тўрт миң флорин тикиш мумкин деб айтдимиз? Ма, ол, шу тўрт миңнинг ҳаммасини қизилга қўй, — бир қарорга келди бувимиз.

Ушн бундай қайтаринининг фойдаси йўқ эди. Дигирчак айланиб кетди.

— Rouge! — эълон қилди крупер.

Яна тўрт миң флорин ютдик, демак ҳаммаси бўлиб саккиз миң.

— Тўрт миңини мешга бер, қолган тўрт миңини яна қизилга қўй, — амр қилди бувимиз.

Мен тагин тўрт миң қўйдим.

— Rouge! — яна эълон қилди крупер.

— Ҳаммаси ўн икки миң! Қани, бу ёққа бер. Тиллаларни бу ёққа ҳамёнга тўк, қоғоз пулларни эса яшириб қўй.

— Бас! Уйга! Креслони жилдириг!

## XI боб

Креслони залнинг нариги ёғига, эшикка томон гилдиратиб олиб кетинди. Бувимиз ял-ял яшнаб кетганди. Бизникилар ушннг атрофини дарҳол ўраб олиниб, табриклай бошлашди. Бувимизнинг хатти-ҳаракати қапчалар ғалати бўлиб кўринамасин, ушннг бугунги ютуғи кўп нарсаларнинг ўрнини босиб кетар, шушннг учун генерал ҳам одамлар кўз ўнгиде шуздай ғалати хотинга қариндош экаплигини ошкора қилишдан чўчимай қўйди. У калондиморлик ва ясамароқ кувонч билан худди ён болани эркалатгандай кампирни табриклади. Дарвоқе, у бошиқа барча томошабинлар

қатори афтидан қаттиқ ҳайратга тушганди. Теварак-атрофимизда ҳамма бувимизни гапирар, бувимизни кўрсатишарди. Кўплар уни яқинроқдан кўриш учун ёнидан ўтишарди. Мистер Астлей чеккароқда ўзига таниш икки инглиз билан у ҳақда муҳокама қилиб турарди. Бир қанча пурвиқор аёл томошабинлар, хонимлар унга аллақандай мўъжиза каби улугвор таажжуб билан кўз солишарди. Де-Грие табассум ва табрикларини мисли сочиб юборди.

— Quelle victoire!<sup>1</sup>— дерди у.

— Mais, madame, c'était du feu!<sup>2</sup>,— деб унга жўр бўларди ялтоқи бир жилмайишлар тортиқ қилиб mademoiselle Blanche.

— Ҳа, муни қаранг-а, ўн икки минг флорин ютиб олибман! Ўн икки мингини қўя туринг, олтинлар-чи! Олтинлар билан ўн уч минг бўлади ҳисоб. Бу бизнинг пулга қанча бўлади? Олти мингларга бориб қолар-ов?

Мен, етти мингдан ошади, ҳозирги курс бўйича саккиз мингга ҳам бориб қолади, дедим.

— Ҳазилми, саккиз минг! Сизлар эса, бу ерда қўлингизни бурнингизга тиқиб ўтирибсиз, қалпоқлар! Потапич, Марфа, кўрдингларми?

— Онажонимиз, қандай қилдингиз? Саккиз минг сўм-а,— деб хитоб қиларди айланиб-ўргилиб Марфа.

— Манглар, сизларга ҳар бирингизга менадан беш тилла танга, мана!

Потапич билан Марфа ўзларини ташлашиб унинг қўлларини ўпа бошлашди.

— Юкчиларга ҳам бир фридрихсдордан берилсин. Ҳар бирига бир тилла танга бер, Алексей Иванович. Маюв лакей қуллуқ қиялтимми, ановиниси ҳамми? Табриклашялтимми? Уларга ҳам биттадан фридрихсдор бер.

— Madame la princesse . . . un pauvre expatrié... malheur continué... les princes russes sont si généreux<sup>3</sup>, деб кресло атрофида чирмовуқдай ўралашарди эски камзул, йилтироқ нимча кийган мўйловдор бир кимса картузини қўлида ўйнатганча таъма ва тавозе билан оғзини қийшайтириб.

— Унга ҳам фридрихсдор бер, йўқ, иккита бер, бўлди, бас, уларнинг охири бўлмайди шекилли. Кўтаринглар, олиб бординглар! Прасковья,— деб мурожаат қилди у По-

<sup>1</sup> Қандай ғалаба (франц.).

<sup>2</sup> Лекин, хоним, бу жуда зўр бўлди! (франц.).

<sup>3</sup> Княгиня жаноби олиялари... бечора муҳожир... Бахтсизлик ичида қолдим... рус князлари шу қадар хайр-саховатли.. (франц.).



дана Александровнага, — мен сенга эртага кўйлаклик олиб  
Бераман, ановинга ҳам, mademoiselle нимайди, отинг қур-  
тур mademoiselle Blanche, шундаймиди, унга ҳам кўйлак-  
лик олиб бераман. Унга таржима қилиб бер, Прасковья!

— Mersi, madame, — ликиллаб тиз букиб таъзим қил-  
ди mademoiselle Blanche у оғзини майна қилгандай қий-  
найтириб кулди-да, Де-Грие ва генералга қараб қўйди.  
Генерал бир оз қисинар, хиёбонга етиб келганимизда у  
ҳаддан ташқари енгил тортди.

— Федосья, Федосьяни айтмайсизми, тоза анграйиб қо-  
ладиган бўлди-да, — дерди бувимиз генерал хонадонининг  
энагасини эслаб. — Унга ҳам кўйлаклик совга қиламиз.  
Ҳей, Алексей Иванович, Алексей Иванович, анов тиланчи-  
га садақа қил!

Йўлдан аллақандай жулдур кийинган, елкалари ти-  
ришган бир кимса ўтиб борар, икки кўзи бизда эди.

— Бу тиланчига ўхшамайди, бувижон, биронта сан-  
дирвоқи шекилли.

— Бер! бер! унга бир гульден бер!

Мен унинг олдига бордим-да, садақа узатдим. У менга  
ёмон таажжубланиб тикилди, аммо гульденни индамай ол-  
ди. Ундан май ҳиди анқирди.

— Ўзинг-чи, Алексей Иванович, бахтингни синаб кўр-  
мадингми?

— Йўқ, бувижон.

— Кўзларинг ёниб кетди, кўрдим.

— Мен ҳали бир синаб кўраман, албатга, кейинроқ.

— Тўғри зего га қўявер! Мана кўрасан! Қанча пулни  
бор!

— Бор-йўғи йигирма фридрихсдор, бувижон.

— Озроқ экан. Агар хоҳласанг, сенга эллик фридрих-  
сдор қарз бериб тураман. Анави тахланганни майли, ола  
қол, сен эса, отагинам, умидвор бўлиб ўтирма, сенга бер-  
майман! — бирдан генералга қарата деди у.

Генерал икки букилиб қолгандай бўлди, лекин миқ эт-  
мади. Де-Гриенинг қовоғи солинди.

— Que diable, c'est une terrible vieille!<sup>1</sup>, — деб тишининг  
орасидан шипшиди генералга қараб.

— Тиланчи, тиланчи, ана яна тиланчи! — деб қич-  
қирди бувимиз, — Алексей Иванович, бунга ҳам гульден  
бер.

Бу сафар аллақандай этаги узун кўк камзул кийган,

<sup>1</sup> Жин урсин, ёмон кампир экан (франц.).

қўлида узун илгичка қамчин тутган, ёғоч оёқли мўйсафид учради. У кекса солдатга ўхшарди. Аммо унга гульден узатган эдим, у ўзини бир қадам орқага ташлади-да, мени ўқрайиб кўздан кечирди.

— Was ist's der Teufel! — деб қичқирди у бўралаб сўкинганча.

— Жиппи! — деб қичқирди бувимиз ҳам қўлини ситаб.— Юринглар, ҳой! Очкаб кетдим! Ҳозир тушлик қилиб оламиз, кейин бир оз дам олиб ётамиз, кейин яна ўша ёққа борамиз.

— Сиз яна ўйнамоқчимисиз, бувижон? — қичқирдим мен.

— Сен нима деб ўйловдинг? Бу ерда сизлар шўрингизга шўрва тўкилиб юрсангиз, мен, нима, сизларга қараб ўтирайми?

— Mais, madame, — деб яқинлашди Де-Грие, — les chances peuvent tourher, une seule mauvaie chance et vous perdrez tout... surtout avec votre jeu... c'était terrible !<sup>2</sup>

— Vous perdrez absolument <sup>3</sup>, — деб чурқиллади mademoiselle Blanche

— Сизларнинг нима ишларингиз бор-а? Ютқизсам, ўз пулимни ютқизаман! Қаерда қолди анави, мистер Астлей? — деб сўради у мендан.

— Воксалда қолди, бувижон.

— Аттанг; ана уни яхши одам деса, бўлади.

Бувимиз уйга келгач, зинада обер-кельнерни учратиб қолди-да, уни ёнига чақириб қандай ютгани ҳақида мақтанди, кейин Федосьяни чақириб, унга уч фридрихсдор ҳадя қилди, сўнг таом келтиришни буюрди. Кампир овқатлапаркан, Федосья билан Марфа унинг атрофида гиргиттон бўлишар, оғизларидан бол томарди.

— Сизга қарайману ҳеч кўзимни узолмайман, опажон, — лаби-лабига тегмай бидилларди Марфа, — Потаничга нуқул дейманки, онажонимиз асти нима қилмоқчи. Столнинг усти эса, вой, худойим-эй, пулга тўлиб кетибди! умрим бино бўлиб бунча пулни спра кўрмаганман, атрофда ўтирганларнинг ҳаммаси жаноблар, ҳаммаси жаноблар. Потанич, дейман, шунча жапоблар қаердан келишди? Худо онажонимизга ўзинг мадад бер дейман. Сиз

<sup>1</sup> Жип урсин, ўзи нима гап! (нем.)

<sup>2</sup> Лекин ховим, омад келмаслиги мумкин, бир потўгрп ўйин — кейин ҳаммасини бой берасиз... айниқса сизнинг бу қўйинингизда... жуда ёмон бу! (франц.).

<sup>3</sup> Сиз мутлақо ютқизиб қўясиз (франц.).

учуп худодан сўрайману юрагим эса худди тўхтаб қолаётгандек, тўхтаб-тўхтаб қолаётгандек, нуқул қалғирайман, титроқ босади. Худо, ўзинг унга мададкор бўл, дейман, ана, худонинг ўзи сизга етказди. Ҳозиргачаям, онажоним, ҳадеб титрайман, титраганим ҳеч ўтиб кетмайди.

— Алексей Иванович, тушликдан сўнг тайёр бўлиб тур, соат гўртларда борамиз. Ҳозирча сенга хайр, менга биронта доктор-докторни чақириб эсингдан чиқмасин, ҳали сув ҳам ичиш керак. Бўлмаса эсингдан ҳам кўтарилади.

Бувимизнинг ёнидан бошим говлаб чиқди. Бизникиларнинг ҳоли энди нима кечади, ишлар қандай бўлади, шуларни тасаввур қилишга уринардим. Улар (айниқса, генерал) кампирни қўрганларидан бери ўзларига сира келолмаётганликлари равшан эди. Дам сайин интизор бўлиб кутилган ўлим хабари (ва, демак, мерос ҳам) ўрнига даҳватан кампирнинг етиб келиши уларнинг мақсадлари ва азму қорорларини шунчалар тилка-пора қилиб ташлаган эдики, бувимизнинг рулеткада қозонган зафарлари ҳақида нима дейишни ҳам билмас, мисоли кесак бўлиб қолган эдилар. Ҳолбуки, ушбу кейинги рўй берган воқеа олдингисидан ҳам муҳимроқ эди, негаки, гарчи кампир икки қайта ашиқ-равшан қилиб, генералга нул бермайман, деган бўлишига қарамасдан, ҳали балки яна ким билсин, — ҳар ҳолда умидсизланишга эрта эди. Генералнинг барча ишларига бош-қош бўлиб турган Де-Грие умид узмаган эди. *Mademoiselle Blanche* ҳам бу ишларга бош суққан (ёмонми, генералойим бўлиш, мероста эга чиқин!), у ҳам, ишончим комилки, умидини йўқотмаган ва ҳар қандай йўл билан бўлмасин, кампирнинг бош-кўзини айлантиришга, уни қўлга олишга тайёр эди, — бу жиҳатдан, у эркаланиб, эркаланиш, ийдириниш билмайдиган, димоғдор ва кибру ҳаволи Полинанинг бутунлай тескарсин эди. Лекин эндиликда, бувимиз рулеткада мана шундай зафарлар қозонгандан кейин, унинг феъл-атвори улар кўз ўнгида равшан ва ҳар томонлама (қийиқ-қайсар, ҳукмрон кампир *et tombee en enfance*) муҳрланиб қолгандан кейин, ҳа, эҳтимолки, шундан кейин ҳаммаси тамом бўлди: ахир, у амал-тақал қилиб бу ерга етиб келганидан ёш боладай хурсанд ва энди сўнги тапгасини ютқизгунча ўйнайди. «О, худойим! — деб ўйладим, (ва худоё, ўзинг кечиргайсан, заҳархафта қилиб қўйдим) — худойим, ахир, боя кампир ўйинга чиқарган ҳар бир Фридрихсдор, генералнинг жонига наштар бўлиб ботди,

Де-Гриенинг фигодини оширди, mademoiselle de Cominges нинг аламига алам қўшди, инчунин, энди бу бечорага кўрмоқ бору емоқ йўқ. Яна бир нарса: бувимиз худо берган ютуқдан суюниб кетди, ҳаммага пул улашаётган ва ҳар бир ўткинчи кўзига тилакчи бўлиб кўринаётган найтда ҳам, ўзини тўхтатолмай генералга: «Сенга эса, бари-бир бермайман!» — деб юборди. Бу демак: шу фикр миясида қаттиқ ўрнашиб қолган, ўзига-ўзи шундай сўз берган, оёғини маҳкам тираб олган; чатоқ! чатоқ!»

Мен бувимизнинг олдидан чиқиб, катта зинадан энг юқори қаватга, ўз ҳужрамга кўгарилар экалман, мана шундай фикрлар миямда қуюн каби айланарди. Буларнинг бари мени қаттиқ қизиқтириб қўйганди; гарчи мен авваллари ҳам олдимда актёрларни бир-бирларига боғлаб турган энг асосий йўғондан-йўғон илларни сезиб, англаб турган бўлсам-да, лекин барибир бу ўйиннинг барча воситалари ҳамда сирларини билмас эдим. Полина ҳеч қачон менга ишониб юрагини очган эмас. Рост, баъзан у худди билмагандай менга юрагини очиб қолар, лекин шунда дарҳол, доимо барча айтган сўзларини кулгига айлантирар, ёки атайлаб барчасини чалкаштириб юборар, ёлғонга чиқарарди, — мен буни сезиб қолгандим. О! У кўп нарсаларни яширарди! Ҳар ҳолда мен бу сирли кучаниш ва зўриқишлар охирига етаётганлигини сезиб турардим. Яна бир зарба билан ҳаммаси ошкор бўлади ва тугайди. Мен ҳам бу ишларнинг баридан манфаатдор эдим, лекин ўз қисматим устида қайгурмасдим. Менда ғалати бир кайфият ҳукмрон: чўптагимда бор-йўғи йигирма фридрихсдор пул; бегона юртларда, ниммага, қандай яшашимни билмайман, ҳеч нарсадан умидим, мўлжалим йўқ — лекин парвойим фалак! Агар Полина ҳақидаги ўй тутиб турмаганда эди, мен тамомила воқеаларнинг кулгилни ечимига берилиб кетган ва тинмай қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлардим. Полина мени ўйлатиб қўйган эди, унинг тақдирини ҳал бўлаётганлигини ҳис қилиб турардим, лекин гуноҳқорман, нима қилай, мени унинг қисмати ташвишлантираётгани йўқ. Мен унинг сир-асрорини билишни истайман; у олдимга келиб: «Ахир, мен сени севаман» — деб айтишини хоҳлайман, бунинг иложи бўлмаса, бу телбаликдан ҳеч нарса чиқмаса, унда... Ҳўп, унда нимани ҳам истайман? Нимани ишташимни билармидим? Мен ўзлимни йўқотганман; фақат унинг ёнида бўлсам, унинг камалакдек зиёсида товлансам, ёнсам, абадулабад, буткул, доимо, бир умр шундай қолсам дейман. Шундан бошқа ҳеч нарса билмайман! Мен ахир уни қандай тапилаб кетаман?

Учинчи қаватга, уларнинг коридорига чиққанимда, мени бир нарсга туртгандай бўлди. Мен орқамга ўгирилдим ва йигирма қадамча нарида эшикни очиб чиқаётган Полинани кўрдим. У худди мени кузиб, пойлаб тургандай имлаб олдига чақирди.

— Полина Александровна...

— Жим! — огоҳлантирди у.

— Биласизми, — деб пичирладим унга, — ҳозир бир нима биқинимга туртгандай бўлди; қарасам — сиз! Сиздан худди оҳанрабо чиқиб тургандай!

— Манави хатни олинг, — деди қовоғи солиқ, ташвишли ҳолда Полина, у, афтидан, менинг нима деганимни ҳам эшитмади, — ҳозир мистер Астлейнинг шахсан ўзинга элтиб беринг. Илтимос, тезроқ. Жавоби керак эмас. Унинг ўзи...

У гапини охирига етказмади.

— Мистер Астлейгами? — ажабланиб қайта сўрадим мен.

Лекин Полина аллақачон ичкарига кириб кетганди.

— Ўҳў улар хат ёзишиб туришаркан-да! — дедиму, дарҳол югура мистер Астлейни қидириб кетдим, олдин отелига бордим, йўқ экан, кейин воксалда ҳамма залларни қидириб чиқдим, тополмадим, жаҳлим чиқиб, хафа бўлиб уйга қайтаётсам, уни тасодифан аллақандай отлиқ инглизлар ва инглиз хонимлар қуршовида отда кетаётганини кўриб қолдим. Уни имлаб чақирдим-да, тўхтатиб, хатни кўлига тутқаздим. Кўзимиз кўзимизга тушиб ҳам улгурмади. Лекин назаримда, мистер Астлей отни атай қичаброқ қайдади.

Мени рашк ўртардимми? Лекин мен ўзимни мажақлашиб ташлангандай сезардим. Улар нима ҳақда бир-бирларига хат ёзишаётганига ҳам қизиқиб ўтирмадим. Демак, у Полинанинг ишонган одами экан-да! «Ошналикка ошнаку-я, — ўйлардим мен, — буниси равшан (қачон у Полинанинг ишончига кириб улгурибди экан), лекни ўртада севги бормикин?» «Албатта, йўқ», деб шипширди менга ақлим. Лекин бундай пайтларда ёлғиз ақлнинг ўзи камлик қилади. Ҳар қалай, буни ҳам аниқлаш лозим эди. Иш ёмон чигаллашмоқда эди.

Мен отелга кирар-кирмас швейцар ҳамда ўз кабинетидан чиққан обер-кельнер, сизни ахтариб, сўраб юришпди, уч марта қани у? — деб чақириб одам юборишди, тезроқ генералнинг хонасига бораркансиз, деб айтишди. Мен ҳаддан ташқари ёмон кайфиятда эдим. Генералнинг кабилетида унинг ўзидан бўлак Де-Грие ҳамда mademoiselle

Blanche бор эди, онаси кўринмасди. Унинг онаси фақат хўжакўрсинга олиб юриладиган, ёлланган хотин эди; чи-пакамга иш юритишга тўғри келганда, mademoiselle Blanche ёлғиз ўзи бўлишни ёқтирарди. Анов хотин ўз ту-тинган қизининг ишлари ҳақида чамаси ҳеч нима билмас эди.

Учовлон ниманидир кенгашимоқда эдилар, ҳатто каби-петнинг эшити ёниқ эди, ҳеч қачон бунақаси бўлмаганди. Эшикка яқинлашар эканман, қаттиқ-қаттиқ чиқаётган овозларни эшитдим. Де-Грие иддао ва заҳарханда билан гаширар, Blanche сурбетларча қутуриб қичқирар, генерал почор говуш билан ўзини нимадандир оқларди. Мени кў-ришлари билан ўзларини бир оз босиб, у ёқ-бу ёқларини тузатишган бўлишди. Де-Грие сочларини текислади, қаҳр-ли юзида табассум пайдо бўлди. Унинг шу ярамас, сохта-қуруқ, соф французларга хос жилмайишини жиним сира суймайди. Ўзини йўқотиб қўйган, адоп тамом бўлган ге-нерал қаддини аллақандай ихтиёрсиз суратда тиклади. Фа-қат mademoiselle Blanche дарғазаб чеҳрасини ўзгартир-мади, менга бесабр нигоҳ ташлаб, жим бўлиб қолди. Шунинг ҳам айтиб ўтайки, у маана шу пайтгача менга ҳад-дан ташқари назар-писанд қилмасдан қарар, ҳатто таъзим-ларимга ҳам жавоб бермас,— мени умуман, назарига ил-масди.

— Алексей Иванович,— деб майин таъна оҳангида гап бошлади генерал,— сизга шунини айтиб қўяйки, жуда га-лати, ҳаддан зиёда галати... бир сўз билан айтганда, менга ва менинг хонадонимга писбатап бўлган сизнинг хатти-ҳаракатларингиз... бир сўз билан айтганда, ҳаддан зиёда галатидуркум...

— En ce n'est pas ça,— гаши келиб, нафрати кўзиб унинг сўзини бўлди Де-Грие (тавба у ҳаммани қўлга ол-ганди!) — Mon cher monsieur, notre cher general se trom-<sup>pe</sup>! — гап бошиқа ёқда (унинг сўзини русчалаб давом эт-тирмоқчиман), лекин у сизга шунини айтмоқчи... яъни, яна ҳам тўғрироғи, сизни огоҳлантириб, ёки ундан ҳам ях-шисп, сиздан шунини қаттиқ ўтиниб сўрамоқчи эдики, ушн ҳалок қилманг! Мен худди ана шу сўзини айтмоқчий-дим...

— Лекин, нима қилиб, нима қилиб?— тўхтатдим уни.

— Майли, айтсам, айтай, сиз, бу кампирга йўлбошчи-лик (ёки бошиқа қандай айтай!) қилаётирсиз, cette pauvre

---

<sup>1</sup> Бу ундай эмас... Азизим, қадрли генералимиз адашяпти (франц.).

terrible vieille<sup>1</sup>, — тили тугила-тутила дерди Де-Грие, — ахир у ютқизиб қўяди, ҳаммасини қоқлаб олишади! Ўзингиз кўрдингиз, ўзингиз гувоҳ бўлдингиз, унинг қандай ўйнашига! Ахир у ютқиза бошласа, столдан асло нари кетмайди, қайсарлик, қаҳру газаб билан шундай қилади, ўйнайверади, ўйнайверади, бундай пайтларда ҳеч қачон ютқизган пулини қайта ютиб бўлмайди, шунда... шунда...

— Шунда, — деб илиб кетди генерал, — сиз бутун хонадонни барбод қиласиз! Мен ва хонадоним — унинг меросхўрларимиз, биздан бошқа яқин қариндоши йўқ. Сизга очиғини айтай: менинг ишларим чатоқроқ бўлиб турибди, жуда чатоқ. Ўзингиз ҳам бир оз хабардорсиз... Агар у катта ютқизиб қўйса ва ёки бутун меросин бой берса (о худойим!) унда уларга, болаларимга нима бўлади! (Генерал Де-Гриегга қараб олди) — менинг ҳодим нима кечади! (У нафратланиб юзини бурган mademoiselle Blanche га ўтирилиб қаради). Алексей Иванович, қутқаринг, қутқаринг бизни!..

— Ахир, мен нима қилай, генерал, нима қилай... Қўлимдан нима келади?

— Воз кечинг, воз кечинг, борманг у билан!..

— Бошқа одам топилади! — қичқирдим мен.

— Ce n'est pas ça, ce n'est pas ça, — яна сўзимни бўлди Де-Грие, — que diable! Йўқ, майли, бирга боринг, лекин жилла қурса, сал жилловини тортинг, уялтиринг, бошқа нарсага жалб қилинг... Шу, унга жуда ҳам кўп ютқизиб қўйишига йўл қўйманг, бирон ёққа олиб кетинг.

— Қандай қиламан буни? Ахир, ўзингиз шу ишви устингизга олиб қўя қолсангиз бўлмасмикин, monsieur Де-Грие, — деб қўшиб қўйдим ўзимни иложи борича соддаликка олиб.

Шунда мен mademoiselle Blanche Де-Гриегга шахд билан чўгдай ёнгап кўзларини саволомуз тиккаклигини кўрдим. Де-Гриенинг башарасида очиқ-ошкора, ўзгача бир маъно ифода қилди, у буни яшириб кетолмади.

— Ҳамма гап шунда-да, у менга энди рози бўлмайди, — деб бақирди Де-Грие қўлларини силтаб. — Мабодо-о... ке-йинроқ...

Де-Грие mademoiselle Blanchega ярқ этиб маънодор қаради.

— O, mon cher monsieur Alexis, soyez si bon<sup>2</sup>, — менга томонга офатижон табассум билан қадам ташлади маде-

<sup>1</sup> Уша бечора, чатоқ кампирви (франц.).

<sup>2</sup> О, азизим жаноб Алексей, бир яхшилик қилинг (франц.).

moiselle Blanchening шахсан ўзи, у иккала қўлимни шартта ушлаб олди-да, маҳкам қисди. Қўриб кетсин! Унинг шайтоний юзи бир зум ичида бутунлай бошқача бўлиб кетарди. Ушбу сонияда унинг болаларча беғубор табассумли чеҳраси ялинчоқ, эрка, дилбар бир тусга кирди: охирги жумласини айтаркан, у менга ҳеч кимга билдирмай аста муғомбирона кўз қисиб қўйди, мени бир йўла адои тамом қилиб ташламоқчи бўлгандир балки? Ҳар қалай, ёмон чиқмади,— лекин бунинг бари жуда қўнол ва жуда чатоқ эди.

Унинг кетидан генерал ҳам ёпишиб олди,— ҳа, росмана ёпишиб олди:

— Алексей Иванович, бояги гапларим учун узр, мен ундай демоқчи эмасдим... Мен сиздан илгимос қиламан, ёлвораман, рус одати бўйича бел букиб таъзим қиламан,— фақат сиз, фақат сиз бизни қутқаришингиз мумкин! Мен ҳам, mademoiselle de Cominges ҳам сиздан ўтинанимиз,— сиз, ахир тушунасиз-ку, тушунасиз-ку?— деб ёлворарди у менга кўзи билан mademoiselle Blancheni кўрсатиб. У жуда ҳам почор бўлиб қолганди.

Шу пайт эшик уч марта аста, ҳурмат билан чертилди; очишди — коридор югурдаги эшик олдида, унинг орқасида, бир неча қадам нарида Потапич турарди. Улар бувимиздан элчи бўлиб келишганди. Уларга дарҳол мени қидириб тошин ва етказиб келиш топширилганди, «жаҳллари чиқяпти», — деб маълум қилди Потапич.

— Ҳали эндигина соат уч ярим бўлди-ку!

— Улар ҳеч ухлолмай, ўринда бутун ағдарилиб чиқдилар, кейин бирдан ўринларидан турдилар-да, кресло келтиришни, сизни чақиришни сўрадилар. Ҳозир эшикка чиқиб олганлар...

— Quielle mègeèr!<sup>1</sup>— бақириб юборди Де-Грие.

Ҳақиқатан ҳам, бувимиз эшикда мени тоқати тоқ бўлиб кутиб турарди. Соат тўртгача унинг сабри чидамаган эди.

— Қани, кўтаринглар!— деб қичқирди у ва биз яна рулетка сари йўл олдик.

## ХII боб

Бувимиз сабрини йўқотган, тажанг аҳволда эди; рулетка миясига қаттиқ ўрнашиб қолганлиги сезилиб турарди. Бошқа ҳеч нарсага хотирасини жам қилолмас, ҳад-

<sup>1</sup> Бу қандай алвасти (франц.).



дан ташқари фаромуш эди. Мисол учун, йўлда борарканмиз, боягидан фарқли ўлароқ ҳеч нарса ҳақида сўраб-суриштирмасди. Бизнинг ёнимиздан шамолдек ўтиб кетган беихоё ҳашаматли коляскани кўриб, қўлини кўтарди-да, «Пима ўзи? Кимшики?»— деб сўрагандай бўлди-ю, яна менинг жавобимни эшитмади ҳам чоғи; у тоқатсизланиб жойида ўтиролмас, аллақандай қилиқлар қилар, хаёли уни узоқларга олиб қочарди. Воксалга яқинлашарканмиз, мен олисроқдан барон ва баронесса Вурмергельмни кўрсатган эдим, у бутунлай паришонлик билан, «А!»— деди-ю, орқада келаётган Потанич билан Марфага шахд билан ўгирилиб, бобиллаб берди:

— Нега орқамдан судралиб келяисизлар? Ҳадеб сизларни олиб боравераманми? Уйга қайтинглар! Менга сенинг ўзинг етасан,— деб қўшиб қўйди улар шошанина қуллуқ қилиб орқаларига қайтиб кетгач, менга қараб.

Воксалда бувимиз келишини кутишган экан. Унга тағин крупер ёшдан ўша жойини ажратиб беришди. Менимча, оддий чишовникларга ўхшаган мана шу сино круперларга банк ютадимми, ютмайдими, мутлақо барибирга ўхшаб кўришгани билан аслида улар банкнинг ютқизигига бепарво қарамайдилар ва албатта, одамларни ўйинга жалб этиш, ғазна маифаатларини кўзлаб иш тутуш юзасидан тегишли кўрсатмалар билан таъминланганлар ва шунга кўра ўзлари ҳам, мукофот ҳамда ҳадялар билан тақдирланадилар. Ҳар ҳолда бувимизга энди худди қурбонликка қарагандай қарардилар. Кейин бизла қандай тахмин қилган бўлсалар, шундай бўлди.

Воқеа мана бундай рўй берди.

Бувимиз тўғри зего га ташланди ва дарҳол ўн икки фридрихсдордан тикилини буюрди. Бир марта қўйдик, икки марта, уч марта — зего ҳеч чиқмас эди. «Тикавер, тикавер!»— деб туртарди мени бувимиз сабрини йўқотиб. Мен адо этардим.

— Неча маротаба қўйдик?— деб сўради у ниҳоят тишларини чидамсизлик билан гижирлатиб.

— Ун икки марта қўйдим, бувижоп. Бир юз қирқ тўрт фридрихсдор тикдик. Сизга айтяпман-ку, бувижоп, ҳали кечгача ҳам эҳтимол...

— Ҳим бўл!— тўхтатди бувимиз.— Ҳозир зего билан қизилга мишг гульден қўй. Ма, сенга пул.

— Қизил чиқди; зего яна бой берилди; мишг гульденни қайтариб олдик.

— Кўрдингми, кўрдингми!— пичирларди бувимиз —

қанча күйган бұлсак, деярли ҳаммасини қайтарыб олдик. Яна зего га күй; тағни ўн кўямизу сўнг бас қиламиз.

Лекин бешинчи марта күйганимизда бувимизнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Зўришқаси ҳам қуриб кетсин, бўлди. Ма, тўрт миңг гульденнинг ҳаммасини қизилга күй,— амр қилди у.

— Буви! Кўнлик қилади; қизил чиқмаса-чи,— деб ёлворардим мен, аммо бувимиз сал бўлмаса мени калтаклай деди. (Дарвоқе, у шунчалар кўи туртар эдики, худди уришаётганга ҳам ўхшарди). Илож қанча. Мен боягина ютганимиз тўрт миңг гульденнинг барини қизилга кўйдим. Дигирчак чириллаб айлана кетди. Бувимиз ютуқ чиқишини асло шубҳа қилмай, виқор билан аял ўтирарди.

— Зего,— эълон қилди крупер.

Олдинига бувимиз нима бўлганини англамади, лекин крупер столадаги барча пуллар билан бирга унинг тўрт миңг гульденини ҳам кураб олгач, боядан бери чиқмай, бизнинг икки юз фридрихдорин ютиб кетган, кампирнинг қарғиш ва надоматига учраган зего атай қилгандай бирдан чиқиб қолганлигини билди-ю, баралла оқ чекиб, бутун залга эшиттириб чапак чалди. Атрофдагилар ҳатто кулиб юборишди.

— Вой-эй! Лаънатининг пойлаб чиққанини қараңг!— шовқин соларди бувимиз,— вой-вой қуриб кеткур-эй! Бу сен! Бу ҳаммаси сен!— деб менга ёпиша кетди бувимиз, туртиниб.— Сен кўлимни қайтардинг!

— Бувижон, сизга тўғрисиини айтдим, нима чиқишини мен қаердан биламан?

— Сенга кўрсатиб кўяман қаердан билишини!— деб шипшиди у ғазаб билан,— йўқол кўзимдан.

— Хайр бўлмаса бувижон,— дедим мен қайрилиб кетмоқчи бўлиб.

— Алексей Иванович, Алексей Иванович, кетма! Қаёққа? Нима бу, нима? Жаҳлинг чиқдимми! Тентак! Яна бирпас тур, бирпас тур, хўп бўлди хафа бўлма энди. ўзим жинни! Хўп, бўйти, айт, энди нима қиламиз!

— Мен, бувижон, нима қилишини сизга айтмайман, чунки кейин менни айблайсиз. Ўзингиз ўйнанг, айтиб туринг, мен кўяман.

— Хўп, хўп! Бўлмаса яна тўрт миңг гульден қизилга күй! Мана ҳамён, олавер,— у чўнтагидаи ҳамёнини олиб менга узатди.— Ол, тезроқ бу ерда соф пул билан йигирма миңг бор.

— Бувижон,— шивирладим,— шунча пул-а...

— Ұлсам ұламанки, қайтариб оламан. Тик!— Тикдик ва яна ютқиздик.

— Тик, тик, саккиз мишг тик!

— Мумкинмас, буви, энг каттаси түрт мишг!..

— Унда түрт мишг қўй!

Бу гал ютуқ бизники бўлди. Бувимиз сал ўзига келди.

— Кўрдингми, кўрдингми!— деб турткилади у меши,— яна түрт қўй!

Тикдик — бой бердик; кейин тагин, кейин тагин бой бердик.

— Бувижон, ўн икки мишг ҳаммаси соб бўлди,— дедим мен.

— Кўриб турибман, бари кетди,— деди у қони қайнаб турган бўлса ҳам, ўзини босиб,— кўрияман, отагинам, кўрияман,— деб гўлдирарди у бир нуқтага тикилганча ўйланиб,— эҳ! ўлсам, ўлиб кета қолай, яна түрт мишг гулден қўй!

— Пул қолмади, бувижон; ҳамёнда бизнинг беш процентли қоғозларимиз ва яна аллақандай қоғозлар бор, пул эса йўқ.

— Тўрвачада-чи?

— Майда-чуйда чақа бор, бувижон.

— Бу ерда сарроф дўконлари борми? Менга бизнинг ҳамма қоғозларимизни алмаштира бўлади, деб айтишди,— деди қатъият билан бувимиз.

— О, истаганча! Лекин алмаштириб, шунча кўп пулингизни йўқотасизки... ҳатто жуҳудинг ўзи тавба дейди!

— Бекор гап! Яна ютиб оламан! Олиб бор, мени. Уша аҳмоқ саррофларни чақир!

Мен креслони орқага тортдим, юк кўтарувчилар келишди, биз воксалдан ташқарига чиқдик.

— Тезроқ, тезроқ, тезроқ!— деб қистоққа оларди кампир.— Йўл бошла, Алексей Иванович, яқин йўлни кўрсат... узоқми?

— Икки қадам, бувижон.

Аммо сквердан хиёбонга қайрилишда биз ўзимизнинг одамларга дуч келдик: генерал, Де-Грие, mademoiselle Blanche ва онаси, Полина Александровна улар ичида кўринмасди, жумладан мистер Астлей ҳам.

— Ў, ў, ў! тўхтаманглар!— қичқирарди бувимиз,— хўш, нима дейсизлар? Шакаргуфторлик қилиб ўтирганми вақтимиз йўқ!

Мен орқада келаётган эдим; Де-Грие югуриб олдимга келди.

— Боягининг бариши ютқизди, ўзининг ўн икки мишг

гульденни ҳам бой берди. Энди беш процентли қоғозларини алмаштиргани кетяпмиз,— деб шипшидим унга тезгина.

Де-Грие қаттиқ депсинди-да, генералга хабар қилгани шопилди. Биз бувимизни жилдириб борардик.

— Тўхтатинг, тўхтатинг!— деб жон ҳолатда шипшиди менга генерал.

— Ана, ўзингиз тўхтатиб кўрини, қани, деб шивирладим унга.

— Аммажон!— яқинлашди генерал,— аммажон... биз ҳозир... биз ҳозир...— унинг овози қалтирар ва ичига тушиб кетарди,— от-улов қилиб, шаҳар чеккасига чиқамиз... Ажиб ноёб манзаралар... пуант... сувни таклиф қилгани бораётувдик.

— Э, қўй, ўша пуантингни!— гижинган ҳолда қўл силтади бувимиз.

— Қишлоқ бор... Чой ичамиз...— давом этарди генерал тамомла умидсизликка тушиб.

— *Nous boirons du lait, sur l'herbe fraîche*<sup>1</sup>, —деб қўшимча қилди Де-Грие ёвуз заҳарханда билан.

*Du lait, de l'herbe fraîche* — Париж буржуаси учун шундан ортиқроқ гўзаллик манзараси йўқ; маълумки, унинг «*nature et la vérité*»<sup>2</sup> га қараши шундай.

— Э, сутинг бошингда қолсин! Ўзинг хўриллатиб ичавер, менинг қорнимни огритади. Нега бошимни қотириписизлар?!— бақириб юборди бувимиз,— вақтим йўқ деянман-ку!

— Келдик, бувижон!— қичқирдим мен,— шу ерда!

Биз банкир идораси жойлашган уй олдида тўхтадик. Мен алмаштиргани кетдим; бувимиз эшик олдида кутиб қолди; Де-Грие, генерал ва *Blanche* нима қилишларини билмай бир чеккада туришарди. Бувимиз уларга қаҳрланиб қараб қўйди. Улар йўл бўйлаб воксал томонга кетдилар.

Менга жуда чатоқ шарт билан алмашишни таклиф қилдилар, мен бунга журъат қилмай, маслаҳатлашгани бувимизнинг олдида чиқдим.

— Оҳ, қароқчилар!— деб қичқириб юборди у чапак чалиб.— Хўп! Майли!— алмаштир!— деб қичқирди у қатъият билан,— шопма, менга банкирнинг ўзини чақир!

— Идора хизматчиларидан биронтасини олиб чиқа қолай, бувижон?

<sup>1</sup> Майсаларда ўтириб сут ичамиз (*франц.*).

<sup>2</sup> «Табиат ва ҳақиқат!» (*франц.*).

— Хизматчи бўлса ҳам, майли. Оҳ, қароқчилар!

Идора хизматчиси ўз оёғи билан юролмайдиган кекса, погирон графиня чақираётганлигини эшитиб, чиқинга рози бўлди. Бувимиз уни анчагача қаҳр-ғазабга минган ҳолда муттаҳамликда айблаб уришди, русча, французча, немисчани аралаш-қуралаш қилиб тоза савдолашди, яна мен ҳам тилмочлик қилиб турдим. Хизматчи жиддий одам экан, ҳар иккимизга қараб-қараб қўяр ва бошини сарак-сарак қиларди. Бувимизни эса у ҳаддан ташқари ажабланиб томоша қилар, бу қолаверса, энди одобсизлик эди; ниҳоят, унинг лабига табассум пилди.

— Э, бор жўна! — қичқирди бувимиз. — Пулим бўғзингга тиқилсин! Ундан алмаштириб ол, Алексей Иванович, вақт йўқ, бўлмаса бошқасига борармидик...

— Хизматчи бошқалар бундан ҳам наст беради дейпти.

Ўша пайтда қандай алмаштирганимиз ёдимда йўқ, лекин шарти жуда ёмон эди. Мен ўн икки минг флорин тилла ва қоғоз пул алмаштириб олиб чиқдим.

— У, ў, ў! Санаб ўтирамизми, — деб қўл силтади у, — тезроқ, тезроқ, тезроқ!

— Бошқа ҳеч қачон шу лаънати зегога ва қизилга ҳам қўймайман, — деб тўнғиллади у воксалга яқинлашаркан.

Бу сафар энди уни кучим етганича камроқ қўйишга қўндиришга тиришдим, имконият айланиб келганда, ҳаммавақт катта-катта қўйишга улгурасиз, дедим. У олдин рози бўлиб турди, лекин кейин сабри чидамади, ўйин пайти, уни ҳеч тутиб туришининг иложи йўқ эди. У ўн, йигирма фридрихсдор қўйиб андак юта бошлаши билан, — «Ана, кўрдингми! Ана, кўр! — деб мени турткилаб жонҳолимга қўймасди, — кўрдингми, ютдик-ку, — ўн ўрнига тўрт минг турганда, биз ҳозир тўрт минг ютган бўлардик, энди нима бўлди? Ҳаммасини сен қиляпсан, сен, сен!»

Унинг ўйинига қараб туриб, қанчалик гашим келмасин, мен ниҳоят, индамай туришга, маслаҳат бермасликка қарор қилдим.

Ёнимизда бирдан Де-Грие пайдо бўлиб қолди. Улар учовлон шўрда туришган экан; мен *mademoiselle Blanche* бир чеккада анов князча билан кўз қиснаётганини кўриб қолдим, ёнида онаси ҳам бор эди. Генерал шўрлик пуф сассиққа чиқарилган, эътибордан қолганди. *Blanche* унга қарагиси ҳам келмас, генерал эса атрофида ликиллаб парвона бўлгани-бўлган эди. Шўринг қургур генерал! Унинг ранги оқарар, қизарар, титроқ тутар ва ҳатто бу-

вимиэиниг қапдай ўйнаётганига ҳам қарамасди. *Blanche* ва князь ниҳоят ташқарига чиқиб кетишди. Генерал улар кетидан югурди.

— *Madame, madame*,— деб бувимизиниг нақ қулоғи тагига сурилиб бѳриб ширипсуханлик билан шивирларди Де-Грие.— *Madame* бунақада ютолмайсиэ... йўқ, йўқ, вомумкиэ,— деб рус тилини бузиб сўэларди у,— йўқ!

— Бўлмаса қаандай! Қани, ўргат!— деди унга бувимиз.

Де-Грие бирдан французчалаб тез-тез чуғурлай кетди, маслаҳат берди, беҳаловат бўлди, сўэлади, имконият кутиш керак,— деди, аллақандай рақамларни ҳисоблай бошлади... бувимиз ҳеч вақони тушунолмасди. Де-Грие тинмай менга мурожаат қилар, таржима қилишимни сўрарди; столга бармоғини нуқар, кўрсатарди; ниҳоят, қўлига қалам олди-да, қоғозга бир нарсаларни ҳисоблай кетди. Бувимизиниг ниҳоят сабр-тоқати тугади.

— Бўлди, қоч, қоч! Ҳаммаси бемаъли гаплар! «*Madame, madame*» дейди, ўзи ҳеч вақони билмайди; қоч-эй!

— *Mais, madame*,— чулдирарди Де-Грие ва яна туртиб, бир нималарни тушутирмоқчи бўларди. Унинг ичи ёмон қизиб кетмоқда эди.

— Майли, бир марта у айтгандай қилиб қўй-чи,— деб буюрди менга бувимиз, кўрайлик: балки ростдан ҳам ютуқ чиқар.

Де-Грие уни фақат катта-катта тикишидан чалғитмоқчи эди: У сонларга якка-якка ва жам ҳолда қўйишни таклиф қиларди. Мен унинг айтганини қилиб, биринчи қатор ўн иккининиг тоқ сонларига бир фридрихсдордан, ўн иккидан ўн саккизгача бўлган ва ўн саккиздан йигирма тўртгача бўлган сонлар группасига беш фридрихсдордан, жами ўн олти фридрихсдор қўйдим.

Дигирчак айлана кетди. «*Zero*»,— деб қичқирди круппер. Биз бариши ютқиздик.

— Тоза аҳмоқ экаи-ку!— деб қичқирди бувимиз Де-Гриеге қараб.— Вой, ярамас француз-эй! Маслаҳатиниг бошингдан қолсин, ҳайвон. Жўна, жўна! Ҳеч балони тушунмайди-ю, маслаҳат берганига ўлайми!

Жуда ҳам қаттиқ хафа бўлган Де-Грие сжасини қисдида, бувимизга нафратланиб қараб, сўнг пари кетди. Ўртага тушганидан ўзи ўсал бўлди. Чидай олмагадан кейин нима қилсин.

Жонимизни нечоғлик жэбборга бермайлик, блр соатдан сўнг,— бариши бой бердик.

— Уйга!— деб чинқирди бувимиз.

У то хийбонга етгүнимизча чурқ этиб огиз очмади. Хийбонда, сўнг уйга етай деб қолганимизда, унинг алами сиртига тоша бошлади:

— Вой жинни хотин! Вой аъжуба кампир! Вой, қариб қуйилмаган жиши-жинни!

Уйга кириб боришимиз билан:

— Чой беришлар!— деб бақирди бувимиз,— дарҳол йўлга отланишлар! Кетамиз!

— Қасрга, онажонимиз, қасрга кетамиз?— деб огзини очганча қолди Марфа.

— Сенинг нима ишинг бор? Човутка ўз жойингни со-вутма! Потапич, ҳаммасини йиғиштир, ашқол-дашқолни! Москвага қайтамиз! Мен ўн беш мингни бой бердим!

— Ўн беш минг-га, онажонимиз! Э, худойим!— у афтидан кампирга ёқиш учун бўлса керак, бир галати чапак чалиб, хитоб қилганча қолди.

— Бўшти, бўлти, аҳмоқ! Сенинг гингшиганинг етмовди! Овозингни ўчир! Йиғиштирларинг! Уйнинг ҳисобини қил, тезроқ, тезроқ!

— Эндиги поезд соат тўққиз яримда жўнайди, буви-жон,— деб хабар қилдим мен унинг алаңасига апдак сув сепиш учун.

— Ҳозир неча бўлди?

— Етти ярим.

— Э, аттанг! Э, барибир! Алексей Иванович, бир тийин пулим қолмади. Мана сенга яна икки билет, анов ерга чопқиллаб бориб, алмаштириб кел. Бўлмаса йўлга ҳам ҳеч вақо йўқ.

Мен жўнадим. Ярим соатдан сўнг отелга қайтсам, бизникиларнинг бари бувимизнинг олдида ўтиришибди. Бувимиз Москвага қайтиб кетмоқчи бўлаётганини эшитиб, улар қаттиқ ажабланишган, ҳатто унинг ютқизиб қўйгани ҳам эсда чиққан эди. Айтайлик, у жўнаб кетса, мерос бут қолади. Лекин генералнинг ҳоли не кечади? Ким Де-Гриеннинг ҳақини тўлайди? Mademoiselle Blanche очиги, бувимиз қачон ўларкан деб, кутиб-ўтирмайди, чамаси, энди анови князь ёки бошқа дуч келган биров билан қочиб кетади. Улар кампирнинг қошида туриб, унга таскин, тасалли беришар, кетманг деб ёлворишарди. Полипа яна кўринамасди. Бувимиз уларга аччиқланиб қичқирарди.

— Йўқол ҳамманг! Нима ишларинг бор? Бу така соқол нега менга ёпишиб олди,— деб қичқирарди у Де-Гриенга,— сенга-чи, тирик тасқара, сенга нима керак,— дерди у mademoiselle Blancheга қараб.— Нега думингни ликил-латасан?

— Diantre!<sup>1</sup>— mademoiselle Blanche кўзлари қаҳрли йилтираган ҳолда шундай деб пичирлади-да, бирдан ҳа-ҳолаб кулиб юборди-ю, чиқиб кетди.

— Elle vivra cent ans!<sup>2</sup>— деб қичқирди у генералга эшикдан чиқа туриб.

— Э, ҳали менинг ўлимимни кутиб ёғибсанми?— деб ёпиша кетди бувимиз генералга айюханнос солиб,— Жўна! Ҳаммасини ҳайдаб чиқар, Алексей Иванович! Нима ишларинг бор? Ютқизсам, ўз пулимни ютқиздим, сизиякинмас!

Генерал елкасини қисди, қадди букилганча чиқиб кетди. Де-Грне унга эргашди.

— Прасковьяни чақиринг,— деб буюрди бувимиз Марфага. Беш дақиқадан сўнг Марфа Полина билан кириб келди. Полина шунча вақтдан бери болалар билан бирга ўз хонасида ўтирган, афтидан, атай кечгача ташқарига чиқишни истамаганди. Унинг чехраси жиддий, маъюс ва ташвишли эди.

— Прасковья,— гап бошлади бувимиз,— қулоғимга четдан бир гап чалинди, анов тентак, ўгай отангни айтаман, ҳалиги қилпиллаган француз қизга уйланмоқчи эмиш,— нима, актрисами у, ё ундан ҳам баттароқми? Айт, ростми шу гап?

— Мен буни унчалар яхши билмайман, бувижоп,— деб жавоб берди Полина,— лекин mademoiselle Blanche нинг ўзи очикдан-очиқ айтиб юрибдики, мен...

— Етар!— шахд билан уни тўхтатди бувимиз,— ҳаммасини тушундим! Мен доим унинг қўлидан шундай иш келади, деб ўйлардим, доим уни энг ҳавойи, енгилтак одам, деб айтардим! Генералман, деб керилади (полковник эди, истеъфога чиқиб генерал бўлди), ўзини катта олади. Мен, онагинам, Москвага қандай телеграмма устига телеграмма юборганларингни: «қари кампир қачон қулоқ қоқади?» деб суриштирганларингизни барини биламан. Мерос плинжида; пул бўлмаса, анови ярамас шалақ қиз,— нима эди оти, de Cominges, шекилли,— бу отангни ясама тиши билан ҳатто малайликка ҳам олмайди. Қизи тушмагур айтишларича жуда пулдор эмиш, одамларга қарз бериб проценти билан ундириб олармиш. Мен, Прасковья, сени, айбламайман; телеграммаларни сен жўпатмагансан; ўтган ишга саловот дейишади. Биламан, сенинг феълинг чатоқ — ари! Бир чақсанг, дарров шишиб чиқа-

<sup>1</sup> Жип урсин! (франц.).

<sup>2</sup> У ҳали юз йил яшайди (франц.).



ди, фақат сенга юрагим ачийди, чунки: ойинг, марҳума Катеринани чин дилдан яхши кўрардим. Хўп, истайсанми? бу ерларни елкамнинг чуқури кўрсин дегину мен билан бирга юр. Ахир бошқа иложинг ҳам йўқ-ку; энди улар билан юришинг одобдан ҳам эмас; ярашмайди. Шошма! — деб тўхтатди бувимиз жавоб бермоқчи бўлиб оғиз очган Полина, — мен ҳали гапимни тугатганим йўқ. Мен сендан ҳеч нарса талаб қилмайман. Москвадаги уйимни кўргансан — сарой, истасанг, бутун бир қавати сеники, мабодо, табиатим сенга помаъқул кўринса, ҳафталаб мендан қочиб юрсанг ҳам майли. Хўп, хоҳлайсанми, йўқми?

— Аввал ўзингиздан бир нарса сўрасам бўладими? Наҳот ҳозир кетмоқчисиз?

— Нима, ҳазил қилармидим, онагинам? Айтдимми, кетаман. Сизнинг қуриб кетгур рулеткангизда бугун ўн беш мингнинг тагига сув қўйдим. Мен бундан беш йил бурун Москва атрофида бир ёғоч черковни ёнитдан қайта қуриб бераман деб аҳд қилган эдим, бунинг ўрнига бу ерда чувини чиқардим. Энди, онагинам, черков қургани бораман.

— Сув-чи, бувижон? Ахир сиз сув ичгани келгансиз-ку?

— Э, суви ордона қолсин! Менинг қитиғимга тегма, Прасковья; жўртгага шундай деясанми? Айт, кетасанми йўқми?

— Сиздан жуда миннатдорман, бувижон, — деб юракдан гап бошлади Полина, — менга шундай бошпана таклиф қилиясиз. Аҳволимни ўзингиз бир оз бўлса ҳам тушундингиз. Раҳмат, менинг кўнглимни кўтардингиз, ишонинг, балки мен тез орада олдингизга бориб қоларман; ҳозирча баъзи бир сабаблар бор... Муҳим... дафъатан, шу тобда аниқ бир гап айтишга қийналаман. Мабодо, сиз икки ҳафтагина турганингизда эди...

— Демак, истамайсан?

— Демак, иложим йўқ. Бунинг устига мен қандай бўлганда ҳам, укам ҳам сизглимни ташлаб кетолмайман, ҳозирча... ҳозирча... ҳозирча улар қаровсиз қолиб кетишлари ҳам мумкин, шунинг учун... агар мени ёш укаларим билан ўз бағрингизга олсангиз, бувижон, унда, албатта, сизнинг олдингизга бораман ва, ишонинг, яхшилигингизни оқлайман! — деб қўшиб қўйди қизғинлик билан, — болаларсиз ўзим кетолмайман, бувижон.

— Бас, кўзингни сувини оқизма! (Полина кўз ёш тўкишни хаёлига ҳам келтирмагани, у ҳеч қачон йиғламасди), — жўжаларга ҳам жой топилади; товуқхопа ҳай-

хотдай. Бунинг устига улар мактабга боришлари ҳам керак. Хўп, демак, ҳозир бормайсанми? Э, кўзингга қара, Прасковья! Сенга яхшилик қилгим келади, нега бориши хўхламаёғганингни мен биламан-ку, ахир. Мен ҳаммасини Силаман, Прасковья! Сенга бу французи тушмагур яхшилик келтирмайди.

Полина дув қизариб кетди. Мен ёмон сескандим (ҳамма билади! Демак, фақат мен ҳеч нарсани билмайман!).

— Хўп, хўп, қовоғингни солма. Гапни майдаламай қўя қолай. Фақат, кўзингга қара, иш пачава бўлмасин, эшитясанми? Сен ақлли қизсан; сенга жоним куяди. Хўп, бўлди, кошкийди сизларни кўрмаган бўлсам! Бор энди! омон бўл!

— Мен сизни ҳали кузатиб қўймап, бувижон,— деди Полина.

— Кераги йўқ; халақит берма, э, бо, ҳамманг жонимга тегдинг.— Полина бувимизнинг қўлини ўпди, лекин бувимиз қўлларини тортиб олдилар-да, ўзлари Полинанинг юзидан ўпиб қўйдилар.

Полина менинг ёнимдан ўтиб кетаркан, менга бир нигоҳ ташлади-ю, дарров кўзини олиб қочди.

— Хўп, сен ҳам омон бўл, Алексей Иванович! Поезд жўнашига бир соат қолди. Сен ҳам мен билан тоза абгор бўлдинг. Ма, манови, эллик тиллани ўзингга ола қол.

— Сизга минг раҳмат, бувижон, лекин қандоқ бўларкин...

— Ол, ол!— деб қўймасдан иддао билан қичқирди бувимиз ва бошқа иложим қолмай олинга мажбур бўлдим.

— Москвада ишлагани жой тополмай изилдаб қолсанг, менинг олдимга кел, бироқ ерга ўзим тавсия қиламан. Хўп, жўна энди!

Мен ўз ҳужрамга келиб, каравотга чўвилдим. Ярим соатлар чамаси қўлларимни бошимни тагига қўйиб чалқанча ётдим. Қиёмат қойим кўпмоқда, ўйламасанг ҳеч бўлмайди. Эртага албатта Полина билан қатъий гаплашиб олишга қарор қилдим. Оббо, французи тушмагур-ей? Демак, ҳаммаси рост экан-да! Лекин, нафсиламбирга, бу ерда нима бўлиши мумкин-а? Полина ва Де-Грне! Э, худойим, шунчалар ҳам қовушмаган иш бўладими!

Буларнинг бари ақлга сиғмасди. Мен бирдан ўзим билмаган ҳолда дик этиб турдим, дарҳол мистер Астлейни қидириб топиб, қапдай бўлмасин уни тилга кпритмоқчи бўлдим. У, албатта, мендан кўнроқ нарса билади. Мистер Астлей? Мана менга яна бир жумбўқ!

Аммо бирдан ҳужра эшиги тақиллаб қолди. Қарасам — Потапич.

— Отахон, Алексей Иванович: бой ойим чақиряптилар.

— Нима бўлди? Кетяптими? Поезд жўнашига ҳали йигирма минут бор-ку.

— Безовталар, отахон, ҳеч жойларида ўтиролмайдилар. «Тезроқ, тезроқ!» — яъни сизни сўраяптилар, отахон; Исо ҳақи, тез бўлинг!

Шу заҳоти пастга югуриб тушдим. Бувимизни коридорга олиб чиқшган эди. Унинг қўлида пул селинган ҳамён.

— Алексей Иванович, олдинга туш, кетдик!..

— Қаёққа, бувижон?

— Ўлсам ўламанки, яна ютиб оламан! Хўп, қани, юр, кўп гапирмай! У ерда ярим кечагача ўйин бўлади-ку, а?

Мен қотиб қолдим, ўйландим, лекин дарҳол бир фикрга келдим.

— Ўзингиз биласиз, Антонида Васильевна, мен бормайман.

— Нега энди? Нимага бўларкан? Эшакмия еганмисизлар ҳаммангиз?

— Ихтиёр сизда; мен кейин ўзимни кечиролмайман; истамайман! На гувоҳ ва на иштирокчи бўлишни истамайман; баҳримдан ўтнинг, Антонида Васильевна. Мана, боя берган эллик фридрихсдорингиз: яхши қолинг! — Мен дасталаган эллик фридрихсдорни бувимизнинг креслоси ёнидаги кичкина столчага қўйдиму таъзим қилиб, пари келдим.

— Шу ҳам гап бўлдими! — деб изимдан қичқириб қолди бувимиз, — бормасанг, борма, бир ўзим ҳам йўлни топиб оламан! Потапич, мен билан борасан! Қани, кўтаринглар, кетдик.

Мистер Астлейли тополмай, уйга қайтиб келдим. Туш яримдан ошиб, соат бирлар бўлиб қолганда бувимизнинг куни нима билан тугаганлигини Потаничдан эшитаиб билдим. Мен боя алмаштириб келган пулларнинг барини, бу бизнинг ҳисоб билан ўн минг бўлади, — совориб юборибди. Боя кампир икки фридрихсдор тортиқ қилган поляк бувимизнинг бутун ўйинини қўлга олибди. Поляк келгунча у пул тикишга Потапични мажбур қилибди, лекин кўп ўтмай уни қувиб юборибди. Ана шуида поляк пайдо бўлибди. Худди атай қилгандай, у русчани бир оз тушунар ва амал-тақал гапираркан, улар уч тилда аралаш-қу-

ралаш сўзлашиб бир-бирларига базўр тушунишибди. Бувимиз уни тинмай уришиб-қарғар, анови эса «бойвуччамнинг оёғи остида губор бўлай», деб ялтоқланаркан, лекин асло сиз билан солиштириб бўлмайди. Алексей Иванович,— деб ҳикоя қиларди Потапич.— Сиз билан у худди бариндай гаплашарди,— анови эса, ўзим ўз кўзим билан кўрдим, ёлгон гапирсам, тил тортмай ўлай,— тўғри столдаги пулларишни ўғирлаб оларди. Онагинамизнинг ўзи уни икки марта қўлга туширдилар, ва шунақанги ёмон таъзиришни бердиларки, отагинам, шундай бопладиларки, асти қўяверасиз, ҳатто бир сафар сочларини юлиб олай дедилар, ўлай агар ёлгон гапирсам, одамлар ҳиринг-ҳиринг кулишади денг. Отагинам, ҳаммасини ютқизиб қўйдилар; қанча бўлса, ҳаммасини сиз алмаштириб берган пулдан ҳеч вақо қолмади. Онагинамизни зўрға бу ерга етказиб келдик — фақат сув беринглар, деб сўрадилару чўқниб олиб, ўринга чўзилдилар. Қийналиб кетган эканларми, дарров ухлаб қолдилар. Фаришталар ҳомий бўлсин тушларига! Оҳ, ажлабий ер деганидан ўргила қолдим!— хотима қилди Потапич,— айтдим-а, яхшилик чиқмайди бундан деб. Қанийди, тезроқ Москвамизга кета қолсак! Москвамизда, ўз уйимизда нималар йўқ дейсиз-а!? Боғ, бу ерларда ҳам топилмайдиган анвойи гуллар, атир ҳиди аниқийди, олмаларнинг меваси тўлишган, кўз илгамас кенглик,— шуларни қўйиб ажнабий ерларда юрибмиз! Оҳ-ҳо-ҳо!..»

### XIII боб

Гарчи бевошроқ, лекин кучли таассуротлар таъсирида ёза бошлаган ушбу қўлёзмаларимни қўлга олмаганимга ҳам мана бир ой бўлиб қолибди. Мен ўшаида кутган қиймат қойим ростдан ҳам рўй берди, лекин мен ўйлагандай юз карра қаттиқроқ ва кутилмаганроқ бўлди. Жилла қурса, менга тааллуқли томонини олганда ҳам, буларнинг бари жуда галати, хунук ва ҳатто фожиали эди. Менинг бошимдан баъзи бир саргузаштлар ўтдики, уларни мўъжиза деса ҳам бўлади. Нар и борганда, ўзим уларни шундай деб қарайман; ўша вақтлар мен чарх уриб айланган гирдобга бошқа бир назар билан қаралса, улар фақатгина унчалар оддий бўлмаган ҳодисалар каби туюлиши мумкин. Бу воқеаларнинг ҳаммасига ўзим қалдай қараганлигим, айниқса, мен учун мўъжизалироқ эди. Шу пайтгача мен ўзимни тушунмайман! Буларнинг бари худди туш каби ўтиб кетди,— ва ҳатто менинг эҳтиросли ҳиссиётларим

ҳам, ҳолбуки, у қудратли ва чинақам эди, аммо... қапи энди у, қайга йўқолди? Рост: ўқтин-ўқтин миямдан ялт-ялт этиб шундай фикрлар ўтиб қолади: «Ўшанда мен девона бўлиб қолмаганимдир, шунча вақтим телбалар уйда ўтмаганимди, балки ҳозир ҳам ҳамон ўша ерда ўтирган-дирман,—шу боис кўзимга шундай бўлиб *кўрингандир*—ҳанузгача ҳам шундай *кўринаётгандир*...»

Мен, қоғозларимни йиғиб қайта ўқиб чиқдим. (Буларни телбахонада ўтириб ёзмаганимкинман? Шунга эҳтимол, ишонч ҳосил қилмоқчи эдимми?) Мен энди яккаю-ёлғиз ўзимман. Куз тушиб, япроқлар сарғаймоқда. Мана шу маъюс герман шаҳарчасида (о, шунчалар маъюс ва зерикарли бу герман шаҳарлари!) ўтирибману ҳозир қўйишим керак бўлган қадамларни ҳар томонлама ўйлаб олини ўрнига, ўтиб кетган ҳиссиётлар таъсирида, изи ўчмаган жонли хотиралар таъсирида, яқиндагина рўй берган ва мени ўз айланаси ичига тортиб, сўнг яна бир чеккага чиқариб ташлаган қуюнлар таъсирида яшайман. Назаримда ҳамон ўша қуюн ичра айланмоқдаман, яна худди мана-мана бўрон турадигандек ва йўл-йўлакай менга ҳам ўз қудратли қанотларини теккизиб ўтадигандек ва мен яна ўшандай бевош, беўлчов пароканда чарх урадигандек, чарх урадигандек, чарх урадигандек...

Ҳар қалай, мен ҳам балки ўз муқим ўрнимни топарман, қуюндек чарх уришдан тўхтарман, бунинг учун кейинги ой ичида бўлиб ўтган ҳангомаларга иложи борича аниқ жавоб топмоғим керак. Мен яна қўлга қалам олгим келаёттир; гоҳо кечқурунлари қўлингни нимага уришни ҳам билмайсан. Қизиқ, бирон нарса билан машғул бўлини учун гарчи ўлгудек жилим суймаса-да, бу ердаги мазаси йўқ кутубхонадан Поль де Кокнинг романиларини (иемис тилига таржимасида!) олиб ўқийману ўзимга ўзим ҳайрон қоламан: мен қандайдир жиддий китоб ва ёки қандайдир жиддий машғулотга киришиб кетиб яқинда бўлган воқеаларнинг жозибасини бузиб қўядиганга ўхшайман. Гўё менга ўшал хунук туш ҳам, ундан дилда қолган таассуротлар ҳам шунчалар қадрдонки, баногоҳ, тутундай тўзғиб кетмасин деб, унга ҳатто бирон янги нарса билан тегиб ўтишга ҳам қўрқаман! Менга буларнинг ҳаммаси шунчалар қимматли эканми? Ҳа, албатта, қимматли; балки, қирқ йилдан кейин ҳам эслаб юрарман...

Шундай қилиб, яна ёза бошлайман. Дарвоқе, энди буларнинг барини мухтасарроқ қилиб ҳикоя қилса ҳам бўлар; таассуротлар энди бошқачароқ...

Авалло, бунимизнинг ҳикоясини охирига етказиб қўйй-

лик. Эртасига у ҳаммасини бутунлай бой берди. Шундай бўлиши керак эди: ундайлардан кимда ким бу йўлга кирса, худди қорли тоғдан чанада тушгандек, тобора тезроқ, тезроқ қулайверади. У куп бўйи кечки соат саккизгача ўйинди; мен унинг ўйини тепасида бўлганим йўқ, бошқалар менга айтиб беришди.

Потапич куни бўйи воксалда унинг қошида бўлди. Бувимизга ўргатиб турган поляклар шу куни бир неча марта бир-бирлари билан ўрин алмашдилар. Бувимиз аввал геча сочидан тортқплаган полякни ҳайдаб юбориб, ўрнига бошқасини олди, лекин буниси унда ҳам бешбаттар чиқди. Кейин бунисини ҳам ҳайдаб, яна кетмай, шу ўртада кресло орқасида ўралашиб юрган, дам-бадам ўйинга бошини суқиб турган ҳалиги биринчисини чақирди, — лекин охирида нима қилишини билолмай қолди. Ҳайдалган иккинчи поляк ҳам ҳеч нари кетиници истамасди; уларнинг бири чап ёқда, иккинчиси ўнг томонда жойлашди. Улар гимага қўйиш, қанча қўйиш устида тинмай бир-бирлари билан тортиниб, бир-бирларини сўкишар, бир-бирларини «лайдакса» деб ҳақорат қилишар, яна бошқа поляк сўкишларини ҳам оғизларидан қўйинмас, кейин яна яраниб олишар, пулни тартибсиз совуришар, бевошлик қилишарди. Улар жанжаллашиб қолганларида, ҳар бирлари ўзларича, яъни бири, мисол учун, қизилга, иккинчиси худди шу ернинг ўзида қорага қўярди. Алоҳа, улар бувимизнинг бошини бутунлай айлаштириб, тамомла чалкаштириб юборишди; ниҳоят, у йиғламоқдан бери бўлиб крупер чолдан ёрдам сўради, мени булардан қутқаринг, деди. Уларни қичқириб, қаршилик кўрсатишларига қарамай, дарҳол ҳайдаб чиқаришди. Уларнинг икковлари ҳам овозларини баралла қўйиб бараварига: кампир бизни алдади, у биздан қарз, бизга виждонсизлик ва насткашлик қилди, деб бақиринишарди. Шўрлик Потапич буларнинг барини менга ютқизиб келинган куни кечқурун кўзида ёш билан сўзлаб берди, поляклар чўнтақларини пулга тўлдириб олдилар, уларнинг пул ўғирлаб чўнтақларига урганларини ўз кўзим билан кўрдим, деб нолиди, ҳалиги поляк бувимиздан беш фридрихсдор тилаб оларкан-да, дарҳол уларни рулеткага, бувимизнинг пуллари ёнига тикиб қўяркан. Бувимиз ютса, у менинг пулимни ютди, кампир эса ютқизди, деб дод-вой кўтаради. Уларни ҳайдаб чиқаришгаётганда, Потапич ўридан туриб, уларнинг чўнтақлари тўла олтин деб айтиб берибди. Бувимиз шу заҳоти крупердан илтимос қилибди. Иккала поляк қанча бақириб-чақирмасини (худди қўлга тушган жўжаҳўролар каби!), полиция келиб,

уларнинг чўнтақларини бўшатиб, пулларни бувимизга олиб берибди. Бувимиз то батамом бой бериб бўлгунча круперлар ҳамда воксал бошлиқларнинг анча-мушча ҳурмат-эътиборини қозонган. Аста-секин бутун шаҳарга унинг овозаси ёйилди. Сувга келган барча миллат фарзандлари, оддий ҳамда катта обрў-эътиборли кишилар «бир неча миллион» ютқизиб қўйган «une vieille comtesse russe, toshbee en enfance»ни кўргани оқиб келишарди.

Икки полякнинг зугумида қутқарганларига қарамай, бувимизнинг аҳволи сира-сира енгиллашмади. Уларнинг ўрнига дарҳол бутунлай соф русча сўзлашадиган, гарчи ўзи лакейга менгзаб кетса-да, лекин жентльменлар каби кийинган, шоп мўйлов, кеккайган учинчи поляк ҳам ўз хизматини таклиф қилди. У ҳам «паннинг товонларини ўпар», «паннинг оёғи остида ғубор бўлар», лекин атрофдагиларга кеккайиб, ҳукм ўтказмоқчи бўлар — бир сўз билан айтганда, ўзини бувимизнинг хизматкори эмас, хўжасидай гутарди. У дам-бадам, ҳар пул тикиш чоғида мен ўзим «атовли» пан бўламан, сизнинг бир тийин пулингиз менга керакмас, деб ёмон қасам ичгани-ичган эди. У қасамини шушчалар кўп такрорлардики, охири бувимиз ҳам анча юрак олдириб қўйди. Лекин бу пан ҳақиқатан ҳам аввалига бувимизнинг ўйинини бир оз ўйглаб берди, унинг омади кела бошлади, шунинг учун бувимизнинг ўзи унинг этагидан ушлаб олди. Бир соатдан сўнг воксалдан чиқариб юборилган бояги икки поляк яна бувимизнинг атрофида ўралашиб, жуда бўлмаса, майда-чуйда ишларингизни бажариб турамиз, дейишди. Потапичинг қасам ичиб айтишича, «атовли пан» улар билан кўз қисишиб, ва ҳатто билиштирмай уларга бир нарсаларни узатиб турган. Бувимиз овқат ҳам емай, креслодан ҳам тушмай ўтирганлиги учун полякларнинг бири чиндан хизматга яраган: югуриб бориб воксалнинг шу яқин орадаги овқатланish залидан бувимизга шўрва, кейин чой ҳам келтирган. Дарвоқе, овқат олиб келгани иккала поляк ҳам борган. Лекин кун охирида қолиб, бувимиз сўнгги пулларини ютқизаётганда, унинг атрофини илгари ҳеч ким кўрмаган, эшитмаган, олтита поляк ўраб олган. Бувимиз охири тангаларини қўяётган чоғда, улар бувимизга қулоқ солиш у ёқда турсин, ҳатто, бутунлай эътибор беришмас, унинг бошидан ошиб столга чўзилишар, ўзлари пулга чапгал солишар, ўзлари хоҳлаганча пул тикишар, тортишар ва шовқин солишар, «атовли пан» билан худди ўз одамларидай муомала қилишар атовли пан эса сал бўлмаса бувимизнинг бор-йўқлигини унутиб қўяёзганди. Ҳатто бувимиз бор пу-

лини ютқизиб, кечқурун соат саккизда отелга қайтиб келастганда ҳам, уч-тўрт поляк уни ўз ҳолига қўймай, кресло теварагида чопқиллашиб келишар, бидир-бидир қилишиб, кампир бизни алдади, бизга ўз тегишимизни берсин, деб айлоҳаннос солишарди. То отелга довур шу ҳасратда келишган, ниҳоят, бу ерда уларни туртиб-суртиб ҳайдаб юборишган.

Потаничининг ҳисобига қараганда, бугун кун бўйи кечагилардан ташқари ҳаммаси бўлиб тўқсон минг ютқизган. Беш процентли қоғозларини, ички зайёмларини, ёнида бор барча акцияларини бирин-кетин, бирма-бир айирбош қилган. Етти-саккиз соат қандай қилиб, қимирламай, столга тикилиб ўтирдийкин, деб ажабланган эдим, Потанич айтдики, у уч марта жуда кўп юта бошлаган; шундан, яна умидланиб, столдан нари кетолмай қолган. Айтмоқчи, бу ўйинга мубтало бўлганлар, одам суткалаб бир жойда картага тикилиб, икки кўзини ўнгидан ва чапидан узмай ўтиравериши мумкинлигини билишди.

Бу брада бизнинг отелимизда ҳам анча муҳим воқеалар бўлиб ўтди. Ҳали эрталаброқ соат ўн бир бўлмасдан, бувимиз уйдан чиқмасдан бурун бизникилар, яъни генерал билан Де-Грие охири чорани қўллаб кўрмоқчи бўлишди. Улар бувимиз жўнаб кетиш ўрнига яна воксалга отланаётганлигини эшитиб, ҳаммалари жам бўлишиб (Полинадан ташқари) у билан сўнги марта ва ҳатто очиқчасига гаплашиб олиш учун келишди. Олдинда турган оғир қўйинчиликлардан титраб-қақшаган, юраги зириллаб турган генерал бир оз ҳаддан ошириб юборди: у ярим соат ялиниб-ёлворгач, ва ҳатто ўзининг қарзлари, mademoiselle Blan — sheга бўлган муҳаббатини (у бутунлай ўзини йўқотди) очиқ тан олиб айтгач, генерал бирдан дўқ қилишга ўтди, бувимизга бақриб, оёқларини депсий бошлади; сиз наслу насабимизга иснод келтирясиз, бутун шаҳарга доғимиз кетди, ва ниҳоят... «Сиз рус номига доғ туширдингиз! — қичқирарди генерал, — бунга ҳали полиция бор!» Бувимиз алоҳа уни таёқ билан (ҳақиқий таёқ билан) қувиб чиқарди. Генерал ва Де-Грие эрталаб яна бир-икки марта кенгашиб олинди, улар, ростдан ҳам, полицияни бир амаллаб ишга солишнинг иложи йўқмикин? деб бошларини қотиришарди. Яъни, бир ҳурматли кекса аёл бахтсизликка учраб ақлдан озиб қолибди, охири буд-шудини ўйнаб ютқизяпти ва ҳ. о. Хуллас, бирон назорат ва ёки таъқиқ остига олиш мумкин эмасмикин?.. Аммо Де-Грие фақат елкасини қисар, тамомила лақашиқилдоқ бўлиб



қолган, кабинетнинг у бошидан бу бошига тинмай юрган генерал устидан кўзига қараб туриб очиқ куларди. Охири, Де-Грие қўл силтади-ю, қайгадир ғойиб бўлди. Кечқурун у отелдан бутунлай чиқиб кетганини, кетмадан олдин mademoiselle Blanche билан нима ҳақдадир кескин ва сирли гаплашганлигини эшитдик. Mademoiselle Blanche эса эртанин қатъий ва кўндаланг чоралар кўрди: у генерални мутлақо ёнига йўлатмай қўйди, уни бутунлай «пуф, сассиққа» чиқарди. Генерал унинг кетида воксалга чопқиллаб борди ва уни кичкина князь билан қўлтиқлашиб юрган ҳолда учратди, шунда на у ва на madame veuve Cominges генерални танишди. Кичкина князь ҳам у билан саломлашмади. Mademoiselle Blanche уззукун князга ҳар томонлама ишлов бериб, хўп, чўқилаб кўрди, ундан тайинли бир гап кутди. Аммо, афсус! У князга ишониб қаттиқ алданган эди! Бу кичкина фалокат оқишом рўй берди; князь аравани қуруқ опқочиб юрганлиги маълум бўлди; боз устига Blanchедан вексель баробарида қарз кўтариб, рулетқада ўйнамоқчи ҳам экан. Blanche аччиқлашиб уни ҳайдаб юборди ва ўз хонасига қамалиб олди.

Шу кунни эрталабдан мен мистер Астлейнинг олдига бордим, тўғрироғи, эрталабдан бери мистер Астлейни қидириб, уни ҳеч тополмадим. Уни на уйдан, на воксалда ва на боғдан топа олдим. Бугун у ўз отелида овқатланмабди. Соат бешларда уни темир йўл томондан тўғри d'Angleterre меҳмонхонаси томон келаётганида кутилмаганда кўриб қолдим. У шошилиб қадам ташлар, нимадандир жуда ташвишли кўринар, лекин унинг юзидан ташвиш ва умуман қандайдир бир саросима изларини уқиб олин қийин эди. У одатдагидай: «А!» деди-да, менга самимий қўл чўзди, лекин йўлда тўхталиб ўтирмай таъжир ила шошиб кетаверди. Мен унга эргашдим: лекин менга шундай жавоб бердики, ундан оқибатда ҳеч нарсани сўраб улгуролмадим ҳам. Бунинг устига нимагадир унга Поллина ҳақда сўз очишга ёмон қисинмоқда эдим; мистер Астлейнинг ўзи қиз ҳақида ҳеч нима сўрамади. Мен унга бувимиз ҳақида гапириб бердим; у диққат билан жиддий туриб эшитди-да, елкасини қисди.

— У ҳаммасини ютқизди,— дедим.

— О, албатта,— жавоб берди у,— ахир у киши мен кетаётганимда ўйнагани борган эди, шунинг учун мен унинг ютқизиб қўйишини билган эдим. Агар вақтим бўлса, кўргани воксалга бораман, чунки менга жуда қизиқ...

— Қаерга кетган эдингиз?— дедим нега шу пайтгача буни сўрамагашимга ажабланиб.

— Мен Франкфуртга бориб келдим.

— Иш юзасиданми?

— Ҳа, иш билан.

Бошқа нимани ҳам сўрардим? Дарвоқе, мен ҳамон унинг ёнида кетиб борардим, лекин у бирдан йўл бўйида жойлашган «De quatre saisons»<sup>1</sup> отелига томон бурилди, менга бош силкиб қўйди-да, ғойиб бўлди. Уйга қайтаётиб мен аста-секин шуни англаб етдимки, у билан икки соат сўйлашганимда ҳам, барибир мутлақо ҳеч нарса била олмаган бўлардим, чунки... ундан сўрайдиган гапим ҳам қолмаган эди! Ҳа, тўғриси ҳам шу! Мен ҳозир ҳечам унга саволимни эплаб беролмасдим.

Шу кунни Поллина дам болалар ва энага билан боғда айлашиб юрди, дам уйда ўтирди. У анча вақтдан бери ўзини генералдан олиб қочар, у билан жилла қурса бирор жиддийроқ нарса устида бир оғиз сўз қотмасди. Буни сезганимга анча бўлди. Лекин бугун генералнинг аҳволи қандай эканлигини билганимдан, у ўз қизини четлаб ўтиши мумкин эмас, яна ҳам тўғрироғи, ораларида муҳим оилавий гап бўлмайдикан деб йўлардим. Аммо мистер Астлей билан гаплашиб отелга қайтиб кела туриб, Полиани болалар билан учратдим, унинг чеҳраси гоёта осуда эди, гўё онлада турган бўрон ёлғиз унгагина тегмай ўтганди. Унга таъзим қилдим, бошини силкиб қўйди. Хужрамга таянган бўлиб қайтдим.

Албатга, у билан гаплашишдан ўзимни олиб қочар, Вурмергельмлар билан бўлган ҳангомадан сўнг бирор марта ҳам унинг олдига бормаган эдим. Мен маълум даражада аразлаган, ўз баҳойимни охиригача эдим; лекин вақт ўтган сайин юрагим қаҳр-газабга тўлиб тошмоқда эди. Мени зигирча севмаганда ҳам, барибир менинг ҳис-туйғуларимни мунчалар оёқ ости қилини, кўнгил изҳорига шунчалар менсимай қараш лозимиди? Ахир, уни қанчалар чин дилдан севишимни яхши билади-ку. Ахир унинг ўзи менга шу ҳақда сўзлашимга иътибор ва ижозат берарди-ку! Рост, ўртанимда бу гаплар жуда галати бир тарзда бошланди. Бунга бир оз вақт, икки ойлар чамаси бўлди, у мени кўнгилга яқин ола бошлагани, дўстлашмоққа урицаётганини сезиб қолдим, у мени аста синаб кўрарди чамаси. Лекин ўшанда негадир бу ишимиз унча юришмади; унинг эвазига мана шу галати муносабатлар қолди; мен шу боис у билан шун-

<sup>1</sup> «Йилнинг тўрт фасли» (франц.).

дай муомала қилардим. Лекин унга муҳаббатим ёқмаса, унда тўғрисиши айтиб, бу ҳақда бошқа оғиз очманг, деб қўя қолмайдими?

Менга сўйлашни ман этмайдилар; ҳатто унинг ўзи баъзан шундан гап очишга шама қилади ва... устимдан кулади. У менинг жаҳлимни чиқаради, атай азоб беради, кейин менадан бутунлай нафратланиб юради, зарра писанд қилмайди, гўё бошимдан совуқ сув қўйиб юборади,—мана шу унга жуда ҳам ёқади, мен бунн энди аниқ билдим, сездим. Ахир, у билади, мен усиз яшай олмайман. Барон ҳангомасидан бери мана уч кун ўтди, мен бу *фирқни* кўтаролмайман. Мен ҳозир уни воксалда учратиб қолганимда, юрагим шу қадар гурсиллаб уриб кетдики, рангим қумдай ўчди. Лекин ахир у ҳам менсиз яшай олмайди-ку! Мен унга керакман,— лекин наҳотки, наҳотки унга Балакирев каби масхаравоз даркор?

Унинг бир сирини борлиги, равшан! Бувимиз билан унинг ўртасида ўтган гап юрагимга тикандай ботди. Ахир унга юрагингизини очинг деб, минг бора ёлвордим, ахир у билар эди-ку, мен ҳақиқатан ҳам, унинг учун бошимни беришга тайёрман. Лекин у нафратланишдан бошқасини билмайди, мен унга жонимни бағишласам, у эса баронга дучор қилади! Бунга қандай чидаб бўлади? Наҳот, у бу ёруғ дунёда ўша француздан бошқа ҳеч нарсани ўйламайди? Мистер Астлей-чи? Бироқ бунга келганда, ҳеч нарсани мутлақо тушуниб бўлмас, ваҳоланки, о, худойим-эй, мен қанчалар азоб чекардим!

Уйга келдим у газабим дарёдай тошиб қўлимга қалам олдим-да, унга шундай деб хат ёздим:

«Полина Александровна, гинт қолнидан кўчди, мен аниқ биламан, бунинг сизга ҳам дахлдор ери бор. Охири маротаба сўрайман: сизга менинг бошим керакми, йўқми? Мабодо, бирор нимага ярасам,— мен буткул сизнинг ихтиёрингиздаман, мен ҳозирча ўз хонамдаман, ҳеч қаерга чиқмайман ва бормайман. Керак бўлсам,— ёзиб юборинг ё кўнгироқ қилинг».

Хатни коридорнинг югурдагидан бериб юбордим, фақат ўз қўлига етказишни тайинладим. Мен жавоб кутмовдим, бироқ югурдак уч дақиқадан сўнг қайтиб келди-да, «салом айтдилар», деди.

Соат сттиларда мени генералнинг олдига чақирдишди.

У кабинетда бир ёққа отлангандай бўлиб кийинган ҳолда турарди. Шляпа ва ҳассаси диванда ётарди. Кириб борганимда у хонанинг ўртасида оёғини кериб турар, бели қўйя солинган, ораёғини чиқариб ўзи билан ўзи ни-

манидир гаплашар эди. Менга шундай бўлиб туюлди. Лекин менга кўзи тушиши билан қичқириб мен томон отилди, беихтиёр ўзимни орқага ташладим, қочиб кетмоқчи бўлдим. Лекин у иккала қўлимдан ушлаб олди-да, диванга қараб судради. Ўзини диванга ташлади, мени рўпарасиданги креслога ўтказди ва қўлларимни қўйиб юбормай, лаблари қалтираганча, киприкларига бирдан ёш қалқиб, ялиниб ёлвора бошлади:

— Алексей Иванович, қутқаринг, қутқаринг, раҳм қилинг!

Мен анчагача ҳеч нарса тушунолмадим; у тинимсиз гапирар, гапирар, гапирар; тўхтовсиз, такрорларди: «Раҳм қилинг, раҳм қилинг!» Ниҳоят, у бирон нима деб маслаҳат беришим, йўл-йўриқ кўрсатишимни сўраётганини англадим; яна ҳам тўғрироғи, ҳамма ташлаб кетган бу одам қайгу-гамга ботиб ваҳима ичиди мени эслаб чақиртирган, маана энди юрагини тўкиб соляпти, тўкиб соляпти, тўкиб соляпти.

Унинг мияси чалғиб кетган, ҳар қалай, бутунлай ўзини йўқолиб қўйганди. У олдимда қўлларини қовуштирар, сал бўлмаса тиз чўкишга ҳам рози эди, фақат (сиз нима деб ўйловдингиз?) мен ҳозир mademoiselle Blanche олдига борсам, бас, унга гапирсам, йўлга солсам, генералнинг ҳузурига қайтинг унга турмушга чиқинг, десам бас.

— Қандай бўларкин, генерал,— деб қичқириб юбордим мен,— mademoiselle Blanche шу пайтгача ҳам ҳатто қайрилиб қарагиси келмайди менга? Менинг қўлимдан нима келади?

Лекин эътироз билдиришнинг фойдаси йўқ эди. У нима деяётганингизни тушунмасди. У бувимиз ҳақида ҳам алланималар дер, лекин гаплари тутуруқсиз эди; ҳамон полицияга мурожаат қилмоқчи бўларди.

— Бизнинг, бизнинг,— деб бошларди у қаҳр-газаби тўлиб-тошиб,— бир сўз билан айтганда, бизнинг тартиб-қондали жамиятимизда бошлиқлар бор, бундай кампирлар устидан дарҳол васийлик ўрнатинган бўларди! Ҳа, шундай, марҳаматли афандим, шундай,— деб давом этди у ўғит ва дашном оҳангида, кейин ўрнидан салчиб туриб, хонада у ёқдан бу ёққа бориб кела бошлади;— сиз ҳали бундан хабарингиз йўқмиди, марҳаматли афандим, деб мурожаат қилди у ҳаёлида аллақандай марҳаматли афандига қарата бурчакка тикилганча,— маана энди биласиз... шундай, ҳа... бизда бундай кампирларни икки букиб ташлашади, ҳа, икки букиб, икки букиб, ҳа-а, шундай... о, жин чаласми!

Шунда у яна ўзини диванга ташлар ва бир зумдан сўнг йингламоқдан бери бўлиб, ҳансираб, нафаси бўғилиб, mademoiselle Blanche менга тегмаяпти, чунки телеграмма ўрнига кампирнинг ўзи келди, мапа энди мерос ҳам тегмайди, деб ҳиқиллаб, сўзлай бошларди. Мени буларнинг ҳеч қайсисини билмайди, деб ўйларди. Мен Де-Грие ҳақида оғиз очдим; у қўл силтади:

— Кетди! Ҳамма нарсам унинг қўлида гаровда; шишйдам бўлдим! Сиз олиб келган ўша пуллар... ўша пуллар,— билмайман, қанча қолдйқини, етти юз франкча қолган бўлса керак, хўп — бас, ҳаммаси тамом, энди нима бўлади — билмайман, билмайман!..

— Отелнинг ҳақиқини қандай тўлайсиз?— деб қичқирдим мен ваҳима босиб,— хўп... кейинчи?

У ҳаёли оғиб қаради, лекин чамаси, ҳеч нима тушунмади ва ҳатто менинг гапим қулоғига қирмади ҳам. Мен Полина Александровна билан болалар ҳақида оғиз очмоқчи бўлдим, у шоша-пиша жавоб берди:

— Ҳа! Ҳа!— лекин у шу заҳоти яна князь ҳақида, Blanche энди у билан кетажаги ҳақида гапга тушиб кетар ва шунда...ва шунда,— мен шма қилай, Алексей Иванович?— деб мурожаат қиларди менга бирдан.—Худо ҳаққи! Мен нима қилай,— ахир ўзингиз айтинг, бу нонкўрликку! Ахир, бу нонкўрлик эмасми?

Охири ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Нима ҳам қилиб бўларди бу одамни: лекин уни ёлғиз қолдириш ҳам ҳозир хавфли эди; бир ишқал чиқини ҳеч гап эмасди. Мен ҳар қалай ундан бир амаллаб қутулдим, бироқ энагага ундан тез-тез хабар олиб туриш кераклигини айтдим, бундан ташқари коридор югурдаги эсликкина йиғит эди, унга ҳам тушунтирдим; у ҳам майли кўз-қулоқ бўлиб тураман, деди.

Генералнинг олдидан қайтган заҳотимоқ Потанич келиб бувимиз сўраётганини айтди. Соат кеч саккиз бўлган, у ҳозиргиёна воксалдан икки қўли бўшаб қайтганди. Мен унинг олдига йўл олдим: кампир бутунлай абгор бўлган ва афтидан бетобланиб креслода ўтирарди. Марфа унга чой келтириб, зўрлаб ичирмоқда эди. Бувимизнинг овози ҳам, сўзларининг оҳанги ҳам тамомила ўзгариб қолганди.

— Омонмисиз, отахон, Алексей Иванович,— деди у аста виқор билан бошини эгиб,— кечиринг, яна бир карра безовта қилдим, кекса одамдан хафа бўлмаг. Мен, отахон, бор-йўғимни у ерда қолдириб келдим, юз минг ҳисоби. Яхши қилган экансан, кеча мен билан бормай. Энди

нулим қолмади, бир тийин ҳам йўқ. Бирпас қоллишга ҳам тоқатим етмайди, тўққиз яримда жўнаб кетаман. Сенинг анови одамингга, Астлеймиди оти, киши юбордим, мен ундан бир ҳафта муддатга уч минг франк қарз бериб турармикин, деб сўрамоқчиман. Сен ҳам унга ишонтириб айт, тагин кўнглига бир нарса келтириб; йўқ деб юбормасин. Мен ҳали, отахон, жуда бойман. Менинг учта катта қишлоғим ва иккита уйим бор. Нулим ҳам жуда қуриган эмас, ўзим билан ҳаммасини олиб келмаганман. Буи шунинг учун айтиб қўйяпманки, тагин у шубҳаланиб ўтирмасин... Э, ана ўзи ҳам келиб қолди! Яхши одамнинг садагаси кетсанг арзийди.

Мистер Астлей бувимиз чақирганини эшитиб, ҳаялламай дарров етди келди. У узоқ ўйлаб ўтирмай, гани ҳам чўзмай дарҳол бувимизга уч минг франкни вексель баробарига санаб берди, бувимиз вексельга қўл қўйди. Шу ишни битириб, у таъзим қилди-да, тезгина чиқиб кетди.

— Энди сен ҳам бора қол, Алексей Иванович. Бир соатдан ошиқроқ вақт бор, бирпас ётай, суяқларим сирқирайпти. Мен қариб мияси ачиган камширдан кўнглиниг оғирмасин. Энди ёш-ялангларни енгилтак деб айбламай-яна, анови шўрлик генералингизни ҳам қоралаб гуноҳга ботмай. У пул беришимни кутади, унга пул бермайман барибир, нега десанг, — менимча, жуда эсини еб қўйганга ўхшайди, фақат мен қариб қуюлмаган тентак ҳам, ундан кўра ақллироқ эмасман. Ҳақиқатан ҳам, худо қарсан деб аяб ўтирмайди, такаббурни жазолайди. Хўн, хуш қол, Марфуша, кўтар мени.

Бироқ, мен барибир бувимизни кузатиб қўйишим керак. Бунинг устига мен нимадандир тоқатсизланардим, назаримда худди мана ҳозир, шу тобда нимадир рўй берадигандай эди. Хужрамда ўтиролмасдим. Коридорга чиқардим, ҳатто бирпас хиёбонни ҳам айланиб келдим. Менинг қизга ёзган хатим равшан ва қатъий, ҳозир рўй бераётган қиёмат қойимга эса — чора йўқ, уни орқага қайтариб бўлмайди. Отелда Де-Гриенинг жўнаганини эшитдим. Мана энди ниҳоят, қиз мени дўст ўрнида кўрмаганда ҳам, балки хизматкор ўрнида кўришдан қочмас. Ахир, унга жуда бўлмаса, югурдак керакдир: ёрдамим тегиб қолар, ахир!

Бувимизни поездга чиқариб, кузатдим. Ҳаммалари алоҳида онлавий вагонга жойлашдилар. «Раҳмат сенга, отахон, менга сидқидилдан ёрдам бердинг, — деб хўшлашди мен билан бувимиз, — Прасковьяга кеча айтган гапларимни эслат, — мен уни кутаман».

Уйга қайтдим. Генерал хонаси олдида ўта туриб, эпагани учратдим, унда генерални сўрадим. «Э, отам, ёмонмас»,— деб жавоб берди у похушлик билан. Шунга қарамай, ичкарига кирдим, лекин кабинет эшиги рўпарасида ҳайратланиб тўхтаб қолдим. Mademoiselle Blanche билан генерал нимадандир ўзларини тўхтатолмай хахолашарди. Vuve Cominges шу ерда, диванда ўтирарди. Генерал афтидан, хурсандчиликдан телба бўлаёзган, нималарнидир типмай ажираб, ўзини сира тўхтатолмай асабий қиқирлаб кулгани-кулган, кулгисидан унинг юзи сон-сапоқсиз майда ажишлар билан қопланар ва кўзлари ҳам буткул кўринмай кетарди. Менга кейинроқ Blancheнинг ўзи айтиб берди, у князини ҳайдаб чиқаргач, генерал кўз ёши тўкиб ўтирганлигини эшитибди-да, унга бирпас бўлса ҳам таскин бериш учун олдига кирибди. Бироқ генерал бечора худди шу дамларда унинг тақдири ҳал бўлганлигини, Blanche эртага эрталаб биринчи поезд билан Парижга қанот қоқиш учун отланаётганлигини билмас эди.

Генерал кабинетининг остонасида бир зумгина турдим-да, ичкарига кириш фикридан қайтдим, аста билинтирмай чиқиб кетдим. Тепага кўтарилиб, ҳужрамнинг эшигини очдим, ера-шира қоронғуликда бурчақда дераза олдида, курсида кимдир ўтирганлигини сезиб қолдим. Мен кирганимни кўриб, у ўрнидан турмади. Мен шошиб яқин бордим, қарасам,— нафасим бўғзимга тикилди. Бу Полина эди!

#### XIV боб

Мен қичқириб юбордим.

— Нима? Нима?— деб галати сўрарди у. Қизининг ранги ўчган, тумтайиб қараб турарди.

— Нима дейсизми? Сизмисиз? Ўзингизми шу!

— Мен бир келсам, *буғунлай* келаман. Одатим шундай. Сиз ҳозир ўзингиз кўрасиз. Шамни ёқинг.

Мен шамни ёқдим. Қиз ўрнидан турди, стол олдига келди-да, унинг устига очилган хат қўйди.

— Ўқинг,— деб буюрди у.

— Бу, бу Де-Гриенинг қўли!— деб қичқириб юбордим мен хатга ёпишиб. Қўлларим қалтирар, хат сартлари кўз ўнгимда сакранарди. Мен сўзма-сўз айтиб беролмайман,— лекин сўзма-сўз бўлмаганда ҳам, фикрлариши келтира оламан, мапа у:

«Mademoiselle»,— деб ёзарди Де-Грие,— побоп паронт туфайли дарҳол жўнаб кетингга мажбурман. Мен

барча шароит аниқ-равшан бўлмагунга қадар сиз билан тўқис-туғал гаплашиб олишдан атай қочиб юрганлигимни ўзингиз ҳам, албатта, сезгандирсиз. Кекса (de la vieille dame) қариндошингизнинг келиши, унинг бемаъли қилиқлари барча шубҳаларимни тарқатиб юборди. Менинг ўз ишларим анча-мунча пароканда бўлиб қолганлиги боисидан ширин умидлар илинжида узоқ юрмоқликдан маҳрумман, шунча пайт шу илинж билан юрганам ҳам етар дейман. Ўтган ишга саловат, лекин умид қиламанки, менинг ушбу хатти-ҳаракатимдан жантилом ва пок одам учун (gentilhomme et honnete homme<sup>1</sup>) хос бўлмаган номunosиб бир нарса кўрмассиз. Ўғай отангизга қарз бериб, бор пулларимдан айрилдим, менга энди фақат бирдан-бир чора қолади: мен Петербургдаги дўстларимга хабар қилдим, улар дарҳол менга гаров берилган мол-мулкни сотиш билан шуғуллападилар; бироқ, мен шунга ҳам биламанки, сизнинг енгилтак ўғай отангиз шахсан сизга тегишли бўлган пулларни ҳам совуриб йўқ қилган, шунинг учун ҳам мен эллик минг франкнинг баҳридан ўтаман, шу миқдордаги гаровга қўйилган мол-мулк қоғозини унга қайтараман, мапа энди сиз барча йўқотган нарсаларингизни, мулкни ундан қонуний йўл воситасида қайтариб олиш, талаб қилишга ҳақингиз бор. Шунга ишончим комилки, mademoiselle, ҳозирги ҳол-аҳволни пазарда тутганда, менинг бу ишим сиз учун ғоятда фойдали бўлади. Яна шунга ҳам ишончим комилки, бу билан ҳалол ва олижаноб инсон сифатидаги ўз бурчимни адо этган бўламан. Ишонинг, сизнинг ёдингиз абадулабад юрагимда муҳрлангандир».

— Нима бўпти, ҳаммаси равшан,— дедим Полинага қараб,— наҳот, сиз шундан бошқача бўлади деб кутган бўлсангиз?— қўшиб қўйдим ғазабланиб.

— Мен ҳеч нима кутмовдим,— жавоб берди Полина афтидан ўзини босиб, лекин овози қандайдир ғалати титрар эди:— аллақачон бир қарорга келганман; мен унинг фикрларини ўқирдим, нима деб ўйлаб юрганини билган эдим. У ўйлагандики, мен уни қидириб... талаб қилиб туриб оламану... (У тўхтади, гапини чала қолдириб, лабини тишлади ва жим бўлди.) Мен унга нисбатан кўнглимда икки баравар кучли нафрат туйдим,— деб бошлади у яна,— қани нима қиларкин деб кутиб юрдим. Агар мерос ҳақида телеграмма келса, мен анов тентак (ўғай отам) олган қарзларни башарасига отиб, ҳайдаб юбормоқчи эдим! Анча, анча вақт бўлди, уни жуда ёмон кўриб қолдим. О, у

---

<sup>1</sup> Дворянин ва тузук одам (франц.).



аввалгига сира ўхшамайди, минг карра ўхшамайди, мана энди мана энди!.. О, унинг қабих башарасига шу эллик минг билан туширсам, тунурсам афтига, қанчалар бахтли бўлардим...

— Лекин қоғоз — эллик минг баробарида қайтариб берган гаров қоғози — генералнинг қўлидами, ахир? Уни олиб Де-Гриена қайтариб беринг.

— О, ундаймас! Ундаймас...

— Ҳа, рост, рост, ундаймас! Энди генералнинг ҳам иложи қанча? Кампир-чи? — бирдан қичқирдим мен.

Полина менга қандайдир фаромуш ва тоқатсиз нигоҳ ташлади.

— Бувимизга нима? — гаплашиб деди Полина, — мен унинг олдига боролмайман... Умуман, ҳеч кимдан кечирим сўрамоқчи эмасман, — деб қўшиб қўйди у жаҳли чиққан ҳолда.

— Нима қилиш керак? — қичқирдим мен, — қандай, қандай қилиб, шу Де-Гриени севиб юрибсиз! О, аблаҳ, аблаҳ! Хўп, истайсизми, мен уни дуэлда ўлдираман! Ҳозир у қаерда?

— У Франкфуртда, у ерда уч кун туради.

— Бир оғиз сўзингиз, ва мен ўша ерга жўнайман, эртагаёқ, биринчи поезд билан! — гўлдирадим мен аллақандай аҳмоқона тарзда жўшиб.

Қиз кулиб юборди.

— Ундай бўлса, у ҳали айтса ҳам керак: аввал эллик минг франки қайтариб беринглар деб. Бунинг устига у уришиб нима ҳам қиларди?.. Қандай бемаъни!

— Унда ахир, қаердан олса бўлади эллик минг франки, қаердан? — такрорладим мен тишларимни рижирлатиб, гўё шунча пул ерда ётибди-ю, кўтариб олинса кифоя қиладигандай. — Менга қаранг: мистер Астлей-чи? — сўрадим мен, миямда қандайдир ғалати бир фикр уйғониб.

Қизнинг кўзларидан учқунлар сачради.

— Нима бўпти, агар *сени* ташлаб, шу инглизнинг олдига боришимни ўзинг истаб турган бўлсанг? — деди у юзимга ўқдек нигоҳ ташлаганча, аччиқ жилмайиб. У умрида биринчи маротаба менга *сенлаб* гапирган эди.

Қизнинг шу тобда ҳаяжондан боши айланиб кетди шекилли бирдан диванга беҳол ўтириб қолди.

Мени худди яшин ургандай бўлди: шу ўзимнинг кўзларимми, шу ўзимнинг қулоқларимми ишонмай қотиб қолгандим! Бундан келиб чиқадики, демак, у мени севар экан-да! У мистер Астлейнинг олдига эмас, менинг ҳузуримга келди! Қиз бола ёлғиз ўзи меҳмонхона-

даги менинг хонамга келибдими, — демак, халқнинг гап-сўвидан чўчиб ўтирмаган, — мен, мен бўлсам, унинг қаршисида қаққайиб турибману яна ҳеч балони тушунмайман!

Хаёлимда галати ваҳшиёна бир фикр ялг этиб кетди.

— Полина! Менга бир соат муҳлат бер! Мени шу ерда бир соат кутиб тур ва... мен ҳозир қайтиб келаман! Бу... бу жуда зарур! Мана, кўрасан! Шу ерда тур, шу ерда тур!

Ва унинг менга ажабсиниб савол аломати билан қараганига эътибор бермай хонадан чопиб чиқиб кетдим; у изимдан нимадир деб қичқириб қолди, лекин мен орқамга қайтмадим.

Ҳа, баъзан жуда ҳам ёввойи бир фикр, кўринишдан сира иложи бўлмаган фикр миянгда шунчалар қаттиқ ўр-нашиб қоладики, уни қандай қилиб бўлса-да, амалга ошириш мумкиндек туюлади... Бу ҳам майли-я, агар фикр кучли, эҳтиросли истак билан омухта бўлиб кетса, уни баъзан ниҳоят аллақандай қисматда бор, зарурий, ато этилган, бўлмай иложи йўқ, рўй бермай қолмайдиган алланарса деб биласан! Балки бу ерда яна бошқа бирон нарса бордир, аллақандай олдиндан сезишлар, проданинг аллақандай фавқулодда зўрайиши, ўз хаёлларинг билан ўзингни оғулаш ёки шунга ўхшаш яна бирон нималар бордир билмайман; лекин бу оқшом (мен уни ҳеч қачон унутмайман) ҳаётимда бир мўъжиза содир бўлди. Уни оддий ҳисоб билан изоҳлаш мумкин бўлса-да, шунга қарамасдан, барибир мен учун у ҳали-ҳанузгача мўъжиза. Лекин нима учун, нима учун бу ишонч анча пайтлардан бери менда шунчалар тирак, шунчалар маҳкам ўрнашган эди экан? Менга ишонинг, мен бу ҳақда, яна сизга такрорлаб айтаман, — бошқалар қаторидаги (демак, рўй бермаслиги ҳам мумкин бўлган), лекин қандайдир рўй бермасдан қолиши сира мумкин бўлмаган бир ҳодиса каби ўйлар эдим!

Соат ўндан чорак ўтганди; мен воксалга қатъий ишонч ва шу билан бирга қаттиқ ҳаяжон ичида кириб бордим, илгарги ҳеч бундай бўлмаган эдим. Ўйин залларида эргалабга қараганда икки баробар оз бўлса-да, лекин ҳали анчагина одам бор эди.

Соат кечки ўнлардан сўнг ўйин залларида чинакам ашаддий ўйинбозлар қоладилар, шифоли сувларда улар учун рулеткадан бошқа ҳеч нарса йўқ, улар бу ерларга фақат рулеткани деб келадилар. Кўзларига ундан ўзга ҳеч нима кўринмайди, бутун мавсум давомида бошқа ҳеч нарса билан қизиқмайдилар, эрталабдан қора тунгача

ўйин столидан бошларини кўтармайдилар, агар иложи бўлса то тонггача ҳам мишжа қоқмай ўйнайверган бўлардилар. Улар кечаси соат ўн иккида рулеткани бекитсалар, жуда хафа бўлиб тарқалишадилар. Соат ўн иккилар бўлиб қолганда, катта крупер рулеткани ёпиш олдидан: «Les trois derniers coups, messieurs»<sup>1</sup> деб эълош қилганида, улар мана шу қолган охириги уч зарбга чўнтакларидagi бор пулларини қоқштириб қўймоқчи бўлиб шопиладилар,— ва ҳақиқатан ҳам, энг катта чув тушишлар худди мана шунда рўй беради. Мен илгари бувимиз ўтирган столга ўтиб бордим. Одам унчалар тикилишч бўлмаганлиги сабабли мен кўп ўтмай стол тепасига ўрнашиб олдим. Шундоққина олдимда кўк мовут устига: «Passe» деган сўз ўйиб ёзилган эди. «Passe» дегани — ўн тўққиздан тортиб, то ўттиз олтигача бўлган рақамлар қатори. Биринчидан ўн саккизгача довуз бўлган рақамларнинг биринчи қатори «Manque» деб аталади. Лекин бу билан менинг нима ишим бор? Мен охириги зарб қайси рақамга тушганлигини чамалаганим ҳам, ҳатто эшитганим ҳам йўқ, ўйин бошлаш олдидан жиндак бўлса-да, ҳисоблайдиган ҳар бир ўйинбоз буни албатта суриштириб кўрган бўларди. Мен йигирма фридрихсдор нулимнинг ҳаммасини чиқардим олдимдаги «passe»га тапладим.

— Vingt deux!<sup>2</sup>— қичқирди крупер.

Мен ютдим ва яна ҳаммасини: олдинги ва ютган пулимни тикдим.

— Trente et un<sup>3</sup>,— деб қичқирди крупер. Яна ютуқ чиқди! Ҳаммаси бўлиб, демак, нулим саксон фридрихсдорга етди! Мен шу нулимнинг барини ўрта ўн икки рақамга қўйдим (ютуқ уч барабар, лекин икки имконият ўзинга қарши) — дигирчак айлана кетди ва йигирма тўрт чиқди. Менга уч даста эллик фридрихсдорлик ва ўнта олтин тапта тўладилар. Олдингисини ҳам қўшганда ҳаммаси бўлиб икки юз фридрихсдор.

Мен худди иситмалаётгандай эдим, бир уюм пулнинг барини қизилга суриб қўйдим — ва дарров ҳушим ўзимга келди! Шу кеча ўйнаб туриб, мана энди даҳватан қўрқиб кетдим, бадашим музлади, қўл-оёқларим қалтиради. Бирдан хаёлимга бир нарса урилди: ҳозир ютқизиб қўйсам, нима бўлади! Ўртага менинг бутун ҳаётим қўйилганди!

<sup>1</sup> Охириги уч ўйин, жавоблар! (франц.).

<sup>2</sup> Йигирма икки! (франц.).

<sup>3</sup> Ўттиз бир (франц.).

— Rouge!— қичқирди крупер,— ва мен енгил нафас олдым, вужудимдан ўтли чақмоқлар ўрмалагандай бўлди. Ютуғимни банк билетлари ҳисобига тўлашди; пулим тўрт минг флорини саксон фридрихсдор бўлди! (Мен ҳали қапча ютганимни ҳисоблаб боришга қобил эдим).

Кейин мен икки минг флоринни яна ўн икки ўрта рақамларга тикдим ва ютқиздим; кейин тиллаларим ва саксон фридрихсдорни тикдим ва буни ҳам ютқиздим. Мен қутуриб кетдим: охири қолган икки минг флоринни ўн иккита биринчи қатор рақамларга қўйдим — шундай, тавақкалига, нима бўлса бўлар, ҳисоблаб ҳам ўтирмадим! Дарҳақиқат, бир зумгина ниманидир кутдим, бу кутини мадам Бланшар Парижда ҳаво шарида ерга учиб келаятганда бошидан кечирган ҳиссиётларга ўхшарди.

— Quatre!<sup>1</sup>— қичқирди крупер. Ҳаммаси бўлиб олдинги қўйганим билан олти минг флорин қўлимга кирди. Мен ўзимни голиб сеза бошладим, мен энди ҳеч нарсадан, ҳеч нарсадан қўрқмасдим ва тўрт минг флоринни қорага қўйдим. Менинг кетимдан тўққизтача одам дарҳол шоша-пиша қорага тикдилар. Круперлар бир-бирларига қараб, имлашиб гаплаша бошладилар. Атрофда говур-ғувур ҳоким, кутишмоқда.

Қора чиқди. Шундан кейин ҳисобни ҳам, қандай, нимага қўяётганимни ҳам унутдим. Фақат шуниси худди тушдагидек эсимдаки, мен чамаси ўн олти минг флорин ютиб олгандим: бирдан бадбахт уч зарб билан ўн икки мингини ютқизиб қўйдим; кейин охириги тўрт мингини «разе»га сурдим (мен энди ҳеч нарсани сезмай қўйгандим, миямда ҳеч қандай фикр йўқ, фақат ғайришунурий тарзда кутмоқда эдим) — ва яна ютдим. Кейин яна тўрт марта кетма-кет ютдим. Фақат шуниси эсимдаки, мен пулларни минг-минглаб сунуриб олардим; яна шу ҳам хотирамдаки, кўпроқ ўрта ўн икки рақамга ютуқ чиқиб турди, мен уларга жуда яхши ёпишиб қолдим. Уларнинг чиқишида ҳам аллақандай изчиллик бор эди — кетма-кет, уч-тўрт маротаба чиқиб, кейин икки гал йўқ бўлиб кетар, сўнг яна уч ёки тўрт маротаба кетма-кет чиқа бошларди. Мана шу ажойиб изчиллик баъзан қават-қават бўлиб келади — худди мана шу қўлда қалам билан ҳисоблаб ўтирадиган кўпни кўрган қирриқ ўйинчиларни ҳайрон қилиб қўярди. Баъзан бунда, қисматнинг жуда қалтис ҳазилларига дуч келасиз!

Келганимга ярим соатдан ортиқ вақт ўтгандир деб

<sup>1</sup> Тўрт! (франц.).

ўйлайман. Бирдан крупер менга ўттиз минг флорин ютганимни маълум қилди. Банк бир қўл учун шундан ортиқ жавоб бермаганлиги боисидан рулеткани эртага эрталабгача ёпадиган бўлдилар. Мен барча тиллаларимни олиб чўнтаklarимга тиқиштирдим, барча қоғоз пулларимни йиғиштирдим-да, дарҳол бошқа зал, бошқа рулетка, бошқа столга ўтдим. Ҳамма орқамдан эргашиди. Бу ерда менга дарров жой бўшатишди ва мен тагин ҳеч ҳисоблаб ўтирмасдан таваккалига тика кетдим. Мени нима қутқариб қолди экан, билмайман!

Шуни ҳам айтиб қўяйки, гоҳ-гоҳ миямда ўз ҳисобим лип-лип ўтарди. Баъзи рақамлар ва имкониятлар менга ёқиб қолар, лекин тез орада уларни бир чеккага йиғиштириб, тагин онгсиз суратда қўя бошлардим. Мен афтидан, жуда паришон эдим шекилли: эсимда круперлар бир печа маротаба менинг ўйинимни тўғрилаб қўйишди. Мен қўнол хатолар қилардим. Чаккаларим жиққа ҳўл бўлиб кетган, қўлларим тўхтовсиз қалтирарди. Поляк шўринг қургурлар ҳам ёрдам бермоқчи бўлиб атрофимда ўралашиб қолишди, лекин мен ҳеч кимга қулоқ солмасдим. Омад деганининг кети узилмасди! Бирдан атрофдан шовқин-сурон ва кулги кўтарилди. «Баракалла, қойил, қойил!»— деб қичқирарди ҳамма, баъзилар ҳатто чапак чалишарди. Мен бу ердан ҳам ўттиз минг ютдим, шундан сўнг бу ерда ҳам банкни эртагача ёпиб қўйдилар!

— Кетинг, кетинг,— деб шипширди кимдир ўнг томонимдан. Бу қандайдир франкфуртлик жуҳуд экан: у ёнимдан ҳеч нари кетмас, афтидан менга ёрдамлашган ҳам эди.

— Худо ҳаққи кетинг,— деб шипширди бошқа бир товуш чап қулоғимга. Мен кўз қиримни ташладим. Бу жамгарона, лекин ораста кийинган, ёши ўттизларга бориб қолган, сўлгин ва аллақандай рангпар юзлари ҳозир ҳам мўъжизий бир ҳусндан дарак бериб турган хоним эди. Мен шу дақиқада қоғоз пулларни гижимлаб чўнтаklarимга суқар, стол устида сочилиб ётган тиллаларимни йиғиштирардим. Охири эллик фридрихсдорлик дастанни олдим-да, ҳеч кимга билдиштирамай хонимнинг қўлларига тутқиздим. Негадир жуда ҳам шундай қилгим келди ва шунда ушунг нозиккина ориқ бармоқлари қўлларимни ҳаддан ташқари миннатдорчилик билан қисиб қўйди. Буларнинг бари кўз очиб-юмгунча бир фурсат ичида бўлиб ўтди.

Ҳаммасини йиғиштириб, мен бошқа *trente et quarante* залига ўтдим. Бу залда киборларга мансуб кишилар ўтирдилар. Бу ўйин рулетка эмас, карта. Банк бу ерда бир-

варакай юз минг талерга жавоб беради. Бир тикинида бу ерда ҳам энг кўпи билан тўрт минг флорингача қўйиш мумкин. Мен ўйинни ҳам, қандай қўйишликни ҳам мутлақо билмас, фақат бу ерда ҳам қизил ва қора бўлиб, шуларинигина билардим. Мен шуларни мўлжалга олдим. Бутун воқеал атрофимга тўшланди. Шу вақт ичида бирон марта Полина ҳақида ўйладимми, эсимда йўқ. Ўшанда пуллар менинг олдимда хирмон бўлиб уюла бошлаган, уларни ҳовуч-ҳовуч қилиб олдимга йиғишдан аллақандай битмас-туганмас лаззат толардим.

Ҳақиқатан ҳам, мени худди қисматнинг ўзи бошқариб тургандай эди. Бу сафар атай қилгандай бир ҳол юз берди, дарвоқе, бундай ишлар ўйин пайтида тез-тез бўлиб туради. Омад мисол учун қизилга илашиб олади ва кейин ўн бора ва ҳатто ўн беш маротаба бирин-кетин чиқаверади. Уч кун илгарин бир гап қулоғимга чалинган эди, ўтган ҳафта қизил йиғирма икки марта кетма-кет чиққан. Албатта, ҳамма дарҳол қизилдан юз ўтиради ва мисол учун ўн марта чиққандан кейин ҳеч ким яна қайта унга тикишга журъат этмайди. Лекин ўшанда қизилнинг тескариши бўлган қорага ҳам тажрибали ўйинчилардан ҳеч ким қўймайди. Кўпни кўрган ўйинчи «тасодифнинг бу кажбаҳслиги» нималигини билади. Мисол учун ўн олти маротаба қизил чиққандан сўнг ўн еттинчиси албатта қорага тушадигандай бўлиб кўринади. Янги ўйинчилар тўда-тўда бўлишиб мана шунга илинадилар, икки, уч барабар кўп пул тикиб ўйнайдилар ва бор буд-шудларидан айрладилар.

Лекин мен аллақандай ғалати кажбаҳслик сабаб бўлибми: қизил етти маротаба бирин-сирин чиққанлигини кўрдим-да, атай шунга қўя бошладим. Ишончим комилки, бу билан мен ўзимни кўрсатиб қўймоқчи бўлган бўлсам керак. Мен атрофда йиғилган одамларни кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган таваккалчилик қилиб ҳайратга солмоқчи бўлдим. О, бу шундайин ғалати ҳиссиёт — аннқ эсимда, ҳеч қандай мақтанчоқлик қилиб ўтирмасимдан ҳам таваккалчилик қуюни мени ўз комига тортиб кетди. Балки шунча ҳиссиётларни бошдан кечириб ҳам одамнинг дили тўймайди, фақат яна ва яна бўлсин деб туради, туйғу туйғунин қитиқлайди ва тамомила ҳолдан тойиб қолмагунча кучайиб, кучайиб бораверади. Рост айтаман, агар ўйин қондасин эллик миля флоринни бирваракай қўйишга имкон берганда эди, мен чамаси уни тикиб юборган бўлардим. Атрофимдаги одамлар, бу телбалик, қизилнинг ўн тўртинчи маротаба чиқиши деб қичқириншарди!

— Monsieur a gagné déjà cent mill florins<sup>1</sup>,— ёшимдан кимнингдир овози қулоғимга кирди.

Бирдан кўзим ярқ этиб очилиб кетди. Ростми? шу кеча юз миңг флорин ютиб олибман! Менга бундан ортиқчасининг нима кераги бор? Мен барча қоғоз пулларимниғижимлаб, қисимлаб, чўнтақларимга тикиритирдим, барча олтишларим, дасталаниб ётган пулларимни кўйнимга урдим-да, воксалдан югуриб чиқиб кетдим. Ўйин залларидан ўтиб борарканман, менинг қаппайган чўнтақларим, олтишлар залворидан оёқларим майишиб кетаётганлигини кўриб ҳамма ҳиринглаб кулгани-кулган эди. Чамаси, чўнтақларимдаги олтинлар ярим пуддан ҳам ошикроқ чиқарди. Мен томонга бир қачча қўллар чўзилди: қўлимга сиққанча олиб уларга улашдим. Чиқаверишда мени икки жуҳуд тўхташинди.

— Мард экапсиз! жуда мард экапсиз!— дейишди улар менга,— лекин эртага эрталаб иложи борича барвақтроқ жўнаб кетинг, бўлмаса, сиз бари-барини ютқизиб қўясиз...

Уларнинг гаплари қулоғимга кирмасди. Хиёбон одам ўз қўлини кўрмаслик даражада зимистон қоронғу эди. Отелгача ярим чақирим келарди. Мен ҳеч қачон, ҳатто кичкиналигимда ҳам на ўғрилардан ва на қароқчилардан қўрққан эмасман; ҳозир ҳам улар хаёлимда йўқ эди. Мен умуман, йўлда нималарни ўйлаб борганлигимни билмайман. Фикрнинг ўзи йўқ эди. Омад, галаба, қудрат мени аллақандай масту аласт қилиб қўйганди, билмайман, буни қандай ифодалашини. Кўз ўнгимдан Полина сиймоси ҳам лип-лип ўтиб турарди. Мен ҳозир унинг қошига бораётганим, у билан кўришажагим, унга ҳикоя қилиб беражагим, кўрсатажагимши... бизлар ва ҳис қилардим. Лекин унинг боя айтган гаплари, нега ўйнагани борганим ва бир ярим соат илгари бошимдан кечган барча туйғуларини элас-элас эсладим, улар энди менга жуда узоқ бир муддатда бўлиб ўтган-у, ҳозирда эскирган, тўғрилаган бир нималар бўлиб туюлди — биз эндиликда уларни ҳатто эслаб ҳам ўтирмаймиз, чунки энди ҳаммаси янгидап бошланади. Хиёбоннинг у чеккасига етай деб қолганимда юрагимга қўрқув, ваҳм тушди: «Агар мени ҳозир ўлдирсалар ва талаб кетсалар нима бўлади?» Қадам сайини қўрқинчим ортарди. Жадалроқ югурдим. Бирдан хиёбон тубида беҳисоб чироқларга кўмилган чароғон отел порлаб кўринди,— ҳудога шукур, уйга стиб келдим!

---

<sup>1</sup> Жавоб юз миңг флорин ютиб олдилар (*франц.*).

Мен ҳансираб ўз қаватимга кўтарилдим ва шитоб билан эшикни очдим. Полина шу ерда эди, у қўлларини кўкракларига қовуштирганча, ёнаётган шам олдида менинг диванимда ўтирарди. У менга ҳайратланиб боқди, ҳа, албатта, шу дамда кўринишим жуда галати бўлса керак. Мен қизнинг тепасига келдим-да, стол устига ўзимнинг уюм-уюм пулларимни тўка бошладим.

## XV боб

У ўрнидан турмади, ҳолатини қилт этиб ўзгартирмади, фақат эсимда, ксимга жуда қаттиқ разм солиб тикилди.

— Мен икки юз минг франк ютдим, — дея қичқирдим мез сўнгги дастанни ташларканман. Стол пулга ва олгин уюмларига тўлиб кетди. Мен энди шу пул уюмларидан кўзларимни сира узолмасдим, баъзи дамлар Полина бутунлай хаёлимдан кўтарилиб кетарди. Мен дам қоғоз пулларни тўплаб тартибга солар, дам барча олтин тапгаларни бир ерга тўдалардим. Дам ҳаммасини қўйиб, хона бўйлаб тез-тез юра бошлар, хаёлга толар, кейин бирдан яна стол тепасига келардим-да, тагин пул санашга тушардим. Бирдан худди нимадир эсимга тушиб қолгандай ўрнимдан сакраб туриб эшикка бордим ва калитни икки марта бураб уни қулфлаб қўйдим. Кейин кичкина чамадоним олдида ўйга ботганча туриб қолдим.

— Балки эртагача чамадонга солиб қўйсаммикин? — деб сўрадим мен бирдан Полинага ўгирилиб, даҳватан эсимга тушиб. У ҳамон ўша жойнинг ўзида қимирламай ўтирар, лекин менга жуда диққат билан тикиларди. Унинг юз ифодаси аллақандай жуда галати эди; менга сира ҳам ёқмади бу ифода! Агар бу боқишда нафрат бор эди, десам янглишмайман.

Мен тезда унинг олдига келдим.

— Полина, мана йигирма беш минг ффюрин — бу элик минг франк бўлади, ҳатто ундан ҳам кўпроқ олнинг, эртага унинг башарасига улоқтиринг.

У менга жавоб бермади.

— Агар истасангиз, ўзим олиб бораман, эрталаб азонда. Хўб? — У бирдан кулиб юборди. Узоқ кулди.

Мен ҳайратланиб, ичим куйиб унга қараб турардим. Мен яқин-яқинларда тилим бийрон бўлиб муҳаббат изҳор қилаётган чоғларимда у менинг устимдан мана шундай масхара-мазах қилиб тез-тез кулгани-кулган эди, унинг ҳозирги кулгиси ўшанга ўхшарди. Ниҳоят, у кулги-



дан тўхтади; менга бошдан-оёқ хўмрайиб қарай бошлади.

— Менга сизнинг пулингиз керакмас,— деди у жирканиб.

— Нима? Нима дедингиз?— қичқириб юбордим мен.— Полина, нимага эпти?

— Мен текинга пул олмайман.

— Мен дўстлик юзасидан таклиф қиляпман; мен сизга ҳаётимни тиккапман.

У менга худди тешиб юборгудай бўлиб узоқ, синовчан назар солди.

— Сиз жуда қиммат тўлаяпсиз,— деди у истеҳзол илжайиб,— Де-Гриенинг маъшуқаси эллик минг франк турмайди.

— Полина, нега менга ундай дейсиз!— деб қичқирдим мен таъна қилиб,— ахир, мен Де-Гриеманми?

— Мен сиздан нафратланаман! Ҳа... ҳа!.. сизни Де-Гриедан ортиқ яхши кўрмайман,— деб қичқирди у бирдан кўзлари ўт бўлиб ёнганча.

Шунда у бирдан қўли билан юзларини тўсди, уни жазва тутиб қолди. Мен унга томон отилдим.

Мен йўқ пайтимда унга бу ерда нимадир бўлбди. У худди ақл-ҳушидан айрилганга ўхшарди.

— Сотиб ол мени! Хоҳлайсанми? хоҳлайсанми? эллик минг франкка худди Де-Гриеге ўхшаб?— ҳўнграб, энтикиб дерди у. Мен уни қучоқлаб олдим-да, қўллари, оёқларини ўпа бошладим, унинг қошида тиз чўқдим.

Унинг жазаваси аста босила борди. У иккала қўлини елкамга ташлаб менга зингил солиб тикиларди; худди менинг юзимдан ниманидир ўқимоқчидай бўларди. У менга қулоқ солар, лекин афтидан, пима деяётганим қулоқларига кирмасди. Унинг чеҳрасига қандайдир ташвиш, оғир ўй соя солганди. Мен унинг учун қўрқдим; у ақлдан озиб бораётгандек эди. Дам бирдан мени оҳиста ўзи томон торта бошларди; чеҳрасида маъсум жилмайиш акс этарди; сўнг яна бирдан мени ўзидан нари итарар ва яна хўмрайиб менга тикилгани-тикилган эди.

Бирдан у мени қучоқлай кетди.

— Ахир, сен мени севасан-ку, севасан-ку?— дерди у,— ахир, сен, ахир сен... мени деб барон билан отишмоқчи бўлдинг!— Шунда у кутилмаганда, худди қизиқ бир яхши нарсани эслаб қолгандай қотиб-қотиб кула бошлади. У ҳам кулар, ҳам йиғларди бир пайтнинг ўзида. Мен нима ҳам қила олардим? Ўзим худди ваража тутгандай бир аҳволда эдим. Эсимда, у менга аллапималарнидир

сўйлай бошлар, лекин мен ҳеч нарсани тушунолмасдим. У алаҳлаётганга ва абдираётганга ўхшар,— менга шоша-пиша алланималарнидир айтиб бермоқчидай бўлар,— алаҳдай туриб, бирдан шодон қаҳқаҳа уриб юборар, айниқса мана шуниси мени жуда кўрқитарди. «Йўқ, йўқ, сен яхшисан, яхшисан!»— деб такрорларди у.— Сен менинг вафодоримсан!»— кейин яна қўлларини елкаларимга ташларди-да, яна кўзларимга термулар ва тинимсиз такрорларди: «Сен мени севасанми... севасанми... доим севасанми?» Мен унда кўзларимни узолмасдим; мен уни бошқа ҳеч қачон бундай мупислик ва муҳаббат галаёнлар: нчра кўрмагандим. Рост, бу алаҳлаш эди, лекин... менинг эҳтирос билан қараётганимни сезиб у бирдан муғамбирона жилмая бошларди; у ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ кутилмаганда мистер Астлей ҳақида бир нималар дея бошларди.

Ҳар қалай, у мистер Астлей ҳақида тўхтовсиз гаширар (айниқса, менга боя бир нарсаларни ҳикоя қилиб бермоқчи бўлганида), лекин гап нима хусусида бораётганлигини мен аниқ англаб етолмасдим; афтидан, қиз унинг устидан ҳатто куларди; тинмасдан, у кутиб турибди... биласанми, у пастда дераза тагида кутиб турибди дерди менга. «Ҳа, ҳа, деразанинг тагида,— бор, очиб қара, очиб қарай қол, у шу ерда, шу ерда!» у мени дераза томонга итарар, лекин мен дераза томонга бормоқчи бўлишим билан шарақлаб кулиб юборар ва мен яна унинг ёнида қолар, шунда у мени қучоқлай кетарди.

— Биз кетамиз? Биз эртага кетамиз-а?— деб сўроқдай бошларди у бирдан миясига бир фикр келиб қолиб,— ўша... (у ўйга толди),— ўша, бувимизга етиб оламиз-а? тўғрими? Берлинда унга етиб олсак керак-а? Сен нима деб ўйлайсан, уни қувиб етсак, бизни кўриб нималар деркин? Мистер Астлей-чи?.. Йўқ, бу Шлапгенбергдан ўзини ташламайди, сен нима деб ўйлайсан? (У хадои танилаб кулди). Хўп, қулоқ сол; келаси ёз биласанми, у қаёққа бормоқчи? У Шимоллий қутбга илмий тадқиқотлар ўтказгани бормоқчи, мени ҳам бирга боришга таклиф қилган, ҳа-ҳа-ҳа! У айтадики, биз руслар европаликлар бўлмаса ҳеч нарсани билмас ва ҳеч нарсага қобил эмас эканмиз... Лекин у ҳам яхши одам! Биласанми, у «генерал»ни кечириб мумкин дейди, Блани бу... бу ҳирс, дейди,— билмадим, билмадим,— бирдан такрорлади у тили тутилиб ва ўзини йўқотиб қўйиб.— Бечоралар уларга жуда юрагим ачийди, бувимизга ҳам... Хўп, менга қара, менга қара, сенга Де-Грисени ўлдирингга йўл бўлсин? Наҳотки, паҳот-

ки, сен ўлдираман деб ўйлаган бўлсанг? Мен сенга Де-Грие билан уришгани йўл берармидим? О тентагим! Э, сен ҳатто баронни ҳам ўлдиролмайсан,— деб қўшиб қўйдим у бирдан кулиб юбориб.— О, бароннинг олдида сен қанчалар кулгили эдинг! Сизларни скамейкада томоша қилиб ўтирдим; бор, деганимда ўшанда сира оёғинг тўртмади-я. Роса маза қилиб кулган эдим, роса маза қилиб кулган эдим,— деб қўшиб қўйдим у хахолаб.

Ва бирдан яна мени ўйиб қучоқлар, яна эҳтирос билан эркаланиб юзини юзимга маҳкам босарди. Мен ўзга ҳеч нарсани ўйламай қўйдим, қулоқларим ҳеч нарсани эшитмасди. Бошим айланиб кетди...

Кўзимни очганимда эрталаб соат етти бўлиб қолганди; хонага офтоб тушиб турарди. Полина ёнимда ўтирар ва худди аллақандай қоронғуликдан чиқаётган ва хотираларни йиғиштираётгандай бўлиб атрофга галати олазарак қарарди. У ҳам ҳозиргина кўзини очган, столга ва пулларга тикилиб турарди. Бошим жуда оғирлашиб кетган, сирқирарди. Мен Полинанинг қўлларидан тутмоқчи бўлдим; у бирдан мени итариб юборди-да, ўрнидан сакраб турди. Ҳаво булутли эди. Тонг оқармасдан ёмғир ёғиб ўтганди. У дераза олдида борди, очди, боши ва кўркагини ташқарига тутди, тирсагини дераза рахига қўйиб қўлларига тиралганча шу кўйи уч даққача турди, менга ўгирилиб қарамади, айтаётган сўзларимни эшитмади. Бошимда кўрқинч бир хаёл гувилларди: энди нима бўлади, бу нима билан тугайди? Бирдан у деразадан пари кетди, стол олдида келди ва менга беҳад, беноён пафрат билан тикилиб, лаблари қаҳру ғазабдан титраган ҳолда, шундай деди:

— Қани, бер энди менга эллик минг франкимни!

— Полина, янами, яна! — оғиз очдим мен.

— Ёки фикрингдан қайтдингми? ҳа-ҳа-ҳа! Балки юрагинг ачишиб кетаётгандир?

Кеча санаб қўйилган йиғирма беш минг флорин стол устида турарди. Мен олиб унга узатдим.

— Ахир улар энди меники-а? Шундайми ахир? Шундайми? — жаҳл билан сўрарди у пулларни қўлида тутганча.

— Улар ҳаминша сеники эди, — дедим мен.

— Мана, ол бўлмаса, сенга эллик минг франк! — у пулларни қулочкашлаб менга отди. Пул дастаси юзимга қаттиқ урилди ва ерга сочилиб кетди. Полина шундан сўнг хонадан югуриб чиқиб кетди.

Мен биламан, ўшанда унинг хаёли жойида эмасди, лекин мен бу вақтинчалик ақл-ҳушни йўқотишни ҳеч тушунолмайман. Рост, у ҳали ҳам, мана бир ой ўтган бўли-

нига қарамасдан ҳамон касал. Бироқ бу аҳволнинг ва энг муҳими, бу қилиқнинг сабаби нимада эди? Гурури таққирландими? Менинг олдимга ўзи келгани учун пушмонликми? Омадим чопганидан мақтангандай бўлиб кўриндиммикин? Худди Де-Грие каби унга эллик мишг совға қилиб шу билан қутилиб кетмоқчидай таассурот қолдирдиммикин? Лекин виждонан айта оламанки, бундай эмасди. Менимча, бу ерда қисман унинг орияти ҳам ҳар нарсасига сабабчи; орият туфайли менга ишонмади ва мени ҳақорат қилди, балки буларнинг бари унинг ўзига ҳам жуда ноаниқ бўлса керак. Ундай бўлса, албатта Де-Гриенинг ўришига адабни мен едим ва унчалар катта айбим бўлмаган ҳолда балки гуноҳкор бўлиб қолдим. Рост, буларнинг ҳаммаси алаҳсираш эди, холос. Яна шуниси ҳам ростки, мен унинг алаҳсираётганини билган эдим ва... бу ҳолга эътибор бермаганман. Балки шунга у энди мени кечиролмас? Лекин бу ҳозир шундай; аммо ўшанда-чи? Ўшандачи? Бироқ ахир менинг олдимга Де-Гриенинг хатини кўтариб келаркан, нима қилаётганлигини мутлақо унутиб қўядиган даражада қаттиқ касал бўлмагандир, алаҳсирамагандир, ахир? Демак, у нима қилаётганлигини билган.

Мен барча пулларим ва олтинларимни шоша-пиша тез-тез ўрин тагига тикдим-да, устидан кўрпани тортиб Полинадан ўн дақиқалар кейин ташқарига чиқдим. Унинг ўз хонасига кетганлигига ишончим комил эди, секингина улар турадиган томонга ўтиб, эшик олдида энагада оғимқизнинг соғлигини сўраб олмоқчи эдим. Зинада энагани учратиб қолдим, ундан Полина ҳали уйга қайтмаганлиги, энага уни қидириб менинг олдимга кетаётганлигини эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Ҳозир,— деб айтдим унга,— ҳозиргина менинг олдимдан чиқиб кетди, ўн минут бўлди, қаёққа кетди экан?

Энага менга ўпкаланиб қаради.

Бу орада бутун отелга гап тарқалиб кетибди. Хизматчилар ўртасида, обер-кельнер хонасида фрейлейн эрталаб соат олтида ёмғир ёғиб турган бўлишига қарамасдан, отелдан чопиб чиқиб кетганлиги, Англетерра меҳмонхонасига қараб югурганлигини миш-миш қилиб шивирлашарди. Қиз кечаси билан менинг хонамда бўлганлиги уларга ҳам маълум экан, буни гап-сўзларидан, имо-нишраларидан билиб олдим. Генералнинг хонадони барчаини оғзида миш-миш гап эди: кеча генералнинг ҳўнграб йиғлагани, жинни бўлиб қолаётганини бутун отель эшитибди. Эмишки, келгач кампир генералнинг опаси экан, у ўғлининг мадемуазель

де Коминжга уйланишига тўсқинлик қилиш учун атай-  
лаб Россиядан йўлга чиқибди, ўгли унинг гашига кирмаса,  
уни меросдан маҳрум қилмоқчи экан. Ўгли ҳақиқатан  
ҳам, унинг сўзига қулоқ солмагандан сўнг, графиня жўрт-  
тага ўглининг кўзини бақрайтириб туриб ҳамма пуллари-  
ни рулеткага ютқазибди, генерал шундай қилиб ҳамма  
нарсадан қуруқ қолаверибди. «Diese Russen!»<sup>1</sup>— деб так-  
рорларди бошини чайқаб дарғазаб бўлган обер-кельнер.  
Бошқалар кулишарди. Обер-кельнер ҳисоб-китобларни ҳо-  
зирлаб ўтирарди. Менинг катта пул ютганим ҳаммаёққа  
овоза бўлиб кетганди: Менинг коридордаги хизматчим  
Карл ҳаммадан аввал мени табриклади. Лекин шу тобда  
бу гапларга тоқатим йўқ эди. Мен Англетерра меҳмонхо-  
наси томон югурдим.

Вақт ҳали эрта эди; мистер Астлей ҳеч кимни қабул  
қилмаётган экан. Келган одам мен эканлигимни билгач,  
олдимга чиқди-да, менга кўргошин кўзларини тикканча  
серрайиб қаради, у кутиб турарди: қани, бу нима деркин?  
Мен шу заҳоти Полина ҳақида сўрадим.

— У касал,— деб жавоб берди мистер Астлей ҳамон  
мендан кўзини узмай қараганча.

— У ростдан ҳам сизникидами?

— О, рост, меникида.

— Хўп, сиз нима қилмоқчисиз... уни ўзингизникида  
ушлаб турмоқчимсиз?

— О, албатта, ушлаб турмоқчиман.

— Мистер Астлей, жанжал чиқариб нима қиласиз; бу  
яخشмас. Бунинг устига у бутунлай касал бўлиб қолган;  
балки сиз сезмагандирсиз?

— О, мен буни сездим, унинг касаллигини сизга ҳо-  
зиргина айтдим. Агар у касал бўлмаганда, кечаси билан  
сизнинг олдингизда қолиб кетмасди.

— Сиз ҳалъ буни ҳам биласизми?

— Мен буни ҳам биламан. У кеча менинг олдимга ке-  
лаётган эди, мен уни синглимнинг олдига элтиб қўймоқчи  
эдим, лекин у касал бўлгани учун янглишиб сизнинг ол-  
дингизга кириб қолган.

— Муни қаранг-а? Хўп, бўлмаса сизни табриклайман,  
мистер Астлей. Айтганча, бир нарса хаёлимга келиб қол-  
ди: сиз кечаси билан бизнинг деразамиз тагида турмади-  
нгизми? Мисс Полина кечаси билан менга деразани очиб  
қаранг, пастда бир одам турганмикин, деяверди, нуқул ку-  
лади денг.

<sup>1</sup> Оббо руслар-эй! (Нем.).

— Наҳотки? Йўқ, мен дераза тагида турганим йўқ. Лекин мен коридорда кутиб турдим, шу атрофда айланиб юрдим.

— Лекин уни даволаш керак-ку, мистер Астлей.

— О, албатта, мен табибни чақиртирдим, агар у ўлиб қолса, мен унинг хунини сиздан оламан.

Мен ҳайратга тушдим.

— Қўйинг-э, мистер Астлей, бу нима дегашингиз?

— Кеча сиз икки юз минг галер ютган эмишсиз, шу тўғрими?

— Бор-йўғи юз минг флорин ютдим.

— Ана кўрдингизми! Шунинг учун бугун эрталабдан дарҳол Парижга жўнанг.

— Нега?

— Барча пули бор руслар Парижга борадилар, — деб тушунгирди мистер Астлей худди буни китобдан ўқиб олган кишининг товуши ва оҳанги билан.

— Ҳозир ёз бўлса, мен Парижда нима қиламан? Мен қизни яхши кўраман, буни ўзингиз ҳам биласиз, мистер Астлей.

— Наҳотки? Ишончим комилки, ундай эмас. Бунинг устига бу ерда қолсангиз, ҳаммасини ютқизиб қўясиз, кейин Парижга боролмайсиз. Лекин яхши қолинг, мен аминманки, сиз бугун Парижга кетасиз.

— Майли, омон бўлинг, фақат мен Парижга бормаيمان. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мистер Астлей, энди бизникларнинг ҳоли нима кечади? Бир сўз билан айтганда, генерал... ва мана энди мисс Полинанинг саргузашти — бутун шаҳарга гап тарқалади.

— Ҳа, бутун шаҳарга овоза бўлади; генерал бўлса буни ўйлаётгани йўқ, бу гап унинг калласига кирмайди. Бунинг устига мисс Полина ўзи истаган жойда яшаш ҳуқуқига эга. Хонадон ҳақида тўғри гап шуки, энди бундай хонадон йўқ, барбод бўлди.

Бу инглиз йигит мени бугун Парижга кетади деб ишонди, тавба, жуда ғалати-я, деб кулардим ўзимдан ўзим. «Бироқ у мени дуэлда отиб ташламоқчи, — деб ўйлардим мен, — агар мадемуазель Полина ўлиб қолса, мени отиб ташлайди, ол-а даҳмазангни!» Қасам ичиб айтаманки, мен Полинага ачинардим, лекин ғалати, кеча ўйин столнинг пашъасини суриб, тоғ-тоғ пуллар юта бошлаганимдан сўнг, севгим худди нари чекилгандай бўлди. Бунинг мени энди айтаётирман. Лекин ўшанда мен буларни ҳали аниқ билолмасдим. Наҳотки, мен ҳақиқатан ҳам, ўйинбоз бўлсам, наҳотки мен ҳақиқатан ҳам. Полинани... шундай га-

дети яхши кўрган бўлсам? Йўқ, мен уни ҳали-ҳанузгача яхши кўраман, худо шоҳид! Ушапта мистер Астлейнинг қошидан чиқиб уйга қайтаётганимда, мен чми дилдан азоб чекар ва қийналар, ич-этимни ердим. Бироқ... бироқ шунда менинг бошимдан жуда галати ва бемаъни воқеа ўтди.

Мен генералнинг олдига шошиб бораётсам, улар эшигига яқинлашиб қолганимда, олдимда бир эшик очилиб, кимдир мени чақирди. Бу мадаме вева Компниж эди, у мени мадемуазель Блашнинг амрига кўра чақирмоқда эди. Мен мадемуазель Блашнинг уйига кирдим.

Уларнинг померлари икки хонадан иборат эди. Ётоқдан мадемуазель Блашнинг кулгиси, қичқирган эшитиларди. У ўрнидан турмоқда эди.

— *A, c'est lui! Vienst donc, bêtâ!* Ростми, *que tu as gagné une montagne d'or et d'argent? J'aimerais mieux l'or!*

— Ютиб олдим, — деб жавоб бердим мен кула-кула.

— Қанча?

— Юз минг флорин.

— *Bibi, comme tu es bête.* Э, кирсанг-чи бу ёққа, мен ҳеч нарсани эшитмаёйман. *Nous ferons bombance, n'est-ce pas?*<sup>3</sup>

Мен унинг олдига кирдим. У нуштиранг атлас адёл тўшаб ётарди, қорамағиз, соғлом, лобар елкалари ловуллаб кўришиб турарди. Четларига оқ-оппоқ тўрлар тутилган ва унинг бугдойранг баданига беҳад ярашган батис ички кўйлак базўргина яшириб турган бундай елкаларни фақат тушлардагина кўриш мумкин.

— *Mon fils, as-tu du souci?*<sup>3</sup> — деб қичқирди у мени кўриб ва хандон ташлаб кулди. У доим мана шундай қувноқ ва шўх хандон ташлаб куларди.

— *Tout autre...*<sup>4</sup> — деб оғзимни очгандай бўлдим мен Корнель сатрларини келтириб.

— Ана кўрингми, *vois-tu,* — жовиллай кетди у бирдан, — қани аввал пайпоқларимни топ, кийдириб қўй. кейин *si tu n'es pas trop bête, je te prends à Paris.*<sup>5</sup> Биласанми, мен ҳозир жўнаб кетяйман.

— Ҳозир-а?

— Ярим соатдан кейин.

<sup>1</sup> Ана ўзи!! Бу ёққа келсанг-чи, тентаккина! Бир дуйё олтипу кумуш ютибсан, тўгрими? Мен олтинни яхши кўраман (франц.).

<sup>2</sup> Биби, мунча тентак бўлмасанг... Биз маза қилиб ўйпаймиз, тўгрими? (франц.).

<sup>3</sup> Ўғлим, юрагингда ўтинг борми? (франц.).

<sup>4</sup> Бошқа ҳар қандай одам...

<sup>5</sup> Агар сен жуда ҳам тентак бўлмасанг, Парижга олиб кетаман (франц.).

Ҳақиқатан ҳам, ҳаммаси жойлаб қўйилганди. Ҳамма чамадонлари ва нарсалари тайёр турарди. Кофе ҳозирланганди.

—Eh bien! истайсанми, tu verras Paris. Dis donc qu'est ce que c'est qu'un outchitel? Tu étais dien dête, quand tu étais outchitel.<sup>1</sup> Қани, менинг пайпоғим? Қийдириб қўйсанг-чи, менга, нега қараб турибсан. Қани!

У шундай деб, ҳам мўъжаз, силлиқ, бугдойранг, одамнинг ичини ўртаб юборадиган оёқларини менга узатди. Бундай оёқлар ботинкада ҳам жуда чиройли ва жозибали кўрипади. Мен кула-кула унга ипак пайпоқларини кийдира бошладим. Бу орада мадемуазель Бланш тўшак устида ўтирганча алланарсаларни жовилларди.

—Eh bien, que feras-tu, si je te prends avec? Биринчидан, je veux cinquante mille francs. Сен уларни менга Франкфуртда берасан. Nous allons à Paris; У ерда бирга яшаймиз et je te ferai voir des étoiles en plein jour.<sup>2</sup> Сен етти ухлаб тушингга кирмаган хотинларни кўрасан. Менга қара...

— Шошма, мен сенга эллик минг франкни берсам, менинг ўзимга нима қолади?

—Et cent cinquante mille francs<sup>3</sup> сен унутдингми буви, бундан ташқари мен сенинг квартирангда бир-икки ой туришга розиман. que sais-je!<sup>4</sup> Биз икки ой юз эллик минг франкка маза қилиб яшаймиз. Кўрдингми, je suis bonne enfant<sup>5</sup> сенга олдиндан айтиб қўйяпман, mais tu verras des étoiles.<sup>6</sup>

— Нима, ҳаммасини атиги икки ойдами?

—Ийе! Нима, қўрқиб кетдингми! Ah, vil esclave!<sup>7</sup> Э, сен ўзинг биласанми, бир ой бундай яшаш бир умрнинг ўрнига ўтади. Бир ой et apres le deluge! Maist u ne peux comprendre, va! Қоч, қоч, сен бунга арзимайсан! Воё, que fais-tu?<sup>8</sup>

---

<sup>1</sup> Сен Парижни кўрасан. Менга ўзинг айт-чи, муаллим дегани нима? Сен жуда тентак эдинг муаллим бўлган пайтингда (франц.).

<sup>2</sup> Агар сени ўзим билан олиб кетсам нима дейсан?.. эллик минг франк берсанг бўлди... Биз Парижга борамиз... Сен ёрув кунда чиққан юлдузларни кўрасан. (франц.).

<sup>3</sup> Э, бир юз эллик минг франк-чи (франц.).

<sup>4</sup> Мен яхши қизчаман (франц.).

<sup>5</sup> Мен қаердан билай (франц.).

<sup>6</sup> Лекин сен юлдузларни кўрасан. (франц.).

<sup>7</sup> Э, қулвачча! (франц.).

<sup>8</sup> Кейин менга деса оламни сув боссин! Лекин сен буви тушувчисиан, э, сенга йўл бўлсин!.. Нима қилипсан? (франц.).



Шу пайт мен унинг иккинчи оёғига пайпоқ кийдираётиб, ўзимни ҳеч тутолмай ўлиб олдим. У оёғини гортиб, башмалдоғининг учи билан юзимга турта бошлади. Ниҳоят у мени бутунлай ҳайдаб юборди. «Eh bien, mon outchitel, je t'attends, si tu veux<sup>1</sup>, чорак соатдан сўнг мен жўнаб кетаман!» — деб қичқириб қолди у орқамдан.

Уйга қайтарканман, бошимни тамомила йўқотиб қўйгандим. Майли, нима ҳам қилдик, мадемуазель Полина башарамга пул дастаси билан туширди, кечанинг ўзида мендан мистер Астлейни афзал кўрди, бунга мен айбдор эмасман. Уюмнинг ичидан тушиб қолган баъзи қоғоз пуллар полда сочилиб ётарди; мен уларни йиғиштириб олдим. Шу пайт эшик очилиб обер-кельнернинг ўзи кўринди (илгари у ҳатто башарамга ҳам қарагиси келмасди): мени куни кеча граф В. истиқомат қилган пастдаги ажойиб бир хонага кўчиб ўтсангиз бўлмасмикин, деб таклиф қилди.

Мен тик турганча ўйланиб қолдим.

— Ҳисобни тўғриланг! — деб қичқирдим мен, — ҳозир кетаман, ўн минутдан сўнг. — «Парижга бўлса, Парижгада! — деб ўйладим ичимда, — пешонада ёзилгани бўлади!»

Чорак соатдан сўнг биз учов: мен, мадемуазель Бланш ва мадам Коминж битта оплавий вагонда ўтирардик. Мадемуазель Бланш менга қараб қотиб-қотиб куларди. Коминж унга қўшиларди: менинг эса қувончим охиб-тошиб кетаётгани йўқ эди. Ҳаёт қоқ иккига ажралиб кетмоқда эди, лекин кечадан бери мен бариини ўйинга қўйишга одатланиб қолдим. Балки, ростдан ҳам бир дунё пулни кўриб кўзим ўйнаб кетган ва мням айланб қолгандир. Peut-être, je ne demandais pas mieux<sup>2</sup>. Менинг пазаримда буларнинг ҳаммаси вақтинчалик эди, вақтинча у-бу нарсалар ўзгармоқда эди. «Лекин мен бир ойдан кейин бу ерга қайтиб келаман, ўшанда... ўшанда сиз билан бир беллашиб кўрамиз, мистер Астлей!» Йўқ, мен ҳозир ҳам эслаймап, мен гарчи бу қурмағур Бланш билан тинмай хахолашаётган бўлсам-да, лекин дилим жуда ҳам маъюс ва қоронғу эди.

— Э нима дейсан ўзинг! Мунча тентаксан! О, мунча тентак бўлмасанг! — деб қичқириб қўярди Бланш кулгидан тўхтаб, мени жиддий тортиб уришаркан. — Ҳа, рост, рост, сенинг икки юз минг пулингни сарфлаймиз, лекин

<sup>1</sup> Хўп, менинг муаллимим, хоҳласанг, сени кутаман (франц.).

<sup>2</sup> Балки менга худди шу нарсанинг ўзи керак бўлгандир (франц.).

бунинг эвазига сен mais tu seras heureux, comme un petit roi<sup>1</sup>; мен ўзим сенинг галстукларингни боғлаб қўяман, сени Гортензия билан таништираман. Биз барча пулларимизни еб тугатганимиздан сўнг бу ерга келиб яна катта пул ютиб оласан. Сенга жуҳудлар нима дейишди? Энг муҳими — мардлик, сен бўлсанг, мард боласан ва ҳали кўп марта менинг олдимга Парижга пул олиб келасан Quant à moi, je veux cinquante mille francs de rente et alors...<sup>2</sup>

— Генерал-чи? — деб сўрадим мен ундан.

— Генерал эса, ўзинг ҳам яхши биласанки, худди мана шу пайтда менга гулдаста олиб келгани боради. Мен бу сафар атайлаб энг топилмас гуллардан олиб келишни тайинлаганман. Бечорагина қайтиб келса, қушча учиб кетибди. У бизнинг орқамиздан учиб келади, мана, кўрасан. Ха-ха-ха! Тоза хурсанд бўламан! У менга Парижда керак бўлади. Бу ерда унинг ўрнига мистер Астлей тўлаб туради...

Мен мана шундай қилиб, ўшанда Парижга кетиб қолдим.

## XVI боб

Париж ҳақида нима десамикин? Буларнинг ҳаммаси албатта, ҳам абдираш, ҳам тентаклик эди. Парижда мен бор-йўғи уч ҳафтадан сал ортиқроқ турдим ва шу пайт ичида юз минг франкдан бутунлай айрилдим. Мен фақат юз мингни айтаётирман, қолган юз мингни соф пул ҳисобида мадемуазель Бланшнинг қўлига — эллик мингини Франкфуртда, қолган эллик мингини Парижга боргандан сўнг уч кун ўтгач, вексель ҳисобида тутқиздим, лекин бир ҳафтадан кейин у векселни ҳам пулга айлантдириб олди, «et les cent mille francs, qui nous restent, tu les mangeras avec moi, mon outchitel<sup>3</sup>. У мени муаллим деб қақирарди доим. Дунёда мадемуазель Бланшдай ҳисоб-ки-тобга ўч; хасис, ҳадеб ҳиқиллаб пул сўрайверадиган кимса камдан-кам топилса керак. Ўз пулига келганда жуда пишқ. Менинг юз минг франкимга келадиган бўлсак, у менга тўғридан-тўғри шу пулга Париждаги ишларимни битириб оламан, деди. «Мен энди ўз оёғимда тамомила мустаҳкам туриб олдим, обрў-эътибор орттирдим, энди мени анчагача ҳеч ким йўлдан уролмайдди, ҳар ҳолда шун-

<sup>1</sup> Лекин сен худди қирол боладай бахтиёр бўласан (франц.).

<sup>2</sup> Менга қолса, эллик минг франкни бериб, ихтиёримга ўтказиб қўйсанг бўлди, ўшанда... (франц.).

<sup>3</sup> Қолган юз минг франкни мен билан биргалликда еб тугатасан, менинг муаллимим (франц.).

га замин ҳозирлаб қўйдим», — деб қўшиб қўйди у. Дарҳақиқат, мен бу юз мингнинг урвоғини ҳам кўрганам йўқ. Пулни доим у ўз қўлида тутарди, менинг ҳамёнимда эса доим юз франк, кўпинча ундан ҳам озроқ пул бўларди, бунинг устига у тез-тез ҳамёнимдан хабардор бўлиб турарди.

«Хўп, қани, пулни сен нима қиласан?» — дерди у гоятда соддадиллик билан, шундай бўлгач, мен у билан тортишиб ўтирмасдим. Ваҳоланки, бу пулларга у ўз квартирасини тоза безатиб олди, кейин мени шу янги уйга ўтказаркан, хоналарни кўрсатиб юриб шундай деди: «Ақлинг ва фаросатнинг бўлса, озгина маблағ билан кўрдингми, қапча ишларни қилиш мумкин». Бироқ бу озгина маблағ деганингиз расмана эллик минг франк турар эди. Қолган эллик мингга у отлар ва экипаж олди, бундан ташқари биз икки маротаба зиёфат қилиб бердик, зиёфатга жуда кўп-кўп жиҳатлардан ажойиб ва ҳатто ўзлари ҳам келишган таниш хонимлар Гортензия, Лизетта ва Клеопатра ҳам келдилар. Бу меҳмондорчиликларда мен аҳмоқонадан аҳмоқона бир тарзда ўзимни уй эгасидай кўрсатишга, келган меҳмонларни кутинга мажбур бўлдим. Меҳмонлар ҳам ким денг, ҳаддан ташқари подон ва шарманда, даққи ва бети қаттиқ, бойиб кетган савдогарлар, пурли-нурсиз ҳарбий поручиклар, олифта фраклар кийган, қўлларига сарғимтир қўлқоплар илган, ҳатто бизнинг Петербургда ҳам тасаввурга келтириб бўлмайдиган даражада кеккайган, димоғдор журнал каламушлари ҳамда ночор муаллифлар ва мен яна буларни гапга машғул қилишим керак эди. Улар ҳатто менинг устимдан масхаралаб кулмоқчи бўлишди, лекин мен шампан ичиб олдим-да, холи хопанда диванда думалаб ётавердим. Буларнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари нафратимни қўзғар ва қўнглимни оздирарди. «C'est un ontchitel, — дерди мен ҳақимда Бланш, — il a gagné deux cent mille francs<sup>1</sup>, мен бўлмасам, шунча пулни қандай қилиб харж қилишни билмасди. Кейин у яна муаллимлик қилади; — балки ичингизда биронта тузук жойни биладиганлар бордир? Унга бир яхшилик қилишимиз керак». Мен тез-тез шампан ичадиган бўлиб қолдим, чунки мудом дилим маъюс. Ўзим қаттиқ зерикардим. Мен савдогарчилик ва буржуачилик ҳаддан зиёд авж олган бир муҳит ичига тушиб қолгандим, бунда ҳар бир тийин ҳисобланган, чўтга ташланган эди. Биринчи ҳафталар Бланш мени қаттиқ ёқтирмай юрди, буни ўзим ҳам сезиб қолдим. Тўғри, у мени жуда дўндириб кийиштириб қўйди, яна ўзи ҳар

<sup>1</sup> бу муаллим... у икки юз минг франк ютиб олди (франц.).

куни галстугимни боғлаб қўярди, лекин ич-ичидан мендан нафратланар, ёқтирмасди. Мен бунга заррача эътибор бермасдим. Зерикиб, нима қилишимни билмасдан делгир бир алфозда «Château des Fleurs»<sup>1</sup> деган қасрга кетиб қолар, ҳар куни, ҳар оқшом ўша ерда ичкилик ичар ва қанқан рақсини ўрганардим (қанқанга бу ерда жуда ёмон ўйнашади), кейинчалик бу ишда анча-мунча донғим ҳам чиқди. Ниҳоят, Бланш менинг қимлигимни англаб етди: у олдиндан бу энди қўлига қоғоз-қалам олиб, ҳар бир тийин нимага сарф бўлаётганлигини ҳисоблаб, қанчаси ўғирланди, қанчаси беркитилди, деб юрса керак деган фикрга келиб қўйган экан. Ҳар бир франк устида талашиб-тортишамиз, жапжаллашамиз, деган қарорга келган. Шунинг учун менинг барча бўлажак сўраб-суриштиришларим, тергашларимни назарда тутиб, ҳаммасига олдиндан жавоб ҳозирлаб қўйганди. Лекин мен ҳеч қандай эътироз билдирмаётганлигимни кўриб, аввал ўзи негадир эътироз билдиришга тушди. У баъзан жуда берилиб, жигибийрон бўлиб гап бошлаб қолар, лекин менинг иидамай, шифтга тикилганча юмшоқ ўриндиқда қимир этмай ётганимни кўриб ҳатто ажаблана бошлади. Аввал у «un outchitel» ғирт аҳмоқ бўлса керак, деб ўйлар ва ўзининг куйиб-пишиб тушунтиришларини бирдан бас қилар, афтидан ичида шундай дерди: «Тоza аҳмоқ экан; ўзи тушунмагандан кейин унга ақл ўргатишининг нима кераги бор». Шундай пайтларда баъзан олдимдан нари кетиб яна дарҳол орқасига қайтарди (бу кўпинча харажатлар ҳаддан ташқари кўпайган, айниқса, кўрпамизга қараб оёқ узатмаган пайтларда шундай бўларди; мисол учун, у отларни алмаштирди ва ўн олти минг франкка янги қўшалоқ от сотиб олди).

— Хўп, айт-чи, мендан хафа эмасмисан, биби?— дерди у олдимга келиб.

— Йў-ў-ўқ! Жоо-онимга тегдинг-г!— дердим мен уш қўлим билан ўзимдан нари итариб, лекин у бундан жуда ажабланиб қолди ва дарҳол ёнимга ўтирди:

— Биласанми, шунча пул тўлаган бўлсам, отларни бир эҳтиёж билан сотишаётган экан. Уларни яна йиғирма минг франкка сотиб юбориш мумкин.

— Ишонаман, ишонаман, ажойиб отлар: энди сенга ҳам яхши бўлади; зарари йўқ, бўлди, бас қилайлик.

— Хўп, сен хафа эмасмисан?

— Нега хафа бўлай? Сен ақлли хотинсан, ўзингга

<sup>1</sup> «Гуллар қасри» (франц.).

керакли нарсаларни олиб қўяётганинг тўғри. Булар ҳам-маси кейин сенга керак бўлади. Сен одамлар ўртасида обрў-эътиборингни кўтаришинг керак. Акс ҳолда миллионлаб фойда кўрмайсан. Бизнинг юз минг франкимиз бунга ҳамиртуруш бўлади, холос, яъни денгиздан томчи.

Бланш мендан бундай гапларни сира кутмаган экан шекилли (таъна-тазаррулар ўрнига шу гап) худди осмондан тушгандек бўлди.

— Унда сен... унда сен... э ана шунақа экансан-да! Mais tu as de l'esprit pour comprendre! Sais-tu, mon garçon<sup>1</sup> — муаллим бўлсанг ҳам, сен шахзода бўлиб туғилишинг керак экан! Пулимиз тез тамом бўлиб қолаётганига ачинмайсанми?

— Э қўявер, тезроқ адош бўлсайди!

— Mais . . . sais-tu . . . mais dis donc, сен ахир бой эмассан-ку? Mais sais-tu, сен пулни жуда ҳам ёмон кўрасан. Qu'est ce que tu feras après, dis donc ?<sup>2</sup>

— Après Гамбургга бораман ва у ерда яна юз минг франк ютиб оламан.

— Oui, oui, c'est ça, c'est magnifique<sup>3</sup> Мен биламан, сен албатта ютасан ва ютган пулларингни менга олиб келасан. Dis donc, ҳа, шундай қиласан, кейин мен сени чиндан ҳам яхши кўраман! Eh bien, сен шундай бола бўлганинг учун ҳаммавақт сени яхши кўраман, сенга бир марта ҳам хиёнат қилмайман. Кўряпсанми, сени аввал севмаган бўлсам ҳам, parce que je croyais que tu n'est qu'un outchitel (quelque chose comme un laquais, n'est-ce pas?) лекин барибир сенга содиқ эдим, parce que je suis bonn fille<sup>4</sup>.

— Вой, алдоқчи-ей! Анови қора Альберт билан қилган ишинг эсингдан чиқдимми, ҳалиги офицер шўринг қурғур-чи, ўтган гал мени кўрмади дейсанми?

— Oh, oh, mais tu es...<sup>5</sup>

— Вой, алдоқчи, алдоқчи, э нима деяпсан ўзинг, жаҳли чиқибди деб ўйладингми? Э тугурдим бундай ишларга; il faut que jeunesse se passe<sup>6</sup>. Мендан илгарни у билан

<sup>1</sup> Сен тушунадиган ақлли бола экансан-ку! Биласанми, болакай (франц.).

<sup>2</sup> Аммо... биласанми... айт-чи... Аммо биласанми... Кейин ахир сен нима қиласан, айт? (франц.)

<sup>3</sup> Ана-ана буниси қойил! (франц.)

<sup>4</sup> Чунки мен сени фақат муаллимсан деб ўйлабман (хизматкорга ўхшаш бир кимса-да, тўғрими?)... чувки мен оққўнгил қизман (франц.).

<sup>5</sup> О, лекин сен... (франц.).

<sup>6</sup> Ёшликда ўйнаб қолиш керак (франц.).

юргансан, шунинг учун уни ҳайдаб юборолмайсан-у. Фақат сен унга пул берма, уқдингми?

—Сен демак, бундан ҳам хафа эмасмисан? Mais tu es un vrai philosophe, sais-tu? Un varj philosophe! —деб қичқириб юборди у азбаройи суюниб кетганидан. —Eh bien, je t'aimerai, je t'aimerai —tu verras, tu sera content!<sup>1</sup>

Ростдан ҳам, шундан кейин у менга тез-тез суйканадиган, ҳатто дўстона муносабатда бўладиган одат чиқарди, охирги ўн кунимиз худди шундай алфозда ўтди. Мен ваъда қилинган «юлдузлар»ни кўрганим йўқ; лекин баъзи бир жиҳатлардан у ҳақиқатан ҳам ўз сўзининг устидан чиқди. Устига-устак у мени Гортензия билан таништириб қўйди. Гортензия ўз йўлига жуда ҳам антиқа хотин экан, уни бизнинг давримизда Тереза доно деб аташарди...

Дарвоқе, булар ҳақида гапни чўзиб нима ҳам қилдик. Буларнинг ҳаммаси ўзига хос ва алоҳида ҳикоя бўлиши мумкин, мен уни бу қиссанинг ичига киритмоқчи эмасман. Гап шундаки, мен ишқилиб, бу ишларнинг барчаси тезроқ тугай қолсайди дердим. Лекин бизнинг юз мингимиз ҳали айтиб ўтганимдай тўла бир ойга етди, мен бундан ҳақиқатан ҳам ажабланардим. Ҳар қалай бу пулнинг саксон мингга Бланш ўзига керакли бисот харид қилди, биз фақат йигирма мингипингга еб-ичдик, шундан кам бўлса камки, ортиқ эмас, қаранг, барибир етибди-я. Бланш охирги пайтларда менга кўп нарсаларни очиқ айтадиган бўлиб қолган (ҳар нечук баъзи ёш қолларда мени алдамасди), шунинг учун ҳар нечук мен озгина қарзга ботиб қолдим, лекин бу қарз сенинг бўйинингга тушмайди, деб айтди. «Мен векселлар ва ҳисоб-китобларга сенинг қўлингни қўйдирмадим, — деб айтарди у менга, — чунки сенга чин юракдан ачинаман; бошиқа бир хотин бўлса, албатта, шундай қиларди, сени турмага жўнатарди. Кўрдингми, кўрдингми, сени қандай яхши кўраман, мен ана шувақа яхши қизман! Шу қурмагур тўйнинг ўзи қанча пулга тушяпти!»

Ростдан ҳам бизнинг тўйимиз бўлди. Тўй ойнинг охирги кунлари ўтди. Унга юз мингнинг ҳамма қолган-қутганлари сарф бўлди. Иш шу билан барҳам топди, тўғрироғи, бизнинг ойнимиз шу билан тугади, ва мен шундан сўнг маълум даражада четга сурилдим.

Бу шундай рўй берди: биз Парижга жойлашиб олганимиздан сўнг бир ҳафта ўтиб, генерал келиб қолди. У тўғри

<sup>1</sup> Лекин сен чинакам файласуф экансан, биласанми? чин файласуф! Ҳўн, сени энди яхши кўраман, яхши кўрамап — кўрасан ҳали, хурсанд бўласан! (франц.)

Бланшнинг олдига келди ва шундан буён бизникида қолди ҳисоби. Тўғри, унинг аллақерда ўз уйи бор эди. Бланш уни жуда хурсанд кутиб олди, қийқирган, хахолаган, ўзини унга ташлаб қучоқлаган бўлди. Иш шундай бўлиб қолдики, Бланшнинг ўзи генерални қўйиб юбормас, доим ёнида бирга олиб юрарди: бульварларда ҳам, сайрларда ҳам, театрларда, таниш-билишлариникига борганда ҳам генерал бирга эди. Генерал ҳали бундай судраб юришларга бемалол ярарди. У анча нўрим ҳамда виқорли — бўйи баланд, чакка сочлари ва шош мўйловлари бўялган (у илгари суворийлар сафида хизмат қилганди), юзлари бир оз саяққан бўлса-да, лекин кўзга кўринарли эди. У ўзини қандай тутишни гоятда яхши билар, франкни ўринлатиб киярди. Парижда у орденларини тақиб юра бошлади. Бульварга чиққанда бундай одам билан юрсанг, фахрлининг мумкин, лекин шу билан бирга, агар таъбир жоъиз бўлса, бундай одам билан бирга юриш ҳар қандай тавсиядан ҳам аъло эди. Оққўнгил ва каллаварам генерал буларнинг баридан жуда ҳам мамнун эди. Парижда бизникига келганида у шундай бўлади деб сира хаёлига келтирмаганди. У ўшанда кўрқиб, титраб, қалтираб кириб келганди. У Бланш бақириб-чақириб ҳайдаб юборадн деб ўйлаган экан. Иш бундайинга айланиб кетганидан кейин унинг қўнгли кўтарилиб, мана бир ойдан бери бемаъниларча талтайиб-суюлиб юрди. Мен кетаётган маҳалда ҳам у худди шундай аҳволда эди. Мана шу ерга келиб билдим, ўшанда биз кутилмаганда Рулетенбургдан жўнаб кетганимиздан сўнг ўша куни эрталаб генерал ҳушдан кетиб қолибди. Бир ҳафтагача ақлдан айрилган одамдай бўлиб юрибди, алаҳлабди. Уни даволашибди, лекин бирдан ҳаммасини ташлаб вагонга ўтирибди-ю, қайдасан Париж деб йўлга тушибди. Албатта, Бланшнинг мана бундай очиқ чеҳра билан кутиб олиши унга ҳаммадан ҳам зўрроқ даво бўлди. Лекин у қувониб, боши осмонга етгандай юрса ҳам, касаллик аломатлари анчагача сақланиб турди. У фикрлай олмас ва ҳатто андаккина бўлсин жиддийроқ гап юритишга қобил эмасди. Бундай пайтларда у ҳар бир сўзга «ҳимм!»— деб қўяр, бошини силқитар ва шу билан қўтиларди. У бот-бот кулар, лекин кулгиси аллақандай асабий ва синиқ эди, худди кулгиси томоғига тиқилиб қолаётгандай бўлаверарди. Бопқа бир пайтлар эса қовоғи солинганча тумтайиб ўтирар, қуюқ қошларини чимирганча тундай хўмрайарди. Кўп парсалар унинг ҳатто ёнидан кўтарилиб кетганди. У жуда бемаза бир тарзда наришоп бўлиб қолган, ўз-ўзи билан гаплашишга

одамлашган эди. Фақат Бланшгина унга жой ато қилиши мумкин эди. Тумтайиб, бадқовоқ бўлиб олиши, бурчакларга тиқилиб ўтиришининг боиси ҳам Бланш эди, зеро, Бланшни узоқроқ кўрмай қолса, шундай аҳволга тушарди. Ёки Бланш бирон жойга кетиб уни ўзи билан бирга олиб кетмаса ва ё кета туриб уни эркалаб қўймаса шундай бўларди. Шу билан бирга генералнинг ўзи нима истаётганлигини, нега бундай маънос ва тунд эканлигини билмас, айтиб беролмасди. У бир соат ёки икки соат қимирламай ўтириб (мен икки бора шундай бўянганлигини сездим. Ўшанда Бланш куни билан аллақайга кетган, эҳтимол, Альбертникига бўлса керак) сўнг кутилмаганда безовталанар, атрофига аламлиқ қарай бошлар, ниманидир эсламоқчи бўлар, кимнидир қидираётгандай бўларди. Атрофида ҳеч кимни кўрмагач, у нимани сўрамоқчи бўлганлигини ҳам унутиб, яна то Бланш қаҳ-қаҳ отиб, шўх, хандон-хушон, ясанган-тусанган ҳолда кириб келгунча ўзини унутар, ғамга ботарди. Бланш чошиб унинг олдига борар, силаб-сийпалай бошлар, сочларидан тортар, камдан-кам ҳолларда бўлса-да, ўпиб ҳам қўярди. Бир марта генерал шундай хурсанд бўлиб кетдики, ҳатто ҳўнграб йиғлаб юборди,— мен ҳатто ажабланиб қолдим. У бизникида пайдо бўлиши билан Бланш менинг олдимда унинг ёшини ола бошлади. Бундай пайтларда унинг тили ҳатто жуда бийрон бўлиб кетарди. Мени деб генералдан юз ўнгирганлиги, аслида унга қаллиқ бўлганлиги, сўз берганлигини — эслатарди. Мени деб оиласи, бола-чақасини ташлаб, келди, дерди сен буни тушунишинг керак, унинг қўлида хизмат қилгансан, уялмайсанми ахир, деб ҳеч тилини бермасди... Мен миқ этиб оғиз очмас, у эса бидирлагани бидирлаган эди. Ниҳоят мен кулиб юбордим ва иш шу билан тугади, яъни аввалига у мени жинни бўлса керак деб ўйлади, охирида эса бу ҳақиқатан ҳам, беозор, мулоийм одам экан деган фикрда тўхтади. Бир сўз билан айтганда, охирига бориб, мен бу муҳтарама ойимқизга тўқис-туғал маъқул тушдим. (Бланш ростдан ҳам, жуда оқкўпчил, очиқ қиз эди,— албатта, бу ҳам ўзига яраша; мен аввал уни бундай деб билмасдим.) «Сен ақлли ва яхши одамсан,— деди у менга охирида,— э... э... афсуски, сен шундай тентаксан-да! Сенинг ҳеч қачон биринг икки бўлмайди, ҳеч қачон!»

«Un vrai russe, un salomon!»<sup>1</sup> У мени бир неча марта генерални кўчаларни айлантириб қилишга юборди,

<sup>1</sup> Чинакам рус кишини, қалмоқ! (франц.)



худди хизматкорига, кучукчасини айлантириб келишни буюргандай. Дарвоқе, мен генерални театрга, Бал-мабилга, ресторанларга олиб бордим. Бланш бунинг учун пул берарди, лекин генералнинг ўзини пули ҳам йўқ эмасди, у одамлар ўртасида чўптагидан ҳамёнини чиқаришни жуда яхши кўрарди. Бир куни у Бланшга совға қиламан деб, Палерояледа етти юз франкка тўғпоғич олмақчи бўлди. Уни бу йўлдан қайтаргунча эсим кетди, охири зўрға кўндирдим. Бланш етти юз франк турадиган тўғпоғични бошига урармиди? Бунинг устига генералнинг бор-йўқ пули минг франкдан ортмасди. Бу пулларни у қаердан олган, мен буни билолганим йўқ. Назаримда, мистер Астлей берган бўлса керак, унинг отелдан қарзларини ҳам у тўлаб юборган эди-ку. Генерал бу вақтнинг ичида менга қандай кўз билан қаради дерсиз. Менимча, у бизнинг Бланш билан муносабатларимизни мутлақо пайқамасди. У гарчи менинг катта сармоя ютганлигимни аллақандай элас-элас эшитган бўлса-да, лекин ўзича мени Бланш қўлида қандайдир бир уй котиби ва ёки хизматчи бўлса керак, деб тасаввур қиларди. Ҳар ҳолда мен билан худди илгаригидек жуда бѐландан келиб, хўжайинлардек муомала қилар ва ҳатто баъзи кезлар уришиб, паниҳат қилиб ҳам кўярди. Бир куни у Бланш икковимизни тоза кулгимизни қистатди, эрталаб кофе ичаётганимизда: у унчалар тегма нозик киши эмасди; лекин шунда бирдап у мендан хафа бўлиб қолди, нимага?— ҳозиргача билолмайман. Лекин, албатта, унинг ўзи ҳам буни тушунмас эди. Бир сўз билан айтганда, у оғзи тинмай гапга тушиб кетди а batons-rompus!<sup>1</sup>, сиз боласиз ҳали, шошмай туринг, сизга кўрсатиб қўяман... тегингли одамларга айтаман... ва ҳоказо, ва ҳоказо. Лекин нима гаплигини сира тушуна олмадик. Бланш қийқириб кулгани кулган эди. Ниҳоят, бир амаллаб уни овутдик ва сайл қилгани олиб чиқиб кетдик. Ҳар ҳолда мен кўп сезардим, у ғамга ботиб кетар, кимгадир, нимагадир ачинар, ҳатто Бланш ёнида турган бўлса ҳам, унга кимдир етишимётгандек бўлаверарди. Бундай дамларда унинг ўзи икки маротаба мен билан гаплашмоқчи бўлди, лекин тузук-қуруқ ҳеч нарсани тушунтириб беролмас, қандай хизмат қилгани, марҳума хотини, уй-жойлари, мол-мулкни эслаб кетарди. Бирон сўз миясига ўрнашиб қолар, шу сўз оғзига татти туюлиб, гарчи у на унинг туйғулари ва на ўй-хаёлларини англаторласа-да, кунига юз марталаб такрорлагани-так-

<sup>1</sup> бир боғдан, бир тоғдан маъносидан (*франц.*).

рорлаган эди. Мен у билан фарзандлари ҳақида оғиз очмоқчи бўлиб уришдим. Лекин у шоша-пиша бир нарсалар деб мингирлар, теэроқ гапни бошқа ёққа буришга уришарди: «Ҳа-ҳа! болалар-болалар, тўғри айтасиз, болалар!» Бир кун театрға кетаётган эдик, унинг бирдан кўнгли бўшашиб кетди: «Бу бечора болалар!— деди у кутилмаганда,— шундай, афандим, шундай булар бахт-т-сиз болалар!» Кейин шу кеча бир неча марта шу сўзларни қайтарди: бахтсиз болалар! Бир гап мен Полина ҳақида гап очдим, унинг қаттиқ аччиғи чиқди. «Бу вонкўр хотин,— деб хитоб қилди у,— ёвуз ва вонкўр! У оиламизни шарманда қилди! Агар бу ерда қонунлар бўлганда эди, мен унинг хўп таъзирини берган бўлардим! Ш-шундай, ш-шундай, ҳа!» Де-Гриеге келганда эса, унинг ҳатто номини эшитишга тоқати йўқ эди. «У мени тириклай гўрға тикди,— дорди у,— мени тунади, мени тириклай сўйди! Икки йил бошимга на азоб-уқубатларни солди, ёмон туш кўраётгандек яшадим! Ойлаб у тушимга кириб чиқарди! Бу — бу, бу... О, менга ҳеч қачон у ҳақда оғиз оча кўрманг!»

Уларнинг ишлари андак юришиб қолганлигини кўриб турар, лекин одатим бўйича индамасдим. Бланшнинг ўзи менга биринчи бўлиб айтди: бу биз ажралмасимиздан ресса бир ҳафта олдин бўлди.

— *Il a de la chance*<sup>1</sup>,— деб бидирлай кетди у менга,— бабулинка оғир ётиб қолибди, энди ўлмай қолмайди. Мистер Астлей телеграмма юборди. Биласан-ку, кампирнинг ундан бошқа меросхўри йўқ. Шундай бўлмаган тақдирда ҳам барибир унинг ҳеч нарсага зиёни тегмайди. Биринчидан, унинг ўз нафақаси бор, иккинчидан, у ёпимиздаги кичкина хонада туради ва бундан боши осмонга етиб юради. Мен «*madame la generale*» бўламан. Мен яхши бир даврага кираман (Бланш доим шу ҳақда орзу қилгани қилган эди), кейинчалик рус бегоними бўламан, *j'aurai un château, des moujiks, et puis j'aurai toujours mon million*.<sup>2</sup>

— Хўп, агар у рашк қила бошласа, худо билади, бир нималарни талаб қилса, унда нима бўлади — тушупансанми?

— О йўқ, неп, неп, неп!<sup>3</sup> Ундай қилмайди! Мен чора-

<sup>1</sup> Унинг омади келяпти (*франц.*).

<sup>2</sup> Менинг ўз қасрим, мужикларим ва ҳар қалай миллион пул-лэм бўлади.

<sup>3</sup> Йўқ, йқ, йўқ (*франц.*). Тарж. изоҳи.

сиши кўриб қўйганман, ташвишланма. Мен Альбертнинг помига ёзилган бир қапча векселларга уни қўл қўйишга мажбур қилдим... Салгина бир нарса бўлса, у дарҳол жазосини олади; йўқ, у бунга журъат қилмайди!

— Майли, унда...

Тўйни таптаналарсиз, осуда ва оплавий қилиб ўтказдик. Альберт ва яна бир-икки яқин кишиларнинггина чақирдик. Гортензия, Клеопатра қатъиян чеккага сурилди. Куёв ўз обрўсини қаттиқ сақлар эди. Бланш ўзи унинг галстугини боғлади, ўзи унга оро берди, генерал фракда ва оқ нимчасида *tres comme il faut*<sup>1</sup> кўринарди.

— *Il est pourtant tres comme il faut*<sup>2</sup>— деб маълум қилди менга Бланшнинг ўзи генералнинг хонасидан чиқиб келаркан, гўё генералнинг *tres comme il faut* эканлиги уни ҳам бағоят ҳайратга солиб қўйгандек. Мен бу ишларнинг ҳаммасида ялқов бир томошабин каби иштирок этганлигим учун тафсилотлар билан унчалар ҳам қизиқмас эдимки, воқеаларнинг қандай бўлганлиги ҳозир эсимдан чиқиб кетган. Шуниси эсимдаки, Бланшнинг фамилияси Коминж эмас экан, худди шунингдек, опаси *veuve Cominges* эмас — *du-Placet* экан. Нега улар ўзларини шу пайтгача де Коминж деб аташган ҳали-ҳануз билолмайман. Лекин генерал бундан ҳам мамнун бўлди ва ҳатто *du-Placet* де Коминжга қараганда унга кўпроқ маъқул бўлди. Тўй бўладиган кунни эрталаб у бошдан-оёқ кийиниб олганча залнинг у бошидан-бу бошига бориб келар ва ҳаддан ташқари жиддийат билан савлат тўкканча шуларни тинмай такрорларди: «*mademoiselle Blanche! du-Placet! Blanche du-Placet! du Placet!* Ойимқиз Бланка Дю-Пласет!»... Унинг чеҳрасида ўз-ўзидан бирмунча мамнунлик ифодаси норларди. Черковда, мер ҳузурида ва уйдаги зиёфатда у шод ҳамда мамнун ва шу билан бирга ҳатто гердайган эди. Уларнинг икковларига бир нарса бўлганга ўхшарди. Бланш ҳам ўзини алланечук нуфузли тугарди.

— Мен энди ўзимни бутунлай бошқача тутганим керак,— деди у менга ҳаддан зиёда сиполик билан,— *mais vois-tu* мен бир бемаза нарсани фаромун қилибман: буни қара, мен ҳозиргача ўзимнинг янги фамилиямни ёдлаб ололмайман: Загорьянский, Загозианский, *madame la generale de Sago-Sago, ces diables des noms russes, enfin*

<sup>1</sup> жуда пўрим (*франц.*).

<sup>2</sup> Бироқ у анчагина бинойидек (*франц.*).

madame la generale a quatorze consoannes! comme c'est agreable, n'est-ce pas?<sup>1</sup>

Ниҳоят биз хайрлашдик, қаранг-а, шу Бланш деганингиз; тентак Бланш мен билан хайрлашаркан, кўзига ёш олди. «Tu étaiѕ bon enfant—дерди у ҳиқиллаб.—je te croyaiѕ bête es tu en avaiѕ l'air<sup>2</sup> лекин бу сенга ярашади». У қўлимни охирги марта қисиб қўяркан: «Attends!»<sup>3</sup>—деб хитоб қилди-да, югуриб хобхонасига кириб кетди ва бир дақиқадан сўнг менга иккита минг франклик қоғоз пул олиб чиқиб берди. Мен ўз кўзларимга ишонмасдим! «Бу сенга асқотади, сен балки жуда олим outchitel бўлсанг керак, жуда тентак одамсан. Икки мингдан ортиқ сенга бир тийин ҳам бермайман, чунки сен барибир ҳаммасини ютқизиб қўясан. Хўп, омон бўл! Nous serons toujours bons amis, агар яна ютсанг, албатта ўзимнинг олдимга кел, et tu seras heureux!»<sup>4</sup>

Ўзимнинг ёнимда ҳам яна беш юз франкча пул бор эди: бундан ташқари минг франк турадиган жуда ажойиб соат, бриллиант тугмаларим ва бошқа нарсалар ҳам йўқ эмасди, шунинг учун ҳам, ҳали яна узоқ вақт беташвиш тараллабеод яшайверишим мумкин. Мен атай мана шу шаҳарчадан кетмай ўтирибман, фикрларимни йиғиштириб олмоқчиман, бундан ташқари мистер Астлейни кутаяпман. У шаҳаргача бир иш билан тушиб ўтаркан, бу ерда бир кун тураркан, буни аниқ билдим. Ундан ҳаммасини сўраб билиб оламан... кейин-кейин тўғри Гомбургга равона бўламан. Рулетенбургга бормайман, балки келаси йил у ерга ўтарман. Бир столнинг тепасида икки марта омад келади деб кутиш бу телбалик деб бекорга айтмайдилар. Гомбургда эса чинакам катте ўйинлар бўлади.

## XVII боб

Мана бир йилу саккиз ойдирки, мен қўлёмаларимга қараганшм йўқ. Эпди эса ҳасрат ва гам-алам ичида ўзимни овутмоқчи бўлиб тасодифан уларни ўқиб чиқдим. Ўшанда Гомбургга бораман деган жойда тўхтаган экан-

---

<sup>1</sup> лекин биласанми... генералойим Заго-Заго, рус исмлари жуда чатоқда, хуллас, ўн тўрт ундош товушдан иборат генералойим. Қандай чиройли-а, тўғрими? (франц.)

<sup>2</sup> Сен маъқулгина йиғитсан... Мен сени аҳмоқ деб юрардим, сен ҳам ўзингни тентакликка солдинг! (франц.)

<sup>3</sup> Шошма! (франц.)

<sup>4</sup> Биз доим дўст бўлиб қоламиз... сен бахтли бўласан! (франц.)

ман. О худо! ўшанда бу сартларни ёзганда юрагим қушдай енгил эди! Қушдай енгил деганим балки унчалар тўғри эмасдир, лекин қанчалар ўз-ўзимга ишонган, қанчалар қаттиқ умид қилган эдим ўшанда! Жиндаккина бўлсин ўзимдан иштибо қилармидим? Мана бир ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди, менинг ҳолим эса гадо ҳолидан ҳам хароброқ! Гадо ҳам авло! Тупурдим мен бундай гадоликка! Мен ўзимни-ўзим хароб қилдим! Дарвоқе, буни нимага ҳам қиёслардим, эндиги панду насихатлардан не фойда! Бундай замонда панду насихатлардан кўра ҳам ёмонроқ нарса йўқ! О ўзидан-ўзи мамнун одамлар: бу манман ва такаббур маҳмадоналар ўз ўғитларини нақадар мамнулик билан ўқиб берадилар! Мен ҳозирги аҳволимнинг қанчалар оғир ва ярамаслигини жуда чуқур тушунаман, улар буни билганларида эди, менга ўргатиб ўтирмаган бўлардилар, бунга асло тиллари айланмасди. Улар менга, мен билмаган нима янгилик айтишлари мумкин? Умуман, гап бундами? Бу ерда ҳамма гап шундаки, гилдирак бир айланиб чиққанда, ҳамма нарса бутунлай ўзгариб кетади ва ўша насихатгўйларнинг ўзлари (мен бунга ишонаман) биринчи бўлиб мени қутлагани келадилар, дўстона ҳазиллар қиладилар. Ўшанда ҳеч ким мендан ҳозиргидек юзиши ўтирмайди. Э тупурдим уларнинг ҳаммаларига! Мен энди нима бўлдим? Зерс. Эртага нима бўламан? Мен эртага яна қайта тирилишим ва ҳаётни қайта бошлашим мумкин! Тамомила барбод бўлиб кетмасдан ўзимни одам деб ҳис қилишим мумкин!

Мен ҳақиқатан ҳам, ўшанда Гамбургга жўнадим, бироқ... кейин мен яна Рулетенбургда, Спа ва ҳатто Баденда бўлдим, бу ерга Гинце деган ярамас бир маслаҳатчи, менинг собиқ бариним қўлида камердинер бўлиб хизмат қилдим. Ҳа, роса беш ой мен хизматкорлик вазифасини ўтадим! Турмадан чиққанымдан сўнг шундай бўлди. (Мен Рулетенбургда қарз бўлиб қолиб турмада ўтирдим. Номаълум бир одам мени қутқариб олди, ким? Мистер Астлейми? Поллинами? Билмайман, лекин икки юз талер қарз мен учун тўланган эди, мени озодликка чиқардилар.) Бошимни қаёққа урай? Ана шу Гинцега хизматга кирдим. У ёш, ҳавойи йиғит, ялқовланиб юришни яхши кўради, мен бўлсам, уч тилда гапириш ва ёзишни биламан. Аввал ойнага ўттиз гульденга унга котиблик қилдим. Лекин кейинроқ бориб тамомила хизматкор бўлиб қолдим. Унинг котиб тутишга қурби келмади ва менинг мойнамини камайтириб қўйди. Менинг борадиган жойим йўқ эди, шу ерда қола қолдим — шундай қилиб ўз-ўзидап хизматкор-

чилиikka гирифтор бўлдим. Унинг хизматнда на егапим ва на ичганимнинг тайини бор эди, шупга қарамасдан: беш ой деганда етмиш гульден пул жамгардим. Бир куни Баденда оқшом чоғи унга энди кетаман дедим. Ўша куннёқ рулеткага бордим. О, юрагимнинг қанчалар дукурлаб урганини айтмайсизми! Йўқ, ичим пул деб ёнмасди! Ўшанда мен фақат эртагаёқ мапа шу Гинцелар, барча обер-кельнерлар, барча малоҳатли Баден жононлари, уларнинг ҳамма-ҳаммалари мен ҳақимда, менинг ҳаёт тарихим ҳақида гапиришларини, мендан ҳайратга тушишлари, мени кўкларга кўтариб мақташлари ва менинг янги катта ютуқларим олдида бўйини эгиб тасанно айтишларининггина истардим. Буларнинг бари болаларча хаёллар ва рўё, лекин... яна ким билсин: балки мен Полина билан учрашган бўлармидим, унга бариши ҳикоя қилиб берардим, шунда у ўз кўзлари билан кўрган бўлардики, мен қисматнинг тутуруқсиз турткилашларида қанчалар юқори тура оламан... О, йўқ, пулнинг мен учун заррача қадри бўлсайди! Ишончим комилки, мен яна ўша пулларни аллақандай бошқа бир Бланшга сарф қилган ва яна Парижда уч ҳафта ўн олти минг турадиган қўшалоқ отда ўйнаб-қулган бўлардим. Ўзимни яхши биламан, мен зиқна эмасман. Ҳатто жуда қўлим очиқ бўлса керак,— ҳолбуки, крупер: *trente et un, rouge, impair et passe ёки: quatre, noir, pair et manque!*— деб қичқирганда, ўзимда йўқ ҳаяжонланиб кетаман, юрагим қуш каби патирлай бошлайди! Мен ўйин столига, сочилиб ётган фридрихсдор, луидор, талерларга, тилла тангаларнинг устунарига, крупернинг кураги текканда уларнинг худди бир дунё лаҳча чўғлар каби царрон бўлиб кегиларига, дигирчак теварагидаги кумуш тангаларнинг тепаларига оч, ташна, маҳлиё бўлиб қараганим-қараган. Ўйин залига кириб бораётганимдаёқ, тўкилаётган пулларнинг жиринглашларини эшитиб, ҳали икки хона нарида бўлсам-да, мени тутқаноқ тутиб қолай дейди. Ўзимни билмай қоламан.

Чўнтагимда етмиш гульден билан ўйин столига борганим ўша оқшом ҳам қанчалар ажойиб эди. Мен бошламасига ўн гульден тикдим ва яна *passé* дан бошладим. *Passé* менинг нозик жойим. Ютқиздим. Олтмиш гульден кумуш тангам қолди. Мен ўйиланиб турдим-да, зеро ни танладим. Зерога кетма-кет беш гульдендан қўя бошладим. Учинчи марта қўйганимда бирдан зеро чиқса бўладими, қувонганимдан юрагим ёрилиб кетай деди, менга бир юз етмиш беш гульден тўладилар. Мен юз минг гульден ютганимда ҳам бунчалар қувонган эмасдим. Мен ўша за-

хети юз гульденни rouge га қўйдим — ютдим; икки юзнинг барини яна ўшанга тикдим — ютдим; тўрт юзнинг барини noir га қўйдим — ютдим; саккиз юзнинг ҳаммасини шап-que га тикдим — ютдим; олдинги пулим билан қўшганда, бир минг етти юз гульден бўлади; ваҳоланки, орадан беш дақиқа ҳам ҳали ўтиб улгургани йўқ! Ҳа, мана шундай дамларда илгариги барча омадсизликларни унутиб юборасан! Ахир, мен буларни ҳаётимни гаровга тикиб топдим, таваккал қилдим ва яна одам қаторига кирдим!

Мен номер олдим, эшикни ичидап қулфладим-да, соат учларга қадар пулларимни санаб ўтирдим. Эрталаб уйқудан турганимда хизматкор эмасдим энди. Шу бугунсқ Гомбургга жўнаб кетишга қарор қилдим. Мен у ерда турмада ўтирмаганман, хизматкорлик қилмаганман. Поездга ярим соат қолганда мен икки мартагина қўйиш учун ўйинга кирдим ва бир ярим минг флорин ютқизиб қўйдим. Лекин барибир Гомбургга жўнадим ва мапа бир ойдирки, шу ердаман...

Юрагимни доим тўхтовсиз бир қўрқинч кемириб туради, ўйнасам ҳам оз-оздан қўяман, ниманидир қутамап, ҳисоблайман, уззуқун стол бошида туриб ўйинни кузатаман, ўйин ҳатто тушларимга кириб чиқади, шу билан бирга ўзимни ҳаддан ташқари маънап қотиб қолаётганимни, оёғимни балчиқдан чиқариб ололмаётганлигимни ҳис қилиб тураман. Мистер Астлей билан учрашганимизда мен бунга яна бир қарра амин бўлдим. Биз ўшандап бери учрашмаган эдик ва кутилмаганда кўришиб қолдик. Бу мана бундай бўлган эди. Мен боғдан кетиб борар, эллик гульдендан бошқа пулим қолмаганлиги, лекин уч кун илгарини меҳмонхонанинг ҳақини тамоман тўлаб қўйганлигимни ҳисоб-китоб қилиб қадам ташлардим. Демак, яна бир марта рулеткага боришим мумкин, агар ютсам, ўйинни тагин давом эттирса бўлади, ютқизсам, унда яна хизматкорлик қилишга тўғри келади. Балки хонадонига муаллим керак рус оилаларини топарман. Шу ўй-ҳаял билан банд бўлганча одатдагича сайр йўлимдан, боғдан, ўрмондан оралаб ўтиб қўшни князликка йўл олдим. Мен баъзан шу алфозда тўрт соатлаб кезиб юрар, Гомбургга очиқиб, толиқиб қайтардим. Боғдан паркка ўтишим билан кутилмаганда скамейкада мистер Астлейни кўриб қолдим. Мени биринчи бўлиб у кўрди ва ёнига чақирди. Бориб унинг яқинига ўтирдим. Унинг бир оз савлат тўкаётганлигини кўриб, қувончимнинг деми пасайгандай бўлди. Бўлмаса жуда хурсанд бўлиб кетгандим.

— Демак, сиз шу ердасиз! Сизни учратсам керак, деб

ўйлаган эдим, — деди у менга. — Айтиб бермасангиз ҳам биламан: биламан, ҳаммасини биламан: сизнинг бир йилу саккиз ой ичида қандай яшаганлигингиз менга ипидан игнасигача маълум.

— Воҳ! сиз эски дўстларингиздан шундай хабардор бўлиб турар экансиз-да! — деб жавоб бердим мен. — Яхши одамсиз-да, унутмайсиз... Шошманг, бир нарсга эсимга тушиб қолди, Рулетенбург турмасидан сиз мени чиқариб олмаганмидингиз у ерда икки юз гульден қарзим учун ўтирганнимда? Кимдир мени қамоқдан чиқариб олди.

— Йўқ, о йўқ: икки юз гульден қарз бўлиб қолиб Рулетенбург турмасидан ўтирганнингизда мен чиқариб олганим йўқ, лекин мен сиз икки юз гульден қарз бўлиб қамоқда ўтирганлигингизни билардим.

— Демак, ҳар қалай ким мени чиқариб олганлигини биласиз?

— О йўқ, сизни ким чиқариб олганини биламан деб айтолмайман.

— Қизиқ: бизнинг руслардан ҳеч ким мени танимайди, бунинг устига руслар чиқариб олмайдилар: фақат Россияда православлар ўз қавмларини чиқариб олишлари мумкин. Мен биронта ғалатироқ инглиз раҳми келиб қутқарганмикин дедим.

Мистер Астлей менинг гапларимга таажжубланиб қулоқ солиб ўтирарди. У мени ғамга ботган, почор аҳволда кўраман деб ўйлаган бўлса керак.

— Бироқ ўзингизни маъпан шунчалар мустақил сақлабсиз, қувноқлигингизни йўқотмабсиз, мен шундан хурсандман, — деди у бирмунча ёқимсиз тарзда.

— Нега шу пайтгача ўлиб кетмабди, ер парчин бўлмабди, деб ичингизни ит тирнаяптими дейман? — кулдим мен.

У дарров тушуна қолмади, лекин гап нимадалигини билгач, жилмайди:

— Менга сизнинг сўзларингиз ёқади. Улардан мен ўзимнинг аввалги ақлли, қадрдон, туйғуларни бой ва шу билан бирга кинояга уста дўстимни таниб оламан. Фақат руслар айни бир вақтнинг ўзида шунча бир-бирига зид нарсаларни кўтариб юра оладилар. Ҳақиқатан ҳам, киши ўзининг энг яқин дўстини ўз олдида эзилган, афтода ҳолда кўришни севади. Дўстликнинг асосида кўпинча шундай камситилганлик ётади. Бу барча ақлли одамларга маълум эски ҳикмат. Лекин ҳозирги вазиятни айтадиган бўлсак, мен тушқунликка тушиб қолмаганлигингиздан чин дилдан хурсандман. Айтнинг-чи, сиз ўйинни бас қилмоқчи эмасмисиз?



— О, қуриб кетсин! Дарҳол уни йиғиштираман, агар...?

— Агар яна ютиб олсам демоқчисиз, тўғрими? Ўзим ҳам шундай ўйловдим, уёғини айтмасангиз ҳам биламан, сиз буни билмасдан айтиб қўйдингиз, лекин тўғрисишни айтдингиз. Ўйиндан бошқа ҳеч нарса билан шуғулланаётганингиз йўқми?

— Бошқа ҳеч нарса...

У мени имтиҳон қила бошлади. Мен ҳеч нарсани билмасдим, газеталарни ўқимасдим, кейинги пайтлар ичида биронта китоб варақламагандим.

— Жуда қотиб қолибсиз,— деди у,— сиз ҳаётдан, ўзингиз ва жамият манфаатларидан, граждандлик ва инсонлик бурчларидан, дўстларингиздан (сизнинг эса ҳар қалай дўстларингиз бор эди) юз ўттирибгина қолмасдан, ютуқдан ўзга ҳар қандай мақсаддан воз кечибгина қолмасдан, сиз ҳатто юз-хотираларингиздан ҳам юз ўттирибсиз. Сизни қайнаб, ёниб турган пайтларингизни кўрганман. Лекин аминманки, сиз ўша пайтдаги энг яхши таасуротларингизни ҳам унутиб юборгансиз; сизнинг ҳозирги кундалик орзуларингиз, истақларингиз раig ва imraig, rouge, poig ўн икки ўрта рақам ва ҳоказо ва ҳоказодан нарига ўтмайди. Бунга ишончим комил!

— Бас, мистер Астлей, илтимос, илтимос, эслатманг, менга,— деб қичқирдим мен ғашим қўзиб жаҳлим чиққан ҳолда,— билиб қўйинг, мен ҳеч нарсани унутганим йўқ. Лекин мен уларнинг ҳаммасини вақтинча хаёлимдан қувиб чиқардим, ҳатто хотираларимни ҳам,— мен ўз ишларимни тўғрилаб олай, кейин кўрамиз, ўшанда... ўшанда мава кўрасиз, мен яна қайта тириламан!

— Сиз яна ўн йилдан кейин ҳам шу ерда бўласиз,— деди у.— Сиз билан бас бойлашаман, агар унгача ўлмасам, мава шу скамейкада ўтириб сизга эслатаман.

— Хўп, бўлди энди,— деб унинг сўзини кесдим сабрсизлик билан,— мен ўтмишни тамомила унутиб юбормаганлигимни сизга бир кўрсатиб қўлай: айтинг-чи, ҳозир мисс Полина қаерда? Агар сиз мени чиқариб олмаган бўлсангиз, у чиқариб олгандир-да? Мен ўшандан бери у ҳақда ҳеч қандай хабар эшитганим йўқ.

— Йўқ, о йўқ! У сизни чиқариб олмагандир дейман. У ҳозир Швейцарияда, агарда сиз мисс Полина ҳақида бошқа оғиз очмасангиз, мен кўп хурсанд бўлардим,— деди у қатъият билан бир оз жаҳли чиқиб.

— Демак, у сизни ҳам қаттиқ жароҳатлабди-да!— деб кулиб юбордим беихтиёр.

— Мисс Полина хурматга лойиқ одамлар ичида ҳам

энг ҳурматга лойиқ зот. Лекин сизга такрор айтаман, мисс Полина ҳақида сўрашни бас қилсангиз, мени беҳад хурсанд қилган бўласиз. Сиз уни ҳеч қачон яхши билмагансиз, унинг номини тилга олсангиз, мен ўзимни туйғулари ҳақоратлангандай ҳис қиламан.

— Шундайми! Айтгандай, сиз ҳақ эмассиз: ўзингиз ўйлап, сиз билан бошқа нима ҳақида ҳам гаплашишим мумкин? Ахир бизнинг хотираларимиз фақат шунинг ўсидагиша иборат-ку. Озор чекманг, менга сизнинг ҳеч қандай ички сирли ишларингизнинг кераги йўқ... Мен фақат мисс Полинанинг ташқи аҳволи, фақат қандай аҳволда эканлиги билан қизиқаман, холос. Буни икки оғиз қилиб айтса ҳам бўлади-ку.

— Майли, фақат шу билан бу ҳақда сўзимизни бас қилайлик. Мисс Полина узоқ вақт касал ётди. У ҳозир ҳам бетоб. Бир оз вақт менинг онам ва синглим билан Шимолий Англияда туришди. Ярим йил бурун унинг эсингизда борми, аломат бир бувисп бор эди, ўша киши қазо қилди, шахсан Полинанинг ўзига етти минг фунт мерос қолдирди. Ҳозир мисс Полина турмушга чиққан синглимининг хонадони билан саёҳат қилиб юрибди. Учинг укаларига ҳам кампирдан мерос қолган, улар ҳозир Лондонда таҳсил кўришяпти. Унинг ўғай отаси генерал бир ой илгари Парижда юраги ёрилиб ўлди. Мадемаузель Бланш унга яхши қаради, лекин кампирдан теккан бутун меросни ўз номига ўтказиб олди... ана шундай гаплар.

— Де-Грие-чи? У ҳам Швейцарияда эмасми?

— Йўқ, Де-Грие Швейцарияда эмас, мен билмайман Де-Грие қаердалигини: айтиб қўяй, бундан кейин бунича паст нарсалар, имо-ишораларни асло тилингизга олманг, аксипча, сиз билан бошқача гаплашишга мажбур бўламан.

— Қандай, аввалдан дўст бўлганимизга қарамасдан-а?

— Ҳа, аввалдан дўст бўлганимизга қарамасдан.

— Минг карра сиздан узр сўрайман, мистер Астлей. Лекин менга қаранг, бунинг ҳеч хафа бўладиган, одамни пастга урадиган жойи йўқ, мен ахир мисс Полинани ҳеч нарсада айблаётганим йўқ-ку. Бундан ташқари умуман айтганда, француз билан рус ойимқизи бу шундай ҳодисаки мистер Астлей, бунда сиз билан биз ҳеч қачон охиригача англаб, тушуниб, ҳал қилиб беролмаймиз.

— Агар сиз Де-Грие номини бошқа бир номга қўшиб айтмасангиз, унда мен сиздан илтимос қилардимки, «француз ва рус ойимқизи» деганингиз нима ўзи? Бу қандай «қиёс»? Нега бошқа ҳеч нарса эмас-ку, айнан шу француз ва рус ойимқизи?

— Кўрдингизми, сиз ўзингиз ҳам қизиқиб қолдингиз? Лекин бу жуда узоқ гап, мистер Астлей. Бунга тушунмиш учун олдиндан кўп нарсаларни билиш керак. Дарвоқе, бу муҳим масала — биринчи қарашда қанчалар кулгили бўлиб туюлмасин. Француз деганимиз, мистер Астлей бу — мукамал, чиройли шакл. Сиз британиялик сифатида бунга қўшилмаслигингиз мумкин. Мен рус кишиси ҳам бунга қўшилмайман, балки гашим келганидан, кўролмаганимдан қўшилмасман. Лекин бизнинг ойимқизларимиз бутунлай бошқача фикрда бўлишлари эҳтимол. Балки сиз Расинни қинғир-қийшиқ, пачоқ ва атторликка оид бир нарса деб айтарсиз. Ҳатто уни қўлингизга олиб ўқмайсиз ҳам. Мен ҳам уни қинғир-қийшиқ, пачоқ, атторона ва ҳатто бир жиҳатдан кулгили деб биламан. Лекин у жозибали, мистер Астлей, ва энг муҳими, у улур шоир, биз бунга пстамаймизм, йўқми, барибир. Биз ҳали айниқ бўлиб юрган чоғларимиздэёқ французнинг, яъни париждикининг миллий шакли нафис бир тарзда юзага чиқа бошлаган. Инқилоб дворянчилиikka меросхўр бўлди. Эндиликда энг бачкана французнинг ҳам қилиқлари, усуллари, кфодалари ва ҳатто фикрлари нафис бир шаклга эга бўлиши мумкин. Бу шаклнинг юзага келишида у на ташаббуси ва на руҳи, на юраги билан иштирок этиши ҳатто шарт эмас. Буларнинг ҳаммаси унга мерос теккан. Ўз-ўзидан улар бачканаларининг бачканаси, тубанларининг тубани бўлишлари мумкин. Хўп, энди мистер Астлей, сизга шуни маълум қилишим керакки, дунёда ақлли, оқкўнғил, ва ҳали тамомила бузилиб улгурмаган рус ойимқизидан кўра ҳам ишонувчанроқ ва самимийроқ ҳилқат йўқ. Де-Грие биронта ролга кириб, чехрасига маълум бир ниқоб тутиб, унинг қалбини ойна-осонлик билан ишғол қилиши мумкин. Чунки унинг нафис шакли бор, мистер Астлей, ойимқизлар мана шу шаклни унинг жони, дили ва қалбининг табиий кўриниши деб биладилар, бунга мерос қолган либос деб қарамайдилар. Сиз қаттиқ рағбисангиз ҳам шунга айтиб қўяйми, инглизлар аксаран дағал ва нафосатдан йироқроқ бўладилар. Руслар эса гўзалликни анча сезгирлик билан илғаб оладилар ва гўзаллик деганда ўзларини томдан ташлайдилар. Аммо қалбнинг гўзаллигини ва шахснинг ўзига ҳослигини фарқламоқлик учун бизнинг аёллардан ва айниқса ойимқизлардан кўра кўпроқ, қиёслаб бўлмайдиған даражада кўпроқ мустақиллик ва ҳурлик ва ҳар қалай, кўпроқ тажриба даркор. Мисс Полина эса, мени кечиринг, оғзимдан чиқиб кетди, — аблаҳ Де-Гриедан кўра сизни устунроқ қўйиши учун ҳа-

ли кўи вақт ўтиши керак, бу ҳақда у ҳали кўи ўйланади. У албатта сизни қадрлайди, сизга дўст бўлади, сизга юрагини очади: лекин бу юракда ўша ярамас қабиҳ, ифлос ва бачкана судхўр Де-Грие ҳоким бўлиб тураверади. Қайсарлик ва манмаплик юзасидан ҳам шундай бўлиб қолиши мумкин, зотан, мана шу Де-Грие бир маҳал қиз қалбига унинг оиласига, енгилтак генералга мадад берган киши бўлиб, умидлари барбод бўлган (гўёки?) ва дунёдан қўлини ювгап ўктам ва назокатли маркиз қиёфасида кириб келгандир. Унинг барча қилмишлари кейин очилди. Лекин очилган бўлса нима қилибди: барибир менга ўша олдинги Де-Гриени беринг, деб тураверади, унга худди мана шу керак! У ҳозирги Де-Гриедан қанчалар нафратланса, олдинги унинг тасаввуротидагина қолган Де-Гриени шунчалар қўмсайверади. Сиз қанд пишириш билан шуғулланасиз, шундайми, мистер Астлей?

— Ҳа, мен машҳур Ловель ва Комп қанд заводи компаниясининг аъзосиман.

— Мана кўрдингизми, мистер Астлей. Бир томонда — шакарпаз, иккинчи томонда — Аполлон Белведерий: булар қандайдир ҳеч бир-бирига ёпишмайди. Мен бўлсам, ҳатто шакарпаз ҳам эмасман: мен рулеткага ишқивоз майда ўйинчиман, холос. Ҳатто хизматкорлик қилдим, бу мисс Полинага ҳам етиб борган бўлса керак, чунки унинг хабарчилари яхши ишлайдилар.

— Сиз озурда одамсиз, шунинг учун мана шу бемаъни гапларни айтиб ўтирибсиз, — совуққонлик билан ўйлаиб туриб деди мистер Астлей. — Бунинг устига сизнинг сўзларингизда ҳеч қандай янгилик йўқ.

— Тўғри айтасиз! Лекин энг ёмон томони шундаки, менинг бу сўзларим қанчалар эскириб қолган, бачкана ва енгилтак бўлмасин, барибир уларда ҳақиқат бор, менинг олижаноб дўстим! Барибир биз сиз билан ҳеч нарсага эришолмадик!

— Бемаза ва бўлмағур гап... чунки, чунки... майли билиб қўйинг! — деди қалтироқ овоз билан мистер Астлей кўзлари йилтираганча, — шуни билингки, эй нотанти, помуносиб, майда ва шўрлик одам, мен Гомбургга атай унинг топшириғи билан келдим, сизни кўриш, сиз билан чин юракдан узоқ ўтириб гаплашиш ва ҳаммасини, — сизнинг барча туйғуларингиз, ўй-хаёлларингиз, умидларингиз ва... хотираларингизни унга ўтказиш учун келганман!

— Наҳотки! Наҳотки? — деб қичқириб юбордим мен ва кўз ёшларим селдай оқа бошлади. Мен ҳеч уларни

тўхтатолмас, умримда биринчи маротаба шу ҳолга тушшим эди.

— Ҳа, эй бечора одам, у сизни севарди, буни мен сизга очик айтишим мумкин, чунки сиз — тамом бўлган одамсиз! Бу ҳам ҳали кам, агар сизга у ҳали ҳамон сизни севади десам, ўшанда ҳам — сиз барибир шу ерда қоласиз! Ҳа, сиз ўзингизни ҳалок қилдингиз! Сиз қобиллят-ли эдингиз, туйғун табнатли, ўктам одам эдингиз: сиз яхши одамларга жуда муҳтож бўлган ватанингизга фойда келтиришингиз мумкин эди, лекин — сиз мана шу ерда қоласиз, ҳаётингиз барбод бўлди. Мен сизни айбламайман. Назаримда, барча руслар ҳам мана шундайлар ёки шундай бўлишга майллари бор. Рулетка бўлмаса, шунга ўхшаш бирон нарсапи тонадилар. Истиснолар камдан-кам учрайди. Меҳнат инмалигини тушунмаган фақат сизгина эмас (мен сизнинг халқингиз ҳақида айтаётганим йўқ). Рулетка — кўпроқ руслар бош ўйини. Шу пайтгача сиз ҳалол яшаб келдингиз. Ўғирлик қилишдан хизматкор бўлишни афзал билдингиз... лекин келажакда нима бўлади, мен буни ўйлашдан қўрқаман. Бас, яхши қолинг! Ҳозир пулингиз ҳам қолмаган бўлса керак? Мен сизга ўн луидор бераман, бошқа бермайман, чунки сиз уларни барибир ютқазиб қўясиз. Олинг. Хайр энди! Олинг дейман!

— Йўқ, мистер Астлей, ҳозир айтилган шунча гапдан кейин...

— О-ол-инг! — деб қичқирди у. — Мен аминманки, сиз ҳамон олижаноб йигитсиз, сизга чин дўст каби қўлимни бераман. Агар ўйинни, Гомбургни шу заҳоти ташлаб, ватанингизга жўнаб кетишингизга ишончим комил бўлганда эди, мен сизга ҳозирнинг ўзида ишни бошлаб юбориш учун минг фунт беришга тайёр эдим. Аммо мен минг фунт эмас, ўн луидор бераётирман, чунки минг фунт бўладими, ўн луидорми, ҳозирги пайтда сиз учун мутлақо фарқи йўқ; барибир — ютқизасиз. Олинг ва яхши қолинг.

— Агар сизни охириги марта бир қучоқлаб олишга ижозат берсангиз, оламан.

— О, жоним билан!

Биз чиндан қучоқлашдик, сўнг мистер Астлей кетди.

Йўқ, у ҳақ эмас! Агар мен Полина ва Де-Грие ҳақида қаттиқ гапирган бўлсам, у жуда қаттиқ ва енгил-елли хулоса чиқарди. Мен ўзим ҳақимда ҳеч нарса демайман. Зеро... зеро, буларнинг ҳаммаси ҳозирча бутунлай ундаймас. Буларнинг ҳаммаси ҳозирча қуруқ сўз, сўз, сўз, ҳолбуки, еш қилмоқ керак! Энди энг муҳими, Швейцария!

Эртагаёқ, — о, қапийди, эртанинг ўзидаёқ жўаб кетип мумкин бўлса! Яна бошқатдан тирилсанг, қайтадан туғилсанг. Уларга исботлаб бериш керак... Мен ҳали яна одам бўлишим мумкин буни Полина билиб қўйсин. Ҳозирнинг ўзида... лекин энди ҳозир кеч бўлиб қолди, — аммо — эртага... о, юрагим сезиб турибди, бошқача бўлиши мумкин эмас! Ҳозир ўн беш лундор пулим бор, мен эса кези келганда ўн беш гульден билан ҳам бошлаганман! Агар аста ўйналса... — наҳот, наҳот мен шунчалар ёш бола бўлсам! Наҳот мен ўзим билмасамки, тамом бўлган одамман. Лекин нега мен қайта тирилолмас эканман. Шундай! умрингда бир мартагина тежаб иплатсанг ва сабр-тоқат билан кутсанг, ҳаммасига эришсанг, тамом! Бир мартагина ўзингни тутсанг, бир соат ичида бутун тақдиринг бошқача бўлиб кетади! Энг муҳими — прода! Етти ой илгари Рулетенбургда бутунлай ютқизиб қўйишимдан олдин шунга ўхшаш нимадир бўлганлигини эслаш кифоя. О ана уни матонат деса бўлар эди: мен ўшанда ҳаммаси, ҳаммасини ютқизиб қўйгандим... Воксалдан чиқдим, қарасам, нимчамнинг киссасида бир гульден мисирлаб турибди. «Э ҳали овқатга ҳам пул қолибди-ку!» — деб ўйладим мен, лекин юз қадамча юргач, ўйлаиб қолдим ва орқамга қайтдим. Шу биргина гульденни тапқие га тикдим (шу сафар тапқие эди), биласизми, ёлғиз ўзинг, бегопа ерларда, она юртинг, дўстларинг, ёру биродарларингдан йироқда, бугун ҳатто нимага тамадди қилишингни ҳам билмасдан сўнгни гульденни, сўнгни, сўнгни гульденни тикишипда аллақандай ўзгача бир ҳис бор, рост айтаман! Мен ютдим ва йиғирма дақиқадан сўнг воксалдан чўптакда бир юз етмиш гульден билан чиқдим. Бу бўлган гап! Кўрдингизми, сўнгни гульденнинг қилган ишини! Ўшапда руҳим тушиб кетганда, юрагим дов бермаганда, нима бўларди?..

Эртага, эртага ҳаммаси тугайди!

## ИЗОҲ

- Перовский эсдаликлари.* В. А. Перовский (1794—1857) 1812 йил Ватан уруши қатнашчиси, граф. «Эсдаликлар»нинг парчаларида Москвадан чекинаётган французлар сафдан орқада қолган касаллар ва ярадорларни отиб ташлаганликларини ёзган.
- Шато** — қаср, қалъа.
- Фатер** — ота.
- Ротшильд**, **Гоппе** ва **Комп.** — Европада жуда бадавлат банкир хонадорларининг бошлиқлари.
- Гейн** — йўқол!
- Барберини** — Римнинг машҳур зотларидан. Уларнинг номлари XIII асрдан шуҳрат қозонган.
- Поль де Кок** — француз адиби (1794—1871). Буржуа ахлоқи ҳақидаги романилари ўз вақтида анча шуҳрат тошган.
- Лайдак** — полякча: муттаҳам, қаллоб.
- Балакирев** — И. А. Балакирев (1699—1763) 1839 йилда босиб чиққан кулгили латифаларни ёзган деб тахмин қилинади. Бу латифалар анча тилга тушган.
- Бланшар** — Мари Бланшар (1778—1819) — эри билан ҳаво шарида бир неча бор осмонга кўтарилган аёл. Ҳаво шарида машъала ўйнаб томоша кўрсатаётганда шар ёниб кетиб, ҳалок бўлган.
- Гомбург** — ўша пайтларда машҳур немис курортларидан бири. У ерда рулетка ўйинлари авж олганди. Ф. М. Достоевский 1863 йилда Гомбургда бўлган ва ўйинхоналарни бориб кўрган.
- Егеръ** — Европанинг айрим қўшинларида махсус ўқчи полкларнинг аскари.
- Гульдён** — ёки флорин: баъзи Марказий Европа мамлакатларида 14—19 асрларда амалда бўлган тилла, кейинроқ кумуш танга.
- фут** — узунлик ўлчови — бир фут — 30, 48 см.
- лудор** — қадимги француз олтин тангаси.
- франк** — Франция пул бирлиги.
- талер** — тилла ва кумуш танга. Биринчи марта Богемияда 1518 йилда кумушдан зарб қилинган. Шимолий Германия, Пруссия ва Саксонияда амалда бўлган.

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

## ОЙДИН ТУНЛАР

Сентименталь роман

Нурбек таржимаси

Бир хайлпарастнинг эсдаликлари

...Фақат бир зумгина қалбига  
яқин турмоқ учун у ё турилганми-  
кин!..

*Ив. Тургенев*

### БИРИНЧИ ТУН

Ҳозирбали ажойиб бир тун эди, шундай бир тун эдики, бунақа тун фақат ёш пайтларимиздагина бўлиши мумкин, муҳтарам китобхон. Кўкда юлдузлар чарақлаб турар, осмон шунчалик ёруғ эдики, унга қараб, бенихтиёр ўзингдан-ўзинг: наҳотки шундай осмон остида ҳам хар хил сержаҳл ва тажанг одамлар яшаса?— деб сўрагинг келарди. Бу ҳам янги савол, марҳаматли китобхон, жуда ҳам янги савол, лекин бундай саволни худо кўнглингизга тез-тез солиб турсин!.. Ҳар хил тажангу сержаҳл жаноблар тўғрисида гапирарканман, шу куни кун бўйи авзойим ғалати бўлганини эслатмай ўтолмайман. Эрталабдан ўзимдан-ўзим юрагим сиқилиб, таъбим хира бўлди. Тўсатдан, мени — сўққабош бир бечорани ҳамма ташлаб кетаётгандек, ҳамма мендан ўзини четга тортаётгандек туюлди. Албатта, ҳамманинг ҳам сўрашга ҳадди бор: ким ўзи бу ҳамма? Чунки Петербургда яшай бошлаганимга мана саккиз йил бўлди, бирорта таниш орттиролганим йўқ ҳали. Таниш орттиришининг нима ҳам кераги бор менга? Буларсиз ҳам бутун Петербург таниш-ку; бутун Петербург кўзголиб, тўсатдан боғ ҳовлиларга жўнаб қолди, шунинг учун ҳамма мени ташлаб кетганга ўхшади. Мени ёлғизлик ваҳми босди, юрагим жудаям сиқилиб, нега шундай бўлаётганимни тушунолмаи, уч кун муттасил шаҳар кездим. Невскийда юрсам ҳам, боққа борсам ҳам, қирғоқда сайр қилсам ҳам — йил бўйи бу жойларда маълум соатларда кўриб одатланган кишиларнинг бирортасини учратмадим. У одамлар, албатта, мени билишмайди, лекин мен уларни биламан. Мен уларни сал-пай биламан, уларнинг афт-башараларини деярли ўрганиб олганман — хурсанд кўринсалар, қараб қувонаман, хомуш кўринсалар, мен ҳам хомуш бўламан. Фонтанкада маълум соатда худо берган куни менга дуч келадиган бир чол билан дўстлашиб олдим



ҳисоби. Чехраси жиддий, ўйчап: ўзича пичирлагани-пичирлаган, чап қўливи силтаб-силтаб қўяди, ўнг қўлида олтин тутқали серкўз узун ҳасса. Ҳатто кўз таниш бўлиб қолдим чоги унга, менга самимий қараб қўядиган бўлди. Маълум соатда Фонтанканинг биз учрашадиган ерида мени учратмаса, пмоним комилки, хафа бўлади. Шунинг учун иккаламиз, баъзан, айниқса иккаламизнинг кайфиятимиз равшанроқ пайтларда бир-биримизга сал таъзим қилмоқчи бўламиз. Роппа-роса икки кун кўришмагандик, учинчи куни, тунов кун учрашганимизда бир-биримизга шляпаларни бошдан олиб, таъзим қилмоқчи бўлдик, лекин эсимиз вақтида жойига келиб, шляпага кўтарилган қўлни туширдик, бир-биримизнинг ёнимиздан илтифот билан ўтиб кетдик. Уйлар ҳам таниш менга. Кўчадан ўтаётганимда ҳар уй гўё кўчанинг ўртасига чиқиб, барча деразалари билан тикилиб: «Ассалому алайкум, соғлпғингиз яхшими? Мен, худога шукур, соғман, май ойида насиб бўлса, устимга яна бир қават қўшишади», ёники: «Соғмисиз? Эртадан мени ремонт қилишмоқчи», ёки «Кўйиб кетгимга сал қолди, росаям кўрқдим» ва ш. к. деяётганга ўхшайди. Улар орасида севимли дўстларим, оддий танишларим бор; бири шу ёзда архитекторда даволанмоқчи, ҳар куни ўта туриб қарайман, ишқилиб, худо сақласин, даволайман, деб, бедаво қилиб қўйишмасин тағин, дейман!.. Лекин пуштиранг бир уй воқеаси ҳеч эсимдан чиқмайди. У кўркамгица гиштин уй эди, мен йўлим тушиб қошидан ўтаётганимда беўхшов қўшниларига мағрурланиб қарар, менга эса мурувват билан боқарди, бундан хурсанд бўлардим. Ўтган ҳафта кўчадан ўта туриб ногаҳон дўстимга қарадиму шикоят қулоғимга чалинди: «Мени сариққа бўяшмоқчи!» Вой ярамаслар-эй, ваҳшпйлар-эй. Ростдан ҳеч нарсани аяшмади: колонналарни ҳам, карнизларни ҳам бўяшди, ошнам худди канарейкага ўхшаб сарғайди-қолди. Бунга ўтим ёрилаёзди, хунуги чиққан шўрлик биродаримни кўришга ҳали ҳам юрагим бетламай юрибди.

Хуллас, китобхон, бутун Петербург билан қай тарзда танишлигимни англаб турибсиз.

Ҳали айтганимдек, хуноблигим сабабини фаҳмлагу-нимча орадан ўтган уч кун ичида роса хуноб бўлдим. Кўчада ҳам таъбим хира (у йўқ, бу йўқ, анави қайққа кетдикии?) — уйда ҳам кўнглим нотинч бўлди. Икки оқшом бошим қотди: уйимда нимадир етишмаётганга ўхшайверди. Нима? Нега уйда тургим келмай қолди? Тутунда қорайган яшил деворга, Матрёна парво қилмаганидан ис

босиб кетган шифтга, уй жиҳозларига кўз югуртдим, ҳар бир стулга тикилиб, таъбим шундан хирамасмикин, деб ўйладим (чунки бирор стул одатдаги жойидан қўзғолгудек бўлса, таъбим хира бўлаверади), деразага боқдим, фойдасиз... кўнглим жойига тушавермади. Мен ҳатто Матрёнани чақириб, шифтдаги пслар, умуман тартибсизлик учун танбеҳ бермоқчи бўлдим: лекин у менга таажжуб билан қаради-да, ҳеч нарса демай чиқди-кетди, шунинг учун ис ҳамон ўша жойида осилиб ётибди. Мана пиҳоят, гап нимадалигини бугун эрталаб фаҳмладим! Э! Улар мени ташлаб, боғ ҳовлиларга қуёи бўлишаётган экинлар-да! Чананича гапим учун кечиринг, силлик сўзларни қидириб ўтирадиган пайт эмас ҳозир!.. Чунки Петербургдагиларининг ҳаммаси от-уловда, ённки бирор нарсада боғ ҳовлиларига кетган: буниги устига, кундалик зерикарли мангулотдан кейин извош кира қилиб, ўз мулки — боғ ҳовлисига жўнай бошлаган ҳар бир мўътабар жаноб мениги кўз олдимда оддий оила бошлиғига айлангани: пиннайкейин ҳар бир йўловчининг башараси энди бошқача, у дуч келган кишига худди: «Бизлар, жаноблар, вақтинча шу ердамиз, бир-икки соатдан кейин боғ ҳовлимизга жўнаймиз», деяётгандек кўринадди. Дераза очилиб, биронинг қанд синари ошноққина, нозик бармоқлари ойнап чертди, кейин эса хушрўйгина бир қизнинг боши кўринди, у тувакларда гул сотиб юрган кишини чақирди, менга эса шу заҳотиёқ бу гуллар одатдагича харид қилинмаётгандек, гўё одамлар шаҳарнинг дим хонадонларида баҳордан, гулдан баҳраманд бўлиш учун гул харид қилаётганлари йўқ, улар тез орада боғ ҳовлиларига кўчиб кетади-ю, гулларни ҳам олиб кетадигандек туюлди. Ҳатто ўзига хос махсус бу кашфиётимда муваффақият қовона бошладим, шундай бир назар ташлашим биланоқ кимнинг қанақа боғ ҳовлида яшашини беҳато билиб оладиган бўлдим. Каменная ва Аптекарь оролларида ёки Петергоф йўли атрофларида яшайдиганлар нозик муаммолари билан: хушбичим кийимлари, шаҳарга тутадиган кўркам извошлари билан фарқ қиладилар. Парголово ва ундан нарида турадиганлар бир қарашдаёқ доноликлари ва сиполиклари билан кўзга ташланадилар. Крестовский оролига келиб турадиганлар хушчақчақ, қувноқ кўрinishлари билан ажралиб турадилар. Араваларига ҳар хил уй жиҳозларини, стол, стулларни, туркча ва бошқача диванларини, турли рўзгор қақир-қукурларини уйиб ортиб, буларнинг тепасига хўжайиннинг мол-мулкини кўз қорачигидек авайлаб-асрайдиган гердайган хизматкор

аёлларни ўтқизиб, ўзларни юганини ушлаб арава ёнида ҳор-  
гин одимлаётган киракаш аравакашларнинг карвонларни  
ни кузатдим: Нева ёки Фонтанкадан Қора анҳор ёки  
Оролларгача имиллаб сузиб бораётган қайиқларни кўздан  
кечирдим: рўзгор қақир-қуқурлари тўлатилган бу қайиқ-  
лар ва арвалар ўнлаб, юзлаб, кўпайиб кетаётгандай бў-  
либ туюлди менга: афтидан, бутун борлиқ кўзгалиб бор  
ҳовлиларга карвон бўлиб кўчиб кетяпти: бутун Петер-  
бург бўм-бўши бўлиб ҳувиллаб қоладигандек, хуллас, ўз-  
ўзимдан уялиб кетдим, хафа бўлдим, хомуш бўлиб қол-  
дим. Менинг эса бошим оғиб борадиган ерим йўқ, мени  
ҳеч ким кутаётгани ҳам йўқ. Ҳар бир арава билан, ўзига  
аравакаш ёллаб олган ҳар бир башанг жаноб билан ке-  
тишга ҳам тайёр эдим: лекин мени ҳеч ким, ҳа, ҳеч ким  
таклиф қилмасди: мени унутиб қўйишган, гўё мен улар-  
га чиндан ҳам бегонадек эдим!

Одатимча қаердалигимни унутиб, кўп ва узоқ кездим,  
қарасам, застава олдига келиб қолибман. Қайфиятим бир-  
дан кўтарилиб кетгандай бўлди, шлагбаумдан ўтдим,  
экинзор билан ўтлоқлар ўртасидан кета бошладим, ҳор-  
ғивилигимга парво ҳам қилмадим, лекин назаримда юра-  
гим аллақандай руссалардан залос бўла бошлагандек ту-  
юлди. Ўткинчилар ҳам нақ таъзим қилгудек меҳр билан  
тикилишарди менга: ҳаммаси ҳам нимадандин хурсанд-  
дек, ҳамманинг оғзида сизга. Мен ҳам хурсанд бўлиб  
кетдим, ҳеч қачон бунақа бўлмагандим. Гўё Италияга  
бориб қолгандекман — шаҳар деворлари орасида бўғилаёз-  
ган касалванд бир шаҳарлиқни табиат шунчалик маф-  
туш қилиб қўйганди.

Петербургимиз табиатида ажиб бир мўъжизакорлик,  
жозибадорлик борки, баҳор кириб келиши билан у бирдан  
ўз қудратини намойиш этиб, самовий кучини кўз-кўз қи-  
либ, гуллаб-яшнайдди, янги либос кияди, гулларга чулға-  
лади... У менга беихтиёр нимжон ва хаста қизга ўхшаб  
кўринади. Бу қизга ачинасиз, раҳмингиз келиб унга ти-  
виласиз, баъзан кўзингиз илғамай ҳам қолади, лекин бир  
вақт қарабсизки, лол қолдирадиган бўлиб ўзгариб кетиб-  
ди, ажойиб бир ҳуснига тўлибди, сиз эса маҳлўё бўлиб  
қолиб, завқланиб кетасиз, ўзингиздан-ўзингиз сўрайсиз:  
гамгин, ўйчан кўзларини қаедай куч бунчалик жозибад-  
дор қилиб чақнатдикини? Тўссиз, озгич юзларига қон  
югуртган нима? Бу латиф ёпоқларга ким бу қадар шавқ  
бердикини? Кўкракларини нима бўрттирдикини? Бечора  
бир қизга шунчалик куч, ҳаёт бахш этган, чеҳрасига чи-  
ройли табассум ва пурли, ҳаётбахш кулги ато этган ким?

Теварак-атрофга қарайсиз, кимнидир қидирасиз, тахмин қила бошлайсиз... Орадан салгина вақт ўтади, балки эрта-сигаёқ яна ўша ўйчан, яна паришон, туссиз ўша хуркак, ўкинчли, ҳатто ҳаётдан умиди узилган хомуш қийёфани кўрасиз... Ҳусни-латофати бунча тез ғойиб бўлганига аф-сусланасиз, бир зумгина кўзингизни ўйнатиб сизни алда-ганидан, ҳатто севиб улгуришингизга ҳам фурсат бўлмай қолганидан таажжубланасиз...

Лекин бари бир менинг бу туним ўша кундуздан ту-зукроқ бўлди! Мана унинг тафсилоти.

Шаҳарга жуда кеч қайтдим, уйга яқинлашиб қолган-нимда соат ўнга занг урди. Канал қирғоғидан борардим, бунақа пайтларда бу ерларда одам бўлмайди. Шунисини ҳам айтайки, мен шаҳарнинг энг чеккасида тураман. Се-кин одимлаб, хиргойи қилиб борардим, чунки бахтиёр эдим, кўнгли кўтарилган пайтларда отамлашадиган бирор дўсти, таниши бўлмаган ҳар қандай бахтиёр кишидек мен ҳам ўзимни-ўзим овутиб, хиргойи қилардим-да. Тў-сатдан бир воқеага дуч келдим.

Четроқда канал қирғоғидаги павжарага суяниб бир аёл турарди: панжарага тирсагини тираб, афтидан, ка-налнинг лойқа сувига тикилиб турибди. Бошида чиройли-гина сариқ шляпа, эгнига олифтанамо қора мантилья кий-ган. «Албатта қора сочли қиз», — ўйладим мен. Менинг қадам товушимни эшитмади шекилли, нафасимни ютиб, юрагим дукиллаб ёнгинасидан ўтганимда ҳам қимир эт-мади. «Ўзики! — ўйладим мен, — бирор нарса тўғрисида хаёлга берилган кўринади», шу пайт таққа тўхтаб қол-дим: қулоғимга унинг хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаётгани ча-лингандай бўлди. Ҳа, қиз йиғлаётганди, бир дақиқадан ке-йин яна бир энтикиб қўйди. Э худо! Юрагим сиқилиб кетди. Аёллардан уялишимга қарамай, — ўзи шунақа фурсат эди-да!.. — ўгирилдим, унга қараб юрдим, агар барча рус романларида менинг марталаб хонимларга муро-жаат қилинганда айтилганини билмаганимда дарров мен ҳам: «Хоним» деб юборган бўлардим. Шу ўй мени тўхтат-ди. Муносиб сўз қидираётгандым, қиз алаёнлаб қаради, қирғоқ ёқалаб шипиллаб ўтиб кетди. Шундоққина олдим-дан! Мен унга эргашдим, буни фаҳмлади шекилли, қир-ғоқдан бурилиб, кўчани кесиб ўтди, тротуардан кета бош-лади. Кўчадан нарёққа ўтишга юрагим бетламади. Юра-гим қўлга тушган қушдек типирчилай кетди. Қутилма-ган бир воқеа менга қўл келди.

Тротуарнинг нариги томонида, менинг нотаниш жоно-нимнинг яқинида фрак кийган, ёши улугроқ, лекин юри-

шини ҳеч ҳам салобатли ҳисоблаб бўлмайдиган бир жаноб муҳайё бўлди. У деворни ушлай-ушлай тебраниб келарди. Қиз эса қаддини найзадек тик тутиб, ҳадиксираб, кечаси биров қузатиб қўйишини хоҳламайдиган қизлар сингари шошиб борарди, агар менинг тақдирим бир сунъий воситага муҳтож бўлмаганда, бу чайқалиб зўрға бо-раётган жаноб қизга тегмаган бўларди. Шу жаноб бирдан ҳеч кимга ҳеч нарса демай, менинг нотаниш жононимга ташланди. Қиз қочди, жаноб эса ҳаккалаб унга етиб олди, қиз чинқирди, ва... мен ўнг қўлимга тушиб қолган серкўз ҳассам учун тақдиримдан минг карра рози бўлиб, уни ишга солдим. Бир зумдан кейин қарасам, тротуарнинг нарёғида турибман, чақирилмаган жаноб нима гап-лигини фаҳмлади, эсини йиғиб, таёқдек қотиб қолди, биз анча олисга кетиб қолганимиздан кейин менга қарши болохонадор сўзларни ишга солди. Лекин биз унинг бу сўзларини тинглаб ўтирмадик.

— Қўлингизни беринг, энди сизга у ҳеч ҳам таҳдид қилолмайди, — дедим мен нотаниш жононимга.

У ҳаяжон ва ваҳимадан ҳамон қалтираб турган қўлини ҳеч нарса демай секингина узатди менга. О, чақирилмаган жаноб! Шу дақиқаларда сендан қанчалик миннатдор бўлиб, сени дуо қилганимни билсанг эди! Қизга кўз қиримни ташладим: у хушрўйгина, қора сочли қиз экан—янглишмаган эканман: қора киприкларда ҳамон ёш милтиллаб турарди — бу ҳалиги чўчиш оқибатими, қайғуси туфайлими, билолмадим. Лекин лабларида қувонч жиланлангандек бўлди. Менга у ҳам зимдан қараб қўйди, бошини ҳам қилди.

— Муни қаранг-а, ҳали нега менам чўчидингиз? Ёнингизда бўлганимда ҳеч гап бўлмасди...

— Сизни танимасдим-да, ахир, сизни ҳам ўшанақалардап...

— Энди танидингизми?

— Сал-нал. Нега қалтираяпсиз?

— О, бир қарашдаёқ билдингиз-а! — деб жононимнинг фаросатидан хушнуд бўлиб жавоб қилдим: ҳам чиройли, ҳам фаросатли бўлса, қандай яхши. — Ҳа, ким билан танишганингизни бир қарашдаёқ билдингиз, рост, мен аёллардан уяламап, ҳаяжон босади, анави жаноб сизни чўчитганида қўрққанингиздан кам эмас менинг ҳаяжоним, баҳслашиб ўтирмайман... Ғоятда хижолатдаман. Худди тушга ўхшайди бу, аёл киши билан гаплашиш тушимга ҳам кирмаганди.

— Йўғ-э, наҳотки!

— Ҳа, қўлим қалтираётганга сабаб шуки, бу қўлларни ҳалигача сизнинг қўлларингизга ўхшаган кичкина қўлчалар ушламаган эди. Мен аёллардан узоқман: яъни ҳеч қачон уларга яқинлашган эмасман: сўққаботман-да... Улар билан гаплашишни ҳам билмайман. Мана ҳозир ҳам билолмай турибман — сизга бўлмағур бирор гап айтиб қўймаганмикилман? Тўғриси айтиверинг: огоҳлантирилман-да, мен салга хафа бўладиганлардан эмасман...

— Йўқ, зарари йўқ, ёмон гапирганингиз йўқ, аксинча. Очиқ гапиришимни талаб қилсангиз айтаман, шунақа уятчанликни аёллар ёқтиришади: яна кўпроқ билгингиз келаятган бўлса, бу — менга ҳам ёқади; уйимгача кузатиб қўйсангиз ҳам майли, йўқ демайман.

— Сиз ўзингизни шундай тутяпсизки, — дедим мен хурсандлигимдан дудуқланиб, — уят-муятни йиғиштириб қўйяпман, бунақада бутун чораи-тадбирларим билан видолашамап-ку!..

— Чораи-тадбир? Қанақа тадбирлар, нега? Бу бемаъни гап бўлди-ку.

— Кечиринг, бундай гапларни ортиқ гапирмайман, оғзимдан чиқиб кетди: наҳотки шундай пайтда ширин хаёлларга боринч, орзу қилишни истамасангиз...

— Ёқинини айтияпсизми?

— Албатта-да: худо ҳақи шафқат қилинг. Ўзингиз ўйлаб кўринг, мен кимман ахир? Йиғирма олтига кириб қолдим, ҳалигача ҳеч кимни кўрмаганман. Қандай қилиб гапга чечап бўлай? Очиқ-ойдин гапирганим яхши-ку сизга?.. Юрагим ундаб турганда жим туролмайман. Ҳа, барп бир... Ишонасизми, бирорта аёлни... ҳеч қачон, ҳеч қачон! Танимаганиман! Фақат орзу қиламан ҳар кун, бирор вақт бировни учратиб қоларман деб юраман. Шундай тарзда неча марталаб ошинқ бўлганимни билсангиз эди!..

— Қандай тарзда, кимни?..

— Э, ҳеч кимни, тушда кўргавларимни, хаёлан. Хаёлимда бутун-бутун романлар яратаман. Э, сиз мени билмайсиз-да! Тўғри, бусиз мумкин эмас, икки-уч аёлни учратганман, лекин қанақа аёллар эди улар? Шунақанги уй бекалари эдики... Мендан куласиз-да, кулсангиз ҳам айтаман, бир неча марта бирор оқеуяк аёл билан, у кўчада ёлғизлигида, албатта, гаплашамаман деб ўйлаганман: уялиб, эҳтиром билан, оташин гаплашамаман деганман; ёлғиз қийналиб кетдим, мени ҳайдаманг, бирор аёл билан учрашишга иложим йўқ дейман; менга ўхшаган бир бечорани рақибитмаслик ҳатто аёлларнинг вазифаси дейман. Ниҳо-

ят, менинг талабим бор-йўғи шундан иборатки, шафқат юзасидан икки оғизгина гапни биродарларча раво кўришса бас, дарров ҳайдаб юбормай, гапимга ишониб, бирор нарса деса, агар мени умдвор қилгудек бўлса, майли, устимдан кулса ҳам кула қолсин, лекин икки оғиз, фақат икки оғизгина гапни менга раво кўрса, кейин ҳеч қачон учрашмасам ҳам майли!.. Мана, кулгингиз қистаяпти!.. Ростини, ўзим ҳам сиз кулинг деб гапиряпман-да...

— Хафа бўлманг: ўз-ўзингизга душманлигингиздан куляпман, агар интилганингизда кўчада бўлса ҳам муродингиз ҳосил бўларди: қанча осон бўлса, шунча яхши... Бирорта ҳам аёл, агар у аҳмоқ бўлмаса ёки ўша пайтда бирор нарсадан хафа бўлмаса, сиз уялиб-нетиб зўрга айтаётган шу икки оғиз сўзини раво кўрарди сизга... Мен-чи! Мен сизни жинни деб ҳисоблардим. Ўзимдан қиёс қилиб айтяпман. Одамларнинг ҳаётини мен яхши биламан!

— О, ташаккур сизга,— қичқириб юбордим мен,— менга қанчалик яхшилик қилганингизни билсангиз эди!

— Яхши, яхши! Қани айтинг-чи, менинг эътиборга лойиқлигимни, дўст тутунишга арзишимни... Қисқаси, ҳали ўзингиз айтгандек, уй бекаси эмаслигимни қаердан билдингиз? Менинг олдимга нега келдингиз?

— Нега бўларди? Сиз ёлғиз эдингиз, авани жаноб сизга шилқимлик қилмоқчи бўлди, вақт алламаҳал бўлса, бурчим эди, ўзингиз ҳам шундай фикрдадирсиз...

— Йўқ, йўқ, илгарироқ, нариги томондалигимда! Менга яқинлашмоқчи бўлдингиз-ку.

— Нариги томонда? Э-ҳа, нима десамкил? Чўчияпман... Биласизми, бугун вақтим чоғ эди, хиргойи қилиб айланаиб юрдим: шаҳардан ташқарига чиқдим: умримда ҳеч қачон ўзимни бунчалик бахтиёр ҳис қилмаган эдим. Сиз... менга шундай туюлдимикин... кечирасиз-у... кечирасиз-у... Сиз йиғлаб тургандек кўридингиз, мен... қараб туролмадим... Раҳмим келди... Э, худо! Раҳмим келмасмиди сизга? Сизга марҳамат қилиб ёрдамлашгим келса, гуноҳми?.. Кечирасиз, олдингизга боргим келиб наҳотки сизни ранжитиб қўйган бўлсам?..

— Кўйинг, етар, бас қилинг...— деди қиз, бошини эгиб, қўлимни сиқиб.— Ўзим айбдорман, шу ҳақда гап бошладим, лекин сизнинг тўғригизда ҳосил қилган тасаввуримда янглишмаганимдан хурсандман... Мана уйга ҳам етдим: авани тор кўчага буриламан, икки қадам... Хайр, раҳмат сизга!..

— Наҳотки энди, энди наҳотки бошқа учрашмасам, а? Тамомми, шу билан?

— Мана кўрдингизми, олдин фақат икки оғиз сўз бўлса кифоя дедингиз,— деди қиз жилмайиб,— энди эса... Ваъда беролмайман... Балки учрашармиз...

— Мен эртага шу ерга келаман,— дедим.— Э, кечиринг, талаб қила бошладим шекилли...

— Ҳа, бесабр экансиз... талаб қилиясиз ҳисоби...

— Менга қаранг, қулоқ солинг!— гапини бўлдим.— Нохушроқ гапирсам кечиринг... Эртага келмасам бўлмайди. Хаёлпарастман: ҳаётимда воқелик кам, бундай дақиқалар кам бўлади, бу дақиқаларни қайтадан хаёлан бошдаш кечирмасам пложи йўқ. Сизни бутун тун бўйи, бутун ҳафта, бутун йил бўйи ўйлаб юраман энди. Албатта шу ерга келаман, худди шу ерга, шу соатда, ўтган кун хаёлида бахтиёр бўламан. Шу жой ҳаловат бахш этади менга. Петербургда шундай жойлардан икки-учтаси бор. Бир гал мен ҳам сизга ўхшаб эслаб йиғлаганман... Ким билади, балки сиз ҳам ўн минут муқаддам бирор нарсани эслаб йиғлагандирсиз... Кечиринг, яна унутдим, сиз балки бирор вақт ўша жойда жуда хурсанд бўлгандирсиз...

— Бўпти,— деди қиз,— мен эртага шу жойга соат ўнда келаман. Сизга йўқ деёлмайман... Мен шу ерда бўлишим керак; лекин учрашамиз деб ваъда берди деб ўйламанг яна, огоҳлантириб қўяй, ўзим учун шу ерда бўлишим керак. Мана... сизга ростини айтаман: сиз ҳам келаверинг, менга халақит бермайсиз, биринчидан, бугунгидек кўнгилсиз бирор воқеа яна рўй бериши мумкин. лекин бу гапни қўйиб турайлик... қисқаси, сизни шунчаки кўргим ҳам келади... икки оғиз гапим керак-ку сизга. Фақат мени айблаб ўтирманг. Учрашишга осонгина ваъда қилипти, деб ўйламанг... ваъда қилмасдим ҳам, лекин лекин менинг сирим бўлиб қола қолсин! Бир маслаҳат бор...

— Маслаҳат! Айтинг, айтаверинг олдиндан: нима дсангиз розиман, ҳаммасига тайёрман,— дедим хурсанд бўлиб,— ўзимни биламан, гапингизга кираман, ҳурмат қиламан... кўрасиз ҳали... билиб оласиз...

— Сизни билганим учун ҳам эртага таклиф қилипманда,— деди қиз кулиб.— Жудаям яхши биламан. Лекин шартим бор: биринчидан, фақат, худо хайрингизни берсин, айтганимни қилинг,— кўряпсизми, тортинмай очиқ гапиряпман сизга,— мени яхши кўриб қолманг... Бу мумкин эмас, илтимос. Дўст бўлсак, бунга тайёрман, мана қўлим... лекин севини мумкин эмас, ўтинаман!

— Онт ичаман,— дедим қичқираёзиб, унинг қўлини тутиб...



— Ҳадеб онт ичаверманг, порохдек портлаб кетишингизни биламан. Бу гапимдан хафа бўлманг. Билсангиз эди... Менинг ҳам ҳеч кимим йўқ, гапириб юрагимни ёзадиган, маслаҳат оладиган ҳамдардим йўқ. Албатта, маслаҳатгўйни кўчадан изламаслик керак, лекин кўчадан топилгани ҳам мумкин. Сизни шунчалик билиб олдимки, назаримда йигирма йилдан бери дўстлашиб юргандекман... Тўғрими, ўзгариб қолмайсиэми?..

— Кўрасиз... лекин бир кунни қандай ўтказаркинман.

— Қотиб бир ухланг, хайрли тун, унутманг — яна мен сизга ишондим. Ҳали менга раҳмингиз келганини, мени юпатиш биродарлик бурчингиз эканини айтгандингиз. Биласизми, ана шу гапларингизни эшитиб, кўнглимдагини сизга очсам деган ишонч туғилди...

— Худо ҳақи, нимани? Нима ўзи ўша нарса?

— Хайр эртагача. Ҳозирча бу сир бўлиб қола турсин. Сиз учун яхши бу; романдек бўлиб кўринади назарингизда. Балки эртага айтарман, балки айтмасам ҳам... Сиз билан яхшироқ танишиб олай-чи, кейин кўраимиз...

— Э, бўпти, эртагаёқ ўз ҳақимда бор гапни айтиб бераман! Менга нима бўляпти-я? Худди сеҳрлашганга ўхшайман-а... Қаердаман ўзи, э худо! Айтинг-чи, бошқаларга ўхшаб аввал-бошдаёқ, қувиб юбормаганингиздан наҳотки пушаймон қилинган бўлсангиз? Бор-йўғи икки минутгина вақт ўтди-ю, мени бир умрга бахтиёр қилдингиз. Ҳа, бахтиёр қилдингиз: қайдам, балки, авраб қўйдингизми... балки менга бундай дақиқалар қаттиқ таъсир этар... хуллас, эртага ҳаммасини гапириб бераман, ҳаммасини билиб оласиз, ҳаммасини...

— Яхши, олдин сиз гапириб берасиз...

— Бўпти.

— Кўришгунча!

— Кўришгунча!

Хайрлашдик. Кечаси билан юриб чиқдим; уйга қайтишга журъат қилолмадим. Бахтиёр эдим... эртагача хайр!

## ИККИНЧИ ТУН

— Мана, шу соатга ҳам етдик!— деди у кулиб, иккала қўлимни сиқиб.

— Менинг келганимга икки соат бўлди, кунни қандай ўтказганимни билсангиз эди!

— Биламан, биламан... келинг, амалий ишга ўтайлик. Биласизми, мен нега келдим? Кечагидек гап сотиш чак-

ки бўлмас дейман. Фақат, ақллироқ иш қилайлик. Кечаси шулар тўғрисида ўйладим.

— Нима қиламиз, нима қилсак, ақллироқ иш қилган бўламиз? Мен тайёрман; лекин рости, умримда ҳозиргидек ақллироқ иш қилмаганман.

— Ростданми? Аввало, илтимос, қўлларимни бунча қаттиқ сиқманг, кейин, сизнинг тўғрингизда бугун роса ўйладим шунини айтмоқчиман.

— Хўш, қандай қарорга келдингиз?

— Қандай қарорга? Бошдан бошлашимиз керак, чунки менга ҳали сиз мутлақо потанишсиз, кеча мен ёш қизалоқнинг ишини қилдим, бунга, албатта, раҳмдиллигим сабаб бўлди. Ўзимни мақтадим, ўз-ўзимни таҳлил қилганимизда ҳаммаша шунақа бўлади. Бу хатони тузатиш учун сизнинг тўғрингизда бор гапни билиб олмоқчиман. Сиз тўғрингизда сўраб-суриштириб биладиган бошқа одам йўқ, шунинг учун ҳам ўзингиз ҳаммасини батафсил гапириб беришингиз керак. Хўш, қандай одамсиз? Тезроқ, қани бошланг, тарихингизни ҳикоя қилинг.

— Тарих!— деярли қичқириб юбордим мен, чўчиб, тарих! Менда тарих нима қиларди? Тарихим йўқ...

— Тарихингиз бўлмаса нима қилиб юрибсиз?— гапимни бўлди у кулиб.

— Мутлақо тарихсиз юрибман! Ўзим шундоқ юрибман-да, ёлғиз, бутунлай ёлғиз, ёлғизлик нималигини биласизми ўзи?

— Нега ёлғизсиз? Ҳеч қачон ҳеч кимни кўрмаганмисиз?

— Кўришга кўрганман-у, бари бир, ёлғизман-да.

— Ҳеч ким билан гаплашмайсиз ҳамми?

— Мутлақо.

— Кимсиз ўзи, тушунтирсангиз-чи! Тўхтанг, эсимга тушди: бувингиз бордир, менга ўхшаб. Менинг бувим кўр, бир умр мени ҳеч қабёққа чиқармайди, одамлар билан гаплашишни ҳам эсимдан чиқариб қўяёздим. Икки йилча муқаддам бир шўхлигим тутганида, мени тутиб туриш қийинлигини фаҳмлаб, мени қошига чақирди-да, кўйлагимни кўйлагига тўғнағич билан тўғнаб қўйди, ўшандан бошлаб кун бўйи бирга ўтирадиган бўлдик: у найпоқ тўқайди кўрмаса ҳам: мен эса ёнида ўтираман тикиб ёки ушга китоб ўқиб бераман — қизик одат, мапа икки йилдан бери аҳвол шу...

— Ё худо, бахтсизлик-ку бу! Йўғ-э, бунақа бувим йўқ.

— Йўқ бўлса, уйда қандай қилиб ўтирибсиз?

— Эшитинг, менинг кимлигимни билмоқчимисиз?

— Албатта, албатта.

— Ростдаими?

— Ростдан!

— Ундай бўлса, билиб қўйинг — тишман.

— Тип, тип! Қанақа тип?— деди у бир йилдан бери кулолмаи юриб хуморидан чиқмоқчи бўлган кишидек қотиб-қотиб куларкан.— Жуда қизиқ экансиз-ку! Қаранг: скамейка бор экан: ўтира қолайлик! Бу ердан ҳеч ким юрмайди, гапимизни ҳеч ким эшитмайди, қани — тарихингизни бошланг! Менга ўргатмай қўя қолинг, тарихингиз бору мендан яширяпсиз. Аввало, тип деганингиз нимаси?

— Типми? Тип — оригинал, кулгили одам дегани!— дедим мен, унинг болаларча шўх кулгисига қўшилдиб куларканман.— Шунақа бир характер. Эшитинг: хаёлпараст дегани нималигини биласизми?

— Хаёлпараст! Нега билмас эканман? Ўзим ҳам хаёлпарастман. Бувимнинг олдида ўтирсам, алланималар хаёлимга келаверади. Шу тарзда хаёл сурасан, хаёл сурасан — хуллас, хаёл билан хитой шаҳзодасига ҳам тегиб олдим... Баъзан хаёл суриш ҳам яхши! Йўқ, умуман, ким билади! Ўйлайдиган нарса борлигида айниқса мазза,— деди қиз бу гал жиддий қиёфада.

— Жуда соз! Агар бир гал хитой шаҳзодасига теккан бўлсангиз, менинг гапимга тушунсангиз керак. Эшитинг... Айтгандай, мен ҳали сизнинг исмингизни ҳам билмайман-ку?

— Ниҳоят! Эртaroқ эслаб қолдингизми-а!

— Ё худо! Эсимга келмабди-я, шундоқ ҳам яхшийдида.

— Отим — Настенька.

— Настенька! Фақат-а?

— Фақат! Ияма — камми сизга, иштаҳаси зўрлардан экапсиз-ку!

— Камми дейсизми? Кўп, кўп, аксинча, жуда кўп, Настенька, яхшигина қизсиз, бир кўришдаёқ мен учун Настенька бўлиб қолдингиз!

— Хўш?

— Мана, Настенька, эшитинг, қизиқ бир воқеа бор.

Мен униг ёнига ўтирдим, жиддий тарзда, худди китобда битилганини ўқиб бераётгандек гап бошладим:

— Петербургда, Настенька, жудаям ажиб хилватгоҳлар борки, билмасангиз керак. Бу жойларга барча петербургликларга бараварига нур сочадиган қуёш эмас, бошқаси, янгиси, гўё шундай зимистон хилватгоҳлар учун

махсус буюртирилгани нур сочади, нури ҳам бошқача, махсус. Бу хилватгоҳларда, азизим Настенька, ҳаёт бизнинг атрофимиздагидек эмас, бошқачароқ ҳаёт қайнайди, мутлақо бошқа ерларга хос ҳаёт бор бу ерларда, ўта жиддий давримизга ҳеч ўхшамайди. Мана шу ҳаёт хаёлий орзу қилинган, қизғин ва шунинг билан бир қаторда (ҳа, шунақа, Настенька) нурсиз-маъюсона, оддий турмуш қоришмасидан иборат.

— Уф! Худойим-эй! Муқаддимани қарап! Қанақанги гапларни эшитяпман ўзи?

— Настенька (назаримда сизни Настенькалайвериб чарчамайдиганга ўхшайман), ўша хилватгоҳларда ғалати одамлар — хаёлпарастлар яшайди. Эшитиб қўйинг буни. Хаёлпараст — уни аниқлаш керак бўлса — одам эмас, биласизми, ўрта жинсга мансуб қандайдир бир жондор у. Кўпинча у одам оёғи тегмаган бир бурчакка ўрнашиб олади, худди кундузги ёруғликдан эриб кетадигандек, қароргоҳига киргудек бўлса, шиллиқ қуртга ўхшаб ёпишиб олади ёинки бу жиҳатдан уйини ўзи билан олиб юрадиган тошбақа деб номланган ғалати бир махлуққа ўхшаб кетади. У ўзининг яшилга бўялгану тутун уравериб рангини билиб бўлмайдиган даражага етган, ис босган, қараб бўлмайдиган тўрт деворини нега бунчалик яхши кўраркин, сиз нима дейсиз? Башараси кишининг кулгисини қистатадиган шу жаноб нега энди баъзи бир танишлари меҳмонга келгудек бўлса (унинг уйига бир келган киши бошқа келмайдиган бўлиб кетади), чор девор орасида ҳозиргина сохта пул ишлагандек ёинки шоир дўсти ўлгану, унинг ярамас шеърларини бирор журналга имзосиз хат орқали юборган кишидек ўзини йўқотиб қўяди, қизариб-бўзариб, хижолат ичида мулзам бўлиб ўтираверади? Икки суҳбатдошнинг гапи нега қовушмайди? Хўш, айтинг-чи, Настенька, нега? Бошқа пайтларда хушчақчақ, гапга чечан, гўзаллар тўғрисида ва шу каби бошқа қизиқарли мавзуларда гапни қотириб ташлайдиган меҳмоннинг бирдан хомуш бўлиб қолишига сабаб нима? Ниҳоят, ҳар ҳолда, яқишда танишган шу улфат биринчи ва охириги марта меҳмон бўлиб келган-да, — чунки у бошқа келмайди-да, — мезбоннинг хижолат ичра тили айланмай қолганини ёинки адашиб бир келиб қолган меҳмон, гапга чечан улфат (агар унда шу фазилат бўлса) мезбоннинг жононлар тўғрисида гўё бунақа нарсалардан ўзининг ҳам хабардорлигини билдирмоқчи бўлиб гапга аралашганини, лекин лаб-лунжидан гап тушиб кетаётганини кўриб хижолат тортиб, уялиб кетади, нега? Шунда

меҳмон нега зарур бир ишнини эслаб қолади, ҳолбуки, унинг ҳеч қанақа зарур-нозарур иши йўқ, шляпасини кия қолади, мезбоннинг афсусланишига уриниб қилаётган ҳаракатларига парво қилмайди, мезбоннинг иссиқ қўллари орасидан ўз қўлларини тортиб олиб, кўчага отилади, нега? У эшикдан кўчага чиқа солиб қаҳқаҳа уриб кулади, бу тентакчикига бундан кейин ҳеч ҳам келмасликка қасам ичади, ҳолбуки, у тентак тентак эмас, шу билан бир қаторда, хаёлига эрк бериб, уни кўчада болаларнинг қўлига тушиб, мижгилапган, ниҳоят, уларнинг қўлидан қочиб, ўзини стул остига, қоронғиликка уриб жон сақлаган, роса бир соат ўша ерда туриб, ҳурпайиб, ўксиниб, мижгилапган башарасини иккала қўли билан ювиб-тараб анча вақтгача алами кетмай, табиатга ҳам, ҳаётга ҳам, хўжайиннинг раҳмдил қоровулч ишига қўйиб кетган овқатга ҳам ғазаб билан ўқрайиб қараётган мушукка ўхшатади?

— Менга қаранг,— деди оғзи-кўзи очилиб менга ҳайратланиб тикилиб қолган Настенька,— менга қаранг: бу ғалати воқеани ҳикоя қилиб, нега мени саволга тутаетганингиздан ҳайронман: билишимча, шу воқеани ўзингиз бошдан кечиргансиз, шундайми?

— Шубҳасиз,— дедим мен жиддий.

— Шубҳасиз бўлса, давом эттира қолинг,— деди Настенька,— оқибати қизиқтиряпти мени.

— Агар, Настенька, қаҳрамонимизнинг, яъни фақир каминанинг ўзлари, ўз кулбасида нима ишлар қилгани сизни қизиқтираётган бўлса, кутилмаганда танишим келиб қолиб, нега саросимага тушганимни, кун бўйи хуноб бўлганимни билмоқчисиз-да? Хонам эшигидан биров кириб келиб, гангиб қолганимни, қизариб хижолат тортиб кетганимни, меҳмонни яхши кутиб ололмаганимни билмоқчидирсиз-да?

— Ҳа, ҳа!— деди Настенька,— шуларни билмоқчиман. Ўзиям жуда келиштириб гапиряпсиз. Худди китобдан қотириб ўқиб бераётганга ўхшайсиз, сал одмироқ гапиришининг иложи йўқми?

— Настенька,— дедим мен, ўзимни сиполикка солиб, жиддийлашиб, кулгимни тийиб,— азизим Настенька, қотириб гапиришимни ўзим ҳам биламан, лекин иложи йўқ, бошқача гапиролмайман. Энди, азизам Настенька, ана энди Сулаймон пайғамбарнинг кўзачага солинган, етти қат муҳрланган, минг йилдан кейин етти қат муҳри очилган жонига ўхшаб турибман. Энди, азизам Настенька, узоққа чўзилган ҳижрондан кейин яна учрашдик, чун-

ки мен сизни аллақачонлар билганман, Настенька, кўпдан бери мен бировни излардим, излаганда ҳам сизни излардим, мапа энди насиб қилган экан, топдим, гапдонларим очилиб кетди, гапирмасам ёрилиб ўламан. Шунинг учун ҳам, илтимос, Настенька, гапимни бўлаверманг, итоаткорона, жимгина қулоқ солинг; гапимни бўлаверсангиз, гаширолмай қоламан.

— Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам! Гапираверинг! Энди оғзимни очмайман.

— Давом этираман: дўстгинам Настенька, ҳар кунда бир соат борки, шу соатни жуда яхши кўраман. Бу шундай соатки, унда ишлар тугайди, одамлар бурчларини, мажбуриятларини адо этиб, уйларига овқатлангани, ётиб дам олгани, йўл-йўлакай эса оқшомга, тунга ва бошқа бўш соатларга доир ишларини қилгани йўл оладилар. Ана шу соатда бизнинг қаҳрамонимиз ҳам, Настенька, учинчи шахс номидан ҳикоя қилаверишга рухсат этипг, биринчи шахс тилидан гапириш уят менга, уяламан, шундай қилиб, бекорчи бўлмаган бизнинг қаҳрамонимиз ҳам шу соатда кўчада бошқалар ортидан одимлайди. Унинг гижимлангандек, ранги ўчган юзида ажиб бир ҳаловат ифодаси жилланади. Совуқ Петербург осмонида қуёш ботиб, нурлари сўнишини томоша қилишни яхши кўради у. Томоша қилади деяпман, ёлгон томоша қилмайди, бифарқлик билан хаёли қизиқарлироқ бошқа бир нарса билан банд кишидек қарайди. Номақбул ишлардан бугун қутулганидан мамнун, худди дарсдан озод бўлиб, яхши кўрадиган бирор ўйини ёки шўхликларига рухсат теккан мактаб боласи каби хурсанд у. Ён томонидап бир қарапг: қувонч унинг бузуқ асабларига, заҳил фантазиясига яхши таъсир қилаётганини пайқайсиз. Мапа, у нима тўғрисидадир ўйляпти... Овқат тўғрисидадир деб ўйладингизми, Настенька? Оқшом тўғрисида ўйладими ё? Нимага тикилиб қолди? Йўрға отлар қўшилган чиройли каретада ёнгинасидан ўтиб кетаётган хушбичим хонимга икки букилиб таъзим қилган анави жанобга қараяптими? Йўқ, Настенька, буғақа майда-чуйдалар билан унинг нини йўқ. Шахсий ҳаёти бойиб қолган ҳозир! Тўсатдан бойиди-қолди, ботаётган қуёшнинг сўнгги нурлари унинг қаринида хушнуд мавжланаётган ва қалбини илтиб ажойиб таассуротлар туғдиргани бежиз эмас. Илгариларинг майда нарсалар ҳам диққатини тортаверадиган йўлга парво қилмаяпти у. Энди «фантазия маъбудаси» (Жуковскийни ўқингандирсиз, азизим Настенька) унинг кўз ўнгиде чевар қўлларни билан фэйзли бир ҳаёт манзараси-

ни тўқиди — ким билади, у қаҳрамонимизни ана шу чевар қўллари билан етаклаб еттинчи қават биллур осмонга олиб чиққандир, ҳозир у ана шу осмоннинг мрамар йўлкасида кетаётгандир. Тўхтатиб кўринг-чи уни, сўраг-чи: ҳозир қаерда турганикин, қайси кўчадан юриб бу ерга келганикин? Қаердан юрганини, қаерга келиб қолганини билмас, уятдан қизариб, ўзини сездириб қўймаслик умидида бирор ёлгонни дўндирса ҳам ажаб эмас. Шунинг учун йўлдан адашган бир кампир уни йўлканинг ўртасида тўхтатиб, ундан йўлни сўраганида чўчиб кетиб, қичқириб юбораёзди, аланглаб атрофга қаради. Жаҳли чиқиб, қовоғидан қор ёға бошлади, шу тарзда одимларкан, одамлар, ўткинчиларнинг қараётганларини пайқади, бир қизча-унга йўл бераркан, ўзидан-ўзи кулиб, кўлларини қимирлатиб, ўзига-ўзи гашириб кетаётганидан қизча унга қараб қотиб-қотиб кулди. Унинг фантазияси кампирни ҳам, сипчков ўткинчиларни ҳам, кулгиси қистаган қизчани ҳам, Фонтанкада қайиқларда кечки овқат қилаётган мужикларни ҳам (қаҳрамонимиз шу ердан ўтган эди) худди иезига пашшани ўраб олган ўргимчак сипчари ўз таъсирига чулғаб олганди. У оромгоҳига — иезига кирди, овқатланганга ўтирди, мапа овқатланди ҳам, унинг хизматини қилиб ҳамниша ўйчан ва доим хафа юрадиган Матрёна кампир стол устини йиғиштириб олиб, қўлига трубкасини келтириб берганда қаҳрамонимиз уйқудан тургандек бўлиб, ўзига келди, аллақачон овқатлангани эсига тушди, бўлган воқеаларни эслай кетди: уйга қоронғилик чўкди; қалби бўм-бўш, таъби хира эди; мапа, хаёл олами бирдан гойиб бўлди, иезиз, шовқинсиз, худди тушдай йўқолди, не-не хаёллар оламида турганини мапа эди ўзи ҳам эслай олмайпти. Лекин юрагини сиқаётган, ҳаяжонга солаётган аллақандай мавҳум бир туйғу, аллақандай янги бир умид васвасага солиб, фантазиясини сездирмай қитиқлаб, бир талай хаёллар тугдирди. Хужрасида сукунат ҳукмрон эди; хилват, ёлғизлик, сукунат унинг хаёлот оламига оро беради; қаҳрамонимизнинг хаёлотини шундоқ ёнгинасидаги торгина ўчоқ бошида ўралашиб юрган Матрёна кампирнинг қаҳва қайнаётган чойнағига ўхшатсак бўлади. Мапа, уелик хаёлотини ҳам жўш ура бошлади, мақсадсиз, эрмак учунига қўлга олинган, эндигина училчи бетига ўтилан китоб қўлидан тушиб кетди. Хаёлпарастимиз кўз ўнгиде ўзгача ҳаёт — хаёл олами янги истиқболни билан намойиш бўлди. Янги туш — янги бахт! Ширин, пашъали оғу нчишининг янги усули! Э, бизнинг ҳаётимиз нима унга! Унинг

кўзларига биз, Настенька, эриниб, имиллаб яшаётган кўринамиз; унинг назарида биз тақдиримиздан норози, минг машаққат билан яшаётгандекмиз! Ростдан ҳам, бир қаранг, бир қарашдаёқ орамиз совуқ, бир-биримиздан ранжигандек, қаҳримиз қайнаб тургандек... «Шўрликлар!»— деб ўйлайди у, бежиз эмас бу ўзи! Сеҳрли шарналарга бир қаранг, улар тизилишиб фусункор, илҳомбахш кўркем бир манзара ҳосил қилганларки, албатта, биринчи планда унинг ўзи, бизнинг хаёлпарастимиз, қимматли шахсияти билан намоён бўлади. Қаранг, қанчадан-қанча саргузашт жозибадор кўринишлар! Сиз, балки, нималар тўғрисида бунча хаёл сурааркин, деб ўйларсиз. Ҳожати йўқ сўраб ўтиришнинг! Ҳамма нарса тўғрисида ўйлайди у!.. Дастлаб ҳеч ким эътибор қилмай, кейин шуҳрат тожи кийган шоир; Гофман билан дўстлик, Варфоломей кечаси, Диана Вернон, Қозонни ишғол қилишда Иван Васильевичнинг қаҳрамонона роли, Клара Мовбрай, Евфия Денс, прелатлар<sup>1</sup> собори ва улар қаршисида турган Гус, Робертада ўликлар исёни (шунақа музика эсингиздами? Қабристон иси келиб туради!), Минна ва Бренда, Березино жанги, графиня В-ва-Д — ва ҳузурида дostonхонлик, Дантон, Клеопатра ei suoi amanfi Коломнадаги уй, хаёлпарастимизнинг ўз уйи, ёнида эса бир жовон худди сизга ўхшаб оғзи очилиб, ҳанг-манг бўлиб қулоқ солиб ўтиради, фариштам. У ана шуларни хаёл қилади-да... Настенька, сиз билан биз орзиқиб кутаётган ширин ҳаётни бу хаёл соҳиби бир пулга ҳам олмайди! Одамларга сездирмай келадиган, бир кунмас-бир кун унга ҳам етиб келадиган дунёдан кўз юмиш дақиқасида унинг ширин хаёллар олами ҳам ниҳоясига етади. То шу даҳшатли фурсат етиб келгунча унга бошқа ҳеч нарса керак эмас, ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ унга, чунки у ҳар қандай истакдан юқори, чунки орзу олами ичра нимаики керак бўлса хаёли билан ҳаммасини муҳайё қила олади у, нималарга эришмаган у! Рост, гоҳо бу хаёлий олам; туйғулар олами сароб эмасдек, алдамчи хаёл эмас, балки бор, чинакамига мавжуддек туюлади унга! Настенька, айтинг-чи, айтинг-чи, нега шундай дамларда сиқилиб кетади у? Аллақандай сеҳр воситасида хаёлпарастимизнинг юраги дукурлаб ура бошлайди, кўзлари ёшланади, кўз ёшлари билан ювилиб, рангпар юзлари ёнади, бутун борлиги яна шавқ-завққа, қувончга тўлади, нега шундай?

---

<sup>1</sup> Прелат — Католик черковида — юқори мансабдаги руҳоний (арж.).



Нега уйқусиз тунлари хурсанд, бахтиёрлик билан кўз очиб-юмгунча ўтади-кетади? Тонг шафағи бутун Петербургни чуллаганидек унинг фақир кулбасини сеҳрли нурлари билан ёритаркан, хаёлпарастимиз ҳорғин, қийналган бир ҳолатда ўзини тўшакка ташлайди, жунбишга келган дардчил руҳига ором бера олиб, айна вақтда юраги ширин бир тарзда эзилиб, уйқуга кетади, нега бундай? Шунақа, Настенька, эҳтирослари уни ҳаяжонга солаётганмикин — ўйлаб поёнига етолмайсан, лекин беихтиёр бу ниҳоясиз орзулар оламида қандайдир умид учқуни борлигига ишонгинг келади! Муҳаббат унинг қалбини ўзининг бутун қувончу машаққатлари билан қамраб олган... Бир қаранг унга, гапимга ишонасиз. Азизам Настенька, унга бир қарашда, умр бўйи хаёлан севиб, ишқида куйиб-пишиб юрганини аслида мутлақо кўрмаганига ишонч ҳосил қилоласизми? Наҳотки у фақат хаёлдагина севиш билан қаноатланган бўлса? Фақат тушидагина муҳаббат лавзатини тотиган бўлса? Наҳотки улар бутун оламдан воз кечиб, ҳар қайсиси ўз кичик оламини, ўз ҳаётини бир-бирларининг ҳаётига пайванд қилиб, қўлни-қўлга бериб яшамаган бўлсалар? Наҳотки унинг маҳбубаси кечқурунларда соғинган пайтларида осмоннинг қаҳрини келтириб ўйнашаётган бўронга, қоп-қора киприкларидagi кўз ёшларини юлқиб кетаётган шамолга сарво қилмай, унинг кўксига бош қўйиб ётган бўлмаса, соғинчини кўз ёшлари билан ифодалаган бўлмаса? Наҳотки, шуларнинг ҳаммаси фақат хаёлдагина бўлган бўлса? Наҳотки инқовлари бот-бот кезган, биргаликда ширин умидларга берилган, соғинчларини тўкиб-солган, севишиб, ҳа, ҳа, бир-бирини узоқ севишиб юрган, «узоқ ва самимий севиб юрган», эндиликда хилватгоҳга айланган, сўқмоқларда ҳеч ким юрмай, ўт-ўлан босган, ташландиқ бўлиб қолган бу сокин боғ ҳам хаёл бўлса? Наҳотки маҳбубасининг бадқовоқ, оғзидан гап чиқмайдиган баджаҳл, тажапг, ҳуркак, ошиқ-маъшуқларни болалардек мудом қўрқувга солиб юрувчи қари эри, у билан ҳам-ҳасратда яшаши, ошиқ-маъшуқларнинг пинҳоний муҳаббатини сир тутувчи ота-боболаридан қолган бу антиқа уй — ҳамма-ҳаммаси хом хаёл бўлса? Ахир, улар озмунча қийналишдими, озмунча қўрқиб юришдими, уларнинг севгиси қандай соф, қандай самимий эди, одамлар эса қандай разил (ҳа, Настенька, шунақа!). Э, худо, наҳотки, у кейинчалик ўз ватани соҳилларидан олисда, бегона ўлкада, жазирама, лекин ажойиб бир шаҳарда ўта серҳашам бир балда, музика садолари остида, чироқлар ёғдусига кўмпил-

ган қасрда (албатта қасрда!) турли-туман анвойи гуллар билан чулганган балконда маъшуқаси билан дийдор кўришмаган бўлса? Маъшуқаси уни шу ерда бирдан таниб қолиб, юзидан ниқобини улоқтиргани: «Мен энди озоқман» деб пичирлаб, эҳтирос билан титраб-қалтираб, ўзини ошиғининг қучоғига отгани наҳотки қуруқ хаёл бўлса? Иккаласи бир-бирини бағрига босиб, бир зумда гуссаларини ҳам, ҳижронни ҳам, слисда қолган диққинафас уй, қари эр, файзсиз боғ, тўйиб-тўйиб ўпишишган скамейкани ҳам унутишиб, висол лаззатидан баҳраманд бўлганлари ҳам хом хаёлмикин? Шундай ширин хаёлот оламига фарқ бўлиб ўтирганнингда новча, бақувват, шўх ва ҳазилкаш бир танишинг тўсатдан эшигинингни очиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ: «Мен, оғайни, тўғри Павловскдан келяпман!» деб кириб келса, Настенька, ишонаверинг, қўшинисининг боғидан олма ўғирлаб қўлга тушган боладек хижолат тортиб, қизариб кетади-да, одам, ё худо, шу пайтда кекса граф оламдан ўтиб, мислсиз бахтга эришай деб турган пайтда биров Павловскдан келиб қолса-я!

Ҳаяжонли хитобларимни тугатиб, ҳаяжон-ла жим қолдим. Эсимда, ўзимни зўрлаб бўлса ҳамки қаҳқаҳ уриб кулиб юборгим келди, назаримда ўзимни ҳам шу пайтда шайтон қитиқлаётгандай эди, лекин томоғимдан биров бўғгадек бўлдим-у, хўрлигим келиб, киприklarимда ёп тизилди... Ақл порлаб турган кўзларини чақчайтирганча гапимга маҳлиё бўлиб қулоқ солиб турган Настенька болаларга хос завқ билан кулиб юборади ҳозир, деб кутган эдим, шу бондан мени хуноб қилган эски воқеаларни узоқ ҳикоя қилганимдан пушаймон бўлдим, ўзимга-ўзим аллақачон ҳукм чиқариб қўйгандим, ростки, мени тушунадими, тушунмайдими, ўйлаб ўтирмай, ана шу ҳукмни худди қоғозга битиб қўйгандек ўқиб берган эдим-да, ахир; лекин мени ҳайрон қолдириб, Настенька чурқ этмади, бир оздан кейин қўлларимни сал сиқиб, ҳадиксираб: — Наҳотки бутун умрингизни шу тарзда ўтказган бўлсангиз?— деб сўради.

— Бутун умрим шу тарзда ўтди, Настенька, бутун умрим-а, — дедим мен. — Қолгани ҳам шундай ўтса керак.

— Йўқ, бу мумкинмас, — деди қиз ташвишланиб. — Бунақада бўлмайди: унда мен ҳам бир умр ўз умримни бувимнинг қошида ўтказишим керак. Менга қаранг, бундай яшаш яхши эмаслигини биласизми ўзи?

— Биладан, Настенька, биладан! — дедим шавқ билан. — Энг яхши йилларимни бекорга ўтказганимни ҳар қачонгидан кўпроқ тушуниб турибман ҳозир. Энди бил-

дим, кўпроқ азобланишман, менга шуни тушунтириш, англантиш учун сизни, сиз фариштамни худонинг ўзи юборган. Шу топда ёнингизда ўтириб, сиз билан суҳбатлашарканман, келажак тўғрисида ўйлаш ваҳимали менга, чунки келажак — яна ёлғизлик, яна беҳуда, бемақсад ҳаёт; ёнингизда бахтга кўмилиб ўтирар эканман, яна нимани орзу қилардим! О, худо хайрингизни берсин, сизга биринчи марта дуч келганимдаёқ рад этмаганингиз, умримда икки тунгина яшаганман, дея олишим учун имкон берганингиз учун раҳмат сизга, гўзал қиз!

— Уҳ, йўқ, йўқ! — деб қичқирди Настенька, кўзларида ёш милтиллаб, — бунақа бўлмайди энди; шундайича ажралишиб кетмаймиз! Нега, икки тун ҳам гап бўлди-ю!

— Эҳ, Настенька, Настенька! Бебош хаёлларимни жиловлаб, танамдаги икки руҳни узоқ вақтларгача муро-сага келтириб қўйганингизни биласизми? Энди баъзан илгариларни ўйлаганимдек ўз ҳақимда ёмон фикрларга бормайман. Биласизми, энди ҳаётимдаги жиноятдан ва гуноҳдан иборат бўлган ишларни қўмсаб ўтирмайман, ахир бунақа яшаш жиноят ва гуноҳ эмасми? Ошириб гапиряпти деб ўйламанг, баъзи кунлар шунақаям сиқилиб кетаманки, асти қўяверасиз... Чунки бундай дақиқаларда чинакам ҳаёт кечирингизга қодир эмасман, деб ўйлайман, чинакам, ҳақиқий ҳаёт учун керак бўлган муомалани билмайдиганга, ҳар қандай фаросатдан маҳрум бўлиб қолганга ўхшайман; чунки ўзимни-ўзим лаънатлаганман; чунки хаёл билан ўтган кечалардан кейин гоҳо хушимга ҳам келаман, ўзимдан-ўзим кўрқиб кетаман! Ахир, атрофингда шовқин, одамлар оломони бетиним ҳаракатда, одамларнинг ҳаётини кўрасан, эшитасан, улар рўё эмас, ҳақиқий ҳаёт гирдобида, ҳаётни ўзлари қурмоқда, уларнинг ҳаётлари тушга ўхшаб ғойиб бўлмайди, мангу, навқирон, мангу янгилашиб туради, бирор соати ҳам бошқасига ўхшамайди, менинг фантазия оламин эса туссиз, нуқул бир хил, соялардан, ғоялардан иборат, булут қуёш юзини тўсгандек тез ғойиб бўлади. Ахир, қуёшнинг қадрига егадиган ҳар бир петербурглик булут тўсган пайтларда хафа бўлиб кетади! Чарчаганингни, узлуксиз хаёл оғушида қақшаганингни ҳис этасан киши, ахир бу фантазия олами бепоён, олдинги идеалларингдан халос бўлиб, улғайганингни англайсан; олдингилар чапга айланади, парчаланади; хаёлинг янгиламагандан кейин уни яна ўша парчалардан ясайсан. Ҳолбуки кўнгили энди бошқа нарсаларни тусайди, бошқа нарсаларни истайди! Хаёлпараст қул титкилаётган кишидек, эски хаёл-

ларини титкилайди, кул ичидан чўғ ахтаргандек, уни пуфлаб ўт олдирмоқчи ва ана шу олов билан совуқ бадаинини пситмоқчидек, роса уринади, илгариги ҳаловатини излайди, қонини қайнатиб, кўзларидан ёш чиқазган, шу тарзда бутун ҳашам билан алдаган рўёларга тагин эҳтиёж тугилади унда! Биласизми, Настенька, қай даражага етдим? Биласизми, кечирмаларимнинг йиллигини нишонлашга киришдим, бир вақтлар ҳаловат берган бу кечирмалар аслида орзу-истак, қуруқ хаёлгина эди, холос. Буни шунинг учун ҳам қилардимки, эндиликда ана шу аҳмоқона хаёллар қолмаганида-да, ахир, улар ҳам тугаган эди! Биласизми, эндиликда, маълум соатларда бир пайтлар ўзимча хаёлан бахтиёр бўлган жойларга бориб, ўтмишни эслашни, ҳеч қачон қайтмайдиган бўлиб ўтиб кетган дамлар хаёлида бутунимни яратишни яхши кўрадиган бўлиб қолдим, тез-тез Петербург кўчалари, йўллари бўйлаб бир соя мисол ҳеч қандай эҳтиёжсиз, мақсадсиз, хомуш, гамгин кезадиган бўлиб қолдим. Қандай хотиралар эди денг-а! Масалан, шу ерда бундан роса бир йил муқаддам худди шу дақиқаларда, шу тротуарда ҳозиргидек ёлғиз, ҳозиргидек хомуш кезганман! Эслайманки, ўшанда ҳам ҳозиргидек паришон эдим, ўшанда ҳам менга осон эмасди, лекин, негадир, ўшанда ҳаёт енгилроқ кечгандек, хотиржамроқ яшагандек, гўё ҳозир хаёлимни қамраб турган қора ўйлар у пайтда бўлмагандек туюлади: ҳозир кечаси ҳам, кундузи ҳам тинчлик бермаётган виждон азоби назаримда ўша пайтларда бўлмагандек. Ўзингдан-ўзинг сўрайсан: орзуларинг нима бўлди?— ва бош тебратиб дейсан: йиллар бунча тез ўтяпти! Яна ўзингдан сўрайсан: шу йиллар ичида нима иш қилдинг? Энг яхши йилларингни нималарга сарфладинг? Яшадингми ўзи, ё яшамадингми? Қара, дейсан ўзингга-ўзинг, қара, дунё борган сари совуқлашяпти. Яна йиллар ўтади, кейин мудҳиш ёлғизлик, ҳассага таяптирадиган кексалик, кейин ғусса, маъюслик келади. Фантазия оламинг фақирлашади, сўнади, бирин-кетин ерга тушаётган кузги япроқлардек орзуларинг ҳам бир-бир сўнади... О, Настенька, ёлғиз қолиш, мутлақо ёлғиз қолишдан ёмон нарса йўқ, ҳатто ачинадиган нарсанг, ҳеч нарсанг бўлмаса ёмон... чунки йўқотганларингнинг ҳаммаси бор-йўғи нуддан бошқа нарса эмас, мавҳумликдан иборат, амалда йўқ, ахир, ҳаммаси хаёл-да!

— Қўйинг, юрагимни эзиб юбордингиз,— илтимос қилди Настенька, кўзларидан оқаятган ёшларни артиб.— Бас бунақа ҳаёт энди. Энди иккаламиз бирга бўламиз;

энди, нимаики бўлмасин, ҳеч қачон ажралишмаймиз. Қулоқ солинг. Мен оддийгина бир қизман, бувим мен учун ўқитувчи ёллаган бўлса ҳамки, лекин, рости, кам ўқиганман, лекин сизни тушуниб турибман. Ҳозир сиз гапирганларнинг ҳаммасини мен ҳам бошдан кечирганман, бувим этагига боғлаб қўйганда. Албатта, мен сиз ҳикоя қилгандек равон гапиролмайман, ўқимаганманда,— деб уялиб илова қилди Настенька, у менинг шавқ билан ҳикоя қилишимга мафтун бўлиб, ҳурмат билан қулоқ солиб турганди,— лекин очиқ-ойдин гапирганингиздан хурсандман. Мен сизни билиб олдим. Биласизми, нима? Мен ҳам сизга ўз тарихимни ҳеч нарсани яширмай гапириб бераман, ўзингиз кейин маслаҳат берарсиз. Сиз ақлли одамсиз; маслаҳат бераман, деб сўз берасизми?

— Эҳ, Настенька,— дедим мен,— ҳеч қачон маслаҳатгўй бўлмаганман, айниқса оқил маслаҳатгўй эмасман, бирга бўладиган бўлсак, бир-биримизга маслаҳат бериб турсак, назаримда, оқилона иш қилган бўлардик. Лекин, менинг гўзал Настенькам, сизга маслаҳат нима керак? Ростини айтинг: ҳозир мен хурсанд, бахтиёр, дадил ва оқилман, гап ҳам қуйилиб келяпти.

— Йўқ, йўқ!— деб гапимни бўлди Настенька кулиб.— Менга оқилола маслаҳатгина эмас, самимий, дўстона маслаҳат керак, бир умр севиб юрган экансиз-ку ахир!

— Бўпти, Настенька, бўпти!— дедим мен ўзимда йўқ хурсанд бўлиб.— Борди-ю мен сизни йиғирма йилдан бери яхши кўриб юрган бўлсам ҳам, лекин ҳеч қачон ҳозиргичалик севмагандим!

— Қўлингизни беринг,— деди Настенька.

— Мана, қўлим,— дедим мен, унга қўлимни узатарканман.

— Шундай қилиб, менинг ҳам тарихимни эшитинг.

### НАСТЕНЬКАНИНГ ТАРИХИ

— Тарихимнинг ярмисини биласиз, яъни бувим борлигини айтгандим...

— Ишқилиб, тарихингизнинг қолган ярми ҳам шу ярмичалик қисқа бўлмасин-да...— деб кулдим, унинг гапини бўлиб.

— Жим қулоқ солинг, олдин келишиб олайлик: гапимни бўлманг, янглишиб қолама. Тек туриб типланг.

Қари бувим бор. Қичкина қизалоқлигимда унинг қўлида қолганман, онам билан отам ўлган. Бувим илгари бой бўлганга ўхшайди, яхши кунларини ҳозир кўп эслайди. У менга французчани ўргатди, кейинроқ ўқитувчи ҳам

ёллади. Ун бешга кирганимда (ҳозир ўн еттидаман) ўқишни тугатиб қўя қолдик. Ана ўша пайтларда бир шўхлик қилдим; нима қилганимни айтмайман; унча катта иш эмасди. Бир куни эрталаб бувим мени чақирди-да, мен кўрмай, нима ишлар қилиб юрганингни кўрмайман, деди-да, тўғнағич билан этагиниши этагига тўғнаб, то оғирроқ бўлмагунигча шу кўйи ўтираверамиз, деди. Қисқаси, дастлабки кунларда унинг қошидан жилишининг пложи ҳам бўлмади: ҳам ишла, ҳам ўқи, ҳам ўрғаи — ҳаммаси бувимнинг олдида. Бир куни айёрлик қилиб, ўрнимга Фёклани ўтқизиб қўйдим. Фёкла — хизматчи аёл, кар, Фёкла менинг ўрнимга ўтирди, шунда бувим креслода ухлаб қолганди. Мен яқинда турадиган бир дугопамникига жўнадим. Оқибати ёмон бўлди. Кетганимдан кейин бувим уйғоқибди, нимандир сўрабди. Фёкла бувим гавираётганини пайқабди-ю, нима деяётганини эшитмабди, ўйлаб-ўйлаб тўғнағични секунггина бўшатиб, нима қилишини билмай, қочиб қолибди...

Настенька гапини тўхтатиб, хахолаб кулиб юборди. Мен ҳам қўшилиб кулдим. Шунда у дарров жиддийлашди:

— Эшитинг, сиз бувимдан кулманг. Ўзимнинг кулгим келди, кулгили-да... Бувим шунақа бўлгандан кейин нима қиласан киши, лекин мен уни сал-пал яхши кўраман. Ўшанда роса гап эшитдим. Шундан кейин мени яна ёнига ўтқизди-да, кейин қимирлашининг ҳеч иложи бўлмади.

Эсимдан чиқибди, бизларнинг, яъни бувимнинг уйи бор-йўғи уч деразалик, ёғочдан қилинган, бувимнинг ўзи сингари жуда ҳам кўҳна, кичкинагина эди. Юқориси — болохона. Шу болохонага ижарага биров кўчиб келди...

— Илгари ҳам биров турган бўлса керак, — деб луқма ташладим мен.

— Албатта турганди, — деди Настенька, — жим туришда сизга қараганда тузукроқ эди. Ростини сал қимирлата оларди. У озгин, гунг, кўр, оқсоқ киши эди, унинг учун яшаши жуда қийин бўлиб қолиб, оламдан ўтди; шундан кейин ижарага турадиган биров керак бўлиб қолди бизларга, бусиз қийин эди: бувимнинг пенсионни билан ижара ҳақи — бизларнинг даромадимиз. Янги ижарачи, аксинга, ёш йиғит бўлиб, бу ерлик ҳам эмас, келгинди эди. У савдолашиб ўтирмади, бувим ҳам ижарага қўя қолди уни, кейин эса мендан: «Настенька, у ёш эмасми?» — деб сўраб қолди. Мен ёлғон гапиргим келмади: «Бувин, жуда ёш эмас, лекин кекса ҳам эмас», дедим, «Чиройлими ўзи?» — деб сўради яна.

Яна алдамадим. «Ҳа, бувим, анча чиройлигина киши!»— дедим. Бувим эса: «Э, ўйламабман-да, чакки бўлибди! Қулоғингда бўлсин, ҳадеб унинг кўзига кўрпнаверма. Замон ёмон! Ёлғиз, чиройлигина бўлса, чаккийкан. Илгариги замонлар бўлсаям майлииди!»— деди.

Бувим нуқул илгариги замонларни мақтагани-мақтаган! Илгарилари ёш бўлган, илгарилари қуёш ҳам иссиқроқ бўлган, қаймоқ ҳам у пайтларда бунчалик тез бузилиб қолмаган, ҳамма нарса яхшироқ бўлган! Жимгина ўтириб, ўйлайман: нега бувим менга ақл ўргатапти, ижарага тураётган кишининг ёшини, чиройини сўраб қолди? Сўраса сўрагандир-да, дедим, ишимни қилдим, пайпогимни тўқидим, кейин эсимдан чиқиб ҳам кетди.

Бир кун и эрталаб ўша йигит келиб, хонанинг деворини гул қоғоз билан қоплаб беришга ваъда қилгандинлар, деб қолди. Бувим: «Бор, Настенька, менинг ётоғимда чўт бор, олиб кел»,— деди. Сакраб турдим, этагим тўғнағич билан боғлангани эсимдан чиқибди, бувимнинг креслоси ағанаб кетишига сал қолди. Бегона кишининг олдида уялиб кетдим, у аҳволимни кўрган эди, хўрлигим келиб йиғлаб юбордим. Жудаям хўрлигим келди, бувим эса: «Нега турибсан?»— деб сўради. Баттарроқ йиғлагим келди... Ижарачи йигит қаради-да, уялганимни найқаб, шартта бурилди-ю, жўнаб қолди!

Ўшандан бери даҳлизда шитир этган товуш эшитилди дегунча ўзимни йўқотиб қўяман. Мана, ижарачимиз келаяпти, дейман-да, ҳар эҳтимолга қарши, тўғнағични секингина ечиб қўяман. Лекин у қорасини ҳам кўрсатмасди. Орадан икки ҳафта ўтди: ижарачи бир кун Фёклапи юбориб бувимдан сўраттирди: французча китоблари кўп эмиш, ҳаммаси яхши китоблар эмиш, ўқиса бўлармиш; бувим хоҳласа, зерикмаслик учун мен унга ўша китобларни ўқиб берсам бўлармиш. Бувим миннатдорчилик билдириб, рози бўлди. Фақат, яхши китоблармикин, ахлоқни бузадиганлардан эмасмикин, ёмон китоб бўлса, Настенька, сенга ўқиш мумкин эмас, бузоди сени, деб роса вайсади.

— Нега бузиларканман, нималарни ёзишган экап ўша китобларда ўзи?— дедим.

— Ҳа!— деди бувим.— Уларда йигитлар яхши қизларни йўлдан оздиришгани, мен сенга уйланаман, деб уларни ота-оналаридан олиб қочиб, кейин бахтсиз қилиб қўйганликлари, қизларнинг ниҳоятда мушкул аҳволда ҳалок бўлганликлари ёзилади. Мен бунақа китоблардан кўпини ўқиганман,— деди бувим,— яхши ёзишган, кечала-

ри ухлагинг келмай ўқийсан келчи. Сен, Настенька, қара, ўшанақаларни ўқиб ўтирма. Қара-чи, қанақа китобларни юборибди у?

— Вальтер Скоттнинг романлари экан, буви.

— Вальтер Скоттнинг романлари! Бирор найранги бўлмасин тагин! Қара-чи, орасига муҳаббат изҳор қилиб хат-пат қўйган бўлмасин, а?

— Йўқ, буви, ҳеч қанақа хат йўқ.

— Сен, муқовасининг орасига қара: бу қароқчилар баъзан муқова орасига тиқиб қўйишади!..

— Қарадим, буви, муқовасининг орасида ҳам йўқ.

— Яхшилаб қара!

Шундай қилиб, Вальтер Скоттни ўқишга киришдик, бир ой ичида унинг асарларининг деярли ярмини ўқиб улгурдик. Кейин у бошқа китоблар бериб юборди, Пушкинни ҳам ўқидик, ниҳоят мен китобсиз туролмайдиган бўлиб қолдим, Хитой шаҳзодасига тегинш тўғрисида хаёл суриб ўтирмайдиган бўлдим.

Бир гал ижарачи билан зинапояда учрашиб қолдим. Бувим бир иш билан юборган эди. У тўхтади, мен қизариб кетдим, у ҳам қизарди; лекин кулди, саломлашди, бувимнинг соғлигини суриштирди, кейин: «Китобларни ўқидингизми?»— деб сўради, «Ўқидим»,— дедим мен. — «Қайси китоб кўпроқ ёқди?»— деб сўради. «Ивангое билан Пушкин кўпроқ маъқул бўлди», деб жавоб қилдим мен. Бу гал гапимиз шу билан тугади.

Бир ҳафтадан кейин яна зинапояда у билан дуч келиб қолдик. Бу сафар бувим юбормагани, ўзимнинг бир ишим билан ҳовлига чиққандим. Соат иккидан ошган эди, ижарачи йигит шу пайтда уйга келаётган экан. «Салом!»— деди, мен ҳам унга «Салом!»— дедим.

— Кун бўйи бувингизнинг олдида ўтириб зерикмайсизми?— деб сўради. Нега буни сўраганини тушунолмадим, лекин қизариб кетдим, уялдим, яна хафа бўлиб кетдим, бу ҳақда бошқалар ҳам гапира бошлагандилар-да. Гапига жавоб қайтармай, кетмоқчи бўлдим, лекин журъат этолмадим.

— Қулоқ солинг! Яхшигина қиз экансиз!— деди.— Сиз билан бу тариқа гаплашаётганим учун кечиринг мени, лекин ишонинг, мен сизга бувингиздан кўпроқ яхшилик тилайман. Ҳеч қанақа, дугонангиз йўқми, меҳмон бўлиб борадиган?

Мен, ҳеч қанақа дугонам йўқ, битта бор эди, Машенька, у ҳам Псковга кетиб қолди, дедим.

— Мен билан тсатрга бормайсизми?— деди.



— Театрга? Бувимни нима қиламан?

— Нима қилардингиз, сездирмай секингина чиқиб кетсангиз бўлар...

— Йўқ, мен бувимни алдамайман, хайр-р!

— Хўп, хайр,— деди-ю, ортиқ чурқ этмади.

Фақат тушдан кейин бувимнинг олдига келди; ўтпреди, бувим билан анча суҳбатлашди, таниш-билишларингиз борми, меҳмонга бориб турасизми, деб сўради-да, тўсатдан: «Мен бугун операга ложага билет олгандим, «Севильялик-сартарош»ни кўрсатишади; танишларим билан бормоқчийдик, кейин улар боролмайдиган бўлишди, ортиқча билет бор»,— деб қолди.

— «Севильялик сартарош!»— деди бувим. Қадим пайтларда ҳам кўрсатишарди ўшани.

— Ҳа, ўша сартарош,— деди ижарага турувчи йигит менга қараб. Мен мақсадини тушундим, қизардим, юрагим дук-дук ура бошлади!

— Биламан,— деди бувим,— нега билмасаканман! Қадим пайтларда менинг ўзим уй театрида Розинни ўйнаганман.

— Бўлмаса бора қолинг, билет бекорга куйиб қоляпти,— деди у.

— Бўпти, борамиз, нега бормасаканмиз?— деди бувим. — Менинг Настенькам театрни ҳеч кўрмаган.

Э, худо, ана қувонч! Дарров кийиндик, йўлга отландик. Бувим кўр бўлса ҳамки, музика эшитгиси келди, бундан ташқари, ўзи яхши кампир: мени овунтирмоқчи бўлди, ўзимиз ҳеч қачон боролмасдик-да. «Севильялик сартарош»дан олган таассуротларим тўғрисида сизга гапириб ўтирмайман, ижарачи йигит ўша кеча мандан кўзини узмади ҳисоб. Мулойим гапирди, эртасига аллақаяёққа боришга таклиф қилди. Қувончим ичимга сиғмасди! Рухим кўтарилган, беҳад шод эдим. Саросимага тушгандим бир оз. «Севильялик сартарош» кечаси тушимга кириб чиқди.

Мен ўша кундан кейин уни хонамизга тез-тез кириб турар деб ўйлаган эдим, акси бўлди. Деярли кирмай қўйди. Ҳар ой бир марта киради-да, шунда ҳам фақат театрга таклиф қилади. Кейин яна икки марта театрга бирга бордик. Лекин мен бундан мамнун эмасдим. Назаримда бувимнинг олдида ўтираверганимга раҳми келганга ўхшарди, бор-йўғи шу. Борган сари юрагим бетоқатланди; ўтириб ўтиролмайман, ўқиб ўқий олмайман, ишлаб ишлаб олмайман, баъзан кулиб бувимнинг гашига тегаман, гоҳо йиғлагим келади. Хуллас, озиб кетдим, касал бўлиб ётиб қолишимга сал қолди. Опера мавсуми ўтиб кетди, у эса

энди мутлақо кирмай қўйди. Учрашгудек бўлсак, ўша зинапояда албатта, у таъзим қилиб саломлашади, жиддий гаплашгиси йўқдек, уйига кириб кетиб қолади, мен эса зинапоянинг ўртасида туриб қоламан, назаримда, гилосдек қизариб кетганга ўхшайман, у билан учрашганда ҳамма қоним юзимга югураётганга ўхшайди.

Ҳозир охирини гапираман. Роппа-роса бир йил муқаддам, май ойида ижарачи йигит хонамизга кириб, бу ерда ишини тугатганини, бир йилга яна Москвага кетиши зарурлигини айтди. Бу гапни эшитиб, ранг-рўйим сқариб кетди, стулга ўзимни ўликдек ташладим. Бувим ҳеч нарса сезмади, у эса бизларникидан кетишини эълон қилди-да, таъзим қилиб, жўнаб қолди.

Нима қилишим керак? Уйлаб-уйлаб хафа бўлиб юриб, бир қарорга келдим. Эртага у кетади. Кечаси бувим уйқуга кетгач хаёлимга келганини қилишга қарор бердим. Шундай қилдим ҳам. Кўйлақларимни, ички кийимларимни бўғча қилдим, қўлимга олиб, ўликманми, тирикманми — билмайман, болохонага чиқдим. Зинапоядан бир соат чиққан бўлсам керак. Эшикни очдим, менга қараб бақириб юборди. Арвоҳ деб ўйлади шекилли мени. Кейин зўрга турганимни фаҳмлаб, менга сув берди шга ишпилди. Юрагим қаттиқ урар, бошим оғрир, хаёлим жойида эмасди — жинишга ўхшардим. Сал ўзимга келиб, қўлимдаги бўғчамни унинг тўшагига қўйдим, ўзим ҳам беҳол ўтирдим. Юзимни қўлим билан бекитиб олиб, йиғлаб юбордим — ўнкам тўлиб турган эди. У ҳаммасига тушунди, қаршимда туриб, хафа бўлиб, менга тикқолди, унинг аҳволига қараб ўзимнинг ҳам раҳмим келди.

— Менга қаранг,—деб гап бошлади у,— эшитинг, Настенька, иложим йўқ: мен камбағал одамман, турадиган бошпанамиз йўқ; агар сизга уйлашсам, қандай қилиб тирикчилик қиламиз?

Биз узоқ гаплашдик, хуллас, сал шанитимдан қайтдим, бари бир бувим билан бирга яшай олмаслигимни, қочиб кетишим муқаррарлигини, этагимдан тўғнағич билан тўғнаб ўтиришини ёмон кўришимни айтдим, агар у истаса, Москвага бирга кетишга тайёрлигимни, усиз яшай олмаслигимни айтдим. Уят, муҳаббат, гурур — ҳаммаси қўшилиб, бошимни гапгагиб қўйганди. Ҳушимдан кетиб, тўшакка йиқилай-йиқилай деб тургандим. Унинг рад этишидан жуда қўрқаётган эдим!

У бир неча дақиқа жим турди, кейин жойидап туриб, меннинг олдимга келди-да, қўлимдан тутди.

— Қулоқ солинг, азиз, севимли Настенькам!— дея гап

бошлади у ҳам кўзи ёшланиб.— Қулоқ солинг, олт ичаман, агар бирор вақт уйланадиган бўлсам, менинг бахтим фақат сиз бўласиз: ишонинг, бахтим фақат сиз бўлишингиз мумкин. Қулоқ солинг: мен Москвага кетаман, у ерда роса бир йил бўламан. Ишимни тугатиш умидидаман. Қайтсам, агар мендан воз кечиб, бошқа бировни севиб қолмасангиз, биз бахтли бўламиз. Шунга олт ичаман. Лекин ҳозир турмуш қуришимиз учун илож йўқ, ҳеч имкониятим йўқ. Такрор айтаман, бир йилдан кейин ҳам балки имконим бўлмаса, бирор вақт албатта бўлади; албатта, агар сиз бошқа бировни мендан афзалроқ кўрмасангиз, чунки мен ваъда билангина сизни ўзимга боғлаб қололмайман, бу — қўлимдан келмайди.

У менга шундай деди-ю, эртасига жўнаб кетди. Бувимга бу ҳақда ҳеч нарса гапирмаслик тўғрисида шартлашгандик. У шунини хоҳлаганди. Мана, менинг тарихим тугади ҳисоб. Бир йил ўтди. У келган, келганига уч кун бўлди-ю, лекин... лекин...

— Хўш?— дедим мен, охири зима бўлганини билмиш иштиёқда тоқатсизлик билан.

— Лекин ҳалигача ҳеч нарса демаяпти,— деди Настенька, зўрға ўзини тутиб. — Кўринмай юрибди!

Настенька бир оз жим қолиб, бошини эгди, бирдан бошини қўллари билан ушлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг йиғисидан юрагим қинидан чиқайди.

Мен воқеанинг бунақа ечимини кутмагандим.

— Настенька,— дедим мен оҳисталик билан, уни юпатишга уришиб.— Настенька! Худо ҳақи, йиғламанг! Ҳали қаёқдан биласиз, балки келмагандир...

— Шу ерда, шу ерда у!— деди Настенька.— Шу ерда, биламан. Шартлашган эдик ўшанда, ўша кечаси, кетмиш арафасида; орамизда ҳозир сизга айтган гапларим бўлиб ўтгач, шартлашиб олдик-да, кейин сайр этгани чиқдик, шу соҳил бўйига келдик, кечаси соат ўн эди; биз мана шу скамейкада ўтирдик; энди мен йиғламасдим, унинг гапларини ҳузур қилиб тингладим... У келиши билан бизларникига қиражагани, агар мен ундан юз ўгирмасам, икковлашиб бор гапни бувимга айтишга келишиб олдик. Мана ҳозир келган, келганини биламан, лекин у қорасини ҳам кўрсатмаяпти!

Настенька йиғига зўр берди яна.

— Ё худо! Бу ишда ёрдам беришнинг иложини йўқмикин?— дедим мен, скамейкадан сакраб туриб, алам билан. — Айтияг-чи, Настенька, мен унинг олдига борсам бўладими?..

— Билмасам,— деди у бошини кўтариб.

— Йўқ, яхшимас, йўқ! — дедим мен шошиб.— Биласизми, хат ёзинг.

— Йўқ, бу мумкинмас, мумкинмас!— деди Настенька кескин, бошини ҳам қилгапича менга қарамай.

— Нега мумкин эмас экан, нега энди?— дедим мен, ўз фикримни маъқуллаб.— Лекин, биласизми, Настенька, қанақа хат? Хатдан хатнинг фарқи бор... Эҳ, Настенька, ҳа, албатта хат ёзиш керак! Ишонинг менга, ҳа ишонаверинг! Мен сизга ёмон маслаҳат бермайман. Хат ёзиш керак. Биринчи қадамни-ку қўйибсиз, нега энди...

— Мумкинмас, мумкинмас! Мен унга ялинган бўламан...

— Эҳ, азизим, Настенька!— унинг гапини бўлдим мен, кулгимни яширолмай.— Ҳа, ҳа, сиз ҳақсиз, чунки унинг ўзи ваъда берган. Унинг одобли йигитлиги сезилиб турибди, яхши иш қилган,— дедим мен фикримнинг мантиқан тўғривлигидан тобора кўпроқ қувониб,— фаросат билан иш қилган экан. Ваъда берган. Агар уйланса, сиздан бошқа ҳеч кимга уйланмаслигини айтибди; ундан воз кечишингиз мумкинлигини айтиб, имкон ҳам берибди, истасангиз, ҳатто ҳозир ҳам ундан юз ўгиришингиз мумкин... Истаганингизни қилишингиз мумкин, масалан, берган ваъдасини унга эслатишингиз мумкин-ку...

— Хўш, қани, сиз нима деб хат ёзган бўлардингиз?

— Нима?

— Қай мазмунда хат ёзардингиз дейман?

— Мен, масалан, шундай деб ёзардим: «Тақсир...»

— Шу, албатта, тақсир дейиш керакмикин?

— Албатта! Нега керак эмас экан? Менимча...

— Бўпти! Хўш, яна?

— «Тақсир!»

«Кечирасиз, мен...» Умуман, йўқ, кечирим сўраб ўтиришининг кераги йўқ! Далилнинг ўзи сизни оқлайди, оддий қилиб ёзаверинг:

«Хат ёзишга ошиқдим. Сабрсизлигимни кечирарсиз; лекин мен шу ўтган йил бўйи умид иштиёқида бахтиёр бўлдим; энди эса сабрим тугаб, бир кун ҳам шубҳа билан яшашга бардош беролмаганим учун айбдорманми? Мана келибсиз ҳам, балки ваъдангиздан воз кечгандирсиз. Агар шундай бўлса, менинг зорланмаслигимни ва сизни айблаб ҳам ўтирмаслигимни ушбу мактуб маълум қилар. Сизнинг қалбингизга мен фармойиш беролмайманки, бунинг учун сизни айблаб ўтирмайман; қисматимдан кўраман!»

Сиз олижаноб кишисиз, сабрсиз сатрларимдан кулманг, ранжиманг ҳам. Бу сатрларни бечора ёлғиз бир қиз ёзаётганини, унинг ўргатадиган, маслаҳат берадиган одами йўқлигини, ўз қалбига ўзи ҳеч қачон фармойиш беролмаганини эсингизда тутинг. Юрагимда бир оз бўлса ҳамки, шубҳа булути пайдо бўлди, бунинг учун мени кечиринг. Сизни беҳад севган ва ҳамон севаётган муштипар бир қизни хаёлан ранжитишни ҳам ўзингизга эл билмассиз».

— Жуда соз! Худди ўйлаганимдек!— қичқриб юбораёзди Настенька, қувончи ичига сиғмай.— Сиз мени азобдан қутқардингиз, сизни худо етказган экан менга! Раҳмат, ташаккур сизга!

— Нимага ташаккур билдирыяпсиз. Худо етказгани учунми?— дедим қувонч билан ёришган чехрасига ҳаяжонланиб тикиларканман.

— Ҳа, ҳеч бўлмаганда шунинг учун.

— Эҳ, Настенька! Баъзиларга биз билан яшаб юргани учун ҳам ташаккур айтамыз-ку. Мен учраб қолганингиз учун, бир умр сизни эслаб юришим учун сизга миннатдорчилик билдираман!

— Қўйинг, етар, бас! Энди биласизми, нима? Эпитинг: ўшандаги шартимизга кўра, келиши билан танишларимиздан бирортасиникида хат қолдирмоқчи бўлганди. Танишларимиз — қўшниларимиз, содда, яхши одамлар, бу ишни улар билмайди: агар хат ёзишнинг иложи бўлмаса, келган куни соат ўнда шу ерда учрашадиган бўлгандик, бу маъқулроқ-да, бировникида қолдириладиган хатда фикрни очиқ ёзиб бўлмайди. Шу ерда учрашмоқчийдик. Келганини биламан: лекин мана учинчи кун, на хат бор, на ўзида дарак. Эрталаб бувимнинг олдида чиз олмайман. Мен сизга айтган ўша кишиларга хатни бериб қўйсангиз: бериб қўйишади унга. Агар жавоби бўлса, кечқурун соат ўнда ўзингиз олиб келинг.

— Хат, хат дейсиз! Олдин ёзиш керак хатни! Бу ишлар эртадан кейин бўлади.

— Хат...— деди Настенька, сал саросималаниб.— хат... лекин...

Лекин гапини тугатмади. Юзини мендан ўгирди-да, лолақизғалдоқдек қизариб кетди, қўққисдан қўлимга хат тутқизганини пайқадим, хат аллақачон ёзилган, елимлаб ҳам қўйилган экан. Қандайдир ширин хаёл бошимни чулғади.

— R, o-Ro, s, i — si, n, a-na,— деб бошладим мен.

— Rosina!— деб қуйладик иккаламиз ҳам жўр бўлиб,

завқлашиб кетганимдан сал бағримга босдим уни, у эса қизариб, қора киприкларида ёшни гавҳар доналаридай йилтиллашиб кулди.

— Бўлди, бўлди! Хайр энди!— деди у шошиб.— Мана сизга хат, мана бу сиз олиб борадиган жойнинг адреси. Хайр! Кўришгунча! Эртагача!

Настенька йккала қўлимни сиқиб, бош ирғади, отилган ёй ўқи сингари бир зумда тор кўчада ғойиб бўлди. Мен уни кўзларим билан кузатганча жойимда узоқ туриб қолдим.

«Эртагача! Эртагача!»— дегани у кўздан ғойиб бўлганда ҳам қулогим остида ҳамон жарапглари.

### УЧИНЧИ ТУН

Бугун кун менинг келажаким — кексалгим сингари қоронгу, рутубатли, нурсиз бўлди. Бошим ғалати фикрлар, ғуссали туйғулар, аниқлаб олишим қийин бўлган саволлар билан тўлган, уларни ҳал қилишга куч ҳам, истак ҳам йўқ эди менда. Буларнинг ҳаммасини мен ҳал қила олармидим!

Бугун учрашмаймиз. Кеча, хайрлашганимизда осмонни булут тўса бошлади, туман ҳосил бўлаверди. Эртага ҳаво ёмон бўлади дегандим. Настенька ҳеч нарса дегиси келмади, ўзинга зид гапирини истамади шекилли; унинг назарида бугун нурли, ёруғ бўлиши керак эди, унинг бахтини бирор булут хира қилолмасди.

— Ёмғир ёғса, кўришолмаймиз!— деди у ниҳоят.— Мен келмайман.

Мен Настенька бугунги ёмғирга парво қилмаса керак, деб ўйлагандим, лекин у келмади.

Кеча учинчи учрашувимиз, учинчи ойдир тушимиз бўлди...

Қувонч билан бахт гўзал қилади кишини! Юрак муҳаббат билан тўлиб-тошиб тепади! Қалбингни бошқа бир қалб билан пайвандлаш иштиёқидасан, ҳамма шод бўлишини хоҳлайсан, ҳамма кулишини истайсан. Қанчалик завқли бу кулги! Кеча Настеньканинг гапларида менга нисбатан қанчадан-қанча меҳр, қанчадан-қанча меҳрибонлик бор эди... Кўнглимни овлади, менга эркалик қилди, қалбимни руҳлантирди, тетиклантирди! О, бахт бахш этган поз-ишваларни қара! Мен эса... Мен буларни рост деб ҳисоблаб, лақиллаб ўтирибман; ўйлабманки, Настенька мени...

Э худо, наҳотки шундай деб ўйлагап бўлсам? Ҳам-масига биров эгалик қилибди-ю, менга ҳеч нарса йўғу наҳотки мен шунчалик кўр бўлиб қолган бўлсам? Унинг меҳри, менга қилган ғамхўрликлари, муҳаббати... ҳа, менга муҳаббати ҳам бошқа биров билан висол пштиёқи-да туғилган экан... Кутгани келмаганда, кутавериб хунибийрон бўлганимизда у хўмрайиб олди, қўрқди, ваҳм босди уни. Ҳаракатлари, гап-сўзлари энди илгаригича-лик енгил, ўйноқи, қувноқ эмасди. Шуниси қизиқ, менга эътибори икки ҳисса ошди, умиди агар амалга ошмай қолса, чўчишларини менга раво кўраётгандек ҳаракат қилди. Менинг Настенькам шунақаям қўрқиб кетдики, ниҳоят мен уни яхши кўришимни фаҳмлади, менинг шўрлик муҳаббатимга раҳми келди чоғи. Ўзимиз ҳам бахтсиз бўлганда ўзгаларнинг бахтсизлигини кузлироқ ҳис этамиз; туйғу синмайди, андармон қилинади...

Мен қалбим тўлиб унинг олдига келдим, учрашувга зўғга эришдим. Ўшанда ҳозирги туйғуларимни тасаввур қялолмагандим, ишнинг кўнгилдагидек якуплашмаслигини билолмагандим. Унинг қувончи беҳад эди, далда кутарди мендан. Йигит — унинг далдаси бўлди. Йигит келиши, Настеньканинг умидига далда бўлиб келиши керак эди. Настенька мендан бир соат олди келди. Олдинига ҳар нарсага қаҳ-қаҳ уриб кулди, менинг ҳар бир сўзимдан завқланди. Мен гап бошлагандим, жим қолди.

— Биласизми, шунчалик шодлигимнинг бонси нима?— деди у.— Сизга хурсанд тикилаётганимнинг, ҳозир сизни шунчалик севаётганимнинг бонси нима?

— Хўш?— сўрадим мен, юрагим орзиқиб.

— Сиз мени яхши кўриб қолмаганингиз учун сизни севапман. Сизнинг ўрнингизда бошқа биров бўлганда потинчланган, шилқимлик қилган, қизишган, оғир дардга чалинган бўларди, сиз эса жудаям мулойим, яхши-сиз!

У шундай деб қўлимни шунчалик қаттиқ сиқдики, чинқириб юборишимга сал қолди. Настенька кулиб юборди.

— Худойим! Ажойиб дўстсиз!— деди у салдан кейин жиддий қиёфада. — Худонинг ўзи сизни йўлиқтирди менга! Сиз бўлмаганингизда ҳолим нима кечарди? Кўнглингизда заррача ғараз йўқ-а! Мени самимий яхши кўрасиз! Мен эрга тегсам, жуда ҳам яқин дўст бўламиз, ака-сингиллардан ҳам иноқроқ бўламиз. Мен сизни ҳам уни севганчалик яхши кўраман...

Жуда хафа бўлиб кетдим шунда: лекин юрагимда кулгига ўхшаш алланима пайдо бўлди.

— Ваҳима босяпти сизни,— дедим мен,— қўрқяпсиз; келмайди деб чўчияпсиз.

— Ғалатисиз!— деди у.— Бахтсизроқ бўлганимда, гумон тўла бу гапларингиздан, таъналарингиздан йиғлаган бўлардим. Бу гапларингиз кишини ўйлатадиган, лекин мен кейинроқ ўйламай, ҳозир иқрорманки, гапингиз умуман тўғри. Ҳа! Ҳозир кўнглим жойида эмас; орзиқиб кутяпман, ҳар нарсани енгил-елпи ўйлаяпман. Ҳа, келинг, туйғулар тўғрисида ҳозир гапирмайлик...

Шу пайт бировнинг оёқ товуши қулоққа чалинди, қоронғида бир йўловчи кўринди, у тўғри бизга томон келарди. Иккаламиз ҳам титрардик; Настенька қичқириб юбораёзди. Мен унинг қўлини қўйиб юбориб, кетмоқчи бўлдим. Лекин алданибмиз: у эмас экан.

— Нега қўрқдингиз? Нега қўлимни қўйиб юбордингиз?— деди Настенька қўлларини яна менга бериб.— Нима қипти? Уни иккаламиз кутиб оламиз. Мен сиз билан бир-биримизни шунчалик яхши кўришимизни у ҳам кўрсин дейман.

— Бир-биримизни қанчалик яхши кўрамиз-а!— дедим мен. «Эҳ, Настенька, Настенька!— ўйладим мен.— Кўп маъно бор бу гапингда! Бунақа муҳаббатдан гоҳо юрак музлайди, таъбинг хира бўлиб кетади. Сенинг қўлларинг совуқ, меники эса оловдек иссиқ. Шунчалик кўрсанки, Настенька!.. Эҳ, бахтиёр киши айрим дақиқаларда кўзингга қанчалик ёмон кўриниб кетади! Лекин мен сендан аччиқлана олмадим!..»

Ниҳоят юрагим тўлиб келди.

— Эшитинг, Настенька!— деб қичқирдим.— Биласизми кун бўйи нима бўлди?

— Хўш, нима бўлди? Гапирсангиз-чи тезроқ! Нега ҳалигача гапирмай турдингиз?

— Биринчидан, Настенька, топширигингизни бажаргач, хатни ўна яхши одамларингизга элтиб бергач, кейин... кейин уйга қайтиб, ётдим.

— Фақат шуми?— деб гапимни бўлди у, кулиб.

— Ҳа, деярли фақат шу,— дедим юрагим сиқилиб, кўзларимда аҳмоқона кўз ёшлари тизила бошлади.— Учрашувимиздан бир соат олдин уйғонгандим, шундай бўлса ҳам худди ухламагандекман. Ўзимга нима бўлганини билмайман. Мен шуларни сизга айтиш учун келдим, вақт мен учун тўхтаб қолгандек, бир ҳис, бир туйғу шу пайдан бошлаб менда мангу қолмоғи керакдек, худди бир



минут мангуликка қолиши керакдек, мен учун бир умрга қолиши лозимдек. Уйқудан турганимда кўпдан менга таниш, илгари қаердадир мен эшитган, унутилган, ёқимли бир куй оҳанги эсимга тушгандек бўлди. Бир умру қалбимдан жой излагандек туюлди, мана энди...

— Эҳ, худо-ей, худо-ей,— гапимни бўлди Настенька,— нималар деяпсиз? Бирорта ҳам сўзингизга тушунолмаяпман.

— Эҳ, Настенька! Шу ғалати таассуротимни сизга англамоқчийдим...— деб гап бошладим мен, маънос товуш билан, бу товушда олисдаги умид парчалари яширинганди.

— Қўйинг, бас қилинг, қўйинг!— деди у, гапимнинг маъзига тушунди, маккора!

Бирдан одатдан ташқари сергап, қувноқ, шўх бўлиб қолди. Қўлтиғимдан олди, кулди, менинг ҳам кулишимни истади, менинг паришон сўзларим унда шўх қулгу ҳосил қилди. Менинг жаҳлим чиқа бошлади, у эса бирдан воз-ишва қилишга киришди.

— Эшитинг,— дея гап бошлади у,— мени яхши кўрмаганингиз менга бир оз алам қилади. Одамни қанақалигини билиш қийин экан-да! Ҳар ҳолда, матонатли жанобим, менинг оддийгина қизлигимни мақтамай иложингиз йўқ. Ҳар қандай бемаъни гапларни ҳам гапиравераман, гапиравераман сизга.

— Қулоқ солинг! Соат ўн бир бўлди шекилли?— дедим олисдаги шаҳар минорасидан қўнғироқнинг бир текисдаги товуши эшитила бошлаганда. Настенька жим қолди, кулгисини тўхтатиб, урилаётган зангни санай бошлади.

— Ҳа, ўн бир бўлибди,— деди у ниҳоят маънос, хомуш тортиб.

Соатни санашга мажбур қилиб, уни қўрқитганим, жаҳлим чиққани учун ўзимни-ўзим койидим. Бу ишимдан хафа бўлдим, гуноҳимни нима билан ювсамикин деб ўйладим. Настенькани юпатишга киришдим, унинг келолмаслиги сабабларини гапира бошладим, ҳар хил сабаб, баҳоналар қидирдим. Шу дамда ҳеч кимпи Настенькачалик осонгина алдаб бўлмасди, бунақа пайтларда ҳамма юпантирадиган сўзларини қулоқ бериб тинглайди, салгина нарсани сабаб қилиб кўрсатсанг ҳам, юпангандек бўлади, тинчланади.

— Ҳа, қизиқ,— деб гап бошладим, тобора гапга берилиб, қизишиб, кўрсатган сабабимни унга яхшироқ тушуштиришга интилиб,— келолмади-да: сиз Настенька,

мени ҳам аврадингиз, вақтниг ҳисобини йўқотиб қўйибман... Ўзингиз ўйлаб кўринг: хатни эңдигина олган бўлиши мумкин; айтайлик, келолмади, айтайлик, у хатга жавоб ёзади, хат, ахир, фақат эртага етиб келиши мумкин. Эртага бораман, хабар бераман сизга. Минг хил эҳтимол бор: хат борганда у уйда бўлмаслиги мумкин, хатни ҳозир, шу тобда ўқиётгандир, балки ҳали ўқимагандир? Ҳар хил воқеа бўлиши мумкин-ку.

— Рост, рост,— деди Настенька,— ўйламабман; албатта ҳар хил воқеа бўлиши мумкин,— деди муомалага кўниб, лекин гапида бошқа мудлаонинг оҳанги сезилди.— Биласизми нима қиласиз,— деди у,— эртага иложи борича эртароқ боринг, бирор хабар топсангиз, менга етказарсиз. Қаерда туришимни биласиз-ку, а? Яна менга ўз адресини тушунтира келди. Кейин мулоим, жуда юмшоққина бўлиб қолди... Гапларимга диққат билан қулоқ берди; лекин мен унга бир савол билан мурожаат қилганимда у жим қолди, уялиб мендап бошини бурди. Мен унинг кўзларига тикилдим: қарасам йиғлаяпти.

— Ия, бу нимаси? Йиғлайвераркан-да! Боламисиз? Қўйинг-э!

Настенька зўрға жилмайди, тинчланган бўлди, лекин няғи, кўкраги ҳамон титрарди.

— Мен сизнинг тўғрингизда ўйлаяпман,— деди у,— бир зумлик сукунатдан кейин,— менга жудаям меҳрибонсиз, топи бўлганимда ҳам буни англаган бўлардим... Биласизми, нималар келди хаёлимга? Иккалангизни таққослаб кўрдим. Нега у сиз эмас? Нега у сизга ўхшаганмас? Гарчи уни сизга қараганда кўпроқ яхши кўрсам ҳамки, у сизчалик яхши эмас.

Мен жим туравердим. У эса менинг бирор нарса дейишимни кутаётганди.

— Албатта, мен, балки, уни яхши тушунмаётгандирман, яхши билмасман. Биласизми, мен ҳаммавақт ундап кўрққанман; у ҳамиша жиддий, ҳамиша мағрур. Албатта, биламан, унинг қарани шунақа; лекин юрагида меҳри меникидан кўпроқ... Мен бўгча билан унинг олдига борганимда, ёдингиздами, менга қандай қарагани ҳеч эсимдан чиқмайди. Мен уни барибир ҳурмат қиламан, бу — биз тенг эмасмиз, деган гаг-да.

— Йўқ, Настенька, бунақа эмас,— дедим мен,— бу демак, ҳаммадан уни кўпроқ севадиз, уни ўзингиздан ҳам ортиқроқ севадиз.

— Ҳа, майли, шундай бўлса бўла қолсин,— деди соддадил Настенька,— биласизми, нима хаёлимга келди ҳо-

зир? Лекин ҳозир мен унинг тўғрисида гапирмайман, умуман гапираман: бу фикр аллақачон хаёлимга келганди. Эшитинг, биз нега ака-сингиллардек эмасмиз? Нега энг яхши киши юрагида нималарнидир бошқадан сир тутади ва унга юрагидагини айтмайди. Айтайлик мана шу пайтда юрагидагини гапира қолса, нима қиларкин? Айниқса, гапи беҳуда кетмаслигини сезиб турганда! Ҳамма ҳам ўзини аслидан кўра сал қаҳрлироқ деб билади, гўё туйғусини ошкор этиб қўйса ҳақоратланишдан чўчиётгандек...

— Эҳ, Настенька, тўғри гапингиз: бунинг кўп сабаблари бор-да,— деб Настеньканинг гапини бўлдим, ўз туйғуларимга ўзим ҳар қачонгидан кўпроқ эрк беролмай турган бир пайтда.

— Йўқ, йўқ!— деди у куюниб.— Мана сиз, масала, бошқалардек, эмассиз! Мен, рости, ҳис қилаётганларимни сизга гапириб беришга қийналаман. Мана, масала, сиз... ҳеч бўлмаса ҳозир.. сиз мен учун фидойилик қиляпсиз,— деди Настенька уялиб, мепга кўз қириви ташлаб.— Бу гапим учун кечиринг: мен оддий бир қизман-да: дунёда ҳали ҳеч парса кўрмаганман, рости, баъзан юрагимдагини гапиролмай қоламан,— у қандайдир бир туйғу таъсирида қалтираётган овозини сал баладлатди, майжбуран жилмайди,— мен миннатдорлигимни сизга айтмоқчийдим, холос, ҳаммасини сезиб турибман... Бу яхшичилигингиз учун худ э бахт берсин сизга! Ўз хаёлпарастлигингиз тўғрисида менга гапирганларингизнинг ўзингизга алоқаси йўқ, демоқчийдим. Сиз тузалисиз, рост, ҳозир ўзингизни менга тавсифлаб берган пайтларингизга ўхшамайсиз, сиз бутунлай бошқа одамсиз ҳозир. Агар вақти-соати келиб бирор қизни севиб қолгудек бўлсангиз ўша билан бахтли бўлинг! Мен унга ҳеч нарса тиламайман, унинг сиз билан бахтли бўлишига ишонаман. Мен аёл кишиман, биланман, бу гапимга ишонаверинг.

Настенька бир зум жим қолди ва қўлларимни қаттиқроқ сиқди. Ҳаяжондан мен ҳам гапиролмасдим. Орадан бир неча минут ўтди.

— Ҳа, бугун келмайдиганга ўхшайди!— деди у ниҳоят бошини кўтариб.— Кеч бўлиб қолди!..

— Эртага келади,— дедим мен, ишончли ва қатъий овоз билан.

— Ҳа,— деди у хурсанд бўлиб.— Ўзим ҳам сезиб турибман, эртага келади энди. Агар ёмғир ёгса, мен келолмаслигим мумкин. Лекин эртадан кейин келаман, албат-

та, келаман, нима бўлса ҳам; шу ерда бўлинг: мен сизни кўришим керак, сизга ҳаммасини гапириб бераман.

Биз хайрлашдик, хайрлашарканмиз, менга қўлини бериб, жиддий тикилиб деди:

— Энди ҳаммавақт бирга бўламиз-а, шундайми?

Эҳ, Настенька, Настенька, ҳозир қанчалик ёлғизлигимни билсанг эди!

Соат тўққизга занг урди, уйда ёлғиз ўтиришга сабрим чидамай, кийиндим, ҳаво рутубатли бўлишига қарамай, кўчага чиқдим. Ўша жойга бордим, скамейкамизда ўтирдим. Мен уларнинг кўчасига ҳам бордим, лекин ўзимдан-ўзим уялиб кетдим, уйларига икки қадам қолганда, деразаларига ҳам қарамай, орқамга қайтдим. Уйга жуда хафа қайтдим, ҳеч қачон бунчалик хафа бўлмагандим. Намгарчилик, зериктирадиган тун эди! Агар ёмгир ёғиб турмаганда тун бўйи юриб чиққан бўлардим.

Лекин эртагача, фақат эртагача! Эртага Настенька келади, менга ҳаммасини гапириб беради.

Бироқ бугун ҳам хат йўқ ундан. Дарвоқе, шундай бўлиши ҳам керак эди. Улар топишган бир-бировлари билан.

## ТҲРТИНЧИ ТУН

Ё худо, шунақа бўлди-я! Оқибатини қаранг-а!

Соат тўққизда етиб келдим, Настенька аллақачон келиб турган экан. Мен узоқдан пайқадим уни; у биринчи марта кўрганимдек қирғоқдаги панжарага суяниб турарди, менинг келганимни пайқамади ҳам.

— Настенька!— деб чақирдим уни, ҳаяжонимни зўрға босиб. У менга томон элчил ўғирилди.

— Хўш!— деди у.— Хўш, тезроқ гапирсангиз-чи!

Мен ҳайрат билан тикилдим унга.

— Қани хат? Олиб келдингизми?— сўради у панжарани ушлаб.

— Йўқ, хат йўқ,— дедим ниҳоят,— келмадимиз ўзи ҳалиям?

Настеньканинг ралги оқариб кетди, менга узоқ бақрайиб қолди. Мен унинг сўнгги умидини чилпарчин қилгандим.

— Келмаса келмас!— деди у ниҳоят титроқ овозда.— Келмай қўя қолсин, мени шунчалик куйдирди!

Бир зум ерга қараб турди, кейин менга боқмоқчи бўлди, лекин қарай олмади. Бир неча минут ҳаяжонини бо-

сипи учуи жим турди, сўнг кескип бурилди-да, панжарага тирсагини тиради, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Бас, бас,— дедим унга қараб, лекни бошқа ҳеч нарса дея олмадим, нима ҳам дердим?

— Юпатманг менч,— деди у йўғлаб,— у ҳақда гапирманг менга, келади деманг, у менга раҳмсизлик қилди, шафқатсизларча ташлаб кетди, нима ёмонлик қилган эдим мен унга? Хатимда, ўша бадбахт хатимда бирор ёмон гап бормиди?..

Хўнграб овози бўғилди: унга қараб юрагим эзилиб кетди.

— Одам ҳам шунчалик бераҳм бўладими!— дея гап бошлади у яна.— Бир эплик хатига арзитмади-я, бир мисра хатига-я! Мендан безорлигини айтса кошқийди! Наҳотки уч кундан бери бир эплик хат ёзгиси келмаса-я! Уни яхши кўришдан бошқа айби бўлмаган бечора бир қизни азобга ташлаб қўйиш жуда осон экан унга! Шу уч кун ичида озмунча азоб чекдимми! Худо-ей, эй худо! Биричи марта унинг олдига ўзим бориб, ўзимни-ўзим ерга урдим, қошида туриб йўғладим, ундан муҳаббат кутдим... Шундан кейин!.. Эшитинг,— деди у, менга муурожаат қилиб, қоп-қора кўзлари чақнаб,— бўлмайди! Бунақа бўлмаслиги керак; ҳаётда бундай бўлмаслиги керак! Ё сиз, ё мен алдандим; ё хатни олмаганмикин-а? Балки ҳеч нарсадан ҳали хабари йўқдир? Одам боласи унинг бу бепарволигичалик қўпол ваҳшийлик қилмас, ўзингиз айтинг, тушунтиринг менга, шунчалик ҳам бўладими киши! Бир оғиз гапига арзитмаса-я! Энг бемаъни одамга ҳам шунчалик муомала қилишмас. Ё бирор гап эшитганмикин, биров унга менинг тўғримда бирор нарса деганмикин ё?— деди у менга саволомуз тикилиб. Сиз, сиз нима дейсиз?

— Гапимга қулоқ солинг, Настенька, эртага сизнинг номингиздан унинг олдига борамаң.

— Хўш!

— Ҳаммасини сўрайман, ҳаммасини гапириб бераман унга.

— Хўш, хўш!

— Хат ёзинг, йўқ деманг, Настенька, йўқ деманг! Мен уни сизни ҳурмат қилишга мажбур қиламан, акс ҳолда...

— Йўқ, дўстгинам, йўқ,— гапни бўлди у,— бас! Бир оғиз ҳам гапим йўқ энди унга, бир сатр ҳам хат ёзиб ўтирмайман, етар энди! Энди тапимаганим, севмаганим бўлсин уни, у-ну-та-ман уни...

Гапини тугатолмади: ўпкаси тўлиб кетди.

— Тинчланинг, тинчланинг! Ўтиринг, Настенька,— дедим, туни скамейкага ўтиргизиб.

— Тинчланганман. Бас! Ўзим шундай... кўз ёшларим қуриydi! Нима деб ўйлаяпсиз, тинчланмай ўзимни ўлдирармидим, гарқ қилармидим ўзимни?..

Юрагим тўлганди: ичимда гап қайнар, лекин гапиролмасдим.

— Менга қараг, — деди у, қўлимдап ушлаб, — айтинг-чи, сиз бунақа иш қилмасдингиз-а? Қошингизга ўз оёғи билан келган бир қизни ташлаб кетмасдингиз, сиз унинг олдида қалби заифлигини ифодалаб, масхара қилиб, кулмасдингиз. Сиз уни асраган бўлардингиз. Ёлғизлигини тушунардингиз, сизга меҳр қўйишдан ўзини тилмагаплигини англardingиз, хуллас, сизни яхши кўриб гуноҳ қилмаганини билардингиз... ахир, ёмонликми бу!.. Э, худо, худо!..

— Настенька! — дедим мен, ниҳоят, ўз ҳаяжонимни босолмай. — Настенька! Мени қийнаяпсиз! Юракларимни эзиб юбордингиз, бунақада адо қиласиз, Настенька! Гапирмасам бўлмайди! Юрагимдагиларни айтишим керак сизга! Мен...

Скамейкадан турдим. У менинг қўлимдан тутди ва хайрон бўлиб қаради.

— Нима бўлди сизга? — сўради ниҳоят.

— Қулоқ солинг гапимга! — дедим қатъий тарзда. — Гапимга қулоқ солинг, Настенька! Сизга ҳозир гапирмоқчи бўлган гапларим бўлмагур, ҳеч қачон амалга олмайдиган гаплар! Ҳеч қачон рўёбга чиқмаслигини билман, лекин гапирмай иложим йўқ. Сизни ҳозир қийноққа солган ишқ помидан қасам ичамапки, кечиринг мени!..

— Хўш, нима, нима? — деди у йиғисини тўхтатиб, менга диққат билан тикилarkan, синчков кўзлари таажжуб билан чақнади. — Нима бўлди сизга?

— Амалга ошмаса ҳам айтаман, Настенька, мен сизни яхши кўраман! Билиб қўйинг! Тушунарлидир! — дедим қўл силтаб. — Ҳозир кўрасиз, ҳали бурро гапирганингиздек гашира олармикинсиз энди, гапимни илгаригидек тинглармикинсиз?..

— Нима қинти, нима бўпти? — дея гапимни бўлди Настенька. — Нима бўларди? Масала, мени яхши кўришингизни аллақачонлар билардим, лекин мени одатдагича, шундай ҳурмат юзасидан яхши кўрасиз деб юрардим... Э, худо-ей, художон!

— Олдин, шундай, ҳурмат юзасидап яхши кўрган-дим, Настенька, энди ҳозир бўлса... ҳозир мен ҳам худди сиз униг олдида бўғчангиз билан турганингиздек, яхши кўриб турибман. Ундан ҳам баттарроқ, Настенька, у ўшанда ҳеч кимни ҳеч қанча севмаган, сиз эса мени салпал севасиз-ку!

— Нималар деясиз ўзи, гапингизга ҳеч тушуниб бўлмайпти! Эшитинг, бу нега энди, нега энди бирдан... Э, худо-ей! Бемаъни гапларни гапирялман! Лекин сиз... — Настенька гангиди. Юзлари қизариб кетди: ерга тикилганча қолди.

— Нима қилай, Настенька, нима қилишим керак? Мен гуноҳкорман, гапирмасам бўларди... Лекин рости, Настенька, мен айбдор эмасман: эшитялман, сезялман, юрагим ҳақлигимни айтиб турибди, сизни рашкитишга ҳақим йўқ, хафа қилолмайман сизни! Мен дўстингиз эдим, мана, мана ҳозир ҳам дўстингизман: ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ҳозир кўзларимдап ёш оқяпти. Настенька. Оқсин, оқаверсин, Настенька, ҳеч кимга халақит бермайди-ку. Ўзи қуриб кетади-ку, Настенька...

— Ўтиринг, ўтира қолинг,— деди у мени скамейкага ўтирғизиб.— Э, худо-ей, худо!..

— Қўйинг, Настенька, мен ўтирмайман: мен бошқа келмайман бу ерларга, мени бу ерларда кўрмайсиз энди! Юрагимда борини гапирай, кетаман. Мен шунини айтмоқчманки, мен сизни яхши кўришимни ҳеч қачон сездирмаслигим мумкин эди. Сир тутсам бўларди. Ўз худбинлигим билан сизни ҳозиргидай қийнаб ўтирмаган бўлардим. Йўқ, сабрим чидамади; ўзингиз шу ҳақда гап бошладингиз, ўзингиз айбдорсиз, ҳаммасига сабабчи ўзингиз, мен айбдор эмасман. Мени олдингиздан ҳайдаб юборолмайсиз...

— Йўғ-э, нега ҳайдарканман, нега?— деди Настенька, шўрлик паришонлигини иложи борича яширишга ишти-либ.

— Ҳайдамайсизми? Йўқ! Мениг ўзим қочиб кетмоқ-чийдим. Кетаман ҳам, лекин ҳаммасини бир бошдан гапир-ишим керак. Сиз гапирганингизда мен ўтиролмадим, сиз йиғлаганингизда, сизни қийнаганлариди (нимадан қийналганингизни айтаман, Настенька), ишқингизни биров рад этганида, сездим, эшитдим, қалбимда сизга нисбатан муҳаббатим шунчалик кўп эканки, қалбим меҳрингиз билан шунчалик лиқ-лиқ тўлган эканки, Настенька!.. Шунчалик меҳр-муҳаббатим билан сизга ёрдам беролмаганимдан кейин қийналиб кетдим... Юрагим тў-

либ-тошди, мен, мен жим туролмадим, мен гапиршим керак эди. Настенька, қалбимдагини айтмай туролмадим!..

— Ҳа, ҳа! Гапираверинг, айтаверинг менга,— деди Настенька, тасвираб бўлмайдиган бир ғалати ҳаракат қилиб.— Сиз билан бундай гаплашаётганим балки ғалати туюлаётгандир. Лекин... гапираверинг! Мен кейин гапирамап, ҳаммасини гапириб бераман сизга!

— Менга раҳмингиз келяпти, Настенька: ачиьяпсиз менга, дўстгинам! Йўқолган нарса йўқолади, айтилган гапни қайтариб олиб бўлмайди! Шундай эмасми? Мана, қалбим сирларидан хабардор бўлдингиз. Лекин, бу гапнинг индаллоси, холос. Яхши! Энди ҳаммаси жуда соз; фақат қулоқ солинг. Сиз ўтириб олиб, йиғлай бошлаганингизда мен ўйладимки (ух, ўйлаганимни айтай, қулоқ солинг!), мен ўйладимки (албатта, бу бўлмайдиган гап, Настенька), мен ўйладимки, сиз... мен ўйладимки, сиз энди, энди, бир гап бўлиб, уни бошқа севмайсиз деб ўйладим. Шунда — мен буни кеча ҳам, учинчи кун ҳам ўйладим, Настенька, шунда мени яхши кўрсангиз, нима истасангиз шуни қилардим. Ахир, ўзингиз ҳам мени севишингизни, деярли севишингизни айтгандингиз-ку. Настенька, мени бутунлай яхши кўриб қоларсиз деб ўйлагандим. Хўш, яна нима, дейсизми? Ҳаммаси шу, айтмоқчи бўлган гапим шу: яна шуни айтишим мумкинки, агар мени яхши кўргангизда, биласизми, нима бўларди, яхши бўларди-да! Нима бўларди? Гапимга қулоқ солинг, дўстим,— чунки ҳозир сиз фақат дўстимсиз, холос, мен албатта, оддий бир одамман, камбағалман, кўзга ташланадиган ҳеч нарсам йўқ, лекин гап бунда эмас (паришонлигимдан гапни чалкаштириб юбордим, Настенька), биласизми, мен сизни шунақаям яхши кўрардимки, шунақаям яхши кўрардимки, агар ўшани, менга нотаниш бировни ҳамон севиб юргангизда. ҳам менинг ишқим сизга ортиқча юк бўлмасди, сиз ҳамниша қошингизда бир юрак меҳр билан, фидойилик билан тегиб турганини, бу қизгин юрак, ишқингиз билан тўла юрак ҳар дақиқада сиз учун фидо бўлишга тайёрлигини ҳис этиб, кўриб, сезиб турардингиз... Эҳ, Настенька, Настенька, нима қилиб қўйдингиз мени!..

— Қўйинг, йиғламап, мен сизнинг йиғлашингизни хоҳламайман,— деди Настенька, скамейкадан сакраб туриб,— кетдик, туринг, бирга кетдик, йиғламап, қўйинг, йиғламап энди,— деди у, менинг кўз ёшларимни рўмоли билан артиб,— бирга юрайлик бирпас, мен сизга, бал-



ки, бирор нарса дерман ҳам... Мени ташлаб кетган бўлса, мени унутган бўлса, гарчи уни ҳамон яхши кўришимга қарамай (сизни алдагим келмайди)... қулоқ солинг, жавоб беринг... Агар, борди-ю, мен сизни яхши кўрсам, яъни мен сизни ҳалиги... Эҳ, дўстим, дўстгинам! Уй-лаймапки, ўйлаймапки, мени яхши кўрмаганингиз учун аввалги гал сизни мақтаган эдим, ўшанда сизнинг муҳаббатингиз устидан кулган эканман-да, а?.. Э худо, наҳотки кўролмаган, тушулмаган бўлсам? Лекин... лекин, мен, мен... ҳозир айтаман...

— Қулоқ солинг, Настенька, биласизми нима? Мен кета қолай, кетмасам бўлмайди! Мен сизни қийнаб қўйяпман. Мана виждон азобига солдим, сиз мендан кулган эмишсиз, ўз қайғунгиз етарди ўзингизга, устига-устак... мен, албатта, айборман, Настенька, хайр!

— Тўхтаг, гапимга қулоқ солинг: кутиб туроласизми бир оз?

— Нимани кутишим керак, нимани?

— Мен яхши кўраман уни: лекин ўтиб кетади бу, ўтиб кетиши керак, ўтиб кетмаслиги мумкин эмас: кетяпти, сезяпман... Қайдан билай, балки, бугун, бугун бутунлай халос бўларман, мен ундан нафратлана бошладим, чунки сиз мен билан қўшилишиб йиғладингиз, у бўлса менинг устимдан кулди, сиз мени унга ўхшаб рад этмаган бўлардингиз, ниҳоят сизни яхши кўраман... Ҳа, яхши кўраман! Мен илгари ҳам бу ҳақда ўзингизга айтгадим, эшитгандингиз. Шунинг учун мен сизни яхши кўраман, сиз ундан яхшироқсиз, сиз ундан олижаноброқсиз, чунки у, у....

Шўрликнинг ҳаяжони шунчалик кучли эдики, ганини тугатолмади, бошини елкамга, кейин кўксимга қўйиб, аччиқ-аччиқ йиғлай бошлади. Мен юпатишга уриндим, тинчлантирмоқчи бўлдим, лекин ўзини тия олмади; у менинг қўлларимни сиқар, ҳўнграб йиғлаб-йиғлаб дерди: «Кетманг, кетманг; мана, ҳозир тинчланаман! Мен сизга айтмоқчиманки... сиз бу кўз ёшларимни тагин... ўйламангки... булар ожизлигимдан, ўтиб кетади...» Ниҳоят, йигидан тўхтади, кўз ёшларини артди, биз яна юра бошладик. Мен гапирмоқчи бўлгандим, у бир оз жим туришимни илтимос қилди. Биз жим кетдик... Ниҳоят у сал тетикланиб, гап бошлади...

— Биласизми,— деди у наст, қалтироқ овозда, лекин овози кейин бирдан шундай янградикки, менинг қалбимга санчилгандек, юрагимни эзгандек бўлди,— лекин мени беқарор, дарров ва тез орада салга ўзгариб қолаверди-

ган, тез унутиб, тез бевафолик қилаверадиган қиз экан деб ўйлай кўрманг... Мен йил бўйи яхши кўрдим уни, онт ичаман, хаёлимда ҳеч қачон садоқатимни заррача бўлсин камайтирганим йўқ. Лекин у нафратланди шу садоқатимдан: у менинг устимдан кулди — кулса кулаверсин энди! Лекин у мени рағжитди, юрагимни яралади. Мен, мен яхши кўрмайман энди уни, мени тушунадиган, менга олижаноблик қилаётган, мени ҳурмат қилаётган кишинигина севишим мумкин, менинг ўзим ҳам шунақа кишиман, у арзимас экан менга, даф бўлсин! Яхши қилди, бу ярамаслигини кейинроқ кўрсатганида менга янада оғирроқ бўларди, кимлигини вақтида кўрсатди... Бас энди! Лекин қаёқдан билай, азиз дўстгипам,— гапини давом эттирди у, қўлимни сиқиб,— қаёқдан билай, бутун муҳаббатим туйғуларинг алдашидан иборат бўлгандир, менга шундай кўрингандир, шўхлик, арзимаган нарсалардан бошлангандир, бувимнинг назорати остида бўлганим учун менга шундай туюлгандир? Балки, мен уни эмас, бошқа бировни, менга раҳми келадиган бошқа бировни севишим керакдир... Келинг, бу ҳақда гапирмайлик, ҳа, гапирмайлик,— гапини бўлди Настенька, ҳаяжондан бўғилиб,— мен сизга фақат айтмоқчийдим... мен сизга айтмоқчийдимки, агар, шунга қарамай, агар мен уни севсам, (йўқ, уни севган бўлсам), шунга қарамай, агар сиз... сиз айтсангизки, агар севгингиз теранроқ эканини ҳис этаётган бўлсангиз, менинг юрагимда унинг ишқини сиқиб чиқариши мумкин... менга агар раҳмингиз келса, агар менинг ўз тақдирим йўлида ёлғиз умидсиз, тасаллисиз қолганимни истасангиз, мени бир умр мангуга сева олсангиз, худди ҳозир севиб турганингиздек, онт ичаманки, менинг ишқим сизникидан кам бўлмас, мапа қўлларим сизники.

— Э, Настенька!— деб қичқириб юбордим, йинги аралаш бўғилаёзиб.— Настенька! О, Настенька!..

— Бас, бас, кифоя энди, мутлақо кифоя!— деди у,— зўрға ўзини тутиб.— Мана, айтилмаган гап қолмади, шундай эмасми? Шундайми? Мана энди сиз ҳам бахтлисиз, мен ҳам бахтлиман: бошқа бир оғиз ҳам бу ҳақда гапирмаймиз: тўхтаг; менга раҳмингиз келсин... Ешққа бирор нарса тўғрисида гапиринг энди, худо ҳаққи!..

— Рост, Настенька, рост! Бу ҳақда шунча гапирганимиз етар, мен бахтлиман. Бўпти, Настенька, бошқа нарсалар тўғрисида гаплашамиз, тезроқ! Ҳа! Мен тайёрман...

Нима тўғрисида гаплашишимизни билмасдик, бирга кулишдик, бирга йиғлашдик, мингларча бир-бирига алоқасиз, маптиқсиз сўзларни тилга олдик: гоҳ тротуардан юрдик, гоҳ орқамизга қайтиб, кўчадан кесиб ўтдик: кейин тўхтадик, яна қирғоққа бордик, болаларга ўхшаб дайдедик...

— Мен ёлғиз тураман, Настенька,— дедим,— эртага эса... Албатта, мен, биласиз, Настенька, камбағалман, бор-йўғи минг икки юз сўм пулим бор, ҳеч нарса эмас бу...

— Етади, бувимнинг пенсионни бор: унинг зиёни тегмайди бизларга. Бувим ҳам биз билан бирга бўлади.

— Албатта, камнирни ёлғиз қолдирмаймиз... Лекин ашави Матрэнани...

— Э, бизларнинг ҳам Фёкламиз бор!

— Матрёна раҳмдил аёл, фақат фаросати кам, Настенька. Ҳеч фаросати йўқ унинг, лекин зиёни тегмайди!..

— Майли, иккаласи бирга тура қолсин; фақат сиз эртага бизларникига боринг.

— Нима? Мен сизларникига? Бўпти, тайёрман...

— Ҳа, ижарага турасиз. Бизларнинг болохонамиз бор; ҳозир бўли: бир дворян кампир турарди, кетди, бувим, биламан, ёшроқ бировни қўймоқчи; мен ундан: «Нега ёшроқ кишини қўймоқчисиз?»— деб сўрасам, бувим: «Энди мен қариб қолдим, лекин, Настенька, унга мени бермоқчи, деб ўйлай кўрма»,— дейди. Мен тушундимки...

— Эҳ, Настенька!..

Иккаламиз ҳам кулиб юбордик.

— Етар энди, етар. Сиз қаерда турасиз, мен эсимдан ҳам чиқариб юбордим.

— Ашави ёқда... кўприги қошида, Баранниковнинг уйида.

— Катта уйдами?

— Ҳа, катта уйда.

— Биламан, яхши уй: лекин сиз, бари бир, тезроқ бизларникига келаверинг.

— Эртагаёқ келаман, Настенька, эртагаёқ, фақат ижара ҳақидан бир оз қарзим бор, бу ҳеч гапмас... Яқинда маош оламан, тўлайман...

— Биласизми, мен дарс беришим ҳам мумкин: ўзим ўрганиб олиб, кейин дарс берсам бўлади...

— Жуда соз... мен яқинда мукофот оламан, Настенька...

— Шундай қилиб, эртадап меникида ижарада тура бошлайсиз...

— Ҳа, биз «Севильялик сартарош»га борамиз, чунки уш и яна яқишда кўрсатишади.

— Ҳа, борамиз,— деди кулиб Настенька,— йўқ, яхшииси «Сартарош»ни эмас, бошқа бирортасини тинглармиз...

— Майли, жуда соз, бошқаси бўлса, бошқаси-да, албатта, шундай бўлгани яхши, мен яхшироқ ўйлаб қарамабман...

Шу тарзда гаплашиб узоқ кезибмиз, худди тутун ичида, туман ичида юргандек ҳеч нарсани кўрмай, бошқа ҳеч нарсага парво қилмай юраверибмиз. Гоҳ бир жойда туриб қолиб, узоқ гаплашибмиз, яна юрибмиз, қаерларга борганимизни худо билади, яна кулибмиз, кейин йиғлашибмиз... Настенька уйига кетмоқчи бўлди, мен уни уйигача кузатдим: юраверибмиз, бир вақт қарасак, чорак соатдан кейин, яна қирғоқда, ўша ўзпимизнинг скамейкамизда ўтирибмиз. У бот-бот хўрсиниб қўяр, яна кўзларига ёш келарди: мен ёлғиз қолишдан чўчидим, музлаб кетаёздим... Настенька қўлимни сиқди, яна бирга кездик, гаплашдик, ҳазиллашдик...

— Энди уйга қайтишим керак; кеч бўлиб қолди шекилли,— деди Настенька ниҳоят,— болаларга ўхшаб сапиганимиз етар!

— Ҳа, Настенька, энди менинг уйқум келмайди: мен уйга бормайман.

— Мен ҳам ухлай олмайдиганга ўхшайман: кузатиб қўйинг мени...

— Албатта!

— Энди албатта уйгача борамиз-а.

— Албатта, албатта...

— Чин сўз бера оласизми?.. Ахир, бари бир, уйга қайтиш ҳам керак-ку!

— Чин сўзим,— дедим кулиб...

— Кетдик бўлмаса!

— Кетдик.

— Осмонга бир қаранг, Настенька; бир қаранг! Эр-тага ажойиб кун бўлади: осмон бунча зангори, ойнинг чиройлилигини қаранг! Қаранг, анани сариқ булут уш қопламоқчи, қаранг, қаранг!.. Йўқ, тўсолмади, ёнидан ўтиб кетди. Қаранг, бир қаранг!..

Лекин Настенька осмонга қарамади, у гапирмай, тек туриб қолди: бир минутдан кейин уни қўрқув босди,

менга ёпишди. Қўли менинг қўлимда титрарди: мен унга тикилдим... У менга баттарроқ ёпишди.

Шу дақиқада ёнимиздан ёш бир йигит ўтди. У бирдан тўхтаб, бизга тикилиб қолди, яна бир неча қадам босди. Юрагим зирқираб кетди...

— Настенька,— дедим пичирлаб,— ким у, Настенька?

— Ўша!— деди Настенька ҳам пичирлаб, менга янада кўпроқ ёпишиб, ҳаяжон босиб... Мен зўрға тик турардим.

— Настенька! Настенька! Сенми?!— деган овоз эшитилди орқадан ва йигит бизга томон бир неча қадам ташлади...

Э, худо, бақириқни қарап! Сескапиб кетганини қаранг! Менинг қўлларимдан чиқиб унга томон қандай парвоз қилганини бир кўрсангиз эди!.. Мен донг қотиб, уларга бақрайиб қолдим. Настенька унга қўл бериши билан ўзини унинг қучоғига урди, кейин яна менга томон ўгирилиб, бир зумдан кейин шамолдек, худди яшиндек менинг ёнимга югуриб келди, то мен ўзимга келгунча икки қўли билан бўйнимдан қучоқлади, бўйнимга осилиб, ўпди. Кейин, менга ҳеч нарса демай, яна унга томон югурди, унинг қўлидан тутиб етаклаб кетди.

Мен уларнинг орқасидан узоқ қараб қолдим... Ниҳоят иккаласи ҳам кўздан ғойиб бўлди.

## ЭРТАЛАБ

Менинг ойдин тунларим эрталаб тугади. Кун яхши эмасди.

Ёгаётган ёмғир деразамни маъюс чертар, хона қоронғи, ҳовли ҳам ғамгин — ҳаво булут эди. Бошим оғриб, айланаётгандек: бутун аъзойи баданим зирқираб оғриди.

— Сенга хат келди, отахон, шаҳар почтаси орқали, почтачи олиб келди,— деди Матрёна бошим устида туриб.

— Хат? Кимдан?— дедим қичқириб, ётган жойимдан сакраб туриб.

— Билолмадим, отахон, ўзинг қара, кимданлиги балки ёзилгандир.

Хатни очдим, хат Настенькадан келганди.

«О, мени кечиринг, кечиринг мени!— деб ёзганди у.— Тиз чўкиб ялинаман, кечиринг! Мен сизни ҳам, ўзимни

ҳам алдадим. Туш, бир шарпа экан ҳаммаси... Бугун мен сизни ўйлаб эзпиб кетдим: кечиринг, мени кечиринг!..

Мени айбламанг, чунки мен сизга ҳеч хиёнат қилганим йўқ: мен сизни яхши кўраман, деган эдим, ҳозир ҳам яхши кўраман сизни, яхши кўришдан ҳам зиёдароқ. Э худо, иккалаингизни бирданига яхши кўришнинг иложи бўлсайди! О, агар сиз у бўлсангиз эди!»

«О, агар у сиз бўлсангиз эди!» деган фикр чақнади хаёлимда. Сўзларинг эсимга тушди, Настенька!

«Мен сизга нима қилганимни худо кўриб турибди! Биламан, сизга қийин, хафасиз. Мен ранжитдим сизни, лекин биласизки, севсанг, кек сақлай олмайсан киши, берилган озорни тез унутасан. Сиз мени севасиз!»

Раҳмат сизга, ҳа, севгингиз учун раҳмат! Уйроғандан кейин узоқ эсда қоладиган туш каби хотиримда қолди у; сиз менга биродарларча юрагингизни очиб сақлаш, ардоқлаш, соғайтириш учун менинг хоксор меҳримни совға сифатида қабул этдингиз... Мени кечира олсангиз, хотирангиз хаёлимда сизга бўлган бир олижаноб туйғудек қолади, юрагимдан ҳеч қачон чиқмайди... Ҳамиша ёдимда бўлсангиз мен ҳаминша содиқман, ҳеч қачон хиёнат қилмасман, ўз қалбимга ўзим хиёнат қилолмайман: барқарор у. Кеча у ўзи бутунлай берилган кишига талпинди.

Биз учрашамиз, бизларникига келасиз, бизларни ташлаб кетмасиз, менинг доимий дўстим, акам бўлиб қоласиз... Ҳар гал дуч келганингизда менга қўл берарсиз... берасизми? Қўлингизни берасиз, мени кечирдингиз, шундай эмасми? Мени илгаригидек севасиз.

Ҳа, мени севинг, ташлаб кетманг, чунки мен ҳам сизни севаман, мен севгингизга арзирман, деб ўйлайман, муносибман... азиз дўстим! Кейинги ҳафта мен унга тегаман. У ошиқ бўлиб қайтди. У мени ҳеч қачон унутмаган... Мен унинг тўғрисида ёзаётганим учун, мендан хафа бўлманг. Мен сизникига у билан бирга бормоқчиман: сиз ҳам уни яхши кўрасиз, шундай эмасми?

Бизларни кечиринг. Настенькаингизни унутманг ва севинг».

Хатни такрор-такрор ўқидим: кўзларимдан ёш бетипим оқди. Ниҳоят бу хат қўлимдан тушди, мен юзимни ёпдим.

— Азизим, ҳў азизим!— Матрэнанинг овози эшитилди.

— Нима, кампир?

— Шифтдан ўргимчак инни супуриб ташладим: уй-лапсанг ҳам, меҳмон чақирсанг ҳам бўлаверади энди...

Матрёнага қарадим... Тетик, ҳали *бақувват* кампир эди. У, лекин негадир, тўсатдан қовоқлари кизган, юзларини ажин қоплаган, мункайган, қариб қолгандай кўринди... Негадир хонам ҳам шу кампир каби қариб қолгандек туюлди. Деворлари, поллари эскириб кетибди: ўргимчак инлари баттарроқ кўнайгандек. Деразага қарасам, қаршимиздаги уй ҳам эскириб кетибди, туссизланиб қолибди, колонналаридан сувоқлари кўчган, карнизлари қорайган, ёрилган, қорамтир сариқ деворлари ола-була...

Ёки қуюқ булутлар орасидан бир мўралаб қўйган қуёш нурлари яна яширинганидан олам шундай кўришдимикин: ёки ғуссали истиқболим қаршимда бир зум ўзини намоеън этдимикин, ҳозир ўзимни ҳам, Матрёнани ҳам ўн беш йилдан кейинги қиёфада, кампирнинг фаросатига тариқча фаросат қўшилмаган, фақат кексайган, ўзим ҳам ўша хонада, ҳамон ёлғиз ҳаёт кечираётганим кўриниб кетдимикин...

Мен ранжирмидим, Настенька! Мен сенинг тиниқ, осойишта бахтингга қора булутни раво кўрармидим, сенга аччиқ таъна қилиб возик дилингни доғлармидим, саодатли дақиқаларингда тоза юрагингнинг сирли равишда хуноб бўлиб хафагазак тешишини истармидим, сен у билан бирга меҳробга борган пайтларингда қора сочларингга тапғилган нафис гуллардан бирортаси эзилишини хоҳлармидим... О, ҳеч қачон, ҳеч қачон! Осмоннинг ҳаммиша тиниқ бўлсин, ёқимтой жилмайишларинг ҳаммиша нузли ва хотиржам бўлсин, ўзингдан беҳад мишнатдор бўлган бегона, ёлғиз бир қалбга бахш этганинг оний ҳаловат ва бахт учун ҳаммиша бахтли бўл!

Э худо! Оний ҳаловат! Бир нисон умрига кифоямасми бу?..

## МАЪСУМА

Хаёлий ҳикоя

### МУАЛЛИФДАН

Одатдаги «Кундалик»<sup>1</sup> ўрнига бу сафар қисса ҳавола этаётганим учун ўқувчилардан узр сўрайман. Ўтган ой чиндан ҳам асосан шу қисса билан банд бўлганим сабабли ўқувчилар айбсизмай илтифот қиларлар деган умиддаман.

Энди ҳикоя ҳақида. Хаёлий деб атаганим билан ўзим уни олий даражадаги ҳаётий ҳикоя деб ҳисоблайман. Аммо, шу ўринда, айниқса, ҳикоя шаклида мавҳумлик борки, буни аввалдан изохлашни лозим деб топдим.

Гап шундаки, бу ҳикоя ҳам, кундалик ҳам эмас. Бундан бир неча соат илгари ўзини деразадан ташлаб, жонига қасд қилган жувоннинг эри ҳолатини тасаввур қилиб кўринг: стол устида хотинининг жасади. Эсапқираган эр ҳали хаёлини йиғиб ололмаган. У «хаёлини бир нуқтага жамлаш», содир бўлган воқеанинг маънисига етиш учун у хонадан бу хонага сарсарин юради. Қолаверса, ваҳима касали, ўзи билан ўзи гаплашиш хасталиги ҳукм ўтказа бошлаган. Ўзи билан ўзи гаплашиб, гўё содир бўлган ҳодисани баён қилипти, аслида эса воқеани ўзи учун *ойдинлаштиряпти*. Гаплари, дастлаб изчилдай туюлса-да, бир неча ерда ҳам мантиқ, ҳам туйғу жиҳатдан қарама-қарши фикрларни айтади. Ўзини оқлаб, уни айблайди, алоқасиз баҳоналарни рўқач қилиб, тушунтиришига киришиб кетганда юрак ва фикр тўмтоқлиги, айни чоқда, бунга зид ўлароқ туйғу чуқурлиги аён бўлади. Аста-секин воқеани ўзи учун *«ойдинлаштиради»* ва «хаёлини бир нуқтага тўплайди». Уйғонган бир қатор хотиралари уни охири-оқибатда *ҳақиқатга* олиб келади: бу ҳақиқат унинг онги ва қалбини шубҳасиз юксакликка кўтаради. Ҳатто охирига бориб ҳикоя оҳанги бошланишидаги бетартибликка нисбатан анча ўзгаради.

---

<sup>1</sup> «Ёзувчи кундалиги» назарда тутилаётган бўлса керак. Ф. М. Достоевский 1873—74 йилларда «Гражданин» журнаliga муҳаррирлик қилиб, ҳар ойда «кундалик»ларини эълон қила бошлаган. 1876—77 йилларда давом эттирган. Маъсума»нинг ёзилиш вақти худди шу даврга тўғри келади. (Тарж.)



Ҳақиқат, ҳеч бўлмаганда шу бечоранинг ўзи учун етарли даражада равшан ва аниқ юз очади.

Мавзу мана шу. Албатта, бир неча соат давом этадиган ҳикоя жараёнида узуқ-юлуқлик ҳам, оралатиш ҳам, пойма-пойлик ҳам учрайди: дам у ўзига-ўзи гапирди, дам гўё кўринмас тингловчига, қандайдир ҳакамга мурожаат қилади. Умуман ҳаётда ҳамиша шундай бўлади. Агар унинг гапларини стенограф яширинча эшитиб ёзиб олганда эди, мен тавсия этаётган ҳикояга нисбатан тўмтоқроқ, ғадир-будирроқ баён юзага келиб, руҳий тартиб эса ўша-ўша қолиши мумкин эди. Стенограф ёзиб олган (мен эсам қайта сайқал берган) деган Ғаразим ҳикоянинг мавҳумлигини, ҳаётийлигини ташкил этади. Зеро, бу ҳол санъатда илгари ҳам учраган: масалан Виктор Гюго «Ўлимга маҳкум этилганининг сўнгги куни» деган дурдонасида қарийб шу усулни қўллаган, гарчи стенографни назарда тутмаган бўлса-да, ундан ҳам баттарроқ тахминга — ўлимга маҳкум этилган одам фақат сўнгги кунида эмас, ҳатто сўнгги соати, дақиқасида ҳам кундалик ёза олади (ва бунга вақти етарли) деган ақл бовар қилмас Ғаразга асосланган. Агар бу мавҳумликка йўл бермаганда эди, бу асар ҳам, у ёзиб қолдирган асарлар ичидаги энг ҳаётний, энг ҳақгўй асарнинг ўзи ҳам дунёга келмаган бўларди.

## Биринчи боб

### I

#### МЕН КИМУ У КИМ ЭДИ

...Ҳозирча у шу ерда, — менга бирмунча осонроқ, — дам-бадам келиб термуламап: эртага олиб кетишади — ёлғиз қоламап — унда ҳолим нима кечади? У ҳозир катта хонада: устига мовут қопланган қарта ўйналувчи икки стол бирлаштирилиб қўйилган — у шу стол устида ётибди, эртага тобут келади, ошпоқ ёғочдан ишланган, ошпоқ тобут: дарвоқе, гап бу ҳақда эмас... Мен у хонадап-бу хонага юра-юра воқеани ойдинлаштирмоқчиман. Олти соатдан бери ойдинлаштираман дейману, хаёлимни бир нуқтага тўплай олмайман. Фақат юраман, юраман, юраман... Воқеа бундай бўлган. Мен бир бошдан, тартиб билан (тартиб!) айтиб берай. Жаноблар, мен адабиётчи эмасман, бунинг ўзини сезиб тургандирсиз, шундай бўлса ҳам, фаҳмим етганини айтиб бераман. Мени исканжага олиб турган даҳшат ҳам шунда — ҳамма нарсага фаҳмим етади!

Агар билишни истасангиз аниқроғи, бошидан бошлайдиган бўлсак, бу шундай гапни: яъниким, мураббий уйга қатнаб ҳам, бошиқа ерга кўчиб бориб ҳам дарс бера олади, ҳоказо, ҳоказо мазмундаги хабарни «Голос»да эълон қилиш учун етарли маблағга муҳтож бўлиб, буюмларини гаровга қўйгани келган эди. Бу — воқеанинг муқаддимаси: мен уни аввалига бошқалардан фарқламадим ҳам: бошқалар қатори келади, кетади. Кейинроқ, фарқлайдиган бўлдим. У ўртадан хиёл тикроқ, оқ-малла сечли, хипчагина эди: менинг олдимда ўнғайсиэланганиданми, сая беўхшов ҳаракат қиларди (назаримда у беғонага рўпара келганда ҳаминша шу ҳолга тушарди: чунки агар гаровчи эмас, оддий одам сифатида қаралса у учун, менинг бошқалардан фарқим йўқ эди): Пулни оларди-ю, шу заҳотиёқ орқасига ўгирилиб жўнаб қоларди. Чурқ этиб оғиз очмасди. Бошқалар кўпроқ беришни талаб қилиб, талашади, тортишади, ялинади... бу

эса... йўқ, овоз чиқармайди. Берганини олади... Мен чалғиб кетяпман шекилли... Ҳа, мен энг аввало унинг буюмлари ҳайратга солди: тилла суви югуртирилган кумуш зирак, алмисоқдан қолган, тақиб юришга номус қиладиган медальон, хуллас, бир чақага қиммат буюмлар. Гаровга қўяётган нарсаларини ярим ташгадан ошпққа баҳоламаслигимни ўзи ҳам билади, аммо мен кўзларига қараб, буюмлар у учун бебаҳо эканини сезардим. Зирак; медальонлар ота-онасидан қолган ёдгорлигини кейинроқ билдим. Бир марта уни масхаралагандай бўлдим. Буни ўзим ҳам кутмаган эдим. Чунки, одатим бўйича, мен миждозларим олдида ўзимни сипо тутаман: мулоимлик билан, кам гапираман, аммо жиддийликни, қатъиятни йўқотмайман: «Қатъият, қатъият, қатъият!» — меннинг иш услубим шунга асосланган. Бир куни тўсатдан у қуён терисининг юлиб-юлқилган эски қолдигини (ҳа, ҳа, айнан қолдигини) келтиришга журъат қилганда ўзимни туголмай, қандайдир аччиқ гап айтвордим. Воҳ, отагинам! Ўша заҳоти лов этиб ёниб кетди. Кўзларидан — катта-катта ўйчан, кўм-кўк кўзларидан учқунлар сачрагандай бўлди. Шунда ҳам бир оғиз сўз айтмади, «қолдиги»ни олди-ю, чиқди-кетди. Ана шунда мен илк бор бошқа миждозларимдан фарқлаб, *алоҳида* кашф этдим ва у ҳақда бошқачароқ, ҳа, айнан бошқачароқ фикрга келдим. Ҳатто маълум таассурот ҳам уйғонди менда — унинг ёшлиги, жуда ҳам ёшлиги, худди ўн тўрт ёшли қизалоқдай экани (ҳолбуки, ўша дамда у уч ойи кам ўн олтида эди), таассуротим яхлитлигини ташкил этди. Дарвоқе, мен бу ҳақда гапирмоқчи эмасдим, таассуротим бутушлиги ҳам бундан эмасди. У эртасига яна келди. Кейин билишимча, у мана шу бир парча тери билан Добронравовга ҳам, Мозерга ҳам йўлиққан экан: улар тилладан бошқа нарсани гаровга олишмайди, шунинг учун бу қиз билан гаплашиб ҳам ўтиришмабди. Мен эса ундан ҳатто нақшин чиғаноқ (алмисоқдан қолган) ҳам олиб қолган эдим. Олишга олиб қолиб, кейин ўзим ҳайратга тушган эдим: мен — тилла ва кумушдан бўлак ҳеч нарсани гаровга қабул қилмайдиган одам унинг нақшин чиғаноғига пул берибман-а! Қиз ҳақидаги иккинчи фикрим ўшанда уйғонган, аниқ эсимда.

Бу сафар у Мозерникида ишини битиролмай, яна менга бош эгиб келган эди. Ҳавасга ишланган мундштугининг кўриниши чакки бўлмаса-да, тилла билан муомала қиладиган биздай одамларнинг ўлчовида ҳеч нарсага арзимасди. Кечаги *исёндан* кейин яна келгани учун уни

жиддий қиёфада қаршиладим. Жиддийлигим — қуруқ ниқоб. Унга икки сўм узатаётиб, бир оз ҳаяжон билан гапиршдан ўзимни тутолмадим: «Мен фақат *сиз учун* шундай қиляпман. Мозер бунақа нарсани сира олмайди». *Сиз учун* деган сўз маълум маъно англатсин учун алоҳида ургу бердим. Шу гапдан кейин бир чимдим қулга айландим. У эса... «*сиз учун*»ни мен истаган маънода тушуниб, яна лов этиб ёпди, лекин ипдамади, пулни қайтариб ташламади, олди — камбағаллик нималарга мажбур қилмайди. Унинг лов-лов ёниши!.. Мен бир сўз билан игна санчиб олганимни сездим. У чиққач, тўсатдан ўзимни ўзим саволга тутдим: паҳот унинг устидан голиб чиқишнинг баҳоси икки сўмгина турса? Ҳе-ҳе-ҳе! аниқ эслаймак: бу саволни икки қайта такрорладим: «Икки сўмми? Икки сўмми?» Кейин қулимсираб саволга ўзим истаган, кўнглимни ийтадиган жавоб топдим. Жуда яйраб кетган эдим ўшанда. Аммо қабиҳ ниътим йўқ эди: ўйлаб бир мақсад билан қармоқ ташлагандим: уни сипамоқчийдим, чунки хаёлимда шу қизга тегишли айрим фикрлар бехос ўралашиб юрарди. Бу у ҳақдаги учинчи алоҳида фикрим эди.

...Хуллас, ҳаммаси ўшандан бошланди. Табиийки, мен ҳар томонлама ўйлаб, сўраб-суриштириб, унинг келишини жуда бетоқатлик билан кута бошладим. Унинг тез орада келишини кўнглим сезган эди. У келгач, беқиёс бир плтифот билан баодоб суҳбатга берилдим. Менга дурустгина тарбия беришган, керак маҳалда муомалам билан ҳамсуҳбатимни ром қила оламан. Ҳм... ана шунда мен унинг ниҳоятда меҳрибон ва мўъмин эканини англадим. Меҳрибон ва мўъмин қизлар кўп қаршилиқ кўрсатолмайдилар, майллариин буткул бериб қўймасалар-да, суҳбатга чап бериб кетолмайдилар: гапга хасис бўлганлари билан саволингизга қисқа-қисқа жавоб берадилар. Савол қанча кўп бўлса, ўзингизнинг шўрингиз — жавоб борган сари қисқараверади. Шубҳасизки, у ўшаида менга бор гапни тушунтирмади. «Голос» ҳақида ҳам бошқа масалалар ҳақида ҳам мен кейинроқ билдим. У сўнгги умидда бор буд-шудини гаровга қўйиб газеталарда қайта-қайта эълон берарди, дастлаб, табиийки, бир оз такаббурлик билан бошлаган эди: яъники, «мураббия, бошқа ерга кетиши ҳам мумкин, шартлар хат орқали маълум қилинсин» кейин: «ҳамма нарсага розиман: ўқитишга ҳам, надималикка ҳам, уй-рўзгорга қарашга ҳам, хасталарни боқишга ҳам кўнаман, тикишни биламан» ҳоказо, ҳоказо. Бу ёғи маълум... Бу гаплар эълонларга

бирин-бирин қўшилиб, охири, пичоқ суякка тақалганда ҳатто «маошсиз, фақат нон эвазига» ишлашга ҳам кўнди. Шунда ҳам жой тополмади! Шунда мен уни сўнгги марта синаямоччи бўлдим: бугунги «Голос»ни олиб эълонни кўрсатдим: «Ҳеч кимни йўқ жувон, ёш болали оилада мураббиялик қилиши мумкин, кексароқ бева эркакникида бўлса яна яхши. Рўзгор ишларини енгиллатиши мумкин».

— Мана кўрдингизми, эълон эрталаб чиқди, кечгача жой топади. Эълонни шунақа ёзиш керак!

У яна лов этиб ёнди, кўзларида учқун чақнади, шарт ўтирилди-да, чиқиб кетди. Бу иши менга жуда-жуда ёқди. Қолаверса, мен энди қўрқмасдим, ниятимга етишимга амин эдим: мундштугини бари бир ҳеч ким қабул қилмайди. Ҳолбуки, мундштуги қўлдан кетган. Учинчи кунни ранги оқарган, саросимага тупган ҳолда келди — уйда бир гап бўлганини тушундим, дарҳақиқат бўлган экан. Нима гапнинг хозир айтаман, аввал башанглигим билан кўзи олдида қандай қад ростлаганимни эслатай. Ҳа, бирдан менда шунақа ният пайдо бўлди. Гап шундаки, у икона олиб келди (журъатни қаранг!). Ҳа, эшитинг! Эшитинг! Ушанда бошланди ҳаммаси, мен эса боятдан бери чалғияпман. Гарангсипимнинг боиси, мен ҳар бир майда-чуйдани, ҳар бир чизиқчани эсламоқчиман. Хаёлимни бир нуқтага тўпламоқчиман — эплогмапман, бу чизиқчалар, чизиқчалар...

Биби Марьям иконаси. Гўдак кўтарган Биби Марьям — уй тўрига қўйиладиган, қадимий, нақшлари тилла суви югуртирилган кумушдан ишланган икона — нархи олти сўмлар чамаси туради. Иконанинг қадрли эканини билиб турибман, у Биби Марьям тасвириин зарҳал нақшидан чиқармай узатди. «Нақшиндор қоламани чиқариб, Биби Марьям тасвирини олиб кетаверинг, ҳар ҳолда икона икона-да...» — дедим.

— Иконани олиш мумкин эмасми?

— Гап мумкин ё мумкин эмаслигидамас, балки у ўзингизга...

— Майли, чиқарақолинг.

— Биласизми, мен чиқармайман. Ҳов анави ерга, санам қутиси ёнига қўйиб қўяман, — дедим бир оз ўйлагач, — бошқа иконалар билан жинчироқ ёнида (дўконни очишим билан жинчироқни ёқиб қўйиш одатим бор) туради. Иконанинг шу туришига ўн сўм оласиз.

— Ўн сўм керак эмас. Беш сўм етади. Мен пулицизни тўлаб албатта қайтариб оламан уни.

— Ун сўм керакмасми? Икона шунчага арзийди,— дедим.

Бу гапдан кейин қизнинг ёнганини сездим. У гапирмади. Мен ичкарига кириб беш сўм олиб чиқдим.

— Сиз ҳеч кимдан нафратланманг, мен ҳам бу искалжага татиб кўрганман, аҳволим баттарроқ эди. Гаровчи бўлиб қолишим... ўша азоблардан кейин...

— Ўчингизни жамиятдан оляписизми? А?— деган аччиқ кесатиқ билан гапимни бўлди. Истеҳзосида ҳам маъсумалик бор эди (у мени бошқалардан фарқлай олмас эди, шу сабабли айтган гапи заррача айбли эмасди). «Ҳа!— деб ўйладим,— янгича йўналишдаги феълнинг бор экаи-ку, охири фош қилдинг-ку!»

— Биласизми,— дедим ўша заҳоти унга жавобан ярим ҳазил, ярим сирли оҳангда,— «Мен ёвузлик мақсадида уруғ сочиб, яхшилик меваларини етиштирувчилар бўлагининг бир заррасиман».

У зўр қизиқиш билан, ҳатто бозаларча қизиқиш билан ялт этиб менга қаради.

— Тўхтаг... Бу кимнинг фикри! Қаердадир эшитганман.

— Бошингизни қотирманг. Мана шу гаплар билан Мефистофель Фаустга ўзини тапиштиради. Фаустни ўқиганмиёз?

— Ўқ... ўқиганману, сал беэътиборроқ...

— Аниқроғи, умуман ўқимагаписиз. Албатта ўқиш керак. Лабларингизда яна истеҳзо кўряпман. Сиздан илтимос, менга жуда дидеиз деб ўйламанг, гаровчилигимни яшириш учун ўзимни Мефистофелдай кўрсатмоқчи эмасман. Гаровчи гаровчилигича қолади. Биламиз...

— Қизлқ экансиз... Бу гап хаёлимга ҳам келгани йўқ.

У билимдон экапигизни кутмаган эдим демоқчи эди: лекин айтмади, айтмаса ҳам хаёлидагини ўқидим: мен, унинг кўнглини топган эдим.

— Ҳар соҳада ҳам,— таъкидладим мен,— яхшилик қилиш мумкин. Мен ўзимни назарда тутаётганим йўқ, менинг қўлимдан аҳмоқликдан бўлак нш келмайди, лекин...

— Албатта, ҳамма ерда яхшилик қилиш мумкин,— деди у менга яшин тезлигида нигоҳини ташлаб.— Айпан ҳамма ерда,— деб яна таъкидлаб қўйди. О, эсимда, ҳар бир дақиқа эсимда! Яна бир нарсани қистириб кетипим керак: бу ёшлар, бу дилбар ёшлар қанақадир ақлли, ғалати фикр билан суғорилган гапни айтмоқчи бў-

лишса бирдапига чеҳралари ҳаддан ташқари самимият ва соддалик нурияга тўлади: «мана, мен сизга ақлли ва подир фикрга тўла гап айтдим» — йўқ, бошқалар каби манманликдан пайдо бўлмайди бу нур (асло!), у айтганларини беҳад қадрлайди ва унга ишонади, авайлайди, сиз ҳам худди шундай авайлайсиз деб ўйлайди. О, самимийлик! Мана шу билан голиб чиқишади-да! Қиздаги самимийлик эса голят ёқимли эди.

Едимда, ҳеч нимани унутганим йўқ! У чиқиб кетгач, узил-кесил ҳал қилдим. Ўша кунийёқ у ҳақдаги қолган маълумотларни миридан-сиригача билишга киришдим. Билиб олдим ҳам. Аввалги маълумотларни уларникида хизмат қилган, бир печа кун буруп арзимас пулга сотиб олганим Лукерьядан эшитган эдим. Янги маълум бўлган сирлар шу қадар даҳшатли эдики, бу аҳволда қандай қилиб қулини мумкинлигига, ўзи даҳшатли бир аҳволда бўлатуриб, қандай қилиб Мефистофель сўзларига қизиқини мумкинлигига ҳали-ҳали ақлим бовар қилмайди. Ёшлиқнинг қудратими бу! Мен у ҳақда айнан шуларни ҳам ғурур, ҳам шодлик билан ўйладим, чунки бу ерда яна олижаноблик ҳам бор-да: ўзи ҳалокат чоҳида тургани ҳолда, Гётенинг буюк сўзларидан кўзларида нур порлаяпти. Ёшлиқда бир томчи бўлса-да, биздан тескари томонга оғиб турса-да, олижаноблик бор. Мен уни, фақат уни назарда тутяман. Энг муҳими ўшанда қудрагимга мутлақо ишониб, унга *ўзимники*, сифатида қарадим. Мутлақо ишонган оиларингизда бу фикр шахвоний маъно касб этаркан.

Менга нима бўляпти? Шунақа эзмалик қилсам, фикримни қачон бир нуқтага тўплайман? Тезроқ, тезроқ, э, худойим, ахир гап бошқа ерда-ку!

## II

### СОВЧИЛИК

Унинг сир-асрорини бир сўз билан айтадиган бўлсам: ота-онаси уч йил аввал ўлиб кетиб, бетайин холалари кўлида қолган экан. Тўғрироғи, уларни бетайин дейиш озлик қилади. Бир холаси бева, бири-биридан кичик олти боласи билан қолган, яна бир холаси — қарикиз, қурумсоқ, расво хотин. Иккала холаси ҳам расво. Қизнинг отаси чиновник ўтган, мирзалардан бўлган, дворянликка ўзи эришган одам экан. Хуллас, ҳаммаси менинг фойдамга. Ҳар ҳолда мен — юқори табақа вакили-

мап, ажойиб полкнинг истеъфодаги штабс-капитаниман. Насл-насабим тоза дворянлардан, бировга муҳтожлик ерим йўқ, ҳоказо, ҳоказо... қилаётган ишимга холалари фақат эътибор билан қарашлари турган гап. Холаларига уч йил чўрилик қилган. Шунда ҳам имтиҳондан ўта олган, кундалик меҳнат азобидан юлқиниб чиқиб, имтиҳондан ўта олиш — унинг олижанобликка, юксакликка интилишидан далолат эди. Ахир мен нима учун уйланмоқчи эдим? Э, ўзим ҳақимдаги гапларга тупураман, бу ҳақда кейин... Гап бу ерда эмас! Холаларининг болаларини ўқитган, тикадиганларини тиккап, охир-оқибатда киргина эмас, шу нимжонгина гавдаси билан эгилиб, пол ҳам ювган. Шу азоби эвазига... холаларининг калтагидан боши чиқмаган. Қалтак билан қаноатланмаган маразлар уни сотишгача бориб етишган. Тфу! Ифлос тафсилотларни тушириб қолдираман. Буларнинг ҳаммасини кейинроқ ўзи менга айтиб берган. Унинг аҳволини йил давомида қўшни семиз баққол, оддий эмас, икки дўкони бор баққол обдан кузатган. У аввалги икки хотинини ура-ура ўлдириб, энди учинчисининг илинижида эди. Ифлос кўнгли шу қизни тусабди: «мўмингина, камбағалликда ўсди, етимларимнинг гамини еб уйланаман». Чиндан ҳам етимчалари бор эди. Эликни уриб қўйган бу баққол қизга совчи қўйиб, холалари билан тил бириктира бошлаган. Қиз — даҳшатда! Худди шу вақтда «Голос»га эълон бериш мақсадида менга йўлиққан. Холаларига ялиниб-ёлвориб ўйлаб кўриш учун жичча вақт беришни сўради. Жичча вақт беришди, бошқа, бир дақиқа ҳам қўшишмади. Қулоқ-миясини еб юборишди: «Ўзимизга егулик нарса йўқ, текинтомоқлардан безормиз...» Мен буларни билардим. Ўша кун эрталаб қиз келиб кетгандан кейин бир қарорга келдим. Кечқурун баққол ярим сўмлик ширинлик олиб уларникига кирди: қиз у билан бирга ўтирарди. Ошхонадан Лукерьяни чақиртириб, қизнинг қулоғига шипшит, зарур гапим бор, дарвоза олдида кутаман, дедим. Қилган ишимдан кўнглим тўлди. Умуман ўша кун ўзимдан-ўзим беҳад мамнун эдим.

Дарвоза ёнидаёқ унга, Лукерья орқали чақиртирганимдан ҳайратга тушган қизга мақсадимни тушутирдим: унинг ризолиги мен учун бахт эканини айтдим. Иккинчидан: бу ҳаракатимдан, дарвоза ёнида турган «ҳамма гапдан бохабар» одамнинг дангал таклиф қилишидан ҳайрон бўлмаслигини сўрадим. Алдамаётган эдим чиндан ҳам дангалчи эдим. Ҳе, тупурдим! Мен фақат тарбия кўрган одамнинг сиполиги билан эмас, энг му-



ҳими янгича оҳангда гапирдим. Инма, буня тап олиш гуноҳми? Мен ўзимни-ўзим айбламоқчиман, айблаяпман ҳам. Мен барчасига pro va contra<sup>1</sup> айтишим керак, айтаман ҳам. Мен бу дамни, кейинчалик ҳам роҳат билан эслар эдим, гарчи тентаклик бўлса ҳам биринчидан, айтарли иқтидорга эга эмаслигимни, ҳавас қиладиган даражада ақлли эмаслигимни, ҳатто, хушфеълликдан узоқлигимни, бир чақага қиммат худбин (Бу ибора аниқ эсимда: кела-келгунча ўйлаб топиб, кўнглим хотиржам бўлган эди.) эканимни ва бошқа масалаларда апчагина кўнглисизликларга сабаб бўлишим мумкинлигини ҳеч қандай хижолатсиз, тараддудсиз, дангалига айтдим. Буларнинг бари ўзингизга маълум алфозда — алоҳида бир мағрурлик билан айтилди. Албатта, камчиликларимни олижаноблик ила маълум қилгач, «буларнинг ўрнига мана бу, мана бу яхшиликлар ҳам бор», деб фазилатларимни баён қилишга тушмадим — бунга фаросатим етарди. У дамда мен унинг пиҳоятда қўрқаётганини кўриб турардим. Кўриб-билиб туриб, ҳеч нимани юмшатмадим, аксинча, баттар кучайтирдим: қорни тўқ бўлишини, хилма-хил либослар, театр зиёфатларга эса йўл йўқлиги, орадан вақт ўтиб мақсадимга эришгач, балки булар ҳам амалга ошиши мумкинлигини очик айтдим. Гапларимдаги қатъий оҳанг мени ўзига мафтун етарди. Шу ишга қўл урган эканман, яъни гаровчиликни бўйпимга олган эканман, бир мақсадим борлигини, бир шароит мажбур қилаётганини сўз орасида қистириб ўтдим. Шундай дейишга ҳаққим бор эди: чинданам бир мақсад, маълум бир шароит туфайли эди бу юмушим. Тўхтап, жаноблар, мен умрим бўйи бу юмушдан нафратланганман, нафсиламбрни айтганда, ўз-ўзига сирли иборалар билан баён қилиш кулгили туюлса-да, «жамиятдан ўч олишим» чин эди, чин эди, чин эди! Шу бонс унинг эрталабки «ўч олиш»им ҳақидаги қочирими ўринсиз эди. Яъни, биласизми, агар мен унга тўғридан-тўғри «Ҳа, жамиятдан ўч оляпман» десам, хахолаб юборарди, умуман бу жавобим кулгили чиқарди. Бошқа ёққа инпора қилиб, сирли ибора билан тасаввурни ўгирлаш мумкин экан. Ундаш ташқари бу пайтда мен ҳеч нимадан қўрқмас эдим: семиз баққолга нисбатан ўлсам ўлигим ортиқлигини, дарвоза олдига халоскор сифатида келганимни яхши билардим. Буня тушунардим. О, қабиҳликни одам аъло даражада тушунади! Бу қабиҳлик эдими? Қандай

---

<sup>1</sup> Ҳам оқлашим, ҳам қоралашим маъносида (логичча).

ҳукм чиқариш керак? Ахир ўша пайтдаёқ уни севмас эдимми?

Тўхтаг: ҳиммат ҳақида, шубҳасиз, ярим оғиз ҳам гап айтмовдим: аксинча, о, аксинча: «марҳамат пурига сиз эмас, мен йўгриламан» — ўзимни тутолмай буларни сўз билан ифодалаган эдим, юзининг бир учиб тушганига қараганда, гапим телбанамо чиққан эди. Хуллас калом, узил-кесил ғалаба қозондим. Тўхтаг, бу ифлосликларни эслаётган эканман, сўнгги тўнғизлигимни ҳам ёдга олай: мен унинг рўнарасида турардим, бошимда эса хаёллар гувиллайди: бўйинг баланд, келинган эркаксан, одоблисан, ва ниҳоят, мақтаншидан ташқари, биб-бойнисан. Қаллам шу гаплар билан банд эди. Шубҳасиз, у шу ердаёқ, дарвоза ёнидаёқ *хўп* деди. Лекин... лекин *хўп* дейишдан олдин, шу ерда, дарвоза ёнида узоқ ўйга толганини унутмаслигим керак. Шу қадар кўп, шу қадар кўп ўйладик, тоқатим тоқ бўлиб «Хўп!» деб юборишдан ўзимни тутолмадим. Шунчаки, «хўп!» эмас, киборларча «Хо-ош, нима дейсиз?» деб сўрадим.

— Шоширманг, ўйлаб олай.

Чехраси шу қадар жиддий эди-ки, ўйларини ўқиб олишим ҳеч гап эмасди! Аммо мен ундай қилмадим — кўнглим ранжиди: «Наҳотки мен билан баққолни солиштириб, танласа», деб ўйладим. О, мен унда тушунмас эдим! Ҳеч нарсани, ҳеч нарсани тушунмасдим! Ёдимда, кетаётганимда Лукерья мени йўлда тўхтатди. «Ойимтилага уйланаётганингиз учун худо сиздап марҳаматини аямайди, жаноб, фақат унга ҳиммат қилаётганингизни айта кўрманг, у жудаям мағрур қиз» деди шоша-пиша.

Мағрур эмиш! Ўзим ҳам мағрурларни ёқтирамап. Мағрурлик қачон ярашади?.. бошқаларга нисбатан қудратлироқ эканингни билиб турганинг-да тўғрими? О, насткаш, бесўнақай одам! О, мен қандай мамнун эдим. Ўша дарвоза ёнида мени ҳайрон қолдириб, узоқ ўйга ботиб турганда, хаёлига мана бу фикр келиши мумкинмиди: «Ҳамонки бахтсизлик у ерда ҳам, бу ерда ҳам бор экан, энг ёмонини танлаганим маъқул эмасми? Семиз баққолни танласам, маст ҳолда тезроқ уриб ўлдириб, мени бу азоблардан биратўла қутқаргани дуруст эмасми!» Хўп? Нима деб ўйлайсиз, шу фикр хаёлига келиши мумкинмиди?

Ҳа, ҳозир ҳам тушунмайман, ҳеч нимани тушунмайман. Ҳозиргина икки бахтсизликдан энг ёмонини, яъни баққолни танлагани ҳақидаги хаёлга бориши мумкинлигини айтдим. Ўша пайтда у учун ёмонроғи ким эди —

менми ё баққол? Савдогарми ё Гётедан мисол келтириб гапирадиган гаровчимми? Шу ҳам саволмиш! Саволга бало борми? Нимага тушунмайсан: жавоб стол устида ётибди-ку! Саволинг нимаси? Тупуриш керак менга! Ҳозирги гап мутлақо менда эмас. Дарвоқе, гап мендами, мендамасми, пима аҳамияти бор энди. Мапа шуни фаҳмлаб ололмайман. Унда кўра ухлаганим маъқул. Бошим оғрияпти.

### ОДАМЛАР ОРАСИДАГИ ЎЗИМ ҲАМ ИШОНМАЙДИГАН ОЛИЖАНОБ

Ухлолмадим. Ухлаш қаёқда, бошим дўқиллайди. Буларнинг ҳаммасини, ифросликларнинг барчасини англаб етгим келади. О, поноклик! О, мен уни қандай ботқоқдан чиқариб олдим! Ахир буни тушуниши, илтифотимни қадрлаши лозим эди-ку! Мешга турли хаёллар, айтайлик, ўзимнинг қирқ бирда эканим, унинг энди ўи олтига тўлгани ҳақидаги хаёл жуда ёқарди. Мапа шунга мафтун эдим, тенгсизлик ҳисси ширин эди, оҳ, жуда ширин эди.

Мен, мисол учун тўйни à L'anqlaise<sup>1</sup> фақат иккаламиз ва яна икки гувоҳ иштирокида (гувоҳларнинг бири шубҳасиз Лукерья бўларди) қилиб, ўша заҳоти вагонга ўтириб Москвага (айтмоқчи, воқеа ўша ерда бўлган), бирон меҳмонхонага жўнаш пиятида эдим. У қаршилик билдирди, рухсат бермади, ва мен холалари ҳузурига қиз узатувчи қариндошлар ҳузурига боргандай илтифот билан бордим. Ён босдим унга, холаларининг иззатини ҳам жойига қўйдим. Мен яна бу махлуқларга юз сўмдан пул бердим, устига яна ваъда қилдим, шубҳасиз, бу пасткашликдан озор чекмасин деб, унга лом-мим демасим. Пулни олгач, холалари ипакдек энилиб қолишди. Сеп ҳақида тортинув бўлди: унинг ҳеч вақоси йўқ эди, ўзи ҳам ҳеч нимани хоҳламасди. Мен унга ҳеч ниманг керакмас, деб ишонтирдим, сепни ҳам бўйнимга олдим, менадан бошқа яна ким сеп қиларди? Келинг, ўзим ҳақимдаги гапларга тупурайлик. Баъзи гоиларим билан уни ўша дамнинг ўзида таништиришга улгурдим, ҳеч бўлмаганда умумий жиҳатларидан бохабар бўлсин, дедим. Балки шонқалоқлик қилгандирман? Энг муҳими, ўзини тутишга қапчалик урнимасин, у аввал бошиданоқ,

<sup>1</sup> Инглизчасига (франц.).

бағримга муҳаббат билан отилиб кирди, кечалари қайтганимда кутиб олиб, ҳаяжон билан, шивирлаб (ажиб, бокира шивир билан) гўдаклигини, болагини, уйларини, ота-онасини гапириб берарди. Аммо мен бу завқ ота-шини совуқ сув қуйиб дарҳол совутардим. Менинг ғоям шундан иборат эди. Унинг ҳаяжонларига мен сукут билан жавоб қайтарардим, албатта, бу онда хайрихоҳлигимни яширмасдим... шунга қарамай у иккимизнинг тамоман бошқа-бошқа эканимизни, менинг турган-битганим жумбоқ эканини тез фаҳмлаб етди. Мен энг муҳими, шу жумбоққа зўр бердим. Балки шу жумбоқни ечиш учун ҳам мен бу тентакликни кашф қилган эдим! Даставвал қаттиққўллик — остона ҳатлаш билан шу қаттиққўлликни татиди. Хуллас, ўшанда мамвун юрган ҳолда ўзимга хос тартиб турларини яратдим. О, бу тартиб ҳеч бир зўриқишсиз, ўз-ўзидан яралди. Бошқача бўлиши мумкин эмасди, мен бу тартиб тўрини шафқатсиз шароит талабига кўра яратдим, ахир ўзимни чўқитиб қўёлмасдим-ку. Тартиб ҳақиқатга зид эмасди. Йўқ, сиз охиригача эшитинг, одамга гуноҳ ортишдан олдин, сабабини билиш керак... Эшитинг!

Нима деб бошласам экан, тушунтириш жуда оғир. Ўзингни оқлашни бошласанг — тушунтириш оғир кечади. Биласизми, ёшлар кўп нарсадан, масалан пулдан ҳам нафратланади, мен эса, пулга муккамдан кетган эдим. Пул устига ўлигимни ташлаганим сайин — у нафасини ичига ютаверди. Катта кўзларини жовдиратиб қараб, тинглаб, оқибатда жим қолаверди. Ёшлар олижаноблар, апиқроғи яхши ёшлар ҳам олижаноб, ҳам шиддаткор, шунданми, сабр-тоқатсиз, сал нарсага лов этиб ёнишадия-ю, нафратларини яширишолмайди. Мен эса кенгликни истардим, кенглик уругини унинг юрагига сепмоқчи эдим, таъбир жоиз бўлса, юрак кўзи билан кенгроқ қарашга ўргатмоқчийдим. Тубан бир мисол келтирай: хўш, мен қандай қилиб бундай феъл-атворли одамга гаров хазинамни тушунтира олардим? Шубҳасизки, агар тўғридан-тўғри бу ҳақда гап бошласам, шуғулланаётган юмушим учун узр сўрагандай бўлардим. Шунинг учун ўзимни мағрур тутдим, қарийб сукут билан гапирдим. Сукут билан гапиришга суягим йўқ менинг, бутун умрим сукут билан гапиришда ўтди, бошимга тушган мудҳиш савдоларни ҳам сукут билан енгдим. О, ахир мен қандай бахтсизликларни бошимдан кечирмадим! Мени кўкрагимдан итариб, худди кераксиз матоҳдай итқитиб ташлашган эди, унутиб юборишган эди, бунга ҳеч ким,

ҳеч ким билмайди! Қутилмаганда бу ўн олти ёшли ойим-тилла разил одамлар тилидан мен ҳақимдаги ярамас гапларни эшитиб, ҳамма нарсадан хабар топдим, деб ўйлабди, эзгуликлар одамнинг фақат кўкрагидагина қолганини эса фаҳхламабди. Мен эса сукутни сақлайвердим, айниқса, у билан бирга бўлганимда тилим тиш ҳатла-масди. Кечаги кунга қадар шундай давом этди. Нима учун «Ичимдагини топ», деб сукут сақладим? Мағрурлигим туфайли. Мен бу одам тўғрисидаги бор ҳақиқатни, унинг кўнглидаги яширин эзгуликларни ўзи, тубан одамлар ҳикояси орқали эмас, балки ўзи *англаб* етишини истардим. Уйимга бошлаб келар эканман, мен ундан тўла ҳурмат, эътибор кутган эдим. Мен унинг бошимдан кечирган азобларим эвазига тиз чўкиб ибодат қилишини хоҳлаган эдим — шунга арзирдим. О, мен ҳаммаша мағрур бўлганман, ҳеч қачон ўртамиёнага тоқат қилмаганман, ё ҳаммасига эришини ё ҳаммасидан бира тўла воз кечишни истаганман. Яримта бахтга тоқат қилолмаганим, яхлит, бутунига интиланганим сабабли ҳам «ўзинг билиб ол ва қадримга ет» қабалида иш тутушга мажбур эдим. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, агар мен унга тушунтиришни, айтиб туришни бошласам, ялтоқлансам ҳурмат қилишини сўрасам — гадодап нима фарқим қолади?.. Дарвоқе... дарвоқе... нима учун мен буларни гапира ётибман?

Тентаклик, тентаклик, тентаклик ва яна тентаклик! Шунда мен унга ёшларнинг олижаноблиги жуда гўзал, аммо бир чақага арзимаслигини икки оғиз сўз билан очиқ ва шафқатсизларча (шафқатсизлигимни таъкидлагим келади) тушунтирдим. Нима учун бир чақага қиммат? Шунинг учунки, ёшларга ҳаммаси осондай туюлади, олижанобликлари, енгил қўлга киритилган, яъни ҳаётнинг ҳали аччиқ-чучугини татимай туриб, ҳаётдан олган дастлабки таассуротлари асосида юзага келган; меҳнат исканжасига тушишгач аҳволларини бир кўра-миз. Арзон олижаноблик ҳаммаша енгилтак бўлади. Ҳатто ҳаётини ҳам арзон-гаровга бериши мумкин — чунки қони қайнаб, кучи ошиб-тошиб ётибди, кўнгли гўзалликка жон-жаҳди билан интилади! Қани, оғир ва сокин, жарангсиз, ҳашамсиз, ғийбатларга тўла, заррача шухрат келтирмайдиган, аммо қурбонлик талаб этувчи олижаноблик жасоратини олайлик-чи. Хўш, бу жасоратни татиб кўринг-чи, йўқ-ўқ, рад этасиз.— Ер юзидаги барчадан номуслироқ бўлганингиз ҳолда жамоатга аблаҳ сифатида кўрсатилган ёруғ юзли одам, қаердасиз,— де-

йишга ҳақлиманми? Ҳа. Чунки мен бу жасоратни бир умр кўтариб ўтяпман. У аввалига мен билан астойдил баҳслашди, кейин жим бўла бошлади, охири нафасини ютди, кўзларини даҳшат билан очиб тингиди. Кўзлари катта-катта эди... Шу аснода мен... мен унинг кўзларида соқин, ёқимсиз, ишончсиз бир кулгини кўрдим. Ана шу кулгиси билан мен уни уйга олиб кирдим. Тўғрироғи, унинг бошиқа борадиган жойи йўқ эди...

#### IV

#### ПУҚУЛ РЕЖАЛАР, РЕЖАЛАР

Ўшанда ким биринчи бўлиб бошлади?

Ҳеч ким. Биринчи қадамдавоқ ўзи бошланди. Мен уни қаттиққўллик билан уйга етаклаб кирдим, девдим, аммо қаттиққўлликни илк оҳимдаёқ ўзим юмшатдим, қаллиқлик чоғидаёқ, гаровга буюм олиб қолиб, пул бериш билан шуғулланиши тушунтирилган, у эса индамаган эди (Буни эслаб қолинг). Энг қизиғи, бу ишга астойдил киришувди. Албатта, уй, жиҳозлар ўша-ўша эди. Уйим икки хонали: бири катта зал, озгина қисминигина касса эгаллаган: иккинчиси ҳам кенг-мўл, ётар-турар жойимиз шу ерда. Жиҳозларимнинг мазаси йўқ, ҳатто холалариникидан ҳам хароброқ. Шамчироқли иконам залда, касса ёнида: хонамдаги жавонда (калити менда туради) бир печа китоб ва гаровларнинг шартлари: яна тўшак, стол, стуллар... Емоқ-ичмоғимиз учун Лукерья учовимизга, мен уни оғдириб олган эдим, кунда кўпи билан бир сўм ажратажагимни айтиб, «Уч йилда ўттиз миш жамғаришим керак, тежаб-терганга мажбурман», деб тушунтиргайдим. У қаршилик билдирмаган эди, шунда ҳам мен кунлик харажатни кўпайтириб, бир сўму ўттиз тийин деб белгилдим. Бунинг ёнига театр қўшилди. Қаллиқлик даврида театр деган гап йўқ, деган эдим, бироқ қароримни ўзгартириб, ойда бир марта борадиган, борганда ҳам юмшоқ ўриндиқлардан жой оладиган бўлдим. Уч марта бирга бордик, «Муҳаббат изидан қувиш», назаримда яна — «Сайроқи қушлар»ни кўрдик шекилли (о, тупуриш керак бунга, тупуриш!) жимгина бориб, жимгина қайтардик. Нима учун, нима учун илк қадамимиздаёқ сукутни раво кўрдик. Ахир дастлаб орамизда низо бўлмаганди-ку? Сукут нимаси эди! Эсимда, у менга тез-тез кўз қири билан қараб қўярди, мен уни сезардим, сеза туриб баттар сукутга берилардим. Тўғри, сукутга у

эмас, мен жон-жаҳдим билан ёнишдим. У бир-икки марта ўзини тутолмай қучоқлашга таниланганда ҳам совуқ муомаламни ўзгартирмадим. Чунки унда уйғонган тўлқин дардчил, жазавали эди: менга эса унинг астойдил эъзозидан келиб чиқадиған чинакам бахт лозим эди. Мен ҳақ эдим: ҳар бир тўлқиндан кейин эртасигаёқ орада низо чиқарди.

Тўғрироғи буни низо дейиш ҳам қиёян. Чунки жанжалимиз ҳам сукутда ўтарди — унинг қарашларида борган сайин «Исён ва мустақиллик»ка мойиллик кучаярди, аммо қарашларини амалга оширишга ожиз эди. Ҳа, бу маъсума чехра кундан-кунга дағаллашарди. Ишонсангиз, ишонмасангиз у мендан жиркана бопларди — мен буни яққол ҳис қилиб турардим. Баъзан ички тўлқинларини жиловлай олмай ўзидан кетишига шубҳа йўқ эди. Мисол учун айтсам, кечагина пол ювишдан боши чиқмаган оймтилла nochорлик ботқоғидан қутулиб, бугун камбағаллигимдан бурнини жийирадиған бўлиб қолди! Туриш-турмушимиз покиза, керак жойда ҳанчамга ҳам ўрин бор, айтмоқчиманки, менинг уйимда қашшоқлик эмас, тежамкорлик ҳукмрон эди. Мен илгарилари ҳам эрнинг саришталиғи хотиннинг кўнглини банд этади деб ҳисоблар эдим. У менинг қашшоқлигимдан эмас, тежамкорлигимни бахиллик ҳисоблаб, «авиқ мақсади борлигини, қатъий продасини кўрсатмоқчи», деб нафратлашарди. Театрдан қутилмаганда ўзи воз кечди. Мазахли чимирилишлари бешбаттар кўнайди... Мен эса сукутни кучайтирдим, сукутга зўр бердим.

Ахир ўзимни оқламайман-ку! Бу ерда энг муҳими қарз кассаси. Илтифот қилинг: мен аёлнинг, айниқса ўн олти ёшида, эркакка бутунлай бўйсунмаслиғи мумкин эмаслигини билардим. Аёлларда оригиналлик йўқ — бу исбот талаб этмайдиган ҳақиқат, ҳатто ҳозир ҳам бу мен учун исботсиз ҳақиқат! Залда ётган бўлса нима қилибди; ҳақиқатни ҳақиқат дейиш керак, бу ерда Милль<sup>1</sup> ҳам ожиз. Севучи аёл эса, о, севучи аёл эса, кўнгли майлини олган кимсанинг барча камчиликларини ҳатто ёвузликларини илоҳийлаштиради.

Ўша кимса ёвузликларини ювини учун арзрли баҳона топа олмайди. Аммо севучи аёл унга фатво толиб беради. Бу олиҳимматлик, аммо оригиналлик эмас. Аёлни фақат нооригиналлик бадном этади. Қайтарсам нима бў-

<sup>1</sup> XIX аср инглиз файласуфи, утилитаризм тарафдори назарда тутилган бўлса керк. (Тарж.).

либди, стол устини нимага имлаб кўрсатяпсиз? Стол устидаги оригинал демоқчимсиз? О-о?

Билиб қўйинг: унинг муҳаббатига ўшанда амин эдим. Ахир бўйнимга осилиб олган эди-ку. Демак, севарди, аниқроғи севишни истарди. Ҳа, шундай эди: севишни истарди, муҳаббатини изларди. Энг муҳими шундаки, бу *ерда* у фатво тониб бериши лозим бўлган ёвузликнинг ўзи йўқ эди. Гаровчилигимни айтяпсизми? Буни ҳамма гапирди. Гаровчи бўлсам нима! Олижанобларнинг олижаноби шу ишни ўзига лозим кўрган экан, демак сабаби бор. Биласизми, жаноблар, ғоялар бор... Яъни биласизми, агар ўзга ғоя айтилса, сўз билан ифода қилинса жуда аҳмоқона чиқади. Ўзимдан-ўзим уялиб кетаман. Нимага? Ҳеч нимага. Чунки биз ярамас одамлармиз, ҳақиқатга чидолмаймиз, агар гапимни ёлғон десангиз, билмадим, қандай одам эканмиз. Мен ҳозир «олижанобларнинг олижаноби» дедим. Кулгимни, лекин гапнинг чини шу! Ахир бу ҳақиқат, яъни ҳақиқатлар ичра энг олий ҳақиқат-ку! Мен бу кассани очиқ, ўзимни-ўзим таъмиш-лаш истагига тўла *ҳақли эдим*: «Сиз мени четга суриб чиқардингиз, сиз одамлар, ҳа, сиз мени жиркапч сукутингиз билан ораларингиздан ҳайдадингиз. Сиз томонга эҳтирос ва шиддат билан интилишимга жавобан бир умрга ранж-алам қайтардингиз. Шундай экан, энди мен қалин девордан тўсиқ қилиб олишга, ўша ўттиз мингга тўплаб, Қримданми, Жанубий соҳилданми ер-мулк сотиб олиб, умримнинг қолган қисмини тоғларда, узумзорларда, энг муҳими — сизлардан узоқроқда, аммо сизларга кек сақламасдан, кўнглимдаги олий мақсадим билан, юракдан севучи аёлим билан, худо берса оилам билан, ёш қўшнилардан ёрдамимни аямасдан яшашга тўла ҳаққим бор». Яхши ҳамки бу гапларни энди овоз чиқариб ўзимга-ўзим айтяпман, агар илгарироқ унинг қулоғига қўйганимдами, бундан бемаънироқ иш бўлмасди. Менинг мағрурона сукутим ҳам, жимгина ўтиришларимиз ҳам айнан шундан. Ахир у тушуна олармиди? Ун олти ёш — ёшликнинг биринчи поғонаси — у менинг важ-корсонларимни, азоб-уқубатларимни англашга қодир эмасди. Тўғрилиқ, ҳаётни билмаслик, болаларча арзон имон, «ғўзал қалблар» хусусидаги кўр-кўрона тушунча, энг муҳими гаров кассаси (Ҳолбуки миқозларимга писбатап ёвузлик қилмас эдим! Меъёридан ошиқча олиб қолмаслигимни ўзи яхши биларди, кўрган эди!) уни ҳақиқатга олиб борувчи йўлларни тақа-тақ беркитиб ташлаган эди. О, бу, ёруғ оламдаги ҳақиқат нақадар даҳшатли! Бу малак, бу



маъсума, бу осмон — мустабид эди, қалбимнинг чидаб бўлмас даражадаги шафқатсиз мустабиди, ситамгири эди! Агар буларни айтмасам, ўзимга-ўзим тухмат қилган бўламан! Сиз менинг севгимга ишонмаяпсизми? Шундай деб ким айта олади? О, бу шўри-ғавго, тақдир ва табиатнинг истеҳзога тўла шўри-ғавғоси эди! Бизга қарғини теккан, одамзотнинг ҳаёти (жумладан меники ҳам) қарғини остида қолган. Мен қаердадир янглишганимни тушуниб турибман-ку! Қаердадир мўлжални тўғри ололмадим. Ҳаммаси аниқ-равшан эди, режаларим ҳам осмон каби покиза эди: «Қаттиққўл ва мағрур, бировнинг руҳий таскинига муҳтожлик йўқ, сукут билан азоб чекиш». Шундай эди, алдамадим, сира алдамадим! Бунга кейинроқ ўзи гувоҳ бўлади, бунинг олижанобликдап экапини ўзи кўради (аммо, сезолмади), — қачондир билса, олижаноблигимни ўн чапдон ошириб баҳолайди, ва қўлларини кўксига қўйиб худонинг зорини қилади». Режам шу эди. Лекин мен бу ерда ниманидир унутдим ёки ниманидир тушириб қолдирдим. Ниманидир амалга оширолмадим. Бас, етар бас! Энди кимдан узр сўрайман? Тамом бўлди, тамом бўлди — тап олиш керак. Э, одам, қаддингни тут, ерпарчин бўлма! Айбдор сен эмассан.

— Хўп, яхши, мен рост гапни айтаман. Ҳақиқат билан юзма-юз бўлишдан чўчимайман: У айбдор эди, айбдор у эди!..

## V

### МАЪСУМАНИНГ ҒАЛАБИ

Орамиздаги низо бундай бошланди: ҳеч кутилмаганда у пулни ўз хоҳишига кўра берадиган, буюмларни меъеридан ортиқ баҳолайдиган бўлди, бу ҳам етмагандек, мен билан икки марта баҳслашди. Ён босмадим. Шу пайтда оёғимиз остидан капитаннинг беваси чиқиб қолди.

Бева кампир медальонни, яъни марҳум эрининг совғаси, демак қадрли ёдгорликни олиб келди. Ўттиз сўм бердим. Мингирлаб арз-дод қилиб буюмни асрашимизни илтимос қилди — асрамай нима қилардик. Хуллас, беш кундан кейин яна пайдо бўлиб, саккиз сўмга ҳам арзинмайдиган билакузукка алмаштириб беришни сўради. Мен шубҳасиз, рад этдим. Ўшанда бу айёр кампир хотинининг кўзида меҳр кўрганми, ҳар ҳолда мен йўғимда ке-

либ муддаосига етди — у медальонни билакузукка алмаштириб берибди.

Бундан хабар топишим билан қисқа, аммо қатъий, жўяли гапимни айтдим. У тўшак устида ерга тикилганча ўтирар, ўнг оёғининг учини ликиллатиб, гиламчани уриб-уриб қўярди (бу унинг маънадор ишораси) лабларида истеҳзо қотган эди. Шунда мен, овозимни мутлақо кўтармасдан, пул *меники* эканини, ҳаётга ўз кўзларим билан боқишга ҳақим борлигини, уни уйга таклиф қилганимда, ҳеч нарсани яширмаганимни хотиржам бир алфозда эслатдим.

У эса бирдан сапчиб турди, аъзойи бадани титради, кейин — нима деб ўйлайсиз — денсина бошлади: шу туриши ваҳшийликнинг ўзи эди, тутқаноқ эди, тутқаноғи тутган ваҳший эди. Мен ҳайратдан муз қотдим: бу қилиқни сира кутмагандим. Аммо ўзимни йўқотмадим, ҳатто қимирламадим, ўша хотиржам овозда бундан буён юмушларимга аралашини ҳуқуқидан маҳрум этажогимни маълум қилдим. У башарамга қараб туриб хахолади-да, уйдан чиқиб кетди.

Гап шундаки, менсиз уйдап чиқишга унинг ҳақи йўқ эди. Тўйдан олдиноқ шунга келишган эдик. Кун бўйи қайлардадир санқиб, кечқурун қайтди — чурқ этмадим.

Эртасига эрталабдан яна ғойиб бўлди, индипига ҳам. Қассани беркитиб, холалариникига бордим. Тўйдап кейин улар билан борди-келдини йиғиштириб қўйган эдим. Остоналарини ҳатлашга мажбур бўлдим: Бу ерга қадам босмабди. Холалари гапларимни диққат билан эшитиб, «Сизга ҳали бу ҳам кам» деб мазах қилишдан тойишмади. Кулги бўлишимни билардим. Ўша заҳотя кичик холасига — қари қизга юз сўм ваъда қилиб оғдириб олдим, йиғирма бенини нақд санаб бердим. Икки кундан кейин у уйимга хунук хабар билан келди: «Поручяк Ефимович деган одам, сиз билан бир полкда хизмат қилган офицер сувни лойқалатиб юрибди». Ҳайратда қолдим. Бу Ефимович дегаплари полкда менга нисбатан разиллик қилгани етмагандай, бир ой муқаддам гаровга нарса қўйиш баҳонасида кетма-кет икки марта беҳаёлларча уйимга келиб, хотипимга шилқимлик қилган эди. Ўшанда унга яқинлашиб, муносабатларимизни унутмай, уйимга қадам босишга журъат этмаслигини айтгандим: иш бу даражага бориб етиши ҳаёлимга ҳам келмаганди, шунчаки суллоҳ деб ўйловдим. Мана энди холаси хотинимнинг ўша суллоҳ билан учрашув тайин қилганини, бу иш уларнинг эски танишлари, полковникнинг беваси

Юлия Семеновна раҳнамолигида амалга оширилган маълум қилиб турибди: «Хотинингиз ўшаникига қатнаяти».

Бу тафсилотларни қисқартираман. Бу иш охир-оқибатда менга уч юз сўмга тушди. Аммо икки кун ичида мақсадга эришдим: қўшни хонада туриб, қия очиқ эшикдан хотинининг Ефимович билан биринчи gender — Vous<sup>1</sup> гувоҳ бўлиш, гапларини эшитиш имкониятини қўлга киритдим. Бу воқеага тайёргарлик кўраётган пайтимда, бир кун аввал, жуда қисқа давом этган, аммо мен учун ниҳоятда муҳим ҳодиса юз берди.

Кечқурун у ёқдан-бу ёққа юрди тўшакка ўтирди, менга тикилиб, масхаралаб тиржайди, оёқ учларини пирлатиб гиламчага тап-тап урди. Унга қараб туриб, дафъатан калламга бир фикр урилди: ўтган ой давомида, тўғрироғи ўтган икки ҳафта мобайнида феъл-атвори жуда ўзгариб кетди: қандайдир асовлик, ҳужумкорлик, беҳаё дея олмайман, аммо бетартиблик, изтиробга мойиллик пайдо бўлди. Буларни сиртига чиқармасликка ювошлиги сабаб эди. Изтироблари чегарадан чиққан бўлса-да, ўзини зўрлаб ушлаб тургани, бу учун ўзидан-ўзи ҳазар қилаётганини сезмаслигим мумкин эмасди. Бунақалар бир қутурмасин, қутурса жиловлаб бўлмайди. Шунақа пайтда улар айтадиган, қуюшқондан чиқиб кетадиган гапларни эшитиб, қулоқларингга ишонмайсан. Қалбани бузуқликка одатланганлар эса, аксинча юмшатадилар, қабиҳликларини ҳам батартиб, илтифот билан юзага чиқарадилар, ана шу разилликларида устунилик қилиш даъвоси бўлади.

Ушунга келиб у асовлик билан арқонни узди:

— Дуэлга чиқишга қўрққанингиз туфайли полкдан ҳайдаб юборганларини ростми?— деб сўради у кутилмаганда, кўзларида эса ўт чақнади.

— Рост, офицерларнинг қарорини билан полкни ташлаб кетишимни сўрашди, унга қадар ўзим истеъфога чиқаман деб ариза берган эдим.

— Қўрқоқ сифатида ҳайдашганми?

— Ҳа, улар шундай айб қўйишди менга. Лекин дуэлдан бош тортишимга сабаб қўрқоқлик эмас. Менинг шахсимни ҳақорат қилишмаган ҳолда дуэлга чақирсам беъаънилик бўларди. Мен уларнинг мустабидона қарорларига бўйсунмадим. Билиб қўйинг,— шу ерга келганда ўзимни тутолмадим,— ўз хатти-ҳаракати билан бундай

<sup>1</sup> Ишқий учрашувига (франц.).

мустабидликка, оқибатларини била туриб қарши бориш, ҳар қанча дуэлга чиқишдан кўпроқ жасорат, мардлик талаб қилади.

Мен ўзимни тута олмадим, шу гапларим билан гўё ўзимни оқлашга уриндим; унга эса худди шу — янада тиз чўкиб, хўрланишим керак эди. У газаб билан кулди.

— Уч йил Петербургда дайдиларга ўхшаб тиламчилик қилиб, биллиард столларининг тагида ётиб қолганларингиз, ростми?

— Мен Сенпада, Вяземскийнинг уйида ҳам ётиб қолардим. Полкдан кейин жуда кўн ҳақоратли тушқун онлар бўлди, аммо руҳан чўкмадим, чунки қилғилигимни ўшанда биринчи бўлиб ўзим айблаган эдим. Тушқунлигим боиси, ўшандаги аҳволимдан умидсизликка берилиш оқибатида ақлим ва иродамининг ожизланиб қолганидан эди. Буларнинг бари ортада қолди...

— О, сиз эндиликда кўзга кўринган одамсиз — пулдорсиз!

Яъни, бу гаров кассасига қилинган истеҳзоли ишора эди. Мен ўзимни қўлга олишга улгурдим. Унинг мени янада ҳақоратлашга олиб борувчи тушунтиришларимга чанқоқ экаинини сездим — бунга эришишига йўл бермадим. Гаровчининг қўнғироғи айни муддао бўлиб, залга чиқдим. Орадан бир соат ўтгач, у тўсатдан кийинди-да, уйдан чиқаётиб рўпарамда тўхтаб, шундай деди:

— Ҳар ҳолда сиз булар ҳақида тўйдан олдин оғиз очмаган эдингиз?

Мен жавоб бермадим. У чиқиб кетди.

Хуллас, эртасига чўнтагимда тўнпонча билан қия очик эшик ортида туриб тақдиримнинг қандай ҳал этилаётганига диққат билан қулоқ тутиб турардим. У ясан-тусанде ўтирарди, Ефимович эса унинг рўпарасида қийшацларди. Хўш, нима бўлди, ўзим сезмаган ҳолда, нимани ўйлаган бўлсам (номусим ҳаққи гапираман буни), нимани кўнглим сезган бўлса, кутган бўлсам ўша юз берди. Билмадим, тушунарли қилиб сўзлаяпманми?

Бўлган воқеа мана бундай: эшик ортида туриб, уларнинг суҳбатига бир соат қулоқ тутдим, бир соат мобайлида олижаноб, юксак ҳис-туйғу эгаси бўлган аёлнинг оқсуяк мазҳабидан чиққан бузуқ, қалби нопок, бераҳм ҳайвон билан олишувига гувоҳ бўлдим. Бу маъсума, бу камган, бу содда жувон шунча гапни қаердан билади, деб ҳайратга тушдим. Оқсуякларнинг севимли комедияларини тўқувчи зукко муаллиф ҳам бузуқ ишларга ҳиммат камарини боғловчиларга нисбатан олий нафрат ва

дўлвор кулгу уйготувчи бундай масхарали сахнапн ўй-  
лаб тополмаган бўларди. Унинг гапларида, сўзларида  
қанчалар шукуҳ, тезкор жавобларида қанчалар ўткир-  
лик, мулоҳазаларида қанчалар ҳақиқат, айни чоқда қиз-  
ларга хос соддалик бор эди! Малъун Ефимовичнинг севги  
пэхорига, қилиқларига, гапларига жавобан кўзларига қара-  
б мазах қилиб куларди. Муддаога осонлик билан, бир  
хуруждаёқ эришиш ниятида келган Ефимович унинг  
қаршилик қилишини кутмаган экан, дарров чўкди. Мен  
дастлаб унинг хатти-ҳаракатини «Бузуқ, аммо оқила  
мавжудотнинг нархини ошириш мақсадидаги ноз-фиро-  
ги», деб оддий ноз-карашмага йўйишим мумкин эди.  
О, йўқ, ҳақиқат қуёш янглиғ порлаб, шубҳаларга ўриш  
бермади. Менга нисбатан бўлган ғайритабиий ва шид-  
датли нафрати туфайли, тажрибасиз бу жувон мана шун-  
дай учрашувга журъат қилиши мумкин эди, аммо эркак-  
нинг пинҳона муддаоси сув юзасига қалқиб чиққач, унинг  
кўзи очилди. Бу мавжудот қандай қилиб бўлмасин мени  
ҳақоратлаш қасдида бетоқат тўлғониб, ҳатто бу балчиқ-  
дан ҳам ҳазар қилмади, аммо бетартибликка чидам бе-  
ролмади. Айнан уни, кўкрак сутидай покиза, бокира, олий  
мақсади бор жувонни Ефимович ёки унга ўхшаш бирор  
бошқа оқсуяк махлуқ йўлдан оздира олармиди? Аксинча,  
у фақат масхара бўлди. Хотинимнинг қалбида бор ҳақи-  
қат уйғонди ва ғазаб юрагидаги аччиқ истеҳзои юзага  
чиқарди. Қайтараман, бу масхарабоз охир-оқибат бутун-  
лай чўкди, тумтайиб олди, саволларга ҳам беҳуш жавоб  
қайтара бошлади, ҳатто тубанлик билан ўч олиш қас-  
дида хотинимни ҳақорат қилиб қўймасин деган қўрқув  
баданимга тарқади. Яна такрорлайман, бу сахнапн қарийб  
ҳайратсиз тингладим. Мен гўё таниш воқеага дуч келган-  
дай эдим. Мен гўё у билан учрашини ниятида йўлга  
чиққандим. Тўппонча олволгашимга қарамай, мен ҳеч ни-  
мага ишонмай, ҳатто айбномаларга парво қилмай кел-  
дим — бу айни ҳақиқат. Шундай экан, мен уни бошқача  
тасаввур этишим мумкинмиди? Хўш, мен нима учун сев-  
дим, нима учун эъозладим, нима учун уйладим унга?  
О, менга нисбатан нафратининг нақадар улурлигига, ай-  
ни пайтда, ўзининг қанчалар бокиралигига ўша онда  
амин бўлдим. Шартта эшикни очиб, бу масхарабозликка  
чек қўйдим. Ефимович сапчиб тушди. Хотинимнинг қў-  
лидап олиб, мен билан юришни сўрадим. Ефимович дар-  
ҳол ўзига келди, жараанглаб, яйраб кулди.

— О, илоҳий эр-хотинлик ҳуқуқига монелик қилло-  
майман, олиб кетинг, олиб кетинг! Аммо билиб қўйинг, —

деди у изимдан,— олижаноб одамларнинг сиз билан олишувни бемаънилик бўлса ҳам, аёлингиз ҳаққи ҳурмати хизматингизга тайёрман... Агар журъат қилолсангиз албатта...

— Эшитяпсизми,— дедим унга, остопада бир нафас тўхтатиб.

Уйга етгунча, йўл бўйи чурқ этилмади. Мен уни қўлтиқлаб олган эдим, бунга қаршилик билдирмади. Аксинча у беҳад ҳайратда эди, аммо ҳайрат пардаси уйга етгач кўтарилди. Уйга кириб стулга ўтирди-ю, менга бақрайиб тикилди. Унинг рангида-ранг қолмаган эди: лаблари шу дамда истеҳзога мойиллик билан чимирилсада, кўзларида олишувга даъват этувчи қатъийлик, улугворлик бор эди: назаримда дастлабки дақиқаларда тўппончадан отиб ўлдиришимга қаттиқ ишонган эди. Аммо мен ипдамай тўппончани чўнтақдан чиқариб, стол устига қўйдим. У бир менга, бир тўппончага қараб қўйди (тўппончанинг унга таниш эканига диққатингизни тортаман. Шу дўконни очганимдан бери ўқлоглик туради. Кассани очар чоғимда катта итларни ҳам, Мозерга ўхшаб бақувват малайларни ҳам ушламасликка қарор қилдим. Мижозларимга эшикни ошпаз хотин очади. Бироқ бу ҳунар билан шуғуланувчи одам ҳар аҳтимолга қарши ҳимоя чораларини ўйлаб қўймаса бўлмайди. Шу сабаб тўппончам ҳаминша ўқлоглик туради. У уйимга келган дастлабки кунлардаёқ, тўппончага қизиқиб қолди, сўраб-суриштирди, мен ҳатто тўппончанинг тузилишию қурилишини тушунтириб бердим, ҳатто ўзи ҳам отиб кўриб, мўлжални беҳато уришига ишонди. Буни унутманг.) Унинг қарашидаги қўрқувга эътибор бермай, ярим ечинган ҳолда тўшакка чўзилдим. Соат ўн бирдан ошган. Мен ўлардай ҳолдан тойган эдим. У жойида яна бир соатча қимирламай ўтирди, кейин шамни ўчириб, кийимларини ечмай девор томондаги диванга ётди. Биринчи марта бошқа ётди — буни ҳам эслаб қолишг.

## VI

### МУДҲИШ ХОТИРА

Энди бу мудҳиш бир хотирот...

Барвақт уйғондим, ҳар ҳолда хона ёруғ, чамамда соат саккизлар бор эди. Фикрим типиклашиб бирдан уйғондим у кўзларимни катта очдим. У стол ёнида тўппонча ушлаган ҳолда турарди. У уйғониб қараб ётганимни сез-

мади. Бир маҳал тўппончанинг оғзини менга тўғрилади. Кўзимни юмиб, ўзимни ухлаганга солдим.

У тўшагимга яқинлашиб, тепамда туриб олди. Мен ҳамма нарсани эшитиб ётардим: хонада ўлик сукунат ҳукмрон, мен сукунатни ҳам эшитардим. Шу пайт титроқ бир ҳаракат сезилди — ўзимни тутолмай кўзларимни очдим. У тўғри менга, кўзларимга тикилиб турар, тўппонча эса қарийб чаккамга тиралганди. Кўзларимиз тўқнашди. Нигоҳлар тўқнашуви бир нафасдан ошмади. Ўзимни мажбурлаб кўзимни юмдим, энди нима бўлса ҳам, қимир этмайман, деб бор қувватим билан ўзимни мажбурладим.

Умуман баъзан шунақа бўлиб туради, қаттиқ ухлаган одам бирдан кўзини очади, ёстиқдан бошини кўтаради, атрофга аланглайди-да, бир сония ўтмай ҳушидан кетгандай, бошини ёстиққа ташлаб, яна қаттиқ уйқуга кетади, уйғонгандан кейин сўрасангиз, ҳеч нимани эсламайди. Нигоҳларимиз тўқнашиб, чаккамдаги тўппончани ҳис қилиб, бирдан кўзимни чирт юмиб, қаттиқ уйқудаги одамдай қимир этмай қолганимда у ухлаётганимга, ҳеч нимани кўрмаётганимга аниқ ишониши мумкин эди, чунки уйғоқ одамнинг мен кўрганли кўриб, *бу дақиқада яна хотиржам кўзларини юмиб ётишига ақл бовар қилмасди.*

Ҳа, ақл бовар қилмасди. Аммо у ҳақиқатни билиши ҳам мумкин эди — бу фикр хаёлимга ўша заҳоти урилди. О, инсон онгининг самовий қудратига минг-минг офарин — ярим лаҳзада бошимни қанча хаёллар, қанча ҳислар тўлқини кезиб чиқди. Демак, бу ҳолда, ҳақиқатни биллиб, айёрона кўз юмиб ётганимни билган бўлса (буни сезардим), унда мен ўлимга тайёр эканим билан уни енгиб ташладим, энди қўли қалтираши турган гап. Аввалги қатъийлиги эндиги таассуроти билан тўқнашиб парчаланishi тайин. Чўққидагиларни қандайдир куч пастга, тубсиз жарга тортиб туради, дейдилар. Назаримда тўппончани қўлга олишга улгуриш — жуда кўп қотилликлар ёки ўз-ўзининг жонига қасд қилишларга сабаб бўлади. Бу ҳам тубсиз жарлик, қиялиги қирқ беш градус, сирғанмаслик мумкин эмас, нимадир сизни муқаррар тепкини босишга ундайди. Аммо ҳамма нарсани кўрганим, унинг қўлидан ўлим топишга ризо эканимни билиш уни бу қияликда тутиб қола оларди...

Сукунат давом этарди, бирдан чаккамга, сочларимга совуқ темир тегди. Жон сақлашингга имонинг комил эдим, — деб сўрашингиз мумкин. Худо олдида жавоб бергандай сизга ҳам тўғриси айтмай: ҳеч қандай умидим

йўқ эди, юздап бир имконият билан тирик қолишимнигина билардим. Унда ўлимга пима учун шай эдинг, дейсизми? У ҳолда сиз ҳам бир сўрогимга жавоб беринг: суюкли маҳбубам чаккамга тўппонча тирагадан кейин менга яшашнинг пима қизиғи қолар эди? Бундан ташқари мен бутун вужудим билан бир нарсани аниқ ҳис қилиб ётардим: аини чоқда орамизда, кечаги қўрқоқ билан, қўрқоқлиги учун ўртоқлари томонидан ҳайдалган ўша қўрқоқ билан унинг орасида кураш, ҳаёт-мамот жапги борарди. Мен буни билардим, агар ухламаётганимши фаҳмлаган бўлса, у ҳам биларди.

Балки бундай бўлмагандир, балки ўша онда буларни ўйламагандирман, аммо булар фикрдан ўтмаса ҳам юз бериши лозим эди, чунки шундан кейин ҳаётимнинг ҳар бир соати шу хаёллар билан банд бўлди.

Энди сиз «пима учун уни ёвузликдан асраб қолмадинг» деган саволни беришингиз мумкин. О, кейинчалик мен бу лаҳзани ҳар эслаганимда, этим музлаб, бу саволни ўзимга-ўзим минг марталаб берганман. Унда қалбим мавҳум бир умидсизлик чоҳида эди: ўзим жон таслим қилардим, шу аҳволда кимни қутқара олардим? Қолаверса, бировни қутқариш истаги бўлганми йўқми, сиз қаердан биласиз? Нималарни ҳис қилганимни ким билиб ўтирибди.

Сезгиларимнинг жизганаги чиқарди: лаҳзалар ўтди, сукунат ўликлигича қолди; у эса тепамда ҳамон тик турибди — бирдан ялт этган умиддан сескандим! Шошиб кўзимни очдим. У хонада йўқ эди. Ўрнидан турдим: мен галаба қозондим — у умрбод мағлуб бўлди!

Самоварнинг олдига бордим. Қайноқ самовар одатда биринчи хонага келтирилиб, чойни ҳар сафар у қўйиб берарди. Мен жойимга жимгина ўтириб, у узатган чойни олдим. Беш дақиқалардан сўнг унга қарадим. У ҳам менга тикилиб турар, ранги кечагидан бешбаттар оқариб кетган эди. Бирдан қарашимни илғаб, рангсиз лабларида рангсиз истеҳзо, кўзларида журъатсиз савол назари пайдо бўлди. «Афтидан биладими ё билмайдими, қўрқдимми ё қўрқмадими деб ҳали ҳам яккиланияпти». Мен хотиржамлик билан ундан нигоҳимни олдим. Чойдан сўнг кассани беркитиб бозорга тушидан-да, темир каравот билан парда сотиб олдим. Уйга қайтгач, каравотни залга қўйиб, парда билан тўсиб қўйишни буюрдим. Бу каравот унга аталган эди, аммо ўзига бу ҳақда оғиз очмадим. Шу каравотни кўрибоқ «ҳаммасини кўрганганимши, ҳаммасини билишимши» сўзсиз англаганига шубҳам йўқ.



Тунда тўппончани одатдагидай яна стол устида қолдирдим. У ўзининг янги тўшагига ётди: никоҳ бузилди, у «мағлуб этилган, ammo .ечирилмаган эди». Тунда алаҳсирай бошлади, эрталаб эса иситмаси кўтарилди. У олти ҳафта ўрнидан турмай ётди.

## Иккинчи боб

### I

#### МАҒРУРЛИК УЙҚУСИ

Лукерья уйимда бўлак яшамаслигини, бойвуччани дафн этгач, чиқиб кетажагини ҳозиргина маълум қилди. Тиз чўкиб, бир соат ибодат қилмоқчи эдим, беш дақиқадан нарига ўтолмадим, ўйлаб ўйимга етолмайман, фикрларим хаста, бошим хаста — тавбанинг нима фойдаси бор, ибодат қилдинг нима — қилмадинг нима барибир гуноҳкор бандасан! Яна ажабланарлиси шуки, сира уйқум келмайпти, ҳолбуки, оғир, беҳад оғир ғам-ситамлардан сўнг, дастлабки руҳий порглашлардан кейин одамнинг уйқуси келади. Айтишларича, ўлимга маҳкум этилганлар сўнгги тунда қаттиқ ухлар эканлар. Табиатан шундай бўлиши керак, йўқса одамнинг продаси дош беролмай синиши мумкин. Диванга ётдим, барибир ухлолмадим.

Мен, Лукерья, касалхонадан ёллаганим ҳамшира — уч киши бўлиб олти ҳафта мобайнида туну кун касалини боқдик. Пулни аямадим, аксинча унга сарф қилгим келарди. Доктор Шредерни чақириб, ҳар келишига ўн сўмдан тўладим. У ҳушига келгач, кўзига камроқ кўринишга интилдим. Буларни баён этишимнинг нима ҳожати бор! У оёққа тургач, хонамдаги алоҳида стол ёнига оҳистагина яқинлашиб, жимгина ўтирди. Бу столни касал ётганида унга махсус сотиб олган эдим. Чиндан ҳам икковимиз сукут сақладик, тўғри, кейинроқ гаплаша бошладик, лекин оддий мавзудан четлашмадик. Мен, албатта атайин эзмаликдан, ёйилиб гаплашишдан қочардим, унинг ортиқча гап айтиб юбормаётганимдан хурсанд эканини ҳам сезиб турардим. Бу қилиги менга табиийдек туюларди. У «узил-кесил мағлуб бўлганидан бениҳоя изтиробда, — деб ўйладим, — демак, ўтганларни унутиш, кўникиш учун имкон бериш зарур». Шу аснода сукут

сақлардик, ammo мен ҳар дақиқа ўзимни келажакка тайёрлардим. Назаримда у ҳам шайлапарди, ўзи ҳақида энди нималарни ўйлаётганини билиш мени гоят қизиқтира бошлади.

Яна бир гапни айтмасам, юрагим тошиб кетади: касал ётганида унинг тепасида туриб қанча афғон чеккашимни, қанча азобларга тоқат қилганимни биров билмайди. Фигонларим фақат ўзимга маълум, ҳатто Лукерьянинг полаларини ҳам қалбимга яширганман. Мен унинг ҳеч нарсани билмай ўлиб кетиши мумкинлигини тахмин қилиш у ёқда турсин тасаввур ҳам этолмасдим. Аниқ ёдимда, аҳволи бир оз яхшиланиб, хавф чекиниб, сихати тиклана бошлагач, тез ва қатъий хотиржам бўлдим. Устига-устак *келажакимизни қўя туришга*, маълум муддат орқага суришга, ҳозирги аҳвол ҳақида қайғуришга аҳд қилдим. Ҳа, ўшанда ғалати, ажиб бир ҳолга тушдим, буни ўзгача ифода этишим мушкул; мен ғалаба пашидасини сураётган эдим, шу ҳақда ўйлашимнинг ўзиниёқ, мени номаълум ҳисларга чирмаб ташларди. Қиш шу залда ўтди. О, мен беҳад хурсанд эдим, умримда ҳеч вақт кўнглим бу қишдаги каби хуш бўлмаган.

Биласизми, ўша воқеага қадар, яъни хотишим билан орамизда ҳалокат юз бергунгача ҳар кун, ҳар соат мени эзиб келган, ҳаётимнинг обрўсизланишим ва полкдан кетишимга боғлиқ мудҳиш бир ташқи жиҳати мавжуд эди. Икки оғиз сўз билан айтсам: менга нисбатан мустабидларча ноҳақлик қилинган. Тўғри, ўртоқларим оғир балки кулгили феълимни ҳазм қилишолмасди, мени ёмон кўришарди, ҳолбуки кўп ҳолларда сиз учун буюк, сизга илоҳий туюлган, сиз сиғинадиган нарса айни чоғда атрофингиздаги ўртоқларингиз тўдасини кулдиради. О, мени ҳеч қачон, ҳатто мактабда ҳам яхши кўришмаган. Мени ҳаммавақт, ҳар жойда ёмон кўришган. Мени Лукерья ҳам ёқтирмайди. Полкдаги воқеа, гарчи мени яхши кўрмасликларининг оқибати эса-да, тасодифан содир бўлган эди. Буларни эслашимга сабаб: ёнингдан булут каби сузиб ўтиб кетиши мумкин бўлган турли сабабларнинг бемаъни йириклашуви, юз бермаслиги мумкин бўлган тасодиф туфайли ўлиб кетишдан баттароқ ранжалам йўқдир. Ҳар ҳолда зиёли одам учун булдан ўтадиган хўрлик мавжуд эмас. Воқеанинг мағзи мана бу:

Театрда, танаффус пайтида емакхонага чиқдим. Гусар А-в икки гусар ошнаси билан бирданига ёпирилиб кирди-ю, жамоа орасида, овозини баралла қўйиб — бу ерда офицерлар ҳам кўп эди — полкимиз капитани Безумцев

дахлизда жанжал кўтарганини гапира бошлади. Гап орасида «афтидан капитан ғирт маст» эди деб қистириб ўтди. Уларнинг бу мавзудаги гаплари узоққа чўзилмади, чунки Безумцевнинг мастлиги ёлгон, дахлиздаги «жанжал» жанжал дейишга арзимас ҳам эди. Гусарлар бошқа гапларга ўтиб, типчишди, ammo бу латифа эртасигаёқ полкимизга етиб бориб, шивир-шивир бошланди. Яъниким, гусар А-в, капитан Безумцев помини булгаётганда емакхонада полкимиздан фақат мен бор эканман, мен унга танбеҳ бериб тўхтатмабман. Хўш, нима учун мен танбеҳ беришим керак? Безумцевда алами бўлса — бу уларнинг шахсий ишлари, мен аралашиб нима қилдим? Офицерлар эса бу шахсий масала эмас полкка бевосита алоқадор эди деб топишди. Нима эмиш, емакхонада полкимиз офицерларидан биргина мен бўлганим учун ҳам емакхонадаги жамоага, жумладан барча офицерларга полкимиз шаънига ва ўз гуруримга доғ тегишидан унча ғашим келмаслигини исботлаганмишман. Бу хулоса билан келишишим мумкин эмасди. Шунга қарамай, вақт ўтган бўлса ҳам, ҳали кеч эмаслигига, хатоимни тўғри-лашга, А-в билан муносабатимни ойдинлаштириб олишимга имконим борлигига шаъма қилишди. Мен буни хоҳламадим, қаттиқ ғазабланганим туфайли, мағрурлик билан рад этдим. Сўнг ўша заҳоти истеъфога чиқдим — бор гап шу. Мен полкни мағрурона, ammo руҳан чилпарчи бўлган ҳолда ташлаб чиқдим. Иродам заифлашиб, ақлап тубанликка шўнғидим. Худди ўчакишгандай ўша пайтда синглимнинг эри Москвадаги шинамгина мулкимизни, жумладан, ундаги менинг озгина улушимни ҳам буткул совуриб юборди: мен бир чақасиз кўчада қолдим. Мен хусусий хизматга ёлланишим мумкин эди, хоҳламадим, офицерлар либосини ечиб қандайдир темир йўлга боришни ўзимга ор билдим. Уят бўлса — уят, шармандалик бўлса — шармандалик, тушқунлик бўлса — тушқунлик-да, қанча баттар бўлса шунча яхши, дедим. Мана шу баттарни танилаганимдан кейинги уч йилдан фақат қайгули хотиралар қолган, бунинг ичида Вяземскийнинг уйи ҳам бор эди. Бир ярим йил муқаддам Москвада бадавлат кампир — чўқинтирган онам вафот этишидан олдин, сира кутилмаганда бошқа меросхўрлар қаторида менга ҳам уч минг сўм васият қилди. Мен танамга ўйлаб кўриб, ўшандаёқ ёзугимни белгиладим. Одамлардан тиланчилик қилиб юрмай гаров кассаси очишга аҳд қилдим. Пул бўлса бор, режам — бир бурчакни ижарага олиб — эски хотиралардан йироқда янги ҳаёт бошлаш эди. Қолавер-

са, қайгули ўтмишим, бутунлай барбод бўлган номус-орим мени ҳар дақиқа, ҳар соат искалжага олиб турарди. Шундай аҳволда уйландим. Бу тасодифми, йўқми билмайман. Аммо уни уйга бошлаб қираётганимда, дўстни олиб қиряпман деб ўйловдим. Чунки чин дўстга жудажуда зор эдим. Бироқ, мен бу дўстни ҳали маънан тайёрлаш, шакллантириш, ҳали мағлуб этиш лозимлигини аниқ-равшан билган эдим. Ўн олти ёшли қизга, потўгри фикрларга кўмилиб ётган гўдакка буларнинг ҳаммасини бирданга тушунтириш мумкиними? Йўқ! Айтайлик, тўппонча билан боғлиқ ўша ҳалокатли, тасодифий воқеа бўлмаганда ўзимнинг қўрқоқ эмаслигимга, полкдошларим қўрқоқ деб ноҳақ айблашганига қандай ишонтира олардим. Бахтимга ўша ҳалокат айнан вақтида юз берди. Тўппончага чаккамни хотиржам тутиб, буткул зулмат ўтмишимдан қасос олдим. Бундан ҳеч ким хабар топмаса-да, у билди, менга шуниси керак эди, чунки у менинг борлигим, орзуимдаги келажагимнинг бор умиди эди. Менга ундан бошқанинг кераги йўқ, зеро у келажагим учун тайёрланаётган ягона одам эди. Унинг бор ҳақиқатдан хабар топиши, ҳеч бўлмаганда ғанимлар сафига барвақт, поҳақ ўтганини билиши мен учун катта ган эди. Бу фикрдан фаҳрим тошарди. Энди унинг кўзига аблаҳ бўлиб эмас, балки ғалати одам бўлиб кўринаман: энди юз берган воқеадан кейин бу фикр мени аввалгидай ғанимга тегмади: ҳар ҳолда ғалатлик айб эмас, аксинча вақти келса, аёлнинг феълига ўтиради. Хулласи калом, ечимни атайин орқага сурдим. Бўлиб ўтган воқеа хотиржамлигим учун етиб ортарди. Орзуларим учун ранглар тўлиб тошганди. Орзуларимга ранг етарли дедим, у эса *кутиб туради* дедим; расволик ҳам худди шунда — хайла-парастлигимда.

Бутун қиш ниманидир кутиш билан ўтди. Ўзининг столчасига тирсақларини тираб ўтирган чоғида уни ўгринча кузатишни хуш кўрардим. У уйдаги майда-чуйда ишлар билан ўзини овуларди, кечалари жавонимдаги китоблардан олиб ўқирди. Жавондаги китобларнинг саралиги ҳам, назаримда менинг фойдамга хизмат қиларди. У деярли ҳеч қаерга чиқмасди. Ҳар кун овқатланиб олгач, қош қораймай туриб уни сайрга бошлардим, тоза ҳавода юрардик, аввалгидек оғзимизга талқон солиб олмасдик. Мен ўзимни жим эмасдай, бир-биримизга маъқул оҳангда гаплашаётгандай қилиб кўрсатишга уришардим. Аммо, айтганимдай, зоҳирий кўринишимиз билагинга «ширип суҳбат» қулардик. Мен ўзимни атайин шундай

тутардим, унга вақт бериш керак дердим, қизиқ, мен-ку унга зимдан қарашни хуш кўраман, нима учун у менга қарамайди, деган ўй бутун қиш бўйи бир марта ҳам хаёлимга келмабди. Мен буни ҳадиксирашдан деб билдим. Қолаверса, касалликдан кейин унинг кўринишида қувватсизлик, журъатсиз бир маъсумалик аниқ зоҳир эди. Йўқ, кутгин, дедим ўзимга-ўзим, «унинг ўзи дафъатан олдиппга келади...»

Бу фикр менинг кўнглимни ғоят чоғ қилди. Очигини айтсам, баъзан ўзимни-ўзим атайин руҳан эзардим, қовтурардим, гўё ундан хафа эканимга ўзимни-ўзим ишонтирмоқчи бўлардим. Бу маълум муддат давом этди. Менинг нафратим қалбимга илдиз отиб, мустаҳкамланиши мумкин эмасди. Бунинг шунчаки ўйинлигини сезиб турардим. Ушанда каравот ва парда-тўсиқ олиб келиб, пикоҳни ўзимча бузганим билан, уни ҳеч қачон жиноятчи сифатида тасаввур қилолмасдим. Унинг айби бўйича енгилтаклик билан ҳукм чиқарганим бунга сабаб бўлолмасди. Йўқ, мен шунчаки, ўша дастлабки кунийёқ, ҳали каравот олмаёқ унинг гуноҳидан ўтишни лозим деб топган эдим. Бир сўз билан айтилса, бу менинг ғайриоддийлигим, тўғри; аммо хулқий қондаларга қаттиқ эдим. Кўзим олдида у шунчалар мағлуб этилган, енгилтак эдики, баъзан беихтиёр раҳмим келарди, айни чоқда хўрлаш ғояси дилимни яйратарди. Орамиздаги тенгсизлик ёқарди менга...

Шу қиш мобайнида бир неча марта атайин яхшилик қилдим. Иккита қарздан буткул кечдим, бир бечора аёлга гаровсиз пул бериб юбордим. Бу ишларни хотиним билан учун қилмадим, мутлақо шу сабабли оғиз очмадим: аммо аёлнинг ўзи деярли тиз чўкиб миннатдорчилик билдиргани келиб меҳрибонлигимни ошкор қилди. Назаримда аёлга яхшилик қилганимдан у мамнун бўлди.

Апрель яримлаб, баҳорнинг нафаси келиб қолган эди. Қўштабақа деразаларнинг кўча томонини олиб ташлагач, сокин хоналаримиз қуёшнинг ёрқин шуълаларига йўғрилди. Аммо қаршимда қалин булут қатлами турганидан, ақлимни қоронғилик пардасига ўраётганидан беҳабар эдим. Мудҳиш ва машъум қатлам эди бу! Қатлам қандай йўқолди, кўзим қандай очилди, ақлим қандай пешланиб, воқеаларни қандай фаҳм эта бошладим? Тасодиф юз бердими, ҳал қилувчи куннинг келиши бирдан тезлашдими, қуёш нурлари ўтмаслашиб қолган ақлимда фикр ва идрокимни уйғотдими? Йўқ, фикр ҳам, идрок ҳам мутлақо алоқасиз бу ерда. Юрагимда ўла бошлаган

том-қатлардан бири тўсатдан тирилди, бир титради-ю, ҳайтга қайтди ва қалбимдаги зим-зиёликни, зим-зиёда яшириниб ётган, мени йўлдан ураётган мағрурлик шайтонини ёритди. Бу қутилмаганда, тўсатдан, оқшом арафасида, овқатдан кейин, соат бешларда содир бўлди... ўрнимдан сапчиб турдим...

## II

### ҚОРА ҚАТЛАМ ТЎСАТДАН ЙЎҚОЛДИ

Мақсадга ўтишдан аввал эътиборингизни бошқа нарсага тортаман. Бир ой муқаддам унда галати ўйчанлик пайдо бўлганини, ҳа, ҳа, сукут сақлаш эмас, айнан ўйчанликни тўсатдан сездим. У тикиш билан машғул бўлиб, бошини эгиб ўтирар, тикилиб турганимни билмасди. Ана шу дамда унинг беҳад озиб чўп бўлиб қолгани, рангида ранг қолмагани, лабларидан қон қочгани — буларнинг бари ўйчанлигига қўшилиб мени фавқулодда саросимага солди. Аввал эътибор бермаганим, айниқса тунлари енгил йўталиб қўйиши энди кўнглимда ғулғула уйғотди. Унга ҳеч нима демай доктор Шредерни чақиргани кетдим.

Шредер эртасига келди. У докторни кўриб, бир менга бир Шредерга ҳайрон бўлиб қаради.

— Мен соппа-соғман,— деди жилмайишга ҳаракат қилиб.

Шредер уни дурустроқ ҳам кўрмади, (умуман бу доктор зоти баъзан ҳаддан ташқари беътибор бўлади), қўшни хонага чиққанимизда буларнинг ҳаммаси касаллик оқибати экани, баҳорда имкон туғилса денгиз томонга борилса, йўқса, чорбоққа чиқилса дуруст бўлажанини айтди. Хуллас, ҳали бемадорликдан қутулмаганини айтгани дейилмаса, дори-дармон тугул тайинли маслаҳат бермади. Шредер қетгач, у менга қаттиқ тикилиб туриб, ўша гапини яна такрорлади:

— Мен соппа-соғман.

Шундай деди-ю, уятданми, қизариб кетди. О, буни энди фаҳм этипман: у ҳали ҳам эри эканимдан, ҳақиқий эри каби парвона бўлаётганимдан уялган. Мен галварс ўшада буни тушунмаганман, ройишга йўйганман. (Қора қатлам!)

Ниҳоят, орадан ой ўтгач, апрелнинг қуёшли кунларида, соат бешларда, ҳисоб-китоб билан ўтирган чоғимда, қўшни хонада унинг овози келди... У... шикаста

овозда хиргойи қиларди. Бу янгилик мени ларзага солди — ҳали-ҳали ўзимга келолмайман. Шу пайтгача, уйга янги бошлаб келган кунларим, тўппонча отиб шўхлик қилган дамларимизни ҳисобга олмаганда, унинг ашула айтганини эшитмаганман. Унда овози асабийроқ туюлса ҳам, жуда ёқимли, соғлом, қаттиқ жарангдор эди. Эндиги қўшиқ жонсиз эди, о, йўқ, буни мунгли қўшиқ деб бўлмасди қандайдир романс эди у, аммо унинг овози алланечук дарз кетган, синган, гўё у эмас, балки ашуланинг ўзи хаста-ю, овози унга жон киритишга ожиз эди. У хиргойи қиларди, бирдан овози кўтарилди-ю, узилди — хаста овози — ачинарли тарзда узилди, йўталиб олиб яна секин-секин, аста-аста хиргойисини бошлади.

Ҳаяжонимдан куладилар, барибир ҳеч қачон, ҳеч ким ҳаяжонланишим босини тушуна олмайди. Йўқ, ҳали унга ачинмас эдим. Мендаги туйғу мутлақо бўлакча эди. Дастлаб, аниқроғи, дастлабки дақиқаларда даҳшатли ва ғалати, оғриқли ва ҳатто қасосга мойил туйғу, таажжуб ва ҳайратда қотдим: Нима бу «*Менинг борлигимни унутдимми?* Менга эътиборсиз куйлаши нимаси!»

Вужудимни изтироб исканжасига топшириб, жойимдан жилмай ўтирдим, кейин бирдан ўрнимдан туриб, нима қилаётганимни ўзим ҳам билмаган ҳолда, шляпамни олиб ташқарига йўл олдим. Қаёққа, нима учун отланганим ўзимга ҳам номаълум эди. Лукерья пальтомни узатди.

— Ашула айтяптими?— сўрадим Лукерьядан беихтиёр. Лукерья тушунмади, ажабланиб қаради: шу тобда менга тушунини чиндан ҳам мушкул эди.

— Биринчи марта ашула айтяптими?

— Биринчи эмас, сиз йўқлигингизда баъзан айтарди,— деб жавоб берди Лукерья.

Ҳаммаси аниқ эсимда. Зинадан пастга тушдим, кўчага чиқдим, кейин бошим оққан томонга юрдим. Муюлишгача бориб, тўхтадим, атрофга алаңладим. Одамлар оқими орасида қолган эдим, туртиб ўтсалар ҳам сезмасдим. Извошчини чақириб, Полиция кўпригига ҳайда, дедим. Сўнг, бирдан фикримдан қайтиб унинг қўлига бир тапга тутқаздим.

— Сени безовта қилганим учун,— дедим извошчига маъносиз кулиб. Бироқ юрагимда тўсатдан қандайдир завқ уйғонди.

Қадамимни тезлатиб, уйга қайтдим. Қалбимдаги дарз кетган, узилай-узилай деб турган бечора торлар бирдан созланиб, жаранглади. Энтикиб, кетдим: кўз олдимдаги

қора қатлам йўқоларди, йўқоларди! Мен боримда мени унутиб куйлабдим — энг қўрқинчли ва аниқ-равшан ҳақиқат шу эди. Буни юрагим сезиб турарди. Қалбимдаги шавқ тобора ўт олиб қўрқинчли сиқиб чиқарарди.

О, тақдирнинг шўри-ғавғоси! Ахир бутун қин бўйи вужудимда шу шавқдан ўзга ҳеч нима йўқ эди, бўлиши ҳам мумкин эмасди-ку, мен қаерда эдим? Мана шу қалбим билан яшар эдимми? Зиналардан шошилиб, югуриб чиқдим, бироқ ичкарига журъат билан кирдимми, билмайман. Оёқларим ости тўлқин ургани, ўзимни гўё дарё узра енгил сузиб юрганимнигина эслайман. Хонага кирдим: у ўша жойида бир нимани тикиб ўтирарди, қўшиқ айтмасди. Мен томон қизиқишсиз югурук қараб олди, буни ҳатто қараш деб ҳам бўлмайди, одатда хонага бирор кимса кирса мана шупақа одатий, эътиборсиз ҳаракат қилинади.

Мен мияси айниган одамдай тўғри келиб унинг ёнига ўтирдим. У қўрқиб кетгандай менга тезгина қаради: мен эса унинг қўлини олиб нимадир дедим, нималиги эсимда йўқ, тўғрироғи нимадир демоқчи эдим, ammo ўша аҳволда бир сўзни эплаб айтишга қурбим етмасди. Овозим ўзимга бўйсунмай, сўзлар чала ярим отилиб чиқарди. Ҳа, нима дейишни билмас эдим, нуқул энтикардим.

— Гаплашиб... олайлик... биласанми... нимадир дегин... — тўсатдан отилиб чиққан бу сўзлар тентакпамо эди, тан оламап, бироқ ўша топда ақлли гап тизадиган аҳволда эмасдим.

У юзимга қаради, сесканди, кучли бир қўрқинч билан ўзини четга олди, кўзларида қатъий ажабланиш зоҳир бўлди. Ҳа, ажабланишида қатъийлик бор эди, у менга катта-катта кўзлари билан боқарди. Бу қатъийлик, бу қатъий ажабланиш мени бир ҳамладаёқ буткул мажақлаб ташлади. У индамаган бўлса-да, бу ажабланишида «Ҳали сен муҳаббат истаяпсанми? Муҳаббат керакми сенга?» деган савол жарангларди. Йўқ, мен бу сўзларни ўқиб олдим, ҳаммасини ўқидим. Аъзойи баданимга титроқ югурди, ўзимни тутолмай оёқлари остига шилқ этиб тушдим. Ҳа, мен оёқлари остига қуладим. У ўша заҳоти сапчиб тушди, ammo мен бор кучим билан қўлларидан ушлаб қолдим.

Рухий тушқунлигимни мен яхши англаб турардим, жуда яхши англардим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, юрагимдаги шавқ шу қадар қайнардики, ҳатто ўлиб қоламанми деб ҳам ўйлардим. Мен — бахтдан маст бўлган, лаззатдан ҳушиши йўқотган одам унинг оёқларини ўч-



дим. Ҳа, ҳа, бу беҳисоб: беҳудуд бахт эди, руҳий тушқунлигимни англаган ҳолда бахтга йўғрилган эдим. Мен йиғлардим, нималардир дердим, аммо гапира олмасдим. Ундаги қўрқув ва ҳайронлик ўрнини бирдан қандайдир ташвишли фикр, фавқулудда савол эгаллади; энди менга ғалати, ҳатто ёввойи қараш қилди, у ниманидир тезроқ тушуниб етиш истагида кулимсиради. Оёқларини ўпаётганимдан ҳаддан ташқари уяларди, оёқларини тортиб оларди, аммо мен ҳозиргина оёғи турган ерни ўпардим. Аҳволимни кўриб уятдан кула бошлади. (Уятдан қандай кулишларини кўрганмисиз?) Асабдан қўллари титради. Буни кўрдим. Аммо мулоҳазага чоғим келмади, довдираб, нуқул севишимни, ўрнимдан турмай «бир умр тиз чўкиб унинг ҳақиға ибодат қилишимни» айтардим... «кел, кўйлақларингдан бир ўпай...» Билмадим, эсимда йўқ... бирдан у титраб кетди, уввос тортиб йиғлай бошлади; мен уни қўрқитиб юборган эдим, тутқаноғи тутди.

Уни кўтариб тўшакка олдим. Хуруж қўйиб юборгач, қадини кўтариб эзгин бир аҳволда тўшакка ўтирди-да, қўлларини ушлаб, тинчланишимни сўради: «Ўзингизни қийнаманг, бас, етар, тинчланинг»,— менга тинчланинг деб, ўзи йигини бошлади. Кечаси билан ёнидан жилмадим. Овози хаста эканини, буни яқингинада ўзим эшитганимни, икки ҳафтадан сўнг Булонга, денгиз соҳилига олиб кетажагимни, кассани ёниб Добронравовга сотажагимни, ҳаммаси янгитдан бошланажagini, энг муҳими Булон, Булонга кетажагимизни гапириб чиқдим. У индамай, аммо ҳадик билан эшитиб ётди. Гапирганим сари ҳадиги орта борди. Мен учун булар муҳим эмасди. Унинг оёқлари остида ётиш, оёқларини ўпиш, оёқлари турган ерни ўпиш, унинг қаршиясида тиз чўкиб ибодат қилиш истаги бутун қудрати билан вужудимга ҳукм ўтказарди. «Сендан бошқа ҳеч нимани, ҳеч нимани сўрамайман, менга жавоб берма, бор-йўқлигимни билмасанг ҳам майли, фақат бурчакдан ўғринча қарашимга изн бер, мени бирон бир буюмингга, майли, кучукчангга айлантириб ол... Бу гапни неча қайта такрорладим. У эса йиғи билан жавоб қайтарди.

— *Мени, шу ҳолда ташлаб қўясиз деб ўйлабман,*— бу гап унинг бўғзидан бирданига ва беихтиёр отилиб чиқди. Ҳатто қандай айтиб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. О, унинг бу сўзлари — мен учун ҳал қилувчи, энг муҳим, ўша тун айтилган сўзлар ичра энг тушунарлиси — юрагимни пичоқ янглиг тилиб юборди. У ҳаммасини тушунтириб берди, ўшанда ёнимда, кўз олдимда эди,

бундан умидим уфқи ёришиб турарди, бахтим ҳам беҳад эди. О, ўша кеч уни жуда толиқтирдим, буни билиб турсам-да, ҳаммасини қайта қуришни бетўхтов ўйлардим. Тун оққанда бутунлай ҳолдан тойди, ухлашга кўндирдим, у тезда, қаттиқ уйқуга кетди. Алаҳсирармикин деб кутдим, енгилгина алаҳсиради. Тун бўйи дам-бадам туриб: унга қараш учун шипшакда овоз чиқармай юриб келардим. Ўшаида уч сўмга сотиб олган темир каравотга, ундаги тўшакка, тўшакдаги бу бечора, хаста зотга қараб юзларимни юлиш даражасида афсус-надомат чекардим. Тик чўкардим, аммо (унинг рухсатисиз!) ухлаб ётган чоғида оёқларини ўпишга журъат этолмасдим. Худода ибодат қилгали тиз чўкардим, аммо тез орада туриб кетардим. Лукерья ошхонадан чиқиб, мендан тез-тез хабар оларди, мен унга кириб ётавериши мумкинлигини, эртага бутунлай ўзга ҳаёт бошланишини айтдим.

Мен шундай бўлишига кўр-кўропа, телбаларча, ашаддий ишонар эдим. О, шавқ, фақат шавқ бодасидан лаззатланардим мен! Мен фақат эртаги кунни кутардим. Энг муҳими, баъзи бир белгиларга қарамай, фалокатга ишонмас эдим. Кўз олдимдаги қора қатлам йўқолган бўлса-да, идроким тиниқлашмаган. Идроким узоқ вақт, жуда узоқ, то бугунги кунгача тиниқлашмади. Қандай тиниқлашсин, ахир унда у тирик эди, у менинг рўнарамда, мен эсам унинг қаршисида эдим. «Эрталаб уйғонганда ҳаммасини айтаман, у ҳаммасига ўзи шохид бўлади». Менинг ўша топдаги фикр-ўйларим шу — оддий ва равшан эди, шавқим ҳам шундан ўт оларди! Муҳими — Булон. Нимагадир, Булон бор-йўғимизни ҳал қилади, Булонда тақдиримиз ўзгача чирой очади, деб ўйлардим. «Булонга, Булонга», юрагим шундай тепарди. Мен тоғни телбаларча орзиқиб кутардим.

### III

#### ҲАДДАН ЗИЁД ТУШУНАМАН

Ахир бу бир неча кун, беш кун, атиги беш кун аввал, олдинги сешанбада бўлган эди! — Яна озгина вақт, яна заррача чидаганда мен атрофимиздаги қоронгиликни тарқатиб юборардим! Наҳотки тинчлана олмасди? Ахир эртасигаёқ, бир оз саросимасига қарамай, гапларимни кулиб эшитган эди-ку... Муҳими, бу вақт давомида, беш кун мобайнида парокандалик ё уятдан сиқиларди. Қўрқарди ҳам, жуда-жуда қўрқарди. Баҳслашиб ўтирмайман,

тентакларга ўхшаб ўз гапимга ўзим қарши ҳам бормайман: қўрқув бор эди, ахир шу вазиятда қандай қилиб қўрқмасин? Ахир жуда узоқ вақт бадалида бир-биримизга бегоналашиб қолувдик-ку, бир-биримиздан бу қадар узоқлашиб, кутилмаганда... Аммо мен ундаги қўрқувга қарамадим, чунки янгилик барқ уриб келмоқда эди!.. Хатога йўл қўйганим тўғри, минг-минг маротаба тўғри. Балки бир эмас кўплаб хатога йўл қўйгандирман. Бундан ҳам бўйин товламайман. Эртасига (яъни чоршанба куни) уйғонишимиз билан хатога йўл қўйдим: уни бирданига ўзимга дўст деб билдим. Мен шошилдим, беҳад шошилдим, бироқ тавбам зарур эди, истиффор келтириш ҳар нарсадан зарурроқ эди. Мен ҳатто бир умр ўзимдан яширган сирларимни ҳам ошкор этдим. Бутун қиш бўйи унинг муҳаббатига умид боғлаганимни очиқ айтдим. Гаров кассаси риёзат чекиш оқибатида иродам заифлашувни, онгим тушкунлиги туфайли туғилган худбниларча шахсий гоям эканини тушунтирдим. Ўшанда театр емакхонасида чиндан қўрққанимни, аммо дуэлдан эмас, ўз феълимдан, ўз бадгумонлигимдан қўрққанимни, аниқроғи, емакхонадан, вазиятдан лол қолганимни, гусарни дуэлга чақиришим бошқаларга бемаъни бўлиб туюлмасмикин, деган хаёлда гумонсираганимни, дуэлдан эмас, айнан шу гумондан чўчиганимни, сўнг бу қўрқоқлигимни бўйнимга олмай ҳаммани, ҳатто уни азобга қўйганимни, уни азобга қўйиш учун ҳам уйланганимни айтдим. Умуман гапларимда тартиб йўқ эди, гўё иситма аралаш валақлардим. Унинг ўзи қўлларимдан ушлаб, бас қилишимни сўрарди: «Сиз ошириб юборяпсиз, сиз ўзингизни қийнапсиз» — шундай дерди, кейин кўз ёши бошланарди, тутқаноғи тутишга оз қоларди! У хотираларимга нуқта қўйиб, гапирмаслигимни илтижо билан сўрарди.

Унинг илтимосларига қарамадм, ёки кам эътибор берардим. Ахир олдинда — баҳор, қуёшли Булон! У ерда бизни янги қуёшимиз кутяпти — буларни гапирмай бўладими! Кассани ёпиб, ишни Добронравовга оширдим. Чўқинтирган онамдан қолган уч мингдан ташқари бор будимизни муҳтожларга улашиб, ўша уч мингга Булонга бориб келгач, янги ҳаёт бошлаб, пешона тери билан тиркичилик қилишни таклиф этдим. Шунга келишдик, чунки у таклифимни жавобсиз қолдирди, фақат жилмайиб қўйди. Назаримда, мени хафа қилмаслик пиятида, кўнгиш учун жилмайди. Унга оғирлигим тушаётганини кўрдим. Мени бунга кўрмайдиган даражада тентак ва худбин деб ўйламам. Мен ҳаммасини, сўнгги чизиқча-

сигача кўрдим, кўрганда ҳам бошқалардан аниқроқ кўрдим: менинг барча изтиробларим шундай кафт устида эди.

Мен унга ўзим ҳақимда, у ҳақда ва Лукерья тўғрисидаги ҳамма гапни айтдим. Йиғлаганимни айтдим... О, баъзан гапни чалғитдим, баъзи нарсаларни эслатмасликка ҳаракат қилдим, ҳатто у бир-икки жонланди, эсимда, аниқ эсимда! Нима учун қараб туриб ҳеч нимани кўрмагансан, деярсиз? Агар бу содир бўлмаганда ҳаммаси қайта тириларди. Ахир учинчи куни суҳбатимиз чоғида, қиш бўйи ўқиган китоблари ҳақида гап кетганда Жиль-Блаз билан архиепископ Гренадский орасидаги можарони эслаб, кула-кула айтиб берган эди-ку! Қулгиси худди қаллиқлик давридагидек (о, у онлар!) нақадар мунис, мулоқим эди, бунда менинг қувончим чекини чамалаб бўлмасди. Архиепископ можаросини эшитиб, ҳайратга тушдим: қаранг, ўша қишда ўтирган чоғида дурдона асардан лаззат олишга, кулинига руҳий хотиржамлик ва бахтли онлар топа билибди-да! Демак, у *шу ҳолда* ташлаб қўйишимга ишонч ҳосил қилиб, овуна бошлаган экан. «Мени *шу ҳолда* ташлаб қўясизми, деб ўйлабман» — ўша куни, сешанбада шундай деди! О, ахир бу ўн ёшли қизалоқларнинг ўйи-ку! Демак у ҳамма нарса *шу ҳолда* қолишига ишонган, тўла ишонган: яъни у ўз столида, мен ўзимникида ўтираман, шу зайлда олтмиш ёшимизга қадар айримиз... Бирданига, ҳеч кутилмаганда мен тиз чўкаман, мен — эр — муҳаббатга муҳтожман! О, бу менинг хатоим, бу менинг ожизлигим эди!

Унга шавқ билан қарашим ҳам хато эди; ўзимни тутишим лозим эди, чунки шавқим уни кўрқувга соларди. Ахир мен ўзимни тутиб ҳам олдим, оёқларини бошқа ўнмадим. Ҳатто бирор марта бўлсин унга... эр эканлигимни шама қилмадим, бу ҳатто хаёлимга ҳам келмади. Мен фақат ибодат қилдим, ҳа, ибодатдан бошқасини ўйламадим. Ахир бутунлай гапирмаслик, сукут сақлаш ҳам мумкин эмасди! Гапларидан лаззат олишимни, унинг ўзимга нисбатан чексиз, ҳа, чексиз билимдон ва етук эканини ҳам яширмадим. У қизариб кетди, ноқулай аҳволга тушиб, «ошириб юборярсиз» деди. Ана шунда, мен аҳмоқ калла, ўзимни туюлмай, эшик ортида писиб унинг олишувини, бокиралик билан махлуқ орасидаги олишувни тинглаганимни, болаларча оққўнғил бўлган ҳолда ақли, зарофати шуъласи, менга беҳад лаззат бағишлаганини айтиб юбордим. У сесканиб, бутун вужуди титраб кетди, яна ошириб юборярсиз демоқчи бўлди-ю, бирдан

чехрасига қайғу югурди, юзини қўллари билан тўсиб хўнграб юборди... Мен яна ўзимни тутолмадим, яна йиқилиб оёқларини ўпа кетдим. Ўтган сешанбадаги каби тутқаноқ билан якунланган бу воқеа кеча кечқурун содир бўлди. Эрталаб эса...

Эрталаб!? Тентак, эрталаб бугун эди, бугун эрталаб эди, яқинда, яқинда эди...

Яхшилаб тинглаб, уқиб олиш: яқинда (кечаги жазавадан кейин) чойга ўтирганимизда у ўзининг хотиржамлиги билан мени лол қолдирди. Ҳа, шундай бўлди. Мен эсам тунги бўйи кечаги воқеа туфайли қўрқувдан тиширичаб чиққан эдим. Бирдан у менга яқинлашди, тиз чўкди, қўллариини қовуштириб (яқинда, яқинда-я!) ўзининг жиноятчи эканини, буни яхши билишини, жинояти қиш бўйи азоб берганини, азоб исканжасидан ҳали ҳам қутулмаганини... олпжаоблигимни чексиз қадрлашини айтди: «вафодор хотинингиз бўламан, сизни эъзозлайман...» Шунда мен сапчиб туриб уни телбаларча қучоқлаб олдим! Уни ўпа кетдим, юзларидан, лабларидан ўндим, узоқ айрилиқдан кейин қайтган эрмисол ўндим. Шундан кейин нимага кетдим-а, икки соатгагина... хорижий паспортлар орқасидан... Э, худо, беш дақиқагина, беш дақиқа олдин қайтсам бўлмасмиди? Дарвозамиз олдидаги оломон, уларнинг нигоҳлари... Э, худо!

Лукерьянинг айтишича (о, мен энди Лукерьяни сира қўйиб юбормайман. У ҳаммасини билади, бутун қиш бўйи у билан бирга бўлган, энди менга ҳикоя қилиб беради!), мен уйдан чиққач, қайтишимга бор-йўғи йигирма дақиқа қолганда хонамизга кирган, бойвуччадан ниманидир сўрамоқчи бўлган, нималиги эсимда йўқ, кириб қараса-ки, унинг иконаси (ҳов ўша, гаровга келтирган, Биби Марьям иконаси) нақшидор қопламадан чиқарилган, стол устида турибди, бойвучча худди ҳозиргина сажда қилгандай.— Сизга нима бўлди, бойвучча?—«Ҳеч нима, Лукерья боравер... Тўхта Лукерья». Яқинлашиб ўнибди.

— Бахтлимисиз, бойвучча?— деб сўрабди.—«Ҳа, Лукерья».—Аллақачонлар сиздан узр сўрашлари керак эди... Худога шукр, ярашиб олдинглар.— «Яхши, Лукерья, бор, боравер Лукерья» — шундай деб жилмайибди, жуда ғалати жилмайибди. Шу даражада ғалати жилмайибдики, Лукерья ўн дақиқадан сўнг хабар олиш учун яна изига қайтибди. «У шундай дераза олдида, тирсаги билан деворга суяниб, бошини қўлига қўйиб, ўйланиб турибди. Жуда қаттиқ ўйга толганидан қўшни хонага кирганимни,

тикилиб қолганимга сезмади. Қарасам, жилмаяётганга ўхшади, турган ҳолича ўйлаб жилмайгандай бўлди. Унга қараб туриб-туриб, орқамга ўгирилиб, секин чиқдим. Энди ўзимча ўйга толгандим, дераза очилгани эшитилди. «Бойвучча, ҳали ҳавонинг захри бор, шамоллаб қолманг» дегани кириб, қарасам — у деразада турибди. Очиқ деразада бутун бўйи-баста билан менга орқасини ўгириб турибди. Қўлида Биби Марьям. Юрагим узилиб тушди. Жоп ҳолатда «Бойвучча, бойвучча!» деб қичқирдим. У овозимни эшитди, ўгирилмоқчи эди, ўгирилмади, ташқарига қараб қадам қўйди, Биби Марьямни кўкрагига босиб — ўзини деразадан ташлади».

Мен фақат бир нарсани яхши эслайман; дарвозадан ҳатлаб ўтганимда у ҳали совуб улгурмаган эди. Муҳими — ҳамманинг кўзи менда. Аввалига бақираётган эдилар, кейин бирдан жимиб қолдилар. Оломон икки томонга сурилиб йўл очилди ва... уни Биби Марьямни қучоқлаган ҳолда кўрдим. Ғира-швра эслайман, унга жимгина яқинлашдим, узоқ тикилдим, чекинаётган оломон ичидан менга нималардир дейишди. Лукерья шу ерда экан. Мен билан гаплашганимиз. Фақат мешчан ёдимда, у нуқул тошдаги қонни кўрсатиб: «оғзидан бир ҳовуч қон чиқди, бир ҳовуч! бир ҳовуч!» деб бақирарди. Мен, афтидан, қонга бармоғимни теккиздим, қонга буланган бармоғимга қарадим (бу эсимда), мешчан эса нуқул «бир ҳовуч, бир ҳовуч!» деб бақирди.

— Бир ҳовучинг нимаси! — деб қайнаб кетибман, бор кучим билан унга ташланибман.

О, ваҳшийлик, ваҳшийлик! Англашилмовчилик бу! Ножонзлик, ақлга тўғри келмайдиган ҳол бу!

#### IV

#### АТИГИ БЕШ ДАҚИҚАГИНА КЕЧКНДИМ

Нотўғрими? Ҳақиқатга тўғри келмайдими? Жоиз дейиш мумкин эмасми? Бу аёл нимани деб, нимага ўлди?

О, ишонинг, тушунаман; аммо унинг нима учун ўлгани муҳим муаммо. У менинг муҳаббатимдан қўрқди, қабул қилсамми, қилмасамми, деб ўзидан-ўзи жиддий сўради, охир саволига жавоб тополмай, ўлимни раво кўрди. Биламан, биламан бош қотиришининг ҳожати йўқ; ваъдаларни керагидан ортиқча бериб юборди, ваъдага вафо қилолмаслигини билиб қўрқди — бу равшан нарса,

Бу ерда ниҳоятда мудҳиш бўлган бир неча вазият бор. Ҳар ҳолда у нима учун ўлди? деган саволга ўрин бор. Бу савол бетиним тикиллаяпти, айпан менинг миямда тикиллаяпти. Агар у *шу ҳолда* қолишни истаганда, мен уни *шу ҳолда* қолдирардим. У эса бунга ишонмади, мана гап қаерда! Йўқ, йўқ, мен алдаяпман, гап бу ерда эмас. Масала оддийроқ, мен билан ҳалол муносабатда бўлиши керак эди; севадиган бўлса бутун жону тани билан севиши лозим, баққолга инъом этиши мумкин бўлган севги менга мутлақо керак эмасди. У баққолга лозим бундай муҳаббатга кўнолмасди. Ифғатли, бениҳоя покиза бўлгани учун ҳам мени алдаб юришни истамади. У севги ниқоби остида ярим севги ёки чорақ севги билан мени лақиллатишни хоҳламасди. Ҳаддан ташқари бокира эди, мана гап қаерда! Қалб кенглигини жорий этмоқчи эди, эсингиздами? Ғалати фикр...

У мени ҳурмат қилармиди? Буни ўлардай билгим келяпти. Мендан нафратланармиди ёки йўқми? Уйлашимча, нафратланмасди. Ғоят таажжубланарлиси шундаки, мендан нафратланармиди деган савол бутун қиш бўйи калламга келмабди. Мен унинг нафратидан холи эканимга сўнги дақиқагача, менга *қатъий ажабланиш* билан, айнан *қатъий* қарагунга қадар олий даражада ишонардим. Ана шунда мен унинг нафратланишини тушундим. Абадулабад, умрбод англадим! Оҳ, майли эди, бир умр нафратланса ҳам майли эди, мен учун тирик бўлса, тирик юрса бас эди! Яқиндагина юрувди, гапирятувди. Қандай қилиб деразадан ташлади, сира ақлим бовар қилмаяпти. Ҳатто беш дақиқа олдин ҳам буни тасаввур эта олмасдим. Лукерьяни чақирдим. Энди уни сира қўйиб юбормайман, сира! О, биз ҳали тил топишишимиз мумкин эди. Биз фақат қиш бўйи даҳшатли равишда бегоналашиб қолдик, ахир яна яқинлашувимиз мумкин эди-ку? Яна меҳр нуқтасида учрашиб, янги ҳаёт бошлашимиз наҳот, наҳот мумкин эмасди? Мен олижапобман, у ҳам — учрашув нуқтамиз шундан иборат! Яна икки кунгина, кўп эмас, чидаса, яна бир неча сўз билан ҳаммасига тушуниб етарди.

Мухими, бу ҳодиса — оддий, ёввойи, жоҳил ҳодиса ана шуниси алам қилади. Шундан дилим оғрийди! Беш дақиқа, бор йўғи, бор йўғи, беш дақиқа кечикдим! Беш дақиқа олдин келганимда ҳаммаси булут каби сузиб ўтиб кетарди, бу иш кейин ҳаёлидан кўтариларди. Ҳаммаси унинг тушуниб етиши билан яқунланарди. Энди эса яна бўш хоналар, яна ёлғизлигим.. Ана соат кангири тикил-

лаяпти, унга нима, раҳм, шафқат деган нарсани билмайди. Энди ҳеч ким йўқ — ранжу аламин ҳам шу!

У хонадан бу хонага сарсари кезаман. Биладан, биламан, айтмай қўяқолинг, тасодифдан, беш дақиқа кечикканимдан зорланишим сизга кулгили туюляпти. Аммо аён ҳақиқатни тан олгингиз келмаяпти. Ўзингиз ўйлаб кўринг: у бошқалар каби ҳатто «ўлимимда ҳеч кимни айбламанг» деган икки энлик хатча ҳам қолдирмабди. «У билан сен ёлғиз қолган эдинг, деразадан итариб юборгансан» деб ҳатто Лукерьяни сарсон қилишларини наҳот ўйлаб кўрмаган бўлса! Агар ҳовлидаги тўрт киши унинг деразда Биби Марьямни қучоқлаб турганини, сўнг ўзини ташлаганини кўришмаганда, айбсиз бўлишимизга қарамай тоза саргардон қилишарди. Ахир одамларнинг туриши, ҳодисага гувоҳ бўлгани ҳам тасодиф-ку! Йўқ, буларнинг барчаси — лаҳза, ғайришуурий лаҳза. Ногаҳонийлик ва бежилов хаёл! Хўш, икона қаршисида ибодат қилган бўлса нима? Бу ўлим олдида тавба қилди, деган гап эмас-ку! Ҳаммаси бир лаҳзагина давом этган. Балки қандайдир ўн дақиқа ичида — деворга суяниб, бошини қўлига қўйганича жилмайган пайтида бир қарорга келгандир. Қалласига шу хаёл урилгану боши айланиб, бу қарор қаршисида ўзини тута олмаганми?

Хоҳ истанг, хоҳ истаманг, бу ерда қандайдир тушунмовчилик бор. Мен билан яшаши мумкин эди. Камқонлик бўлса нима қипти? Камқонликдан, силласи қуриб ҳаётий қувватнинг тугаганидан дейсизми? Йўқ, у киши билан чарчади, мана гап қаерда...

Кечикдим!!!

Тобутда ётганда бунчалар хипча, бурни бунчалар сўпайиб қолмаса! Киприклари камон ўқлари каби ётибди. Йиқилиши ҳам беозоргина бўлган — ҳеч ери синмаган, ёрилмаган. Фақат шу «бир ҳовуч қон». Яъни бир қошиқ дегани. Ич-ичидан қалққан. Ажиб фикр: кўммаслик мумкин бўлганда эди? Уни олиб кетишгач, унда... о, йўқ, олиб кетиш мумкин эмас! О, ахир мен олиб кетишлари лозимлигини биламан, мен телба эмасман, алаҳсираётганим ҳам йўқ, аксинча, ақлим ҳеч маҳал ҳозиргидай ойдинлашмаган. Мен бир нарсани ҳазм қила олмаяпман: яна уйда ҳеч ким қолмайдими, яна ҳайҳотдай бу хоналарда гаровга қўйилган бу:эмлар билан ёлғиз яшаймапми? Алаҳсираш, алаҳсираш, мана алаҳсираш қаерда! Мен унинг силласини қуритдим, мана гап қаерда!

Энди қонунларингизни бошимга урамапми? Энди одатларингиз, таомилингиз, ҳаётингиз, давлатингиз, ди-



нипгизни сариқ чақага олмайман. Майли, мени сизнинг ҳакамингиз сўроқ қилсин, майли мени ўша судга, очиқ судингизга бошлаб боринг, ҳеч нимани тан олмаслигимни ўша ерда ҳам айтаман. Ҳакамингиз «Жим бўлинг, офицер!» деб қичқиради. Мен эсам унга: «мени қулоқ осинга мажбур этувчи қудратинг қани? Нима учун бу зим-зиё жаҳолат мен учун ҳамма нарсадан қадрли бўлган нарсани мажақлади? Қонунларингиз менга нимага керак? Менга энди бегона булар!» деб бақираман. О, энди менга бари бир!

Ожиз, ожиз! Жонсиз у, эшитмайди! Сенга қандай жаннат яратиб берардим, билмайсан. Жаннат қалбимда эди, чор атрофингни жаннат билан ўрардим. Сен менни бари бир севмас эдинг, хўш, нима қипти? Ҳаммаси ўша ҳолда бўларди, ўша ҳолда қоларди. Дўстга гапириб бергандай гапирардинг менга — бир-биримизнинг кўзимизга тикилиб қувонардик, кулардик. Шундай яшардик. Бошқани севиб қолсангми? — Майли, рози эдим! Сен у билан юриб кулардинг, мен бўлсам кўчанинг бу бетида туриб кузатардим... О, фақат бир мартагина кўзини очса, ҳаммасига рози эдим! Бир лаҳза, фақат бир лаҳза (!) менга қараса эди, худди яқингинада олдимга келиб вафодор хотин бўламан деб қасам ичаётгандай бир қараса эди! О, бир қарашдаёқ ҳаммасини англади!

Жаҳолат! О, табиат! Ер юзидаги одамлар ёлғизлар — алам қиладигани шу! «Майдонда тирик жон борми?» деб қичқиради, рус паҳлавони. Паҳлавон бўлмасам-да, мен ҳам қичқираман — ҳеч ким жавоб бермайди. Қуёш оламга жон беради, дейдилар. Қуёш чиққанда унга бир қаранглар — ахир у ўлик эмасми? Ҳамма нарса ўлик, ҳамма ерда жонсиз мурдалар. Фақат одамлар, атрофларини сукут ўраб олган — Ер шундан иборат. «Одамлар, бир-бирингизни севинг!» Буни ким айтган! Кимнинг ўнги! Соат капгири унсиз, нафратни қўзғатадиган даражада тикиллайди. Тун оғди — соат икки. Ботинкачалари каравоти олдида турибди, гўё бекасини қутяпти. Йўқ, жиддий айтяпман, эртага уни олиб кетишгач, мен нима қиламан?

1876.

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ

## «ЎЛИК УЙДАН МАКТУБЛАР»

*Олим Отахонов таржимаси*

### Биринчи қисм

Сибирнинг кўз илгамас дашту биёбоплари, тоғлару ўтиб бўлмас ўрмонлари орасида аҳолисининг сони минг, кўпи билан икки минг бўлган, бошдан-оёқ ёғоч уйлар, бири марказда, бошқаси эса қабристонда жойлашган — атиги иккитагина черковга эга ва қайси жиҳатлари биландир шаҳарга эмас, балки Москва атрофларидаги хушманзара қишлоқларга ўхшаш фэйзсиз шаҳарчалар аҳён-аҳёнда учрайди. Бундай манзиллар одатда даҳа полициясининг бошлиқлари, маслаҳатчилари ва ҳоказо чор ҳукумати армиясининг кичик офицери унвонидаги ҳарбийлар билан тўлиб-тошган бўлар эди. Умуман иқлимнинг совуқлигига қарамай Сибирда хизмат қилишнинг ўз гашти бор. Бу ерда оддий, сиёсатга ҳеч бир алоқаси бўлмаган одамлар яшайди; тартиб-қондалар эса ота-боболардан қолган, табарруқ ва мустаҳкам. Ўзларини ҳақли равишда сибирлик дворянлар деб ҳисобловчи чиновникларнинг ўзи асли ё сибирнинг туб аҳолиси ҳисобланган маҳаллий халқ, ё Россиядан — аксари пойтахтдан моҳиёна ҳисобига кирмайдиган бориш-келиш йўл ҳақиға кўнгли суёт кетган ва ёрқин келажак васвасасига тушиб келган кишилардан иборат эди. Булар орасида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиганлари ўла-ўлгунча жон-жон, деб Сибирда қолар ва шу ерда томир ёярди. Кейинчалик уларнинг жуда катта нафи тегарди. Бироқ енгилтабиат ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган бошқа тоифадаги одамлар эса Сибирдан жуда тез ҳафсаласи пир бўлар ва «қайданам келдим» деганича юраги сиқилиб ўзига-ўзи савол берарди. Улар қонунга мувофиқ уч йиллик хизмат муддатини тишини тишига босиб адо этишардида, тугаши биланоқ бошқа жойга юборишларини илтимос қилишар, сўнгра патталари қўлига теккач, энди Сибирни елкамнинг чуқури кўрсин, дегандек уни койиб, масхара-ралаб тўёқларини шиқиллатиб қолардилар. Улар ҳақ



тинглайди ва ниҳоят ўз жавобини ипидан-игнасиғача ўйлаб, жуда эҳтиёткорона, аниқ ва қисқа жавоб қайта-радики, сиз ўзингизни нима учундир беихтиёр ноқулай ҳис қила бошлайсиз ва алоҳа суҳбатнинг бирдан тугаганидан мамнун бўласиз. Мен ўша пайтдаёқ бу одамнинг бениқсон ва ахлоқсиз экани, акс ҳолда Иван Иванович уни қизларига дарс бергани икки дунёда ҳам таклиф қилмаслиги, аммо шунга қарамай унинг ўтакетган одамови: ҳаммадан қочиб, яшириниб юриши, жуда билимдон, кўп мутолаа қиладиган, камгап, ҳамда, умуман тил топиб кетиш ниҳоятда қийин бир шахс экани ҳақида Иван Ивановичдан сўраб билган эдим. Баъзи бировлар уни мутлақо тентак одам деб даъво қилишарди-ю, аммо шаҳарнинг кўпгина бообрў аъёнлари нафи тегиши,— илтимосномалар ёзиш ва ҳоказо ишларда фойда келтириши мумкинлиги учун Александр Петровичнинг ҳурматини жойига қўйиш пайида бўлишаётганини кўриб, бу айбини хаспўшлаб, арзимас иллат, деб топишарди. Россияда унинг унча-мунча одамни назарга илмайдиган обрўли қариндошлари бўлса керак, деган хаёлга борсалар ҳам, бадарга қилин-гач, ўша қариндошларидан бутунлай алоқасини узиб, ўзига зиён-заҳмат етказганлигини билардилар. Боз устига ҳамма унинг ўтмишидан: уйланган йилиёқ рашк оқибатида хотинини ўлдирганидан, ҳатто айбини бўйнига олиб (шунинг учун жазосини енгиллатган эдилар), миршабхонага ўзи борганлигидан хабардор эдилар. Бундай жиноятларга одамлар ҳаммавақт фалокат ёхуд бахтсизликка дуч келгандек ачиниб қарайдилар. Бироқ, шунга қарамай, бу афандим ҳадеганда атрофдагилардан ўзини олиб қочар, фақат дарс бериш кунларигина одамлар кўзига кўринарди.

Даставвал мен унга ортиқча эътибор қилмадим, лекин нима сабабдандир у секин-аста мени ўзига жалб эта бошлади. Унинг туриш-турмушида аллақандай сир мужассам бор эди. У билан суҳбатлашишнинг сираям иложи бўлмасди. Тўғри, менинг саволларим ҳеч қачон жавобсиз қолмас, худди ўзининг олий бурчи деб ҳисоблагандек бир қиёфада жавоб берар эди-ю, аммо жавобларидан сўнг уни баттар гапга тутгим келарди; айтмоқчи мана шундай суҳбатлардан кейин унинг чеҳрасида алланечук уқубат ва ҳорғинлик аломатлари зуҳр этарди. Эсимда, ажойиб ёз оқшомларининг бирида бу одам билан Иван Иванович ҳузуридан бирга қайтардик. Туйқусдан хаёлимга биттадан чекиш баҳонасида уни уйга таклиф қилиш фикри туғилди. Унинг ўша найтдаги аҳволи-руҳияси, юз-кўзига

қалқиб чиққан даҳшатни ифодаланга тилим ожиз: у ўзини бутуилай йўқотиб қўйди, тутила-тутила алланималар деб алжирай бошлади. Сўнгра тўсатдан менга кўзини ола-кула қилиб қаради-да, орқа-олдига қарамай ура қочиб қолди. Мен ҳангу манг бўлиб қолдим. Ушандан буён рўнара келганда менга аллақандай хавотир ичида қўрқа-писа қараб қўярди. Аммо кўнглим сира жойига тушмас, қандайдир бир куч мени тобора бу одам ёнига тортарди; орадан бир ой ўтгач тўсатдан шартта Горячиковнинг хонасига бостириб бордим. Турган гапки, менинг бу қилигим одобсизлик ва тентакликдан бошқа нарса эмасди. Александр Петрович шаҳарнинг бир чеккасида сил касалига мубтало қизи ва унинг никоҳсиз туғилган ўн ёшлар чамасидаги қувноқ ва ёқимтой қизалоқ неварасини бағрига олиб яшайтган менчан кампирнинг уйида ижара турарди. Унинг хонасига кириб борганимда Александр Петрович кампирнинг неварасига сабоқ ўргатиб ўтирарди. Мени кўриб худди ўғирлик устида қўлга тушган одамдек жуда эсапкираб қолди. Бояқиш ўзини шунчалик йўқотиб қўйган эдики, курсидан сакраб туриб менга бақрайганча тураверди. Ниҳоят биз ўтирдик: у гўё қандайдир бир сирли маъно яширингандек кўз қарашларимни синчковлик билан кузатарди. Шундагина мен унинг ақлдан озгулик даражада вос-вос одам эканини англаб етдим. У сал бўлмаса «айт, қачон кетасан» деб юборадигандек нафрат тўла кўзларини мендан узмасди. Мен шаҳримиз, кундалик хабарлар ҳақида сўз очдим: у индамас, ғазаб билан тиржайарди; афтидан ҳаммага беш қўлдек маълум янгиликларни билиш у ёқда турсин, ҳатто бунга мутлақо қизиқмасди. Кейин мен гапни ўлкамиз, унинг талаб-аҳтиёжлари мавзунга бурдим; у гапларимни ҳаммасини эшитарди-ю, бироқ шундай ғалати, шундай ғалати қарардики, охири бу зўрма-зўраки суҳбатни давом эттиришга юзим чидамади. Дарвоқе, ҳозиргина почтадан олганим яп-янги, ҳали саҳифалари ҳам қирқилмаган китоб ва журналларни ҳавасини келтирай, деб кўрсатганим, у китобларга суқланиб қаради, аммо кўнглидагини сездирмасликка ҳаракат қилиб, ҳозир бунга вақтим йўқ, дегандек таклифимни рад этди. Ниҳоят, мен узр сўраб у билан хайрлашдим, кўчага чиққач, елкамдан тоғ қулагандек ўзимни енгил ҳис қилдим. Муддаоси атрофидаги одамлардан имкон борича қочиб, яшириниб юриш бўлган кишига шилқимлик қилиш тентакона ва бемаъъий иш эканини англаб, уялиб кетдим. Бироқ, начора, ўтган ишга саловат. Эсимда, унинг хонасида биронта

китобга кўзим тушмади, демак, кўп мутолаа қилади, деб ёлгон гап тарқатишган. Лекин шу воқеадан сўнг бирикки бор ярим кечаси унинг уйи ёнидан ўта туриб деразадаги шуълапи пайқаб қолдим. Алламаҳалгача ухламай, бедор ўтириб нима билан шуғулланаяпти экан? Ёзмаянтимикми? Агар шундай бўлса, хусусан, нима ҳақда ёзяпти?— деган чалкан хабллар кўнглимга тинчлик бермай қўйди.

Шароит тақозоси билан сафарга жўнашимга тўғри келди. Орадан уч ой ўтгач, замҳарир қиш кунларининг бирида уйга қайтганимда, Александр Петровичнинг куздаёқ, лоақал бир марта бўлсин табиб чақирмай ёлғизликда дунёдан кўз юганини эшитдим. Шаҳарчада бу одамни аллақачон унутиб юборишган эди. У яшаган хона бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди. Сафардан қайтиб келганимнинг эртасигаёқ марҳум тириклигида нималар билан шуғулланган, бирон нарса ёзганми йўқми, шуни билиш илинжида уй эгаси билан танишиб олдим. Йигирма тийин эвазига кампир марҳумдан қолган бир даста қоғозни келтириб берди ва гап орасида икки дона дафтарни ишлатиб юборганлигини айтиб ўтди. Бу бадқовоқ, камгап хотин бўлиб ундан бирон жўяли гап чиқиши амримаҳол эди. Ижарачиси ҳақида у деярли ҳеч қандай янги маълумот айтиб беролмади. Унинг эътироф этишича, Александр Петрович, ҳеч қачон бирон нима билан шуғулланмас, ойлаб китоб варақламас, қўлига қалам тутмас экану, лекин кечаси билан нималар ҳақидадир бош қотириб, баъзан эса ўзи билан ўзи гаплашиб, хонада тишмай у ёқдан-бу ёққа юрар экан; марҳум унинг неварасини, айниқса исми Катя эканлигини билгандан сўнг, жуда яхши кўриб қолган ва ҳаминша эркататар, ва азбаройи шунинг учун бўлса керак муқаддас Катерина купи мотам маросимларида хизмат қилиш учун биронтасиникига борар экан. Меҳмонни жини ёқтирмасди; кўчага камдан-кам ҳолларда, фақат болаларни ўқитгани чиқар эди; умуман одам исини шунчалар ёқтирмасдики, ҳатто супуриб-сидириш учун ҳафтада бир марта хонасига кирадиган кампирга ҳам ола қарар ва мана шу уч йил давомида у билан ақаллиг бир марта одамга ўхшаб гаплашмаган экан. Мен Катядан, муаллимнингни эслай олсанми, дея сўраганимда у мўлтайиб турди-турди-да, юзини девор томонга буриб ўкраб юборди. Бундан чиқди бу одам ўзини кимдир яхши кўришига эриша олган экан-да!

Мен Горянчиковнинг қоғозларини олиб кетиб кун бўйи кўздан кечирдим. Бу қоғозларнинг тўртдан уч қис-

ми кераксиз, шунчаки, ахамиятсиз узук-юлуқ ёзувлар ёки хуснихат учун қилинган машқлардан иборат эди. Бироқ мана шуларнинг орасида майда ҳарфларда ёзилган чала, аҳтимол вақт ўтиши билан муаллифнинг ўзи ҳам унутиб юберган қалин дафтар бор эди. Гарчи бир-бирига қовушмаган бўлса ҳам мазкур дафтарда Александр Петрович ўн йил сургун даврида бошидан кечирган воқеалар баён қилинган эди. Бу тафсилотлар ўқитиш-ўқитин қандайдир мажбурият юзасидан ёзилгандек туюлувчи қиссалар, қандайдир ғалати, қўрқинчли, нотекис, асабий тарзда ёзилган хотиралар билан узилиб қоларди. Мен мазкур парчаларни қайта-қайта ўқиб чиқдим ва ниҳоят буларнинг барини қарийб ақлдан оза бошлаган киши ёзган, деган қарорга келдим. Бироқ, сургунда битилган ёзувлар — муаллиф қўлёманинг бир жойида номлаганидек — «Ўлик уйдан маъзаралар» — анча-мунча қизиқарли бўлиб туюлди. Шу чоққача мутлақо нотаниш ва номаълум бўлган ўзга олам, баъзи ҳодисаларнинг ғайриоддийлиги ҳамда ҳалокатга маҳкум кишиларнинг қисмати ҳақидаги ўзига хош ифодалар мени ром этди ва мен баъзи бобларни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Эҳтимол, мен янглишгандирман, — унчалик қизиқмасдир, шунинг учун намуна сифатида даставвал икки-уч бобиш ҳавола этаман, майли китобхонларнинг ўзлари хулоса чиқаринсин...

## I

### ЎЛИК УЙ

Авахтамиз кўрғоннинг бир чеккаси — қалъа деворининг ёнгинасида жойлашган эди. Бирон нарса кўришиб қолармикин, деган хаёлда тахта девор тирқишидан ёруғ дупега мўралаб қолсанг борми, осмоннинг бир парчаси-ю, бурган босиб кетган балад кўтарма кўринадиди холос, ҳамда туну кун кўтарма бўйлаб дам олдинга, дам орқага юриб турган соқчиларга кўзинг тушади ва ўша лаҳзадаёқ орадан йиллар ўтиб сен худди ҳозиргидай, девор тирқишидан келиб қарасанг, яна ўша кўтарма, ўшандай соқчилар ва яна бир парчагина осмон, билъакс, авахта тепасидаги осмоннинг эмас, балки йироқ-йироқлардаги ўзга — озод осмоннинг бир парчасинигина кўришинг ҳақида ўйга толасан. Атрофи гир айлана балад ғов, яъни ерга чуқур кўмилган ва бир-бирига бағаз уриб михланган, учи ўткир қилиб йўвилган узуп-узуп харилардан

иборат девор билан ўралган, узунасига икки юз қадам, эни эса юз эллик қадам келадиган ҳайҳотдай олти бурчакли ҳовлини кўз олдингизга келтиринг: мана шу қамоқхонанинг ташқи чегараси. Тўсиқнинг бу томонида мустаҳкам дарвоза бўлиб, уни ҳамиша, куну тун соқчилар қўриқлаб турарди. Дарвоза аҳён-аҳён, фақат маҳбуслар ишга чиқаётган маҳал ёки бирон-бир зарурият юзасидангина очилмаса аксар ҳолларда берк бўларди. Дарвозанинг нариги тарафида чароғон озод ва ҳур ҳаёт давом этар, у ёқда одамлар ҳамма қатори яшар эди. Аммо тўсиқнинг бу тарафида — ичкарида кун кечириётганларга бу ҳаёт худди эртақдагидек гап эди. Бу ерда ҳеч қаердагига ўхшамаган, ўзига хос алоҳида дунё мавжуд эди: бу ернинг махсус қонун-қондалари, кийим-кечаклари, урф-одатлари ҳамда ҳеч ердагига ўхшамас тириклайин кўмилган ўлик уй, ўлик ҳаёт мавжуд эди: одамлар ҳам бошқача эди. Мен худди мана шу алоҳида дунёни тасвирлашга уриниб кўрмоқчиман.

Тўсиқдан ичкарига кирганингиз ҳаммо бир неча бинога кўзингиз тушади. Ҳовлининг икки томони бўйлаб қатор бир қаватли ёғоч уйлар чўзилиб кетади. Булар казармалар. Бу ерда разрядларига кўра жойлаштирилган маҳбуслар яшайди. Сўнгра ҳовлининг ичкари қисмида яна шундай ёғоч уй кўзга чалинади: бу икки қисмга ажратилган ошхона; нарироқда эса яна бир ипшоот — унда ертўла, омбор, саройлар жойлашган. Ҳовлининг ўртаси бўм-бўш бўлиб, катта, текис майдондан иборат эди. Бу майдонда маҳбуслар сафланади, эрталаб, пешинда ва кечқурун, баъзан эса кун бўйи яна бир неча бор (соқчиларнинг шубҳаси ва тез санай олиш салоҳиятига боғлиқ ҳолда) йўқлама қилинади. Уйлар билан деворлар орасида гир айлана яна анча-мунча бўш ер қолган. Шу пасткамроқ уйларнинг орқасидаги йўлкалар бўйлаб ора-чора бўш вақтларида одамови, оғир табиатли хилватпараст маҳбуслар ширин хаёлларига фарқ бўлиб ёлғиз сайр қилишни яхши кўрадилар. Мана шундай сайр қилишлар чоғи кўришиб қолганимда, мен уларнинг тунд, тамғаланган юзларига тикилиб, кўнглидан нималар кечаётганини билишга ҳаракат қилишни яхши кўрардим. Бир маҳбус бўларди, унинг энг севимли машғулоти бўш қолди, дегунча тахта тўсиқдаги хариларни санарди. Хариларнинг сони бир ярим мингта эди, ҳар бири унинг ҳисоби ва мўлжалида турарди. Ҳар бир хода ҳисоби бир кун эди; у ҳар кун биттадан ходани санаб ўтар ва шу йўсин ҳали санаб улгурмаган ходалар бўйича яна қанча кун



қамоқда бўлиши кераклигини аниқ-таниқ ҳисоблаб чиқарди. Ҳар сафар у олти бурчакли деворнинг бир томонида санаб тугатгач, чин дилдан қувонарди. Унинг ҳали жуда узоқ кутишдан бошқа чораси йўқ эди. Аммо қамоқда одам сабр-тоқат қилишни ўрганишга вақт топаркан. Мен йигирма йиллик муддатини ўтаб, ниҳоят озодликка чиқаётган бир маҳбуснинг ўз ўртоқлари билан қандай хайрлашганини гувоҳи бўлганман. Хайрлашувчилар орасида унинг навқирон, беғам, на ўзининг жинояти ҳақида, на берилган жазо ҳақида ортиқча қайғурмай йигитчалигида қамоққа илк бор кириб келганини эслайдиган одамлар бор эди. Энди у соч-соқоли қордек оқарган, тулд ва ғамгин қидёфада чиқиб кетмоқда эди. У олти казарманинг ҳаммасини бирма-бир айланиб чиқди. Ҳар бир казармага кираркан, бўсағада бутга чўқинар, кейин ўртоқларига таъзим бажо келтирар ва помини унутмай, яхши кунларда эслаб юришларини илтимос қиларди. Мен яна бир воқеани зинҳор унутолмайман: кунлардан бир кун кечқурун, аввалда Сибирининг ўзига тўқ деҳқонларидан бўлган бир маҳбусни дарвоза ёнига чақиргандилар. Бундан ярим йил муқаддам хотини бошқа кишига турмушга чиққани ҳақида хабар олиб бечора қаттиқ изтиробга тушган эди. Энди эса ўша хотини қамоқхонага келиб уни чақиртириб, садақа бераётган эди. Улар бир нафасгина ҳол-аҳвол сўрашгач, иккови ҳам йиғлаб юборди ва абадулабад кўришмасликларига ишонч ҳосил қилиб хайрлашдилар. Казармага қайтиб киргач мен унинг афт-ангори қандай ўзгарганлигини кўрганман... ҳа, начора, бу ерда одам сабр-тоқат қилишга ўрганаркан. Бошга тушганни кўз кўради, деганлари эҳтимол шу бўлса керак.

Қош қорайғач, бизни казармага қамаб, устимиздан қулфлаб қўйишарди. Ҳовлидан казармага қайтиб кириш менга ҳаминша ёмон таъсир қиларди. Бу узун, шифти паст, дим, оғир ҳид бурқситган мойли хира шамлар ёқилган гира-шира диққинафас хона эди. Мен ўн йил бу ерда яшаб, қандай қилиб тирик қолганимни ҳали-ҳалуз тасаввуримга сиедиролмайман. Менга қарашли катда учта энли тахта бор эди: буларнинг ҳаммаси менинг тўшагим эди. Бизнинг хонадаги худди шундай катларда яна ўттиз нафар киши жойлашган эди. Қишда бизни казармаларга эртароқ қамашарди; ҳамма ухлагунча орадан тўрт соат вақт ўтарди. Унга қадар эса шовқин-сурон, қаҳқаҳа, сўкиниш, занжирларнинг шиқирлаши, дуд ва қурум, тақир бошлар, тамгаланган юзлар, жулдур кўйлақлар... ҳамма-

ҳаммасида ҳақоратланиш, бадномлик аломати... одам зоти қанчалар чидамли-а! Одам боласи дунёдаги жонли мавжудотлар ичида энг кўникувчани. Менимча бу унга берилган энг тўғри, аниқ таъриф.

Қамоқхонада бор-йўғи икки юз элликтача эдик; маҳбусларнинг сони қарийб ҳаммавақт шундан ошмасди. Бири келади, бошқаси муддати тугаб, озодликка чиқади, учинчиси эса дунёдан кўз юмади. Бу ерда ҳар қандай тоифадаги одамни топиш мумкин эди! Назаримда Россиянинг ҳар бир губернияси, ҳар бир ўлкаси ўзининг вакилини жўнатгандек эди. Бу ерда бошқа дину ирқдаги одамлар ҳам, ҳатто Кавказдан сургун қилинган тоғликлар ҳам топиларди. Маҳбуслар жинояти даражасига, бинобарин, жазо муддатига қараб бўлинар эди. Чамаси бу ерда жиноятнинг тирик намунаси бўлмаган тури йўқ эди. Қамоқ аҳлининг асосий қисмини гражданлик разряди бўйича сургун қилинган ўта қаттиқ тартиб-қоидадаги (маҳбусларнинг соддадиллик билан айтишларича кучли тартиб-қоида) маҳбуслар ташкил этарди. Булар барча ҳуқуқлардан маҳрум, жамиятдан ажралиб қолган, хўрланганлигининг мангу гувоҳи сифатида юзларига тамға босилган жиноятчилар эди. Улар саккиз йилдан ўн икки йилгача муддат билан оғир ишларга жўнатилиб, сўнгра Сибирнинг қайси бир ўлкасига бадарга қилинарди. Жиноятчиларнинг орасида рус ҳарбий жиноятчилар ротасига мансуб бўлган, мол-мулки мусодара қилинмаган ҳарбий разряддаги маҳбуслар ҳам бор эди. Улар қисқа муддатга сургун қилинар эди; муддатини ўтагач яна қаердан келган бўлса ўша ерга Сибирдаги мунтазам батальонларга солдатликка қайтариб юбориларди. Буларнинг кўпчилиги деярли чиққан заҳотлари яна бирон-бир жиддий жиноятга қўл уриб энди қисқа муддатга эмас, балки узоқ, йигирма йиллик жазони бўйнига илиб, қайтиб келишарди. Бу тоифа маҳбуслар «доимийлар» деб аталарди. Бироқ «доимийлар мол-мулки, ҳуқуқларидан бутунлай маҳрум этилмасди. Ниҳоят, яна энг хавфли, алоҳида бир тоифа ҳисобланган, аксари ҳарбийлардан иборат маҳбуслар ҳам бор эдики, улар қамоқ аҳлининг кўпчилигини ташкил этар ва «махсус бўлим» деб тилга олинарди. Россиянинг ҳамма еридан бу ерга жиноятчилар жўнатиладди. Улар ўзларини «абдий маҳкум этилган» деб ҳисоблар, ҳамда неча йилга жазоланганликларияли билишмас эди. Қонунга биноан уларга икки, уч баробар оғирроқ иш тайинлаш лозим эди. Уларни ҳали Сибирда оғирдан-оғир мажбурий хизматлар жо-

рий этилмасидан бурун турли-туман қамоқхоналарда сақлашган эди. Бошқа маҳбусларга улар «сизники муддат, бизники гурбат» дейишарди. Қулоғимга чалинган гапларга қараганда кейинчалик мазкур тоифа маҳбусларни сақлаш бекор қилинибди. Бундан ташқари бизнинг кўрғонда гражданлик усули қоидалари ҳам бекор қилиниб, ягона, умумий ҳарбий-маҳбус бўлиниши ташкил этилибди. Табиийки, бу янгиликлар билан бир қаторда қамоқхона маъмурияти ҳам ўзгарди. Бундан чиқди, мен узоқ ўтмиш ва ўтган кунлар ҳақида ёзаянман, шекилли...

Буларнинг бари аллазамонларда бўлиб ўтгани; бироқ худди тушда содир бўлгандек, гўё бир вақтлар тушларимга киргандек туюлади. Қамоқхонага биринчи марта қандай кириб келганим ҳамон ўдимда. Декабрь оқишларининг бири эди. Қош қорая бошлаган, одамлар пшдан қайтмоқда эди; йўқламага тайёргарлик кўриларди. Мўйловдор унтер-офицер, ниҳоят мен ҳали қанча йиллар яшасам шунча азият чекишим ва агар бошимга тушмаганда ёки ўз кўзим билан кўриб ҳис қилмаганимда ҳеч қачон, тахминий тушунчага ҳам эга бўлолмайдиган кунларни бошдан кечиришга мажбур бўлган бу галати уй эшигини очди. Чунончи, мана шу аристократининг ўн йиллик даврида бирон кун, бирон соат бўлсин ёлғиз қолмасликдек даҳшатни, азоб-уқубатни ҳеч қачон тасаввуримга сиғдиролмасдим. Ишда ҳамшиша соқчи кузатувида, казармада эса икки юздан зиёд ҳамхоналарим билан доимо бирга. Атиги бир марта, ҳеч бўлмаганда бироқ маротаба ёлғиз қололмаслик!.. Ё, худо, ҳали меннинг нешопамда бундай синов — кечмиш ҳам ёзилганмиди?!

Бу ерда тасодифан одам ўлдириб қўйганлар-у, қон тўкиш касб-корлари бўлганлар ҳам, қароқчилару уларнинг сардорлари ҳам, шунчаки фирибгарлару столовский қисмлари ёки оёқ остидан чиққан маблағ билан кун кўриб келган дайди ҳунармандлар ҳам мавжуд эди. Яна, нима сабабдан, нега, қандай қилиб бу ерга келиб қолганлигини одам тушунолмайдиган кимсалар ҳам топиларди. Зотан, кечаги кайфнинг наҳорги бош оғриги каби ҳар бир бандининг зилдек ва мавҳум таржимаи ҳоли бор эди. Умуман, улар ўтган кунларини камдан-кам ҳолларда эслашар, эзмаланиб ҳикоя қилишни ёқтиришмас, қисқаси ўз ўтмишлари ҳақида бутунлай ўйламасликка тиришар эдилар. Мен уларнинг орасида шунчалар бахтиёр ва довлашиб айтавериш мумкин, ўз қилмишидан заррача афсус-надомат чекиш тугул виждони зиғирча бўлса ҳам

қийналмайдиган қотиллар борлигини билардим. Бироқ, деярли ҳаммавақт индамай юрадиган тунд кишилар ҳам учраб турарди. Умуман айтганда аристонлар ўз ҳаёти хусусида онда-сонда ҳикоя қилиб берарди, чунки бу ерда ҳар нарсага қизиқишнинг ўзи расм эмасди, бу одобсизлик саналар, буни ҳеч кимга қизиги ҳам йўқ эди. Шунинг учун бекорчиликдан биронтасининг қулфи дили очилиб қолса, бошқаси ҳиссиз ҳамда маънос тингларди. Бу ерда ҳеч ким ҳеч кимни ҳайратга сололмасди. «Биз омилардан эмасмиз», дейишарди улар кўпинча аллақандай ғалати бир мамнуният билан. Эсимда, иттифоқо, бир қароқчи маст ҳолда (қамоқда баъзан томоқни ҳўллаб олиш мумкин эди) беш яшар болани аввал ўйинчоқ бериб қандай авраганини, сўнгра бир тупканинг тағидата кимсасиз омборга олиб бориб қандай чавақлаганини ҳикоя қила бошлаган эди, шу маҳалгача унинг ҳазил-мутойибаларидан ичаги узилиб кулаётган бутун казарма бараварига қичқириб юборди-ю, шунда қароқчининг тилини тийишдан бўлак иложиси қолмади; азбаройи норозилликдан эмас, балки булар ҳақида гапирин даркор эмаслиги учун, балки булар ҳақида сўзлаш қабул қилинмагани учун маҳбуслар қичқириб юборишган эди. Дарвоқе, хонаси келганда мен бир нарсани айтиб ўтмоқчиман, бу одамлар том маъноси билан, чинданам «оми эмасди». Эҳтимол, уларнинг ярмидан кўпи ёзин ва ўқишни биларди. Бирон-бир ерда оммавий маросимларга йиғилган минг-минглаб рус халқи орасидан икки юз эллик кишини алоҳида ажратиб қарап-чи, шуларнинг 50 фоизи саводхон чиқишига кафолат бера оласизми? Кейинчалик кимдир худди мана шундай маълумотдан «ялпи савод халқни бузади» деган хулоса чиқарганини эшитгандим. Бу потўғри қараш, гарчи саводхонлик манмалик ва кибру ҳавони келтириб чиқаришини эътироф этган тақдирда ҳам айтиш лозим бунинг ўзгача сабаблари бор. Ахир бу мутлақо айб эмас! Ҳамма разрядлар бир-бирдан эғни-бошига қараб ажралиб турарди: бир хиллари ярми қоп-қора, ярми кулранг кўйлак кияр, уларнинг иштонларида ҳам шу фарқ кўзга ташланарди — бир оёғи кулранг, иккинчиси қоп-қора. Бир куни ишда, аристонлар ёнига келган кулча сотувчи қиз менга узоқ тикилиб турди-да, сўнг бирдан хахолаб кулиб юборди. «ух-х, мунча ярашмаган нарса-я, — дея қичқирди у, — кулранг бўз етмапти-да, десам, қораси ҳам етмаган кўринади». Орамизда бошдан-оёқ кулрангу, фақат енглари қора камзулли маҳбуслар ҳам учрарди. Аристонларнинг

сочлари ҳам турлича қирилар: баъзиларнинг боши олд томонидан қирилса, бошқаларники кўндалангига олинарди.

Бир қарашдаёқ бу ғалати оилада ҳукм сурган қапдайди кескин умумийликни пайқаш мумкин эди; ҳатто ўзгаларнинг устидан ҳукм юритувчи энг ашаддий, ноёб шахслар ҳам ихтиёрсиз равишда қамоқнинг умумий руҳига бўйсунардилар. Умуман шуни айтиш лозимки, баъзи бир ўта қувноқ кишиларнинг учрашини ҳисобга олмаганда — улар барчанинг нафратига сазовор бўларди — қамоқ аҳли саркаш, ҳасадгўй, манман, мақтанчоқ, аразчи ва бемисл даражада расмиятчи эди. Ҳеч нарсадан ҳайратланмасликнинг ўзи улур фазилат ҳисобланарди. Ҳамма қандай бўлмасин сир бой бермаслик васвасасига йўлиққан эди. Бироқ кўпинча энг димоғдор одам бирдан, чақмоқдек тез суръатда кўнгилчан, мулойим қиёфага айланарди-қоларди. Ҳақиқатан кучли одамлар ҳам бор эди; улар жуда тўғри кишилар бўлиб, мунофиқликни билмасдилар. Лекин ажабо: бу ҳақиқий кучли одамларнинг, бир нечаси учига чиққан, қарийб касалликка айлана боқлаган даражада такаббур эди. Умуман кеккайишлик, юзаки маҳобатнинг қамоқда катта аҳамияти бор эди. Кўпчилик имонини сотган ва ниҳоятда аблаҳ бўлиб кетган эди. Ғийбат ва фисқу-фасод узлуксиз давом этарди: бу ер қип-қизил дўзах, жаҳаннамнинг ўзгинаси эди. Аммо қамоқдонанинг ички тартиби ва урф-одатларига қарши бош кўтаришга ҳеч ким журъат қилолмас, ҳамма баб-баравар бўйсунарди. Жуда катта қийинчиликлар билан, зўр-базўр бўлса ҳам ишқилиб бўйсунган етти иқлимга машҳур, феъл-атворли маҳбуслар ҳам бор эди. Қамоққа асосан озодликда қуюшқондан чиққан, босартусарини унутган ва охири ўйламай-нетмай, нега шундай қилаётганини тушунмай, худди шайтонлаш ёки ганглиш ҳамда кўпинча бемисл даражада жунбушга келган манманлик оқибатида жиноят қилиб қўйганлар келишарди. Аммо бизда ким бўлишидан, озодликда нималарга қодир эканлигидан қатъий назар, келиши биланоқ, дарҳол попугини пасайтириб қўйишарди; бир замонлар — қўлга тушгунча бутун бир қишлоқ ва шаҳарларни даҳшатга солган кимсалар кўз очиб-юмгунча писиб қолардилар. Янги келган «меҳмон» атрофни бир қур кузатгач вазиятни дарҳол фаҳмлар, мутлақо кутилмаган ерга келиб қолгани ва энди бу ерда ҳеч кимни қойил қолдиролмаслигини англаб, шак-шубҳасиз тақдирга тан бериб эл қатори кун кечира бошлар, яъни кўпнинг бирига айланарди.

Қамоқдаги умумий рух деярли ҳар бир аристонга қай гўрдандир юққан ўз қадр-қимматига алоҳида эътибор бериш эвазига ташкил тонарди. Гўё ҳақиқатан судланган аристон деган ном қандайдир лавозим, қўйинг-чи, ҳатто табаррук мартабадек эди. На инсоф, на диёнат бор! Шуниси ҳам борки, аллақандай юзаки мўминтойлик ҳам, чушопчи, беозор эзмалик ҳам ошкора қилинарди: «Биз хароб бўлган одамлармиз,— дейишарди улар,— озодлик қадрига етмадингми, энди ўзингдан кўр, тўрт томонинг қибла». — «Ота-онанг ўғитига қулоқ солмадинг, энди ноғоранинг товушига қулоқ сол», «Ўзинг пиширган ош, айланиб ҳам, ўргилиб ҳам ичасан». Буларнинг бари кўпинча ўғит-насихат маъносида ҳам, оддий матал ва ҳазил тариқасида ҳам айтилгани билан ҳеч қачон жиддий тус берилмасди. Бу қуруқ гап бўларди, холос. Ораларида ақалли биттаси қонунга хилоф иш қилганини астойдил бўйнига олиши гумон эди. Сургун бўлмаган киши аристоннинг жиноятини юзига солибгина койиб кўрсинчи (гарчи аслини олганда жиноятчига маломат ёғдириш русларга хос хусусият бўлмаса ҳам) балого қолади — сўкишдан қочиб қутулолмайди. Айтганча, сўкишда уларга тенг келадигани йўқ эди. Қифтини келтириб, қофияси билан сўкиш ҳадисини олгандилар. Ҳақорат — сўкиш санъати уларнинг орасида гуллаб-яшнаган эди. Сўкканда қуруқ аччиқ сўзлар билан эмас, балки суяк-суяккача етиб борадиган, заҳардек таъсир этсин учун авра-астарини ағдариб, тагдор, қочиримли, ҳатто мақсад билан сўкишар эди. Муттасил жанжаллару низолар сўкиш маданиятининг янада равнақ топиши учун қулай шароит яратарди. Мана шу одамларнинг бари мажбуран калтакнинг зўри билан ишларди, шунга кўра бенаф-бефойда яшар, шунга кўра йўлдан ҳам озарди: агар илгари, озодликда ўзига гард юқтирмаган бўлса, қамоқда иложсиз бузиларди — бу қисмат эди. Уларнинг бари бу ерга ўз оёғи ёки хоҳиши билан келмаганди; уларнинг бари бутунлай бир-бирига ёт, бегона одамлар эди.

«Бизларни бир ерга тўплагунча шайтоннинг чорини титилиб кетган» дейишарди улар ўзлари ҳақида; шу сабабли игво, фитна, хотинларга ўхшаб гап ташиш, ҳасад, тўс-тўполон, ёвузликлар бу жаҳаннам ичра бўғилган ҳаёт негизини ташкил этарди. Биронта хотин шаллақиликда бу одамхўрларнинг баъзилари олдида ип эшолмасди. Яна такрор айтаман, маҳбусларнинг орасида бениҳоя кучли, бутун умри давомида бўйсундирмоқ ва амр этмоққа одатланган иродаси зўр, довжорак, матонатли кишилар ҳам

бор эди. Буларни беихтиёр ҳурматини ўрнига қўйишарди; улар эса шунга яраша, гарчи обрў ва иззатталаб бўлсалар ҳам, ўз иззатларини сақлар, умуман бошқаларга малол келмаслик пайида бўлар, ҳамда итоаткорлик ақидалари ёки ўз хизмат бурчларини ҳис қилиш нуқтаи назаридан эмас, балки худди ҳар икки тарафга фойдаси аёнлигини сезиб келишиб олгандек худа-беҳуда сўкавермай, ўзларини ҳавас қилгудек яхши тутишар ва доимо мулоҳазакор ва бошлиқларнинг чизган чизигидан деярли чиқмасдилар. Шунга қарамай уларга ҳам ишонишмасди. Эсимда, мана шунга ўхшаш довиорак ва бир сўзли, ўзининг йиртқичона хатти-ҳаракатлари туфайли бошлиқларга отнинг қашқасидек маълум бўлиб қолган аристонни қандайдир жинояти учун жазога мустаҳиқ қилишган эди. Ёзнинг иссиқ кунларидан бири, ҳамма дам олаётган маҳал эди. Қамоқнинг тўғридан-тўғри ва бевосита бошлиғи ҳисобланган штаб-офицер шахсан ўзи жазолашда иштирок этгани кордегардия — дарвозанинг ёнгинасида жойлашган қоровулхонага таширф буюрган эди. Бу майор аристонларнинг бошига тушган шўриш — гурбат эди, у маҳбусларнинг юрагини шу даражада олиб қўйган эдики, ҳамма ундан безилларди. Майор ақлдан озгулик даражада қаттиққўл эди, маҳбусларнинг таъбири билан айтганда «одамларга бўридек ташланар эди». Ҳаммадан ҳам зийрак ва ҳеч нарсага яшириб бўлмайдиган, олазарак нигоҳидан қўрқардилар. Гўё унинг елкасида ҳам кўзи бор эди. Қамоқхонага киратуриб, нариги бошида нималар содир бўлаётганини билар эди. Аристонлар уни саккиз кўзли махлуқ, деб аташарди. У тамомила янглиш тартиб-қоида жорий этган эди. Ўзининг ҳаддан зиёд ваҳший иблисона қилиқлари билан шундоқ ҳам аламзада кишилар юрагига кек, алам солар эди. Агар майор устидан ҳукм юргизадиган, гоҳо-гоҳо унинг ваҳшиёна хатти-ҳаракатларини чеклаб турадиган оққўнгил ва мулоҳазакор комендант бўлмагандами, худо асрасин, ўзининг бу идора қилиш усули билан маҳбуслар бошига не савдотар солмасди. Мен бир нарсага — қандай қилиб мана шундай одам эсон-омон хизмат бурчини адо этганини сира тушунолмасдим; гарчи келажакда иши судга оширилган бўлса ҳам вақт-соати етгач у соғ-саломат истеъфога чиққан эди.

Хуллас, маҳбусни чақирганларида унинг ранги бўздек оқариб кетди. Одатда, у ҳамиша чурқ этмай иккилапмасдан ётиб берар, тишини тишига қўйиб чидар ва жазо тугагач сапчиб ўрнидан турар, ҳамда кейинчалик

ўзининг омадсизлигию ўинмаган ишидан совуққонлик билан оқилона хулоса чиқарарди. Айтганча, унга доимо ўйлашиброқ муомала қилишарди. Аммо бу сафар у нима учундир ўзини ҳақмап деб ҳисоблаётган эди. У ранги кум ўчиб назоратчига сездирмай ўткир инглиз газанини энги ичига яширди. Пичоқлару ҳар қандай ўткир асбоблар олиб юриш қамоқхонада ман этилган эди. Тиштувлар ҳазилакамига эмас, дамодам ва кутилмаганда ўтказиларди, мабодо бирон нима топиб олинса, ўша маҳбус қаттиқ жазоланарди; бироқ астойдил яширишни истаган ўғрининг нарсасини минг уриниб ҳам қўлга тушириш душворлиги ва пичоқлару асбобларга қамоқда доимо зарурат бўлгани учун ҳам қанча тинтув ўтказиб ҳам «уруғи»ни қуритишнинг иложи йўқ эди. Мабодо олдириб қўйсалар, зудлик билан янгисини ясаб олишарди. Қисқаси, ҳамма маҳбуслар девор олдига бориб юрагини ҳовучлаган қўйи тирқишдан кузата бошлади. Ҳамма Петровнинг бу сафар дарра остига ётиб бермаслиги ҳамда майорнинг кунни битганлигини биларди. Аммо энг сўнги, ҳал қилувчи дақиқаларда майор экзекуцияни бошқа офицерга топшириб бирдан соябонли аравага ўтирди-да, жўнаворди. «Худо бир асради»,— дейишди кейин аристонлар. Петровга келсак, у тишини тишига қўйиб туриб берди. Майор жўнаб кетиши биланоқ у ҳовридан тушган эди. Аристон пичоқ суякка қадалгунга қадар барига чидаб жимгина юради; аммо бундан у ёғини кўтаролмайди. Дарвоқе ўжарлик ва бесабрликнинг бунчалик ғайритабий тарзда бирдан жунбушга келишини кузатишдан қизиқроқ машғулот бўлмаса керак. Инсон боласи кўпинча йиллар мобайнида оғирдан оғир жазоларга гинг демай чидаб келади-ю, бирдан жишдек, қандайдир бўлмағур нарса учун деярли бекордан-бекорга сабр косаси тўлиб ўзини тутолмай қолади. Қараб туриб уни жиннига, эсҳушидан айрилган одамга чиқариб қўйиш мумкин; худди шундай ҳам қилишади.

Мен бир неча йиллар мобайнида бу одамларнинг орасида ва ўз қилмишидан афсус еб, па жишдеккина ғам ютиб юрган биронта аристонни кўрмаганман ва уларнинг кўпчилиги ич-ичида ўзини мутлақо беайб деб ҳисоблайдилар, деб айтган эдим. Бу факт. Тўғри бунга асосан манманлик, ярамас, юқумли иллатлар, жангарлик ва ярашмаган қилиқлар сабаб. Иккинчи томондан, қани ким бу хароб бўлган юракларнинг ўн саккиз минг оламдан маҳфий қаъридаги дафиналарни кўрганман, билмаман деб айта олади? Ахир шунча йиллар давомида бу



юраклар қатидаги ботиний ҳасрат ва уқубатдан шаҳодат берувчи бирон нима сезин, пайқаш ҳамда жилла қурса қандайдир бирон-бир нишондан огоҳ бўлиш мумкин эди-ку?! Афсуски, бундай ҳол юз бермади, мутлақо содир бўлмади. Бундан чиқадики, кўпчилик тахмин қилганидек жиноятга маълум бир тайёр нуқтаи назар билан қараш кифоя қилмайди, шу вайдан ҳам унинг моҳияти мураккаброқдир. Қамоқлар билан мажбурий хизмат системалари жиноятчини тузатмайди, улар жиноятчини фақат жазолайди ва маълум маънода жамиятни ёвуз кимсанинг келгусидаги зуғумларидан асрайди ва унга осойишталик ато этади. Қамоқхона билан энг кучайтирилган мажбурий хизмат жиноятчидаги ичи қоралик, нафрат, мамнуъ лаззатга ҳирс ва мудҳиш енгилтакликни кучайтиради, холос. Бироқ, мутлақо аминманки, энг машҳур ҳисобланган ёлғиз бандилик системаси ҳам фақатгина ёлғон, қалбаки ва юзаки мақсадларга эришади. Бу система инсон вужудидаги энг зарур, энг муҳим шарбат — ҳаёт шавқини сўриб ташлайди, қалбидаги куч-қувватни қирқади, ҳолсизлантиради, ваҳимага солади ва ана шундан сўнг бу руҳан дармони қуриб, ҳолдан тойган чала жиннини тузатилган ва тавбасига таянган одамнинг намунаси сифатида жамиятга топширади. Жамиятга қарши бош кўтарган жиноятчи турган гапки ундан нафратланади ва деярли ҳаммавақт ўзини айбсиз, уни эса айбдор, деб ҳисоблайди. Боз устига қилмишига яраша жазосини олиб бўлгач, энди шунинг учун ҳам ўзини қарийб гуноҳи тўкилгандек, қарзини тўлагандек ҳис қилади. Алоҳа, шундай нуқтаи назар билан суд қилиш ҳам мумкинки, бунда деярли жиноятчини оқлашга тўғри келади. Бироқ, турли-туман нуқтаи назарларга қарамай ҳар бир одам барча замон ва даврларда дунё пайдо бўлгандан бери шак-шубҳасиз жиноят, деб ҳисобланган ва токи ер юзида инсон инсонлигича қолар экан, шундай деб ҳисобланаверадиган қилмишлар борлигини эътироф этмай иложи йўқ. Мен энг мудҳиш, ғайриинсоний қилмишлар, ваҳший қотилликлар ҳақида болаларча қувноқ, бетизгин кулгу билан айтиб берилган ҳикояларни қамоққа келиб эшитгандим, холос. Айниқса бир падаркушни сира унутолмайман. У оқсуяклардан бўлиб, олтимишга кирган отасининг қўлида ҳам хизмат қилиб, ҳам қандайдир тирриқ ўғил каби унинг қарамоғида яшар эди. Бу ўта саёқ, шармандаш-шармисор йигит эди, қарзга ботиб юрарди. Отаси бунга чек қўйиш учун унга насиҳат қилади; аммо отасининг дағиллама уйи, бутун бошли хутори ва шубҳа қилин-

ган катта пулига мерослик васвасаси ўтида ёнган ўғил уни ўлдирди. Бу жиноятни бир ойда сўнгига учи топилди. Қотил отасининг дом-дараксиз ғойиб бўлгани ҳақида ўзи полицияга эълон беради. Шу бир ойнинг ҳаммасини у фаҳшиёна тарзда ўтказди. Ниҳоят унинг йўқлигида полиция жасадни топади. Ювинди, ахлатлар тўкиш учун ҳовлининг узунаси бўйлаб усти тахталар билан ёпилган зовур чўзилиб кетганди. Мурда шу зовурда экан. Яхшилаб кийинтирилган жасад тапидан жудо қилиниб, омонат суяб қўйилган оқ сочли каллани қотил ёстиққа қўйган экан. Падарқуш ўз қилмишидан тонди; лекин шунга қарамай, дворянлик насаби, унвондан маҳрум этилиб, йигирма йиллик муддатга сургул қилинади. Мен неча йил бирга яшаган бўлсам, у ҳаммавақт ҳаддан зиёд аъло, кўтаринки кайфиятда юрганди. Уни теңтак деб бўлмасди-ю, бироқ фосиқ, енгилтак, ўтакетган бемулоҳаза одам эди. Мен ҳеч қачон унинг қиёфасида кўзга ярқ этиб ташланадиган бирон-бир шафқатсизлик кўрмагандим. Аристонлар унинг жинояти учун эмас,— бу ҳақда эслашмас ҳам эди,— балки бир қайнови ичидалиги ва ўзини тутиб юролмагани учун ундан нафратланар эди. Ўзаро ҳангомаланиб ўтирганмизда баъзан у ўз отаси ҳақида эслаб қоларди. Бир кун насл-насабига оид соғломлик хусусида гап кетганда: «Мана, *падари бузрукворим* то ўлгуларича бирон марта бўлсин соғлиғидан шикоят қилмаганди»,— деб қўшиб қўйди. Турган гапки, бунчалик йиртқичона ҳиссизликни кўриб ҳам одамнинг ишонгиси келмайди. Бу фавқулодда, камдан-кам учрайдиган ноёб шахс эди; маънави воқеа эса оддий, шунчаки жиноят бўлмай, балки фанга маълум бўлмаган қандайдир жисмоний нуқсон, жисмоний ва маънавий бузуқлик эди. Маълумки, мен бу жиноятга ишонмадим. Аммо, бунинг тарихидан озми-кўпми хабардор ҳамшаҳарлари воқеанинг қандай кечганини сўзлаб беришганди. Далил-исботлар шунчалик ҳам равшан эдики, ишонмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Кунларнинг бирида ярим кечаси унинг алаҳсираб: «Уш-ла уни, қўйиб юборма! Бошини узсанг-чи, уз бошини, бошини!..» дея чинқирганини аристонлар эшитишган экан.

Деярли барча маҳбусларга кечаси алаҳсираб гапиришдан текканди. Босинқирагашларида уларнинг тилига нуқул сўкиш, ўғриларга хос хитоблар, пичоқ, болта келарди. «Биз зада бўлган одамлармиз,— дейишарди улар,— юрак-бағримиз қон. Шунинг учун кечалари дод-вой қиламиз».

Каторгада подшолик томонидан жорий этилган қундалик меҳнат ихтиёрий эмас, мажбурий эди: аристон зиммасига юкланган ишни битирса ёки иш вақти тугаса, қамоқхонага қайтиб кетаверарди. Иш деса, ҳамманинг юраги зирилларди — ишдан нафратланишарди. Бутун дили, ниётлари билан ихлос қўйган айрим шахсий касби бўлмаган инсон қамоқда бир кун ҳам туролмасди. Ахир, зўрлик билан бу ерга келтирилиб тўпланган, зўрлик билан жамиятдан ва одатдаги ҳаётдан узиб олинган етук, мириқиб ҳаёт кечириб ва яшашни хоҳлаган одамлар қай йўсин бу гурбатхонада одатдагича ва бепойи-дек, ўз эрки бўйича ва маза қилиб яшаши мумкин?! Зотан, бу ерда биргина бекорчилик сабабли етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган жинорий одатларни ўзига юктириши мумкин. Инсон меҳнатсиз ва қонуний, оддийгина хусусий амлоксиз яшай олмайди, бундай шароитда у йўлдан озади ва бора-бора йиртқич ҳайвонга айланади. Шунинг учун табиий ҳожат ва қандайдир ўз жонини сақлаш ҳисси туфайли ҳар бир маҳбуснинг қўлда ҳунари ёки касб-корн бор эди. Узундан-узоқ ёз кунларида эртадан кечгача ҳамма мажбурий меҳнат билан банд эди; ёзнинг бир тутам тунда ухлаб уйқуга қонолмасдилар. Аммо қишда маҳбус қош қорайди, дегунча қондага кўра аллақачон қамоқхонага кириб олган бўлиши шарт эди. Зеркари ва узундан-узоқ қиш оқшомлари нима қилиш керак? Ана шунинг учун ҳар бир казарма нечоғлик таъқиқлаганига қарамай улкан устахонага айлапарди. Гапнинг очиги меҳнат, машгулот таъқиқланмасди; бироқ қамоқхонада асбоб-аслаҳа сақлаш қатагон қилинганди; зеро буларсиз ишлашнинг сира иложи йўқ. Лекин, ҳамма тинчгина ўтириб ишлар, афтидан қамоқхона маъмурияти баъзи пайтларда бунга унчалик аҳамият бермасди. Аристонларнинг қўпчилиги қамоққа ҳеч нарсдан хабари йўқ келарди-ю, келгусида бошқалардан ўрганиб провардида қулинг ўргилсин уста бўлиб чиқиб кетарди. Бу ерда этикдўзлар, пойафзалчилар, тикувчилар, дурадгорлар, чилангарлар, ўймакорлар, заргарлар ҳам бор эди. Исай Бумштейн, деган заргар яҳудий бўларди, у судхўр ҳам эди. Буларнинг бари меҳнат билан пул топишарди. Бу-юртмалар шаҳардан тадорик қилинар эди. Маълумки пул зарб қилинган озодлик, шунга мувофиқ озодликдан мутлақо маҳрум этилган одамга у ўн ҳисса азиброқ эди. Гарчи сарфлай олмаса-да, агар унинг чўнтагида сўлкавойлар жиринглаб турса бас, кўнгли анча-мунча тўқ юрарди. Лекин пул бўлса чангалда шўрва: уни истаган ерда

ва истаган вақтда сарф қилиш мумкин, бунга сари таъқиқланган меванинг лаззати чандон ширин. Қамоқхонада эса қармонга қараб ҳатто мусаллас топиш ҳам мумкин эди. Тамаки чекиш қатъиян ман этилганди-ю, бироқ ҳамма чекарди. Пул билан тамаки одамларни зангла касалидан ва бошқа маразлардан асрарди. Меҳнат эса уларни жиноятдан сақларди: аристонлар ишсиз қолса шиша идишга қамалган ўргимчаклар сингари бир-бирларини еб қўйишлари турган гап эди. Шунга қарамай меҳнат ҳам, пул топиш ҳам таъқиқланган эди. Кўпинча, ярим кечаси туйқусдан тинтув ўтказилиб ман этилган нарсаларнинг барчаси тортиб олинар, ҳар қанча яширилмасин ишқилиб пуллар баъзида жосуслар қўлига тушарди. Мана шунинг учун ҳам пул сақланмай қўлга тушган захоти пчиб юбориларди; мана шунинг учун қамоқхонада вино кўнаярди. Ҳар сафар тинтув ўтказилгач айбдор, бор бундан айрилгани етмагандек қаттиқ жазога ҳам тортиларди. Бироқ тинтув ўтган куннинг эртасидан бошлабоқ талофотнинг ўрни тўлдирилар, дарҳол янги буюмлар пайдо бўлар ва яна ҳамма нарса аслича — эски ҳаммом, эски тос ҳолича давом этарди. Гарчи бундай ҳаёт Везувий чўққиларида яшаётганларнинг ҳаётига ўхшаса ҳам вулқон отилгач зудлик билан қайта ҳаёт тиклангани каби — маъмурият ҳам буни билар, аристонлар ҳам жазодан бўйин товламасдилар.

Кимнинг ҳунари бўлмаса бошқа йўл билан тирикчилик қиларди. Бунинг хийла ўзига хос усуллари мавжуд эди. Масалан, баъзилар фақат ҳақиқотлик билан шуғулланар, қамоқда эса озодликда яшаётганларнинг етти ухлаб тушига кирмаган, сотиш ва харид қилиш у ёқда турсин, матоҳ деб аташга арзимайдиган нарсаларни ҳам пуллаш мумкин эди. Зотан, каторга жуда қашшоқ ва косибчилик ҳаддан зиёд равнақ топган маскан эди. Мутлақо кераксиз латгани ҳам нархи бор эди ва у бирон кори ҳолга яратиларди. Қашшоқлик туфайли пулнинг ҳам баҳоси озодликдагига нисбатан тамоман ўзгариб кетганди. Оғир ва мураккаб иш эвазига арзимас ҳақ тўланарди. Баъзилар бинойидек судхўрлик қилишарди. Тинка-мадори қуриган ёки хонавайрон бўлган маҳбус охириги буюмларини судхўрга элтар ва ниҳоятда ваҳимали ижара пули эвазига ундан арзимаган чақалар олиб қайтарди. Агар, гаровга қўйган буюмни ўз вақтида қайта сотиб ололмаса андишасиз ва шафқатсиз равишда пуллаб юбориларди; судхўрлик шунчалар ривож топган эдики, ҳатто подшоликка қарашли буюмлар, чунончи: кўйлак-иштон, ва ҳо-

казо спигари маҳбуста ҳаммавақт ўта зарур буюмлар ҳам гаровга қўйиларди. Аммо, мана шундай гаровга қўйиш чоғида воқеа эҳтимоли мутлақо қўтилмаган тарзда чаппа айланиб кетиши ҳам мумкин: гаровга қўйган ва судхўрдан пул ундирган киши пайсалга солмай, адибади айтиб ўтирмай ўша замони тўғри унтер-офицер ҳузурга бориб подшолик мусаррифидаги буюмнинг гаровга қўйилганлиги ҳақида уни огоҳ қилар ва шу тариқа юқори лавозимдагиларга етказмай туриб буюмлар судхўрдан бетўхтов қайтариб олинарди. Таажжуб, бундай пайтда гоҳо ҳеч қандай жанжал ҳам юз бермасди: судхўр шундай бўлишини олдиндан билган кишидек парсаларни табиий индамай, хўмрайиб қайтариб берарди. Эҳтимол, унинг ўзи ҳам мана шу одамнинг ўрнида бундай қилмасликка ваъда беролмасди. Шунинг учун, баъзан кейинчалик сўкиб юрса ҳам, беғараз, шунчаки йўлига, юзи ёруғ бўлиши учун сўкарди.

Умуман ҳамма бир-бирининг нарсасини имонсизларча ўғирлар эди. Деярли ҳар бир маҳбуснинг подшоликка тегишли буюмларни сақлаш учун эҳтиёт-шарт қулф-калитли сандиғи бўларди. Бунга рухсат бериларди; аммо сандиқлар ҳам ёрдам бермасди. Мен, қамоқхонада қанчалар моҳир, устаси фарағ ўғрилар борлигини тасаввур қилиш мумкин, деб ўйлайман. Менга жуда содиқ (буни ҳеч қанча муболағасиз айтяпман) бир аристон каторгада ягона манъ этилмаган китоб — тавротимни ўғирлаб қўйган эди. Зеро, у афсус егани учун эмас, китобни излаб, деярли кун бўйи паришонхотир юргангани кўриб азбаройи менга ачинганидан ўша куниеқ ўзи бўйнига олган эди. Каторгада мусаллас сотиб жуда тез бойиб кетган вишофурушлар ҳам бор эди. Бу савдо ҳақида бошқа пайт, мавриди билан маҳсус ҳикоя қилиб берарман, чунки бунинг тарихи ажойиботларга тўла. Қамоқда контрабанда билан шуғуллангани учун кесилган маҳбуслар кўп эди, шунга кўра тинтув ҳамда назоратчиларнинг бунчалик қаттиққўл, бераҳм эканига қарамай қайси йўллар билан мусаллас келиб қолаётганидан ажабланмаса ҳам бўлади. Айтгандек характери бўйича контрабанда жиноятнинг алоҳида турига мансуб. Масалан нақд пул, даромад баъзи бир контрабандистлар учун иккинчи даражали, нисбатан аҳамиятсиз нарсалар эканини тасаввур қилиш мумкинми? Ваҳоланки, айнан шундай. Чунки контрабандист кўпинча ишқибозлиги ва ҳавасмандлиги туфайли бу ишга қўл уради. Бу қисман шонирга ўхшайди. У ҳайт-мамотини хавф остига қўяди, таваккал қилади, мудҳиш

халокат сари бош уриб кириб боради, ҳийла ишлатади, ихтиро қилади, шу тариқа мушкулликлардан халос бўлади; баъзан, ҳатто қандайдир завқ-шавқ, илҳом билан ҳаракат қилади. Бу завқ, бу ҳавас кучи қимор ҳумори билан тенг. Мен қамоқда ўзи сўқимдай, лекин ювош, итоатгўй, нима сабабдан бу ерга келиб қолганини одам тасаввурига ҳам сиғдира олмайдиган бир беозор маҳбусни билардим. У шунчалик мулойим ва муросасоз эдики, муддати тугагунга қадар биронта одам билан ҳам жанжаллашмаган эди. Бироқ у контрабанда учун судланган бўлиб, Ғарбий чегаралардан келган эди ва турган гапки ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидек ҳумори тутиб бу ерда ҳам қамоққа яширинча вино олиб ўтишга бел боғлаган эди. Бунинг учун уни печа бор жазолашди, даррадан-чи, қанчалар қўрқар эди! Қўйинг-чи, мусаллас олиб ўтгани учун арзимаган ҳақ оларди. Мусалласдан фақат бир антрепренер<sup>1</sup> бойлик орттира олган эди. Бу афанди санъат санъат учун, деган назарияни яхши кўрарди. У хотинларга ўхшаб йиғлоқи эди, қўлга тушиб жазолангач, ҳар сафар иккинчи бу ишга қўл урмайман деб қасам ичарди, тавбасига таянарди. Бир ой — ярим ой зўр матонат кўрсатиб нафсини тийиб юрарди-ю, лекин, охири барибир чидай олмасди... Мана шуларнинг шарофати билан қамоқхонада ичимликнинг кети узилмасди.

Ниҳоят, гарчи маҳбусларни бойитиб қўймаса-да, доимий ва нажотбахш бўлган яна бир даромад манбаи мавжуд эди. Бу — хайр-садақа. Жамиятимизнинг юқори табақасига мансуб оқсуяклар, зодагонлар ушбу «бахтиқарорлар»га савдогарлар, мешчанлар ҳамда бутун халқ нечоғлиқ гамхўрлик қилаётганидан беҳабарлар. Хайрия деярли ҳаммавақт поц, сайка, кулчалар, онда-сонда пул кўришишида мунтазам келиб турарди. Бундай хайр-аҳсонларсиз жуда кўп ерларда, айниқса кесиб юборилганлардан кўра оғирроқ шароитда яшаётган судланган аристонлар ҳолига маймун йиғларди. Келиб тушган садақалар аристонлар ўртасида инсоф билан тақсимланарди. Агар ҳаммага етмай қолса, кулчалар ўртасидан иккига бўлинар, баъзан эса олти бўлак қилиб ушатилар ва хуллас ҳар бир аристон албатта ўз тегишини олар эди. Илк бор садақа пули олганим ёдимдан чиқмайди. Бу воқеа қамоққа энди келган чоғларимда юз берган эди. Соқчининг назорати остида ишдан қайтиб келаётган эдим. Рўпарамдан она-бола ўтиб кетишди; қиз ўн ёш-

<sup>1</sup> Антрепренер — бу ерда: вино сотувчи.

ларда бўлиб фариштадек маъсума эди. Мен аввал ҳам уларни кўрган эдим. Қизнинг онаси солдат беваси эди. Эри судланаётган ёшгина солдат тасодифан мен ётган аристонлар палатасида — ҳарбий касалхонада жон таслим қилган эди. Марҳумнинг хотини билан қизи у билан видолашишга келувди: иккови ҳам ўзини тўхтатолмай ўкраб-ўксиб йиғлаганди. Менга кўзи тушгани ҳамона қизча аввал қизаринди, сўнгра онасининг қулоғига бир нималар, деб шивирлади. Хотин дарҳол тўхтаб, тўрвасини титкилади-да, бир мирилик чақа олиб қизчасига узатди. Пулни оласолиб қизча меннинг ортимдан югурди. Ёнимга етиб келмаёқ «ма, «бахтиқаро», Исо ҳурмати ҳаққи, садақани қабул эт», дея қичқирди у ва тангани қўлимга тутқизди. Мен пулни олдим-у, қизча мамнун ҳолда онасининг ёнига қайтди. Бу тангани мен анча вақтгача сақлаб юргандим.

## II

### ИЛК ТААССУРОТЛАР

Тутқунликдаги ҳаётимнинг биринчи оғи ва умуман дастлабки кунлари кўз ўнгимда энди рўйириб, яққол гавдаланарди. Кейинги йиллар эса нисбатан ғира-шира, анчайин нурсиз ва хирароқ тарзда хотирамдан ўтар эди. Баъзи йиллар эса даврон тўзони ичра секин-аста ўчиб айқаш-уйқаш, бир-бирига қоришиқ, яхлит: оғир, зерикарли, диққинафас таассурот қолдириб, изсиз ўчиб кетгандек эди.

Аммо энди илк кунларда бошимдан ўтган воқеалар — кечмишларимнинг бари назаримда кечагина юз бергандек туюлади. Ким билсин, шундай бўлиши керакдир балки!

Бу ҳаётга биринчи қадам қўйганимдаёқ гўё бу ерда ўзимни ҳайратга соларлик ғаройиб ёки аниқроғи, фавқулодда, қутилмаган нарсаларга дуч келмаганимдан бениҳоя ажабланганимни аниқ эслаймап. Худди, буларнинг барчаси илгари ҳам, мен ҳали йўлда, пешонамга нима ёзилгани ҳақида чуқур ўйга толиб Сибирга келаётган маҳал кўз ўнгимдан лип этиб ўтгандек эди. Аммо кўп ўтмай сон-саноксиз ҳайратангиз тасодифлар, бағоят оғир кечинмалар қадам-бақадам қалбимни ларзага сола бошлади. Фақат кейинчалик қамоқда хийла узоқ япагач, мен бундай умргузаронликнинг тамомила фавқулоддалиги ҳамда қутилмаганлигининг тағига етдим ва бунага

сари ҳайратим орта борди. Тан оламан, узоқ йиллик қамоқ муддатим буткул тугагунга қадар мана шу ҳайратланиш ҳисси кўнглимда яшарди-ю, бироқ бу ҳиссиётни ҳеч қачон ҳазм қилолмадим.

Умуман, қамоққа келгач, олган илк таассуротим ниҳоятда жирканчли эди; лекин шунга қарамай, ажабо!— ийўл-ийўлакай тасаввур қилганимдан кўра авахтада яшаш менга хийла осондек туюлди. Аристонлар гарчи кишанда бўлса ҳам бутун қамоқхона бўйлаб бемалол кезиб юришар, сўкинишар, ашула айтар, ўз ғамларини ўзлар еийшар, трубка чекишар, ҳатто (гарчи жуда озчилик бўлса ҳам) вино ичишар, кечалари эса баъзи бировларни қарта ўйнашар эди. Каторга иши-ку, айтайлик, менга у қадар оғир, *машаққатли* туюлмади, фақат анча йиллар ўтгачгина унинг бутун азоби-ю, *машаққати* қийинлиги ва узлуксизлигида эмас, балки калтакнинг кучи билан, зўрлаб, *мажбурийлигидан* эканини тушушиб етдим. Озодликда яшаётган деҳқон мислсиз даражада кўпроқ, айниқса, ёз фаслида, қўйингчи туну кун қаро терга ботиб, бир лаҳза бўлсин тиним билмайди; аммо у ўзи учун аниқ бир мақсадни кўзлаб ишлайди, шу туфайли унга мажбурий ва мутлақо бефойда иш билан шуғулланаётган аристондан кўра беҳад енгилдир. Қушлардан бир кун, агар одамзодни аёвсиз камситини, хўрлаш, оёқ ости қилиш учун унга нисбатан ҳар қандай ваҳший одамқуш ҳам қалтираб, эшитса вужудини титроқ босадиган даҳшатли жазо қўллаш керак бўлиб қолса унинг бажараётган ишига мутлақо беҳуда ва аҳмоқона тус бериш керак, деган фикр хаёлимдан ўтганди. Модомики мажбурий иш маҳбус учун бефойда ва зерикарли экап, бироқ ўз ҳолича, яъни иш сифатида бу оқилона меҳнат: аристон гишт қуяди, ер қазийди, сувайди, қуради — бу ишда мақсад ва фойда бор. Гоҳида аристон ҳатто ишга берилиб кетади; янаям чаққонроқ, тезроқ, яхшироқ ишлагиси келади. Лекин уни, айтайлик, бир қўшқулоқдаги сувни иккинчисига, сўпг ундан яна қайта биринчисига қуйиш, қумни янчиб майдалаш, бир ердаги тупроқ уюмини бошқа ерга ва яна ўз жойига ташини мажбур қилинса, менимча аристон узоғи билан икки-уч кун ичида бундай хўрлик, иснод ва мусибатга чидай олмай ўзини осиб қўяр ёки ўлсам ўлиб қўя қолай деб, минг турли балоқазога қўл уришдан қайтмас эди. Турган гапки, бундай жазо қийноқ ва ўч олишга айланиб кетиши мумкин ва бирон-бир яхшилик чиқмаганлигидан амалга ошириш ғирт бемаънилик бўлар эди. Аммо, зигирча бўлсин ҳар



қандай мажбурий меҳнат замирида қийноқ, бемаънилик, хўрлик ва иснод бор экан, шунга кўра қамоқдаги меҳнат хусусан мажбурийлиги туфайли ҳар қандай ихтиёрий меҳнатдан юз карра оғирроқдир.

Шуниси ҳам борки, мең қамоқхонага қишда, декабрь ойида келиб тушгандим, шунинг учун ҳали бундан беш баттар қийинроқ ёзги ишлар тушимга ҳам кирмаган эди. Қишда эса бизнинг қўрғонда мажбурий ишлар умуман кам эди. Аристонлар подшоликка қарашли эски солларни бузиш учун Иртиш бўйига борар, устахопаларда ишлар, маъмурий бино томидаги бўрон учуриб келган қорларни кураар, алебастр куйдириб янчар, ва ҳоказо ва ҳоказо ишлар билан шуғулланар эди. Қиш кунлари бир тутам — иш вақти ўтарди-кетарди ва одамларимиз агар бирон-бир иши чиқиб қолмаса деярли қиларга юмуши бўлмаган авахтага жуда эрта қайтиб келарди. Бироқ хусусий иш билан аристонларнинг учдан бир қисмигина шуғулланар, қолганлари эса гердайганлар бўлиб, бирон заруриятсиз ҳам казармама-казарма сандирақлаб юрар, тинмай сўкишар, ўзаро турли фитна ва можаро кўзгашар, мабодо қўлларига пул-мул тушиб қолса бити тўкилгунча ичишарди; кечалари қарта ўйнаб ишгоинга довуру бой берар, буларнинг бари — бу бемаъниликлар асосан сиқилиш, тараллабедодлик ва зерикишдан келиб чиқар эди. Кейинчалик мең, озодликдан маҳрум этилиш, машаққатли оғир меҳнатдан ташқари қамоқхона ҳаётида барча қийинчиликлардан кўра уқубатлироқ дарду алам мавжудлигини англаб етдим. Бу: *ноиллож жамоа бўлиб* янаш тарзи эди. Тўғри бошқа ерларда ҳам одамлар жамоа бўлиб яшайди, аммо қамоқхонага шундай одамлар келадикки, ҳаммаям улар билан чиқишолмасди; ишончим комилки, гарчи кўпинча онгсиз равишда бўлса-да, ҳар бир аристон бу дарду аламини чуқур ҳис қиларди.

Шунингдек, қамоқнинг дастурхони ҳам менга тўлатўкис бўлиб туюлди. Маҳбуслар, Россиянинг Овруна қисмидаги аристонлар ротасида бундай эмаслигини таъкидлашарди. Мен у томонларда бўлмаганман, шунинг учун бу ҳақда бирон фикр айтишга ожизман. Бунинг устига кўпчилик ўзи учун егулик бирон нима олиш имкониятига эга эди. Мол гўшти арзон — икки қадоғи бир тийиң, ёзда узоғи билан 3 тийиң турарди. Лекин, озиқ-овқат маҳсулотларини фақат пулдор маҳбусларгина бекаму кўст харид қила оларди; кўпчилик эса бепул овқатга қараб қолган эди. Шуниси ҳам борки маҳбуслар еган-ичганларига шукр қилганларида, ноннигина назарда тутар,

понни ўлчаб эмас, бизларда эҳтиёжга яраша тақсимланшидан жуда миннатдор бўлардилар. Аксинча вазият эса уларнинг юрагига ваҳима солади: нон ўлчаб берилган тақдирда одамларнинг учдан бир қисми оч қолиши турган гап эди; эҳтиёжга яраша тақсимланганда эса барчага етарди. Авахтамизда ёпиладиган нон жуда мазали, сингиб пишганлиги билан шаҳарда донг таратган эди. Буни қамоқдаги тандирларнинг пухта қурилганлигидан, деб билишарди. Карам шўрва эса жуда бемаза бўларди. Катта қозонда қайнатилиб, пишар олди озгина ун қўшилган ёвгон шўрва, айниқса бегим кунлари шилдир-шилдир бўлар эди. Шўрвада сузиб юрган сон-саноқсиз суваракларни кўриб кўнглим айнирди. Маҳбуслар эса бунга пинагини ҳам бузишмасди.

Мен дастлабки уч кун ишга чиқмадим, янги келган ҳар бир кишига узоқ йўл юриб чарчаган, деб дам бериларди. Аммо эртасигаёқ кишан урдириш учун қамоқдан ташқарига чиқишимга тўғри келди. Менинг кишаним қинғир-қийшиқ, ҳалқа-ҳалқа, аристонларнинг таъбири билан айтганда «қўнғироқли» эди. Бу кишан кийим устидан солинарди. Ишлашга қулайлаштирилган махсус кишанлар эса ҳалқачалардан эмас, балки ўзаро уч донга ҳалқа билан бирлаштирилган бир энлик қалинликдаги тўртта пўлат симдан иборат эди. Уларни чалвор остидан кийиш лозим эди. Ўртадаги ҳалқага тақилган қайиш ўз навбатида кўйлак устидан тақиладиган белкамарга тортиб боғлаб қўйиларди.

Казармада биринчи тонгни қаршилаганим ҳамон эсимда. Дарвоза ёнидаги қоровулхона томондан кун чиқаётганлигидан огоҳ қилиб барабан товуши янгради, сўнгра, орадан ўн минут ўтар-ўтмас назоратчи унтер-офицер келиб казармалар эшигини оча бошлади. Маҳбуслар уйғонди. Олти пиликли мой шамнинг ғира-шира ёруғида совуқдан дилдираб ўринларидан турдилар. Уйқуга қонмагани туфайли кўпларининг қовоғи солиқ ва чурқ этишга ҳоли йўқ эди. Улар кериниб эснар ва тамғаланган пешоналарини тириштирар эди. Бировлари чўқиниб олди, бошқалари эса бемаъниликни бошлаб юборинганди. Ҳаво чидаб бўлмас даражада қўланса. Эшик очилгани ҳамон, топ-тоза муздек қиш ҳавоси ичкарига ёпирилди-да, паға-паға буғ бутун казарма бўйлаб таралиб кетди. Сув тўлдирилган челақлар ёнида маҳбуслар тўпланди, улар навбат билан чўмични олиб, оғизларини сувга тўлдириб сўнг шу сув билан юз-қўлларини ювишарди. Сувни бир кун илгари парашник ҳозирлаб қўяр-

ди. Қоидага мувофиқ жамоат томопидан ҳар қандай казармада турли-туман юмушларни бажариш учун махсус бир киши ажратиларди. У парашник, деб аталар ва ишдан озод қилинар эди. Казарманинг тозалигига риоя қилиш, катлар билан полларни ювиш ва қириб тозаланиш, кечаси тўлиб қолган тувакларни тўкиб келиш, эрталаб ювинишга, кундузи ичишга икки челақ сув келтириб қўйиш унинг вазифасига кирар эди. Чўмич атиги бир дона бўлганидан ўша заҳоти жанжал чиқарди.

— Тумшуғингни тиқмай тур, тасқара,— дея тўнғилларди бадқовоқ, новча, қотма қорамағиз аристон бошқа калтабақай хушчақчақ ва қизил башарали одамни турткилаб. Унинг тақир бошида аллақандай ғалати шишлар, бўртиб турарди:— Туратур!

— Кекирдагингни нега чўзасан! Туратур, ҳаммомда бўлади, бу ерда эса тўхташга пул тўланади; бор ўзинг, кучала еган жойингга бориб тириш! Қаққаймай ўл! Оғайни чалишлар бу бефасону бепардознинг гап тушуштирадиган сиёҳи йўғми, дейман.

Бефасону бепардоз, дегани кўпчиликка ёқиб тушди чоғи, ҳамма кулиб юборди. Афтидан казарманинг кўнгилли масхараси бўлиб олган ҳазилкаш бақалоқ ҳам фақат худди шуни кутган эди. Новча аристон унга жирканиб қаради.

— Э, қисир сигир!— деди у ўзига-ўзи гапираётгандек,— буни қаранглар, чистяк<sup>1</sup> еб қорни тўйиб қолганга ўхшайди-ю! Ўзларича ифторликка ўн иккита чўчқани дудлаб олиб келишаётгандек оғзи қулоғидалигини қаранг буни.

— Менга қара, нега олифталик қиласан, туллакми-сан, ўзингча?— дея бирдан чиранди бақалоқ қизариб-бўзариб,

— Туллакми йўқми, қушман.

— Қанақа қуш?

— Шунақа.

— Қанақа шунақа?

— Шунақа, оддийгина бир қуш.

— Хўп, қанақа, айтақолсанг-чи?

Иккови еб юборгудек бир-бирига қадалиб қолди. Бақалоқ худди ҳозироқ ёқа бўғишиб кетадигандек муштини тугиб жавоб кутарди. Мен чинданам, муштлашиб кетдилар, деб ўйладим. Буларнинг бари мен учун янгилик эди, шунинг учун охири нима билан тугаркин деган ха-

<sup>1</sup> Чистяк — олий нав ундан ёпилган пон (авт. эскарт.).

Ёлда қизиқсиниб қараб турдим. Аммо, кейинчалик бунга ўхшаган манзаралар мутлақо безарар экани ва худди комедиядаги каби азбаройи томошабинларнинг дилхушлиги учун ижро этилишини билиб олдим; деярли ҳеч қачон муштлашишга етиб бормасди. Хусусан, шунга ўхшаш воқеаларнинг ҳаммаси қамоққа ниҳоятда хос бўлиб унинг таомилини акс эттирарди.

Новча аристон хотиржам ва улуғвор қиёфада турарди. У одамларнинг, ўзидан кўз узмай жавоби билан шарманда бўладими-йўқми, деб кутаётганликларини ҳис қиларди; шунинг учун қандай бўлмасин ўзини қўлга олиб, чинданам қуш эканини исбот қилиши ва қандай қуш эканлигини айнан далиллаб кўрсатиши шарт эди. У иложи борича оёқости қилиш ва ҳамиятига тегиш учун рақибига ижирганиб елкаси оша ёки баланддан пастга худди майда ҳашаротга қараётгандек бақрайиб қарадида, дона-дона қилиб:

— Хумо...— деди.

Яъни у хумоқуш эди. Маҳбуснинг ҳозиржавоблигини кучли қаҳқаҳа билан олқишлашди.

— Сен Хумо эмас, иблиссан!— дея тамомила енгилганини сезиб газабдан бўқирди бақалоқ.

Аммо, жанжал энди жиддий тус ола бошлаганди ўша заҳоти азаматларнинг поугини пасайтириб қўйишди.

— Нима бало, вақиллаб қолдиларинг,— дея қичқирди уларга бутун казарма.

— Томоқ йиртгандан кўра солишсаларинг-чи!— деб бақирди кимдир бурчакдап.

— Ол-а, солишармиш!— деди биров бунга жавобан.— Бизникиларам анойилардан эмас, ўзига етгунча, жирт-так чалади; мен ўзим зўр боламан, ўлган бузоқдан қўрқаман.

— Бирини олиб, бирига урадиган. Биттаси бир тиш-лам понга қамоққа келган, бошқаси эса хурмачафуруш ғар, бўғоз хотиннинг сузмасини ялаган холосу шунга қарамай даррага ётган.

— Хўв, хўв, бўлди қилларинг,— дея қичқирди инвалид. У азбаройи казармадаги тартибга жавобгар бўлиб бурчакдаги махсус койкада ётарди.

— Сув беринглар, сув! Невалид Петрович турдилар! Невалид Петровичга сув беринглар, қадрдоним, жигаргўшамга!

— Жигаргўшам?.. Қанақасига сенга жигар бўлай? Бирон марта бирга юз грамм ароқ ичмаганмизу жигар эмиш,— дея тўнғиллади инвалид шинели егини кияркан...

Ҳамма йўқламага тайёрлана бошлади; тонг бўзариб қолди; емакхонада тумонат одам йиғилди, игна ташла-санг ерга тушмайди. Қалта пўстин, бошларида олақуроқ телпак кийган аристонлар нон улашаётган ошпаз ёнида қуймалашарди. Артель томонидан ҳар бир ошхонага икки нафардан ошпаз тайинланарди. Бутун бошли ошхонада нон билан гўшт кесиш учун бир дона пичоқ бўлиб, у ҳам шу ошпазларда сақланар эди. Бошларига телпак кийиб, қалта пўстинга ўралиб олган аристонлар ишга боришга тайёр ҳолда бурчак-бурчакдаги столлар теграсига жойлашишди. Баъзиларнинг олдида квас қуйилган ёғоч косалар турарди. Улар квасга нон тўғраб еб ўтиришарди. Шовқин-сурон қулоқни қоматга келтирарди; аммо баъзилар бурчак-бурчакда одоб билан жимгина суҳбатлашиб ўтирарди.

— Ҳорма, қария Антонич, салом! Еганинг ош бўлсин, муштдай-муштдай гўшт бўлсин,— деди ёшгина йиғит қовоғи солиқ тишсиз маҳбуснинг ёнига бориб ўтираркан.

— Мабодо ҳазиллашмаётган бўлсанг, бор бўл...— деди чол йиғитга қарамаёқ ва тишсиз милклари билан оғзидаги нонни кавшайверди.

— Буни қара-я, Антонич, мен бўлсам сени аллақачон ўлдига чиқариб юрибман-а: оббо!

— Йўғ-э, олдин сен ўласан, кейин мен...

Мен уларнинг столига ўтирдим. Ўнг томонимдаги икки нафар ёши ўтинқираган маҳбуслар, чамаси бир-бирининг олдида обрўсини сақлашга тиришаётгандек қаймоқлашарди.

— Меникини ўғирлашолмасов,— дерди бири,— оғай-пичалиш, бирон нарсани ўғирлаб қўймай, деб ўзим ташвишдаман.

— Қўйсанг-чи, менам анойилардан эмасман, унча мупчасини қонига ташна қилиб қўяман.

— Қўлингдан нимаям келарди, жа? Ҳар қанча пихинг қайрилган бўлса ҳам битта туллаксан нари борса. Ҳаммамиз ўзимизга етгунча... У бор-йўғингни шилиб оладида, хайр-маъзурни пасия қилиб жўнаворадн. Сенга айтсам, биродар, мениям пулим қулоғини ушлаб кетган эди. Тунов қуни дегин, ўзи келиб қолса-я?! Келишга кепти, лекин қаёққа обораман? Қиргизармикан деб Федька жаллодга ялиндим, унинг, форштадтда, Сулаймон мағзава бор-ку, ўзини осиб қўйган жуҳуд, ўшандан сотиб олган уйи бор...

— Танийман, у бизда учинчи йил бўзахонадан бери келмасди, Гришьяка дегани эса гирт пияниста эди. Танийман.

— Гаров боғлайман танимайсан, буниси бутунлай бошқа пияниста.

— Қанақасига бошқа бўларкан. Мендан бошқа ҳеч ким билмайди, деб ўйлайсан шекилли, ишонмасанг гувоҳларни қаторлаштириб ташлайман.

— Нима, нима? Сен ўзинг кимсан-у, гувоҳларинг нима бўларди.

— Кимлигим эсингдан чиқдим? Хонаси келганда жиғингни эзиб қўйгандим. Лекин мақтаниб юрмаганман, яна ўзинг кимсан эмиш!

— Сен-а! Сен жиғимни эзганмисан? Мени чертадигани боши ўнта.

— Э, мараз!

— Тамизингга кўйдирги чиқсин!

— Тиғи парронга учрагин.

Кетди, кир ўрани оғзи очилди.

— Э, э, э! Қақиллашларини қаранглар-у!— дея қичқиришди атрофдан,— озодликни қадрига етмовдиларинг, энди бу ерда нонга тўйиб қариллайсанлар...

Ўша заҳотиёқ нафаслари ичига тушиб кетарди. Сўкишиш, тил билан «уришиш»га бемалол йўл қўйиларди. Чунки бу кўпчилик учун бир эрмак эди. Ёқалашинга камдан-кам ҳолларда қўйиб беришади, ўшанда ҳам онда сонда ўзаро қирпичоқ бўлиб юрганларгина муштлашарди. Муштлашишни дарров майорга чақишарди. Натижада тинтув бошланар, шахсан майорнинг ўзи етиб келар — бир сўз билан айтганда, ҳаммаинг тинчи бузиларди, шунинг учун ҳам ёқалашгани йўл қўймасдилар. Зеро, рақибларнинг ўзи ҳам кўпроқ кўнгил очиб ҳамда сўкинсанъатининг нозик сирларини чуқурроқ ўзлаштириш учун кўпроқ даҳлаки жанг қилардилар. Улар кўинича ўзларини алдардилар, безгак тутгандек, қутургандек дағдага билан бошлардилар... шунда ана, энди бир-бирларига итдек ташланадилар, дея ўйлайсан; асло ундай бўлмасди: маълум бир нуқтага етгач, ўша заҳоти ажралиб кетардилар. Буларнинг бари даставвал мени ниҳоятда тап қолдирарди. Мен ҳозир атай қамоқхонага хос энг оддий кундалик суҳбатлардан мисол тариқасида келтирдим. Чунки менинг ўзим дастлаб қапдай қилиб дилхушликка сўкиш ёки бунга эрмак, машқ, кўнгилочар иш деб қарашни тасаввур қилолмасдим. Шуниси ҳам борки, шуҳратпарастликни ҳам унутмаслик керак. Моҳир сўка-

гон ҳурмат-иззатда эди. Уни машҳур артистлар сингари қарсақлар билан олқишлашлари қолганди, холос.

Кеча оқшомдан бери менга олайиб қараётганларини пайқаб қолдим.

Мен буни бир-иккитасининг хўмрайиб қарашларидан сезгандим. Баъзи маҳбуслар эса, аксинча, ёнида пул олиб кирмаганмикин, деган гумонда атрофимда гирди-капалак бўлишарди. Улар ўша заҳотиёқ менга мулозимат қила бошладилар: янги кишан халал бермаслиги учун қандай тақиш кераклигини ўргатишди; менга бу ерда беришган маҳсус буюмлар ва ўзим билан қамоққа олиб келган якки-учта кўйлагимни асраш учун (албатта, пулга) қулф калитли қути топиб беришди. Эртасига эса ўзлари бу қутини ўғирлаб, сотиб ичиб юборишганди. Кейинчалик улардан бири, гарчи, кўзимни шамғалат қилиб, мени тунашдан тоймаса-да, энг вафодор дўстим бўлиб қолди. Буни у мутлақо хижолат чекиб ўтирмай, деярли бехос, худди бўйнидаги мажбуриятни адо этаётгандек амалга оширад, шунинг учун ундан хафа бўлишни фойдаси йўқ эди.

Айтмоқчи, улар менга ўз чойим бўлиши, чойнак ҳам сотиб олсам ёмон бўлмаслигини ўргатишди ва то чойнак топгунимга довури вақтинчалик тутиб туришга бировникини топиб беришди ва мабодо, маҳсус овқат ейиш ва тансиқроқ нарса сотиб олгим келса, ойига ўттиз тийиш эвазига кўнглинг тусаган нарсани пишириб беради, дея менга бир ошпазни тавсия қилишди. Турган гапки, улар мевдан қарз олишди ва ўша кунийёқ уларнинг ҳар бири деярли яна уч мартадан қарзга пул сўраб келди.

Қамоқда, собиқ дворянларни умуман ёқтиришмас ва уларга ўта илтифотсиз муомала қилишар эди. Булар гарчи ҳамма унвону ҳуқуқларидан маҳрум этилган ва мутлақо бошқа маҳбуслар билан барабар кўрилганига қарамай аристонлар ҳеч қачон уларни ўзларига яқин тутишмасди. Ҳатто ёқтирмасликлари учун атай эмас, балки, мутлақо беғараз ва ошғисиз равишда шундай қилардилар. Бизнинг тубанлашувимизга қарамай юзимизга солиб жигимизга тегишни яхши кўрсалар-да, бари бир ҳаммамизни сидқидилдан аслзода, деб эътироф этардилар.

— Йўқ, бўлди энди, ҳаммаси тугади! Бир замонлар Пётр Москвада хоқон эди, энди бўлса Петр арқон тўқийди,— деганча кесатиб «илтифотлар» кўрсатиб қўйишарди.

Сир боӣ бермаслик учун улардан яширишга тиришаётган азоб-уқубатларимизни кўриб ўзларича мамнуи бў-

лишарди. Айниқса, дастлабки, пайтларда нимжонлигимиз туфайли уларга кўнгилдагидек ёрдам беролмаганимиз учун ишда қонимизга ташна қилиб юборишарди. Дунёда оддий одамларнинг ишончини оқлаш (айниқса, мана шундай халқнинг) ва унинг муҳаббатига сазовор бўлишдан кўра мушкулроқ нарса йўқ эди.

Каторгада дворянлардан чиққан бир неча маҳбус бор эди. Шулардан беш нафари поляклар эди. Улар ҳақида вақти келиб бафуржа гапириб берарман. Маҳбуслар полякларни ҳатто сургун қилинган рус дворянларидан ҳам баттарроқ ёмон кўришарди. Поляклар эса (мен фақат сиёсий жинойтчиларни назарда тутяпман) аристовларга назокат билан, озор етказгудек мулойим, айни чоқда назарлари илмай муомала қилишар ва уларга бўлган нафратларини ўла қолса яширолмас, маҳбуслар буни жуда яхши ҳис қилганлари учун алиқлари ҳам саломга яраша бўларди.

Баъзи бир маҳбусларнинг эътиборини қозонишим учун қамоқда яна деярли икки йил кутишимга тўғри келди. Ниҳоят, уларнинг кўпчилиги менга меҳр-муҳаббат кўзи билан қарай бошлади ва «яхши одам» сифатида қабул қилди.

Мендан бошқа яна тўртта рус дворяни бор эди. Бирови пасткаш ва худо урган аблаҳ, ўтакетган ахлоқсиз бўлиш билан бирга, жосус ҳамда чақимчиликни касб қилиб олган эди. Мен у ҳақда ҳали қамоққа келмай туриб йўлда эшитгандим, шунинг учун илк кунларданоқ ҳар қандай муомалани йиғиштириб қўйдим. Иккинчиси хотираларим аввалида тилга олганим, ўша надаркуш эди. Учинчиси эса, Аким Акимич эди; мен бундай анойини умрим бино бўлиб кўрмагандим. У менинг хотирамда ўчмас из қолдирган эди. Аким Акимич повча, озғин, калтафаҳм, ғирт саводсиз, ўта насихатгўй ҳамда пемислардек саранжом-сарипта киши эди. Маҳбуслар уни калака қилиб куларди-ю, аммо баъзилари тирноқ остидан кир қидириши, талабчан ва шаллақилиги туфайли у билан ҳатто олди-берди қилишдан чўчир эди. У келганидан бошлаб аристовлар билан ҳеч тортинмай, иккилапмай сўкишиб, ҳатто ёқалашиб юрган эди. Аким Акимич бағоят виждонли, ҳалол одам. Бирон адолатсизликни пайқаб қолса, гарчи ўзига ҳеч бир алоқаси бўлмаса ҳам, ўша заҳоти бурнини суқарди. Бориб турган гўл эди; масалац, у маҳбуслар билан сан-манга бориб қолганида, уларни ўғри деб камситар ва астойдил насихат қила бошларди. У Кавказда прапоршчик унвонида хизмат қил-



ган эди. Биз биринчи кунпёқ танишиб олдик ва у ўша заҳотиёқ ўзининг жинояти ҳақида батафсил айтиб берувди. Кавказдаги хизматини Аким Акимич пиеда аскарлар қўшинида юнкерликдан бошлаган экан, узоқ вақтгача жонига тегиб кетса ҳам аравасини индамай тортиб юрган, ниҳоят уни офицерликка тайинлаб, қандайдир истеҳкомга бошлиқ қилиб юборишибди. Сулҳпарвар князвачалардан бири унинг қалъасига ўт қўйиб, ярим кечаси ҳужум қилди; аммо бундан бирон натижа чиқара олмайди. Аким Акимич эса, бу кимнинг иши эканини билса ҳам, жўрттага ўзини сезмаганга олиб, жим юраверади. Бу ҳаракатни урушқоқ, қўшни князларга тўнкашади, орадан бир ой ўтгач, Аким Акимич ўша князвачани дўстона илтифот билан меҳмонга чақиради. Ҳеч нимадан гумоцирамаган князвачча келади. Аким Акимич ўз отрядини сафлайди; қалъага ким ўт қўйганини ҳамманинг олдида исбот қилиб, князваччани фош қилади; худди шу ернинг ўзида сулҳпарвар қўшинлар бундан буён қандай яшаши лозимлиги ҳақида панд-насихат ўқиб, сўзининг якунида уни отиб ташлайди ва ўзи бетўхтов бор гапни юқоридагиларга етказди. Мана шуларнинг бари учун уни суд қилиб, ўлим жазосига ҳукм қиладилар, бироқ кейинчалик ҳукми ўзгартириб ўн икки йиллик муддат билан иккинчи разряд бўйича кесиб юбордилар. У нотўғри иш тутганидан бўйин товламасди, бу ҳақда унинг айтишича князваччани қатл қилишдан олдин ҳам тинч-тотув яшаётганларни фақат қонунга мувофиқ жазолаш лозим эканини билган, аммо ўз жиноятининг шу жиҳатларини жуда яхши идрок этишига қарамай, гўё ўз айбини тўла маънода ҳис қила олмаётгандек туюларди.

— Мени тушунинг! Ахир, у менинг бутун бошли қалъамга ўт қўйиб юборди-ку!— дерди у эътирозларимга жавобан.— Нима, бу иши учун унга қуллуқ қилишим керакмиди ?

Аммо, маҳбуслар Аким Акимичнинг устидан далиғулилиги учун кулиб юришса-да, батартиблиги ва уддатурронлиги учун барибир ҳурмат қилишарди.

Аким Акимич билмайдиган касб йўқ эди. Қўлидан дурадгорлик ҳам, этикдўзлик ҳам кавундўзлигу бўёқчилик, қўйинг-чи, заргарлигу, чилангарлик ҳам келар эди, қизиги шунда эдики, бу ҳунарларни қамоққа келиб ўрганганди. Бир марта кўриб олса бас, ҳамма ишни ўзича бажараверарди. Унинг уқуви шунчалик зўр эди. Аким Акимич яна тагин турли-туман қутичалар, саватлар, фо-

нуслар, ўйинчоқлар ясаб, шаҳарда пулларди. Шунинг ора-қасидан бир-икки танга орттирар ва янги кўйлак-иштон, нисбатан юмшоқроқ ёстиқ, тўшак сотиб олишга сарфлар эди. У мен билан бир казармада турар ва қамоқдаги дастлабки кунларимда менга жуда кўп ёрдам берган эди.

Аристонлар қамоқдан ташқарига — ишга чиқар олди-дан қоровулхона ёнида икки қатор бўлиб тизиладилар; уларнинг олди ва орқа томонида эса милтиқларини ўқ-лаб соқчи солдатлар саф тортиб туришар эди. Сўнгра инженер-офицер, кондуктор ҳамда бир неча қуйи ун-вондаги инженерлар ва ишни назорат қилувчи пристав-лар ҳозир бўлишар эди. Маҳбусларни санаб чиқарди-да, кондуктор қаерга зарур бўлса ишлагани ўша ерга тўда-тўда қилиб жўнатарди.

Бошқалар билан бирга мен ҳам инженерлик устахо-насига йўл олдим. Бу турли-туман ускуна пала-партиш сочилиб ётган катта ҳовлидаги пастаккина гиштин бино эди. Устахонада темирчилик, чилангарлик, дурадгорлик, бўёқчилик хоналари жойлашганди. Аким Акимич бўёқхо-нада ишларди: алиф қайнатар, бўёқ тайёрлар, стол ва жовонларга безак чизар эди.

Кишанларни янгидан тоблаш учун чилангарни кутиб турганимизда, Аким Акимич билан қамоқхонадан олган илк таассуротларим хусусида ҳангомалашиб қолдик.

— Ҳа, аслзодаларни улар ёқтиришмайди — дея фикр юритарди у, — айниқса, сиёсийларни, иложини топишса, гўштарини ражирдилар; турган гап. Биринчидан, сиз аслзодалар билан халқнинг орасида катта фарқ бор, улар-га ўхшамайсиз, бошқа бошқа тоифа одамларсиз, иккин-чидан эса, уларнинг ҳаммаси аввал, яъни озодликда ё помешчикнинг қароли бўлган ёки ҳарбийлардан. Ана энди танангизга бир ўйлаб кўринг-а, улар сизни яхши кўриши мумкинми? Мен сизга айтсам, бу ерда яшаш оғир. Россиядаги аристонлар ротасида эса бундан беш баттар, ҳа. Мана, бизда ўшаёқдан келганлар бор, бизнинг авахтани мақтагани сўз топишолмайди. Қараб туриб, худди дўзахдан жаннатга тушиб қолганми, булар дейсан. Гап ишда эмас, меҳнат кимни ўлдирибди. Айтишларича, у ёқда биринчи разрядли казармаларда бошлиқлар ҳар-бийлардан бўлмай, оддий граждандардан экан. Демак, хулоса қилингки, биздагига ўхшаб эмас, ҳеч бўлмаганда бошқачароқ ўзини тутди. У ерда сургун қилинган ўзига қарашли уйда яшар экан. Мен ўз кўзим билан кўрмаган-ману, лекин шундай дейишади. Соқол-мўйлов олишмас, мундирда юришмас экан. Лекин, бир ҳисобда мундирда,

соч-соқол қирилган,— чиннидай юришли дурустми, дейман. Ҳар қалай, бу ерда тартиб кўпроқ, ўзинга ҳам ёқимли. Мана шуларга, анави аристонлар ротасидан келганларга эса негадир шу нарса ёқмайди, холос. Ўзингиз бир қаранг-а, қаланги-қасанғидан нима фарқи бор буларни? Биттаси кантонист\* бўлса, бошқаси черкеслардан, учинчиси тафриқатчилардан, тўртинчиси бўлса, бешта боласини қолдириб келган православ деҳқон, бешинчиси яҳудий, олтинчиси лўли, еттинчиси таг-зотининг тайини йўқ чулчит. Мана шуларнинг бари, мен сизга айтсам, қандай бўлмасин, бир хонада яшашга, бир ўринда ётиб туришга, битта товоқдан овқат ейишга мажбур. Қисматни қаранг-а: қорнинг тўйиши учун ўғирлаб ейишинг, ҳар бир чақани пайтавангга яширишинг шарт: эшитганинг жиноят, кўрганинг қамоқ, жиноятчи... жинни бўлиб қолиш ҳеч гапмас.

Бироқ мени булардан хабарим бор эди. Мен айниқса майоримиз ҳақида кўп нарса сўрагим келарди. Аким Акимич ҳеч нарсани яширмай, бор гапни ипидан игна-сигача айтиб берди. Эсимда, бу суҳбат кўнглимни жуда гап қилиб қўйган эди.

Зотан унинг қўл остида яна икки йил яшаш пешонамга ёзилган эди. Аким Акимич майор хусусида нима деган бўлса бошдан-оёқ рост эди. Аммо эшитгандан кўра кўргандаги таассурот орасида фарқ бўларкан. Чунончи бундай одам икки юз нафар киши устидан деярли мутлақ фармонбардор бўлгани учун ҳам даҳшатли эди. Инсон сифатида у ўта бесаранжом ва ёвуз киши эди, холос. Унинг бирламчи ва асосий хатоси шунда эдики, у маҳбусларни ўзининг ашаддий душманлари деб биларди. Худо уни қобилиятдан сиқмаган эди; бироқ ҳаммаси, ҳатто табиатига хос дуруст хислатлар ҳам одамга нуқсон бўлиб кўринарди. Ўзини тия олмаган бу ёвуз кимса гоҳо кечаси ҳам казармага бостириб кирар, мабодо, шунда бирон-бир маҳбуснинг чан ёнбоши билан ёки юзтубан ётганини кўриб қолса, эртасига эрталаб уни жазоларди: «Мен буюрганимдек, ўнг ёнбошингда ухла, тамом-вассалом». Маҳбусларнинг уни кўргани кўзи йўқ эди, болоқазодан кўрққандек кўрқишарди. Қип-қизил юзидан қаҳр-ғазаб ёғилиб турарди. Каттаю кичик майор ўз ишонихтиёрини ёлғиз деншчиги Федькага топширганини билар эди. Ҳаммадан кўра у ўзининг хонаки кучуги Трезоркани яхши кўрар, Трезорка касал бўлганида ғам-ташвишдан жинни бўлаёзган эди. Миш-мишларга қараганда, майор унинг тепасида худди фарзандининг қabri устида

ўтиргандек ҳўнграб йиғлабди; азбаройи нима қиларини билмай бир мол докторини ишдан ҳайдаб одати бўйича у билан ёқалашиб кетаёзибди, ва пировардида Федькадан қамоқда қўли енгил бир ветеринар маҳбус борлигини эшитгач, зудлик билан ўшани чақиртирибди.

— Ердам бер! Трезоркамни давола, тиллага кўмиб юбораман,— деб қичқирибди у аристонга.

Бу айёр, ақлли, чинданам қўли енгил ветеринар бўлиб, ғирт сибирлик деҳқон эди.

Кейинчалик, шуниси ҳам борки, кўн вақт ўтиб, ҳаммаси унутулиб кетгач, у ўзининг майор ҳузурига боргани ҳақида аристонларга ҳикоя қилиб берган эди:

— Трезоркага қараб турсам, ёпирай, не кўз билан кўрайки, ит диванда, опноқ ёстиқда ётибди; кўриб турибман, шамоллаган, қон юборса тузалиб кетади, оббо, дейману ичимда эса: «Э-э, менга қара, хомкалла, мабодо бирдан ўлиб қолса-чи?» деб ўйлайман. «Йўқ, жаноби олийлари, дедим, кеч кепсиз, кечами, ўтган куними бўлганда, итни даволардим. Энди эса иложим йўқ...»

Трезорка ўша аҳволда ўлиб кетганди.

Майорга нисбатан қандай суиқасд уюштирилганини менга муфассал ҳикоя қилиб беришганди. Қамоқда бир аристон бор эди. У кўндан буён бизнинг казармада яшар ва ўзининг беозорлиги билан ажралиб турарди. Унинг одамови эканлигини ҳамма биларди. Хуллас, уни қандайдир девонага чиқариб қўйишган эди. У жуда саводхон эди, охириги пайтларда, хусусан кейинги бир йил давомида кечаю кундуз бош кўтармай таврот ўқиб юрарди. Одамлар ухлагач, ярим кечада ўршидан туриб, черковда бўладиган мум шағамни ёқиб печь тенасига чиқиб оларди-да, саҳаргача мутолаа қиларди. Кунлардан бир кун иунтер-офицерга ишга чиқмайман, деб айтганди. Зудлик билан юқорига етказишди; тутақиб, хуноби ошганча майорнинг ўзи келди. Ўша маҳбус аввалдан тайёрлаб қўйган ғишт билан унга ташланди, аммо тегизолмади. Уни ушлаб, суд қилишди ва жазолашди. Ҳаммаси кўз очиб юмгунча бўлиб ўтди. Уч кундан сўнг бояқиш касалхонада вафот этди. Жон чиқар олдида, у ҳеч кимга ғарази йўқлиги, фақат азобланишни истаганлигини айтган эди. Умуман у ҳеч қандай тафриқатчилар мазҳабига маъсуб эмасди. Қамоқда унинг номини ҳаммавақт ҳурмат билан эсга олишарди.

Ниҳоят, менга кишан солишди. Ҳолбуки, айнан шу вақтда кетма-кет устахонага кулчафуруш қизлар кириб келишди. Уларнинг баъзилари жуда ёш қизалоқлар эди.

Улар одатда бўйи етгунча кулча кўтариб юришарди; она-лари ёпиб берар, улар эса пулларди. Балоғатга етгандан кейин ҳам, фақат энди кулчасиз келиб туришар эди: бу деярли одат тусига кириб қолганди. Хотинлар ҳам бор эди. Кулчанинг нархи арзон бўлгани учун маҳбуслар битта қолдирмай сотиб оларди.

Мен соч-соқоли оқарганига қарамай кулчафурушларга гап отиб ўйнашаётган юзлари қип-қизил мўйсафид дурадгорни пайқаб қолдим. Уларнинг келишидан олдинроқ у бўйнига қирмизиранг рўмолча ўраб олган эди. Биққа семиз, юзи чўтир-чўтир хотин унинг дастгоҳига тоғорадай кетини қўйди. Уларнинг ўртасида ҳангама қизиди.

— Нима жин уриб, анавиёққа кеча келмадингиз?— деб бошлади маҳбус мамнун илжайиб.

— Оббо! Мен-ку, келдим, сизни Митька деганлари чақирган экан,— дея жавоб қайтарди шаддод хотин.

— Бизларни чақиришмаганда, бир қадам нари жилмасдик... Мени олдимга уч кунгача сизларшики келиб-кетиб юришди.

— Ким, кимлар.

— Маряшка, Хаврошка, Битлиқи, Сийқа келди...

— Наҳотки?— деб сўрадим Аким Акимичдан,— наҳотки?

— Бўп туради,— деб жавоб берди у одоб юзасидан ерга қараб, чунки Аким Акимич ҳаддан зиёд ифбатли киши эди.

Тўғри, бундай ҳодисалар онда-сонда ва жуда катта қийинчиликлар эвазига баъзан бўлиб турарди. Умуман, ҳаётнинг бундай табиий талаб-эҳтиёжига қарамай ундан кўра ячиб маст юришнинг ишқибозлари кўп эди. Хотинларга етишмоқ осон эмасди. Қулай пайтини топиб, қаерда учрашини ваъдалашини, шартлашиб олиш, айнисқа энг қийини хилват жой излаш, бундан ҳам оғирроғи соқчиларни кўндирини ва умуман анча-мунча пул совриши керак эди. Аммо шунга қарамай кейинчалик бари бир бир печа бор ошиқона манзараларнинг ҳам гувоҳи бўлишга муяссар бўлган эдим. Эсимда, ёз кунларининг бирида биз уч киши Иртин соҳилидаги аллақандай саройда қандайдир хумдонга ўт қалар эдик. Раҳмдил соқчилар навбатчи эди. Ниҳоят аристонларнинг таъбири билан айтганда икки нафар «суфлёр» пайдо бўлди.

— Вой-бў, мунча ҳаялламасанглар? Зверковларники-да қолиб кетдиларингми, дейман-да?— деб анчадан бери илҳақ кутаётган аристон уларга пешвоз чиқди.

— Мен-а? Мен ўтириб бўлмаш. Бирров кирдиму ўтирмаёқ чиқиб кетдим,— деди шўх-чандон «қизгина».

Бу дунёдаги энг ифлос қизлардан бири эди. Битлиқи, деганларича ҳам бор экан. Сийқа, дегани ҳам у билан бирга келганди. Буниси энди ановидан кўра бешбаттар эди.

— Сизниям кўрадиган кун бор экан-ку,— деди хотинбоз аристон Сийқага юзланиб,— нима бало, озиб кетганга ўхшайсизми?

— Эҳтимол шундайдир. Илгари лўппигина эдим, энди мана этим устихонимга ёпишиб қолди.

— Солдатлар ёмон айғир.

— Йўғ-э, ҳар хил қаланғи-қасанғилар орқамиздан гап тарқатган шекилли. Мабодо шундай бўлса ҳам нима бўпти? Солдатсиз юргандан миён қовурғасиз юрган яхши.

— Сиз уларгамас, бизга боқинг; бизда пул кўп... пул...

Устига устак соқчининг назорати остида, кишанланган, тақирбош хотинбознинг аҳволини энди бир кўз олдингизга келтириб кўринг.

Қамоқхонага қайтиб кетишим мумкинлигини билгач, Аким Акимич билан хайрлашдим-да, назоратчини чақириб казармага йўл олдим. Одамлар энди ишда қайтаётган эди. Ҳаммадан аввал махсус норма олиб ишлаётган маҳбуслар келишарди. Аристонларни астойдил ишлатишнинг ягона воситаси унга кунлик иш миқдори белгилаш эди. Гоҳо жуда оғир вазифалар тонширилар, бироқ, қош қорайгунча ишлашга мажбур қилингандан кўра, ҳар қалай шунда икки барабар тезроқ тугарди. Нормани бажаргач, аристон ҳушига келса казармага қайтиб кетар, ҳеч ким энди унинг йўлини тўсмасди.

Маҳбуслар биргалашиб эмас, балки пала-партиш, ҳар ким ўз ҳолича овқатланишарди. Айтмоқчи, емакхонада бир йўла ҳаммага жой топилмасди ҳам. Мен карам шўрвадан жиндай тотиб кўрдим, аммо ҳеч кўпиколмаётганим туфайли ичолмай, ўзимга чой дамлаб келдим. Енимда ўзим қатори дворянлардан чиққан улфатим бор эди. Биз столнинг бир четига ўтиргандик.

Аристонларнинг бири келиб бири кетиб турарди. Шундай бўлса-да, ҳали кўпчилик йиғилмагани учунми жой етарли эди. Беш кишидан иборат бир тўда маҳбус алоҳида каттакон столи эгаллаб олишганди. Ошпаз уларнинг олдида бир жуфт товоқда карам шўрва билан анчагина қовурилган балиқ келтириб қўйди. Улар бир

нимани нишонлаб ўз дастурхонларидан овқатланмоқда эдилар. Бизларга ўқтин-ўқтин кўз қирини ташлаб қўйишарди. Шу чоқ бир поляк кириб, тўғри бизнинг ёнимизга келиб ўтирди.

— Ер тагида илон қимирласа биламан,— деб бақирди новча бир аристон емакхонага кира туриб ва ҳамма ўтирганларга назар солиб чиқди.

У эллик ёшлардаги чайир ва қотма киши эди. Чехрасида қандайдир муғамбирона ва шу билан бирга қувноқ ифода балқиб турарди. Айниқса унинг дўрдайган, салқи остки лаби жуда ажойиб эди — қиёфасига ўта кулгули ифода бахш этарди.

— Қалай, яхши ётиб турдингларми! Нима бўлди ёнқ этмаясиизлар! Курсклик жўраларга, салом! дея «зиёфат еяётганлар» ёнига ўтиратуриб қўшимча қилди. Ош бўлсин! Меҳмонни таклиф этинг.

— Қўйсангчи оғайни бизлар курсклик эмасмиз.

— Бўлмаса тамбовликларга-да!..

— Тамбовлик ҳам эмасмиз. Э-эй, оғайничалиш, бизлардан ҳеч нарса умид қилма. Яхшиси, бадавлатроқ мужикнинг олдига бор, ана уйдан кутсанг бўлади.

— Сизга айтсам, оғайнилар кун бўйи ичакларим сурнай чалди, роса. Бадавлат мужик қаши-ю, қаерда яшайди у? Осмонда эмасми, ишқилиб?!

— Ана, Газини пули кўи, бор ўшани ёнига.

— Оғайнилар, бугун Газин ичишни бошлади, кармонидаги пулларни роса совурапти.

— Йигирма сўлкавойча чиқарди,— деди бошқаси.— Оғайничалишлар, майфурушликдан фойда кўпга ўхшайди-ку!

— Нима қилдик, меҳмонни таклиф қиласизларми-йўқми? Ундай бўлса текишим тешиб чиқмайди.

— Сен, яхшиси бориб, чой сўра, ҳув ана боёнлар дамлашган.

— Қанақасига боён бўлсин, бу ерда боён зоти йўқ; энди улар ҳам бизга ўхшаган одам,— дея тўнғиллади шу чоққача бу гашгир-гушгирга қўшилмай бурчакда ўтирган аристон.

— Чой ичгим келаяпти-ю, сўрашга бетим чидамайди: бизларда иззат-нафс бор, дўстим,— деди лаби дўрдайган аристон бизларга мулоимгина қараб.

— Кўнглингиз тортса сизга чой қуйиб берардим,— дедим уни таклиф қилган бўлиб,— майлими?

— Майлими? Ми сини олиб ташланг,— деди-да, у бизнинг столга келиб ўтирди.

— Ол-а, уйида карам шўрвани ҳовучида ичарди-ю, бу ерда чойни кўриб кўнгли султ кетибди, ошнамши,— дея тўнғиллади бадқовоқ аристон.

— Ҳали бу ерда ҳеч ким чой ичмайдимиз?— дея сўрадим, аммо менга жавоб беришни муносиб кўрмади чоғи, индамади.

— Ана холос кулчалар ҳам келиб қолди. Энди кулчага ҳам марҳамат қилинг.

Кулча олиб киришди. Ёшгина маҳбус бир боғлам кулчани бўйнига осиб олганча казармама-казарма сотиб юрарди. Кулчафуруш қиз сотиб бергани эвазига ҳар ўнинчи кулчани унга берарди, аристоннинг илинжи ҳам худди мана шу эди!

— Кулчалар, кулчалар!— дея қичқирди у ошхонага кира солиб, — кеп қолинг, иссиқ ёғлиқ кулчалар. Ўзим ердиму, ҳамёнда бир мири йўқ-да. Қани, кеп қолинг, йигитлар, охиригисиз шу: ким онасини яхши кўради?

Унинг она меҳр-муҳаббатига даъвати, ҳаммаининг қулфи-дилини очди-ю, яна бир неча кулча сотиб олишди.

— Хўш, оғайничалишлар,— деб қолди у,— бугун Газин бир балони бошламаса гўрга. Худо ҳаққи! Келиб-келиб шу бугун ичадими? Борди-ю, саккиз кўз келиб қолса-я!

— Хавотир олма, яшириб қўйишади. Нима бало, фпртми?

— Нимасини айтасиз. Қутурган итнинг ўзи.

— Оббо, унда бир балони бошлайди...

Мен уларнинг гапларини эшитиб, ҳеч нарса тушунамай, ёнимда ўтирган полякдан сенингина сўрадим:

— Қимни айтишяпти улар?

— Газин, деган аристонни. Ўзи у винофуруш. Керагича пул ишлаб олгач, топганини бир кунда ичиб адо қилади. Ҳудо қаҳри қаттиқ ва ёвуз одам; аммо ичмаса юввошгина; ичиб олса тамом, кимлигини кўрсатади, қўяди, кайфида одамларга пичоқ билан ташланади. Шунда таъзирини бериб қўйишади.

— Қандай қилиб, таъзирини беришади.

— Бир эмас ўнта одам бирдан ташланиб йиқитади-да, то ҳушидан кетгунча ўласи қилиб дўппослашади. Кейин туя кўрдингми, йўқ дегандек, пўстинига ўраб ўрнига ётқизиб қўядилар.

— Ахир уни ўлдириб қўйишлари мумкин-ку!

— Бошқа одам бўлса, аллақачон ўлиб кетарди. Аммо у ҳирсдек бақувват. Қамоқда ундан кучли одам йўқ. Гав-



дасини кўрсангиз... эртасига эрталаб қарабсизки, ҳеч нарса бўлмагандек соппа-соғ юраверади.

Мен кўп нарсани билгим келарди, шунинг учун сабрим чидамай поляк суҳбатдошимни яна саволга тутдим.

— Илтимос, айтинг-чи, ахир улар ҳам ўзларига тегишли таомни емоқдалар, мен эса чой ичаянмап, холос. Шунга қарамай, улар чойга ҳасад қилаётгандек менга олайиб қарашяпти. Буни қандай тушуниш мумкин?

— Чой учун эмас, — деди поляк. — Улар сизни дворян бўлганингиз, ўзларига ўхшамаганингиз учун ёмон кўрадилар. Қўйиб берса, кўпчилиги ўчакишади. Уларнинг сизни шундоқ хўрлагиси, шундоқ пастга ургиси келадикки, асти қўяверинг. Сиз ҳали кўп кўнгилсиз воқеаларнинг гувоҳи бўласиз. Бу ерда яшаш, сиз билан менга ўхшаганларга ҳар жиҳатдан оғир. Бунга кўникиш учун жуда бепарво юриш керак. Мана кўрасиз, чой учун ҳам, яхши овқат учун ҳам ҳали бундай кўнгилсиз воқеаларга кўп дуч келасиз. Гарчи кўпчилик доим ўзининг овқатини еб, чой ичиб юрса ҳам ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Уларга мумкин, сизга эса йўқ.

У шундай деб гапини тугатди-да, ўрнидан туриб, столдан узоқлашди. Бир неча лаҳзалардан сўнг унинг айтганлари амалга ошди...

### III

#### ИЛК ТААССУРОТЛАР

М — цкий\* (мен билан суҳбатлашиб ўтирган ўша поляк) туриб кетиши биланоқ ғирт маст Газин емакхонага бостириб кирди. Қупна-кундузи, ҳамма ишга чиқишга мажбур бегим куни эканига қарамай, қаттиққўл ва бераҳм майорнинг қамоқхонага ҳар дақиқада кириб келиши мумкин бўлган ва маҳбуслар устидан ҳукм юритувчи ҳамда кечаю-кундуз қамоқдан бир қадам нари чиқмайдиган унтер-офицернинг, соқчилару инвалидлар — ҳуллас, бир сўз билан айтганда, мана шундай қатъий интизом ҳукм сурган шароитда маҳбуснинг очиқдан-очиқ кайфи тароқ ҳолда юриши қамоқхона, аристонлар турмуши ҳақида уйғонаётган тушунчаларини алтов-далтов қилиб юборди. Дастлабки кунларда ўзим учун мана шунга ўхшаш ҳаддан зиёд сирли туюлган воқеаларнинг тағига етгушимча

қамоқда анча йиллар яшаб, жуда кўп нарсаларни кўришимга тўғри келганди.

Мен аристонларнинг хусусий касби борлиги ва бу касбкорлар умумқаторга ҳаёти учун табиий зарурат экани, бундан ташқари ҳар бир маҳбуснинг пулга ўчлиги, пулни ҳар нарсадан юқори — деярли озодлик билан тенг кўриши ва агар киссасида пул бўлса ҳар маҳал кўнгли анчайин тивч юриши хусусида сўзлаб бергандим. Акс ҳолда у умидсиз, ғамгин, беҳаловат юради, руҳи тушиб кетади; ана унда қандай бўлмасин пул топиш учун ўғирлигу ва ҳар қандай қабих ишларга қўл уришдан тоймайди. Аммо қамоқда пулнинг қадри бунчалик баланд эканидан қатъий назар ҳеч кимнинг, ҳатто топормонтутармонларнинг ҳам ёнида доимо ақчаси бўлавермасди. Аввало уни ўғирлаб ёки тортиб олиб қўйишларидан сақлаш жуда мушкул эди. Мабодо ногаҳоний тинтувлар чоғида майор топиб олса бир тийинни қўймай ўша заҳоти олиб қўярди. Балки бу пулларни у маҳбусларнинг ош-овқатини яхшилашга сарфлар, аммо қандай бўлмасин унга келтириб берардилар. Аммо кўпинча ўғирлаб қўйишарди: ҳеч кимга ишониб бўлмасди. Кейинчалик пулларни мутлақо зиён-заҳматсиз асраш йўли топилди. Пуллар аллазамонларда ветковиччилардан\* бўлган Стародуб вилоятига қарашли қишлоқларнинг биридан келган эски дин тарафдори, тақводор чолга омонат сифатида топшириладиган бўлди. Гарчи мавзудан четлаб кетсам-да, бу одам ҳақида икки огиз сўз айтиб ўтмасликка сабрим чидамайди.

Бу олтмиш ёшлардаги жиккаккина мўйсафид эди. Бир кўришдаёқ у мени ҳайратга солганди. Сира ҳам бошқа маҳбусларга ўхшамасди: нигоҳида шунчалар сокин ва осойишта бир нима бор эдики, эсимда, унинг майда, худди нурли ажинлар ҳалқаси ўраб олган мусаффо, тиниқ кўзларига алоҳида бир мамнуният билан тикилардим. Мен у билан тез-тез суҳбатлашиб турардим, аммо бундай меҳрибон, олижаноб зотни умримда кам учратганман. Уни фавқулудда аҳамиятга эга жинояти учун кесиб юборишганди. Стародублик эски дин тарафдорлари орасида қайтганлар пайдо бўла бошлабди. Ҳукумат уларни беҳад рағбатлантирибди ва бошқа порози кайфиятдаги кишиларни ҳам шу йўлга даъват этиш учун бор имкониятларни ишга солибди. Мўйсафид бошқа мутаассиблар билан ўзининг таъбирича «эътиқодиди содиқ туришга» қарор қилибди. Бу орада бир эътиқоддагилар учун

ибодатхона қурила бошлагану улар эса ўт қўйиб юборишган. Бу ҳаракатнинг раҳнамоларидан бири сифатида мўйсафид каторга ишларига сургун қилинган эди. У ўзига тўқ савдогарлардан эди; уйда оиласи — хотини, болалари қолганди; аммо довдираб қолганидан бу мусибатни «илоҳий синов» ҳисоблаб сургунга жўнабди. Бирмунча вақт у билан бирга яшаган киши мана шу ювош, боладек беозор одамнинг нимаси исёнкор, экан деб беихтиёр кўнглидан кечирмай иложи йўқ эди. Мен у билан бир неча бор имон, эътиқод ҳақида суҳбатлашгандим. У ўз маслағи, имонидан қайтмас, қаттиқ туриб ҳимоя қиларди; бироқ унинг инкор-эътирозларида ҳеч қачон тирноқча ҳам худписанд, нафрат оҳанглари сезилмасди. Шунга қарамай у бутхонанинг кулини кўкка совурган ва ўзи ҳам бундан бўйин товламас эди. Афтидан ўз ишончига биноан, бу қилмиши туфайли бошига тушган «мусибатни» бир шарафли иш, деб ҳисоблашга мажбурдек эди. Аммо мен уни ҳар қанча кузатиб, ҳар қанча юрагига қўл солиб кўрмай, эътиқодни йўлида «қийналиш шарафига ноил» лигидан заррача манманлик ва ғурурланиш аломатларини пайқамадим. Қамоқда, аксар сибирлик бўлган яна бошқа бир талай, эски дин ҳомийлари ҳам бор эди. Булар етук, ақли расо, айёр мужиклар бўлиб, фавқулодда қирроатхон ва ақидапараст ҳамда ўзига хос қарашдаги одамлар эди; такаббур, калондимоғ, сертакаллуф ва бениҳоя қаноатсиз тоифадаги кишилар эди. Чол эса бутунлай бошқача одам эди. Эҳтимол, улардан кўра қирроатхонроқ эди-ю, аммо беҳуда мунозаралардан донмо ўзини олиб қочарди. У жуда дилкаш, қувноқ одам бўлиб ҳаминша кулиб юрарди, лекин маҳбуслар сингари қўпол, ҳаёсизларча эмас, балки болаларга хос соддадиллик ва оплоқ соқолига ярашиқ мусаффо ва майиплик билан табассум қиларди. Эҳтимол, мен янглишардирман, лекин назаримда кулгусига қараб одамни қандайлигини билиб олиш мумкин, мабодо бирон кимсанинг кулгуси кўнглингизга илк учрашувдаёқ ўтиришса, бу яхши одам экан, деб қўрқмай айтаверинг. Қамоқда чол ҳамманинг ҳурматини қозонганига қарамай ўзига сираям бино қўймасди. Аристонлар уни отахонимиз, дейишар ва ҳеч қачон хафа қилишмас эди. Ҳаммаслақларига унинг қанчалар таъсир ўтказа олиши мумкинлигини мен ўшанда бирмунча англаб етгандим. Афсуски пешонасига ёзилган уқубатларни сабот-матонат билан бошдан кечираётгани унинг қиёфасидан англашилди турганига қарамай, ҳаммадан яширишга тиришаётган чуқур ва бедаво дарду

алам юрагини ўртар эди. Мен у билан бир казармада яшардим. Кунларнинг бирида, мен ярим кечаси соат учларда, дафъатан уйғониб кетдим у пиқ-пиқ йиғи товуши қулоғимга чалинди. Чол печь тепасида (бир вақтлар майорни ўлдирмоқчи бўлган аристон тепасига чиқиб кечалари ибодат қиладиган печь) мук тушиб ўтирган кўйи муқаддас китобни қўлидан қўймай мутолаа қиларди. У юм-юм йиғларди-ю, ўқтин-ўқтин: «Ё худойим, ўзинг мадад бер! Парвардигор имонимни саломат қил! Ҳажжи болажонларий, кўзимнинг нури болажонларим, бизлар энди ҳеч қачон кўришолмаймиз»,— деган таваллоси эшитиларди. Шунда юрагим қанчалик эзилиб кетганини айтишга тилим лол. Хуллас, мапа шу чолга аристонлар аста-секин пулларини сақлагани топширадиган бўлишди. Каторгадагиларнинг қарийб ҳаммаси муттаҳам эдию, аммо нима учундир чолнинг ҳеч қачон омонатга хиёнат қилолмаслигига бирдан ишониб қолшган эди. Улар чолнинг омонат пулларини қаергадир, ҳеч ким излаб тополмайдиган хуфя жойга яшириб қўяётганини билишарди. Кейинчалик, чол мен билан полякларнинг баъзиларини ўз сиридан воқиф қилганди. Маълум бўлишича ходаларнинг бири кўзли экан. Аммо уни суғуриб олинса ўрнида хийлагина катта чуқурча ҳосил бўларкан. Отаҳон пулларни ана ўша чуқурчага яшириб устидан яна кўз-такни жойлаб қўяркану хотиржам юраверар экан.

Аммо мавзудан четга чиқиб кетдим. Мен, нима сабабдан маҳбусларнинг чўнтагида пул турмаслиги ҳақида ҳикоя қиляётган эдим. Пулларни яшириш машаққатидан ташқари қамоқдаги ғам кулфатнинг ўзи етиб ортарди: маҳбус эса ўз табиатига кўра озодлик учун жонини беришга тайёр ва шунингдек ўзининг ижтимоий келиб чиқиши бўйича жуда енгилтак ва бесаранжом одамки, уни бир лаҳзагина бўлсин ўз алами, ғамини унутиш учун табиийки тўсатдан бор-йўғини совуриб, дабдабаю тавтана билан бор пулига машат қилиш фикри йўлдан уради. Гоҳо улардан бирининг атиги бир кунлик кайф-сафо учун бир неча ой ит азобида ишлаб топган-тутганини орқа-олдига қарамай сочиши ва эзилиб, қийналиб юргани етмай, бор-йўғидан ажралгач, кейин яна келаси шундай кайфу сафо кунни илинжида ишга боши билан шўнгиб кетганини кўриб ёқангни ушлаб қоласан. Уларнинг кўпчилиги оддий, албатта бичими граждача бўлган янги кийим-кечак: бирон-бир ўзига хос қора иптонлар, белбурма камзул, Сибирка сотиб олишни яхши кўришар эди. Чит қўйлақлар билан мис тўқали белбоғларнинг бозори чаққон эди.

Байрамда ясан-тусан қилиб олишарди, шубҳасиз сатанг маҳбус ўзини кўз-кўз қилгани барча казармаларни айланиб чиқарди. Мана шу яхши кийинган аристоннинг мамнунияти болаларча қилққа айланарди: қўйинг-чи бундай қараганда кўп жиҳати билан аристонлар ёш боланинг ғирт ўзи эди. Тўғри, бу яхши кийим-кечакнинг бари бирдан эгасининг эғнида қўрпнмай қоларди, гоҳо ўша кун оқшомдаёқ гаровга қўйилиб, арзон баҳода қулоғини ушлаб кетар эди. Аммо, мапшат секин-аста қизирди. У одатда ё байрам кунлари ёки «ишратпараст»нинг туғилган куни бошланарди. Ўша куни «маҳбус-бола» эрта билан ўрнидан тургач, Исо сурати остига шам ёқиб сиғинарди; сўнгра ўзига оро бергач, алоҳида овқат буюрарди. Мол гўшти, балиқ сотиб олинар, сибирчасига чучвара тайёрланарди; у кўпинча якка ўзи ўтириб молдек тўйиб овқатланар, камдан-кам ҳолларда ўз дастурхонига ўртоғини таклиф этарди. Салдан кейин эса вино ҳам пайдо бўларди: «маҳбус-бола» аталаси чиққунча ичгач, албатта чайқалиб, қоқилиб-суқилиб, ўзининг маст экани, айнишрат оғушида юрганини намойиш қилиш ва шу туфайли ҳамманинг ҳурмат-эътиборини қозониш учун казармама-казарма сандироқлаб юрарди. Умуман ҳамма ерда рус халқи сархуш одамни ёқтиради; қамоқда эса кайфи тарақ одамнинг иззат-ҳурмати бўлакча эди. Қамоқдаги мапшатнинг ўзига хос киборлиги ҳам бўларди. Дилхушлик қилаётган аристон албатта созанда ёлларди. Қамоқда қочоқ солдатлардан чиққан, ўзи исқирт бўлишига қарамай, дурустгина скрипка чаладиган ушоққина поляк яшарди; унинг бор бисоти бир дона скрипкаси доимо ёнида юрарди. Бу полякнинг ҳеч қандай ҳунари йўқ эди, унинг бирдан-бир тирикчилиги маст-аластларга ёлланиб шўх ўйноқи куйлар чалиб бериш эди, холос. Унинг вазифаси ўзини ёллаб олган маст хўжайини ёнидан бир қадам жилмай казармама-казарма юриб жон-жаҳди билан тинмай скрипка чалиш эди. Кўпинча унинг юзида зеркиш, сиқилиш аломатлари акс этарди. Лекин ўша заҳоти: «Ҳақини олдинг, чал!» деган жеркишдан сўнг скрипкасини янада қаттиқроқ чийиллатишга мажбур бўларди. Маҳбус агар жудаям учиб қолса ҳеч шубҳасиз ўзидан огоҳ бўлиб туришларига, вақтида бирон ерга ётқизиб қўйишларига, башарти бошлиқлар кириб қолса беминнат яширишларига ишончи комиллиги учун бемалол «сайр»га чиқарди. Шунингдек қамоқхонада тартиб ўрнатиш учун яшаётган унтер-офицер билан инвалидлар ҳам мутлақо ташвиш чекмасликлари мумкин эди: маст

маҳбус заррача тўполоп қила олмасди. Чунки унинг оёқ олишини бутун казарма кузатиб турарди, мабодо шовқин кўтариб, ҳаддидан ошса, бас, уни ўша заҳотиёқ тинчитиб қўйишар, ҳатто қўл-оёғини боғлаб ташлашарди. Шулнинг учун ҳам қамоқхонанинг қуйи бошлиқлари ичкиликбозликка панижа орасидан қараб, ҳатто эътибор берилари ҳам келмасди. Булар ичкиликни таъқиқлаб қўйса, бундан бешбаттар ҳодисалар юз беришини жуда яхши билишарди. Бироқ мусаллас қаердан келарди?

Вино қамоқдаги винофурушлардан сотиб олинарди. Улар бир неча киши эди, гарчи: ичишга ишқибоз ва «сайр» қилувчи маҳбусларнинг уруғи анча оз, (чунки бунинг учун зарур бўлган пулни топши оғир машаққат), эканига қарамай винофурушларнинг савдоси ривож топарди. Олди-сотди ўзига хос тарзда бошланиб, ривож топиб, ҳал этилиб келарди. Айтайлик, бир аристоннинг қўлида ҳунари йўқ, ишга бўйни ёр бермайди-ю, (шундайлар ҳам учрарди) лекин пул топшни, табиатан бесабр бўлгани учун тезроқ бойишни истайди. Бошланишига қўлида жиндай пули бор, у вино сотиб тирикчилик ўтказишга ҳаракат қилади; бу қалтис, таваккалчиликни ёқтирадиган ҳунар. Бунинг учун қаттиқ жазога дучор бўлиш ҳамда қўлга тушса бир нафасда ҳам молдан, ҳам дастмоядан ажралиш мумкин. Аммо винофуруш шунга қарамай бу ишга киришади. Бошида пули сзлиги учун биринчи сафар мусалласни қамоққа ўзи олиб ўтади ва турганганки уни фойдасига сотади. Иккинчи, учинчи сафар ҳам шу тажрибани такрорлайди, мабодо қўлга тушмай қолса кўз очиб юмгунча қўли қўлига тегмай пуллайди, ана ўшанда қарабсизки, савдо сотиқни кенг кўламда қизитиб юборади: бора-бора антрепренерга, капиталистга айланади-ю, ўзига ёрдамчилар ёллайди, натижада бир мисқол таваккалга ботмонлаб фойда қила бошлайди. Энди унинг учун югурдаклари таваккал қилади.

Қамоқда ҳаммаша бор будидан айрилган, ҳамма парсасини бой бериб, сўнги чақасигача ичиб юборган кишилар, бир тоифаси ҳунарсиз, аяччи ва жулдур, лекин маълум даражада ажбир ва қўрқмас шахслар ҳаммавақт топилади. Бундай кишиларнинг даррага тутишдан бўлак ишга ярайдиган орқасидан бошқа на моли, на пули бор; фақат мана шу бойлиги бирон қори ҳолига яраши мумкин, бор нарсасини сотиб ичган маҳбус мана шу сўнги капитални ишга солади. У антрепренер ҳузурига бориб қамоқхонага мусаллас олиб ўтишга ёлланади; бадавлат винофурушнинг бунга ўхшаш бир неча хизмат-

кори бор. Қамоқхонадан тапқарида антрепренернинг пули ва арзимас фойда эвазига майхонадан мусаллас сотиб олиб аристонлар ишлайдиган участканинг биро-бир кўздан холироқ ерига келтириб яшириб қўйишга рози кишилар: солдатлар, мешчанлар, баъзан аёллар топилди. Деярли ҳаммавақт дастёр шахс аввалига ўша ичимлик ёки ароқнинг нечоғлик тозаллигини татиб кўради — унга имонсизларча сув қўшади, хоҳла ол, хоҳламансанг ўзимга тая, аммо аристон таялаб ўтириши мумкин эмас, чунки вақт зиқ, натижада у пулдан маҳрум бўлмай, қандай эканидан қатъий назар ишқилиб қўлига арақ келиб текканига шукр қилади. Мана шу дастёр ёнига қамоқдаги винофуруш олдинроқ кўрсатиб қўйган махсус олиб ўтувчилар мол ичаги билан келадилар. Мазкур ичаклар тораийиб қолмаслиги ҳамда ароқ қуйиш учун қулай бир тарзда — табиий намп, чўзилувчанлиги сақланиб туриши учун аввало яхшилаб ювилади ва бир пача кун давомида ичига сув солиб қўйилади. Ичакка тўлдириб ароқ қуйгач маҳбус уни ичида иложи борича баданининг овраг жойлари устидан ўраб чиқади. Турган гапки, шунда контрабандистнинг бор уддабурролиги ва ўғриларга хос ҳийлакорлиги намоён бўлади. Қисман ор-номуси кўзғолган маҳбус қандай бўлмасин соқчиларнинг ҳам, қоровулларнинг ҳам кўзини шамғалат қилиши шарт. У буларни товлайди: уддабурро ўғрининг соқчиси, баъзан солдат назоратчиси ҳаминша оғзини очиб қолаверади. Табиийки соқчи олдиндан ўрганилади; шунингдек муддат, иш жойи ҳам инобатга олинади. Масалан, печкани аристон печь тепасига чиқса, унинг нима иш қилаётганини ким кўриб ўтирибди? Ахир назоратчи унинг ортидан чиқмайди-ку! Қамоқ дарвозаси ёнига келгач, у ефрейторни кутиш вақтида ҳар эҳтимолга қарши ўн беш ёки йигирма тийишлик кумуш тагани тайёрлаб туради. Бинобарин, ишдан қайтаётган ҳар бир аристонни соқчи ефрейтор яхшилаб тинтиб, сўнгра дарвозани очади. Мусаллас олиб ўтаётган маҳбус одатда ҳар қандай қоровул ҳам ўзининг баъзи ерларини бирма-бир ушлаб кўришдан уялишига умид боғлайди. Афсуски гоҳо-гоҳо суллоҳроқ ефрейтор мана шу жойларни ҳам силаб-сийпаб, мусалласни билиб қолади. Ана шунда контрабандист аристон энг сўнгги чорани қўллайди: зудлик билан, назоратчидан пинҳона кумуш пулни қоровулбошининг қўлига тутқазди. Шировардида мана шундай найранг натижасида омон-эсон мусалласни олиб ўтишга муваффақ бўлган ҳоллар

тез-тез учраб туради. Аммо бу найранг баъзан ўтмай қолади, «энг сўнгги бойлиги» — орқасини тутиб беришига тўғри келади. Бу ёғи хамирдан қил суғургандек осон кўчади: дарҳол майорга етказишади ва бу «капитални» роса «гуллатишади» — яъни савалашади, урганда ҳам ёмон уришади, мусаллас эса мусодара қилинади ва контрабандист антрепренер номини сотиб қўймай, барча айбни ўз бўйнига олади, аммо, шунисига эътибор қилайлик, у азбаройи чақимчиликдан ҳазар қилгани учун эмас, йўқ, балки ягона бир важ — сотқинлик ўзига эён экани учун айтмайди; чунки айтиб бергани билан барибир уни савалашарди, фақатгина бир ўзини эмас ўша антрепренер икковини савалашганидан овуниши мумкин холос. Гарчи одат ва аввалдан келишилганлик бўйича савалангани эвазига контрабандист хемири олмаса ҳам, аммо антрепренер ҳали унга керак бўлади. Чақимчилик хусусида умуман нима ҳам дейиш мумкин, одатда бу иллат гуллаб-яшнарди. Чақимчи қамоқхонада мутлақо камситилмасди, ундан норози бўлишни хаёлга ҳам келтиришмасди. Ҳеч ким ундан ўзини четга тортмас, балки у билан дўст тутишиб юрар, мабодо сиз чақувнинг тубан, қабих иш эканини қамоқда исбот қила бошласангиз, биронта одам сизни тушунмайди. Анови, мен салом-аликни йиғиштириб қўйган дворянлардан чиққан бузуқ ва ярамас маҳбус майорнинг шахсий хизматкори Федька билан яқин бўлиб унга айгоқчилик қилар, ўз навбатида Федька эса аристонлар ҳақида ундан эшитганларини оқизмай-томизмай майорга етказарди. Буни ҳамма биларди, аммо ўша аблаҳни жазолаш тугул ундан гина-кудурат қилиш биронта маҳбуснинг ҳам парвойига келмасди.

Мен гапдан чалғиб кетдим. Турган гап, баъзан-баъзан мусаллас муваффақиятли равишда ҳам олиб ўтилади; шунда антрепренер пулини тўлаб, ичакларни олади ва ўзинча ҳисоблаб чиқади. Тахминига кўра энди товар ўз мўлжалидан анча қимматга тушяпти; шунинг учун кўпроқ фойда қилиш ниятида ароққа яна, деярли тенг бараварига сув қўшади ва шу тариқа хотири жам бўлиб харидорни кутади. Яқинлашиб келаётган байрам, баъзан эса бегим кунларидек харидор — ўша, бир неча ой молдек ишлаб, ўзи аввалдан мўлжаллаб, кутиб юрган куни ҳаммасини совориш учун емай-ичмай тийинлаб пул тўплаган маҳбус ҳозир нозир бўлади. Бу кун бояқини заҳматкашнинг анча аввал тушларига кирган, иш жараёнида тугилган саодатли орзуларида ўз аксини топган ҳамда маҳобати билан қамоқ ҳаётига хос диққинафас купларда унинг



руҳига куч-қувват ато этиб келган эди. Ниҳоят, ўша нурафшон кун шуъласи унинг кулбасини ёритди; мана пақд пул, тортиб олинмади, ўғирланмади, маҳбус эди мана шу «омонатни этасига» топшириб қўйгани винофуруш ҳузурига йўл олади. Аввалига винофуруш нисбатан тоза, яъни атиги икки марта сув қўшилган винодан қуйиб беради; аммо секин-аста, маҳбус ичган сари идишда қанча вино камайса, зудлик билан шунча сув қўшиб қуяверади. Бир иёла вино аристонга майхонадагига нисбатан беш, ҳатто олти баравар қимматга тушади. Энди гирт маст бўлиш учун қанча ичиш кераклиги ва бунга қанча пул кетишини шундан билиб олаверса бўлади. Бироқ анча вақт бу зормандани ичмай, таъминши унутаязганлиги, ҳамда ўзини тийиб юрганлиги учун маҳбуснинг кайфи тез ошиб қолади ва шу тариқа охири сариқ чақасини ҳам қолдирмай итади. Ниҳоят у янги кийим-кечагига гагаровга қўя бошлайди; винофуруш айни вақтнинг ўзиде судхўр! Унга аввал оҳорли, граждонларга мансуб янги буюмлар топширилади, кейин эса эски-тускига ва ниҳоят подшоликка тегишли нарсаларга етади. Борини — сўнгги лаш-лушигача сотиб ичган маҳбус донг қотиб ухлайди ва эртасига гангиб, боши тарс ёрилай, деб ўрнидан туради, винофурушдан бош оғригига бир ҳўпламгина мусаллас беришини илтижо қилиб сўрайди. Бошига тушган мусибатни у оғир қабул қилади ва ўша кундан эътиборан яна ишга муккасидан кетади, мангулик бағрига чўкиб кетган оромбахш маишат кунини ҳақида ширин хаёллар суриб яна бир неча ой ўзини ўққа-чўққа уриб ишга тутинади ва секин-аста ўзини қўлга олиб келгуси — ҳали узоқ эканига қарамай, аммо қачон бўлмасин бари бир эшик қоқиб келажак муқаррар мана шундай ажойиб кунини кутиш орқали ўзига таскин бериб юради.

Винофурушга келса, у барча винони пуллаб, мўмай бир неча ўн сўмлаб даромад орттиргач, сўнгги дафъа сув қўшмай мусаллас тайёрлайди, чунки бу сафар энди ўзи учун ҳозирлайди: бас, етар энди, пул бор, ҳамма нарса муҳайё, ўз жонининг ҳузурини ҳам ўйлаш керакми ахир! Маишат, ичкиликбозлик, нажирхўрлик, таятана бошлади. Маблағ бисёр: кўпчилик, ҳатто кичик бошлиқларнинг ҳам кўнгли овланади. Маишат гоҳида бир неча кунлаб давом этади. Табиийки, тайёрлаб қўйилган вино кўн ўтмай тугайди; шунда маишатпараст ўзини қачондан бери кутаётган бошқа винофурушнинг олдига боради ва ўз навбатида у ҳам сариқ чақаси қолгунча ичверади. Маҳбуслар маишат қилувчиларни ҳар қанча аҳ-

тиёт қилинмасин, барибир онда-сонда у катта бошлиқларнинг — майор ёки қоровулбошининг қўлига тушади. Уни ўша заҳоти ушлаб қоровулхонага олиб кетишади, ёнида нимаки бўлса бор будини шилиб олишади, сўнг ўша ернинг ўзида итдек савалашади. Ўзига келгач, маҳбус яна қамоқхонага қайтиб келади ва орадан бир неча кун ўтгач, гўё ҳеч нарса юз бермагандек касб-кори яна винофурушликка киришиб кетади. Баъзи маишатпарастларнинг кўнгли, турган гапки пулдорлари аёл билан кўнглихушликни тусаб қолади. Катта пора эвазига гоҳо-гоҳо ишга бориш ўрнига улар «огъзига урилган» соқчи ҳамроҳлигида қалъадан чиқиб форштадтга ҳуфёна равишда бориб келардилар. Ўша ерда, шаҳарнинг гадо топмас кўчаларидан биридаги пастқам уйда бутун дунёга татиғулик зиёфат берилар ва шундай пайтда чинданам катта-катта пул сарфланар эди. Пул бўлса аристондан ҳам жирканишмасди; ўз ишига пухта назоратчи аввалдан огоҳлантириб қўйиларди. Одатда, айнан мана шу назоратчилар қамоқхонанинг бўлажак аъзолари таркибини ташкил этарди. Шуниси борки, пул бўлса — чангалда шўрва, дегандек мана шунга ўхшаш «саёҳат» ҳеч кимнинг қулоғига етмас, ёниглиқ қозон ёпиғлиғича қоларди. Шунини ҳам илова қилиш лозимки, бундай ҳодисалар кунда содир бўлавермасди; бу «баъзи жамшид»ни маҳбусларнинг кармони кўтармасди, шунинг учун кўпинча заифаларга суяги йўқ маҳбуслар мутлақо бехатар воситаларни қўллашарди.

Қамоқдаги ҳаётимнинг дастлабки кунларидаёқ ҳаддан зиёд ёқимтой бир маҳбус йиғитча кўнглимда алоҳида қизиқиш уйғотганди. Унинг фамилияси Сироткин эди. Кўп жиҳатлари билан у алчайин жумбоқ одам сифатида таассурот қолдирарди. Дастлаб мени бу йиғитчанинг хусн-таровати мафтун этган эди; у йиғирма уч ёшларда эди. Махсус бўлимда, яъни абадий сурғун қилинганлар билан турар ва энг ашаддий ҳарбий жиноятчилардан бири саналарди. У жуда ювош, беозор, камган эди, онда-сонда куларди. Кўзлари мовий, хушбичим юзи мусаффо, майини сочлари оч сариқ эди. Қўйинг-чи, сочлари чала олинган бёши ҳам унинг ҳуснига путур етказолмасди: у ана шундай ажойиб бола эди. Унинг бирон тайинли ҳунари йўқ эди-ю, шунга қарамай, оз-оздан бўлса ҳам тез-тез пул топарди. У отнинг қашқасидек ҳаммага маълум ялқов, исқирт эди. Агар битта-яримтаси башанг кийинтириб қўйса ёки қизил кўйлак ҳади этса, Сироткин, афтидан, суюниб кетарди, шекилли, янги уст-бошини кўз-кўз қилгани

казармама-казарма кезиб юрарди. У мутлақо ичмас, қимор ўйнамас, деярли ҳеч ким билан ёқалашмас эди. Баъзан қўли чўнтагида, беозор, ўйчан бир суратда казармалар ортида айлашиб юрарди. У нима ҳақда хаёл суриши мумкин, буни тасаввур қилиш ҳам қийин эди. Гоҳо ҳангома қилиш ниятида уни чақириб бирон нима ҳақида сўрасалар ўша заҳоти, ҳатто аристонларга хос бўлмаган аллақандай эҳтиром билан, лекин доимо бир хил — қисқа, эзмаланмай жавоб қайтарарди; шундай чоқларда кўзлари ўн яшар боланикидек маъсумона боқар эди. Қўлига пул тушиб қолса — ўзига зарур нарса сотиб олмас, камзулини ямаб-ясқашга элтмас, умуман бу ҳақда қайғурмас ёки янги этик пайидан бўлмасди-да, худди ёш боладек ширин кулчами, қанд-қурсми олиб ерди. «Эҳ, Сироткин, Сироткин — дейишарди баъзан маҳбуслар, — Қозоннинг шўрпешана етимчаси». Ишдан бўш вақтларида у одатда бегона казармаларда санқиб юрарди; деярли ҳамма ўз иши билан машғулу фақат унинг қилар иши йўқ эди. Калака қилиш учун бир нима деб гап отсалар (унинг ўзи ҳамда дўстлари устидан кўпинча масҳара қилиб кулишарди) у чурқ этмай шартта ўгирилиб, бошқа казармага йўл оларди; баъзан эса, жуда ўтказиб юборганларида қип-қизариб кетарди. Кўпинча худонинг бундай ювош, кўнгилчан бандаси қайси гуноҳлари учун, қамоққа келиб қолдиёкин, дея бошим қотарди. Иттифоқо мен касалхонада — маҳбуслар палатасида даволанардим. Сироткин ҳам тоби қочиб мен билан ёнма-ён ётарди; бир оқшом ўзаро қаймоқлашиб ўтирганимизда, у бехос ҳаяжонланиб, гап орасида ўзини солдатликка қай аҳволда жўнатилгани, хайрлашаётиб онасининг йиғлаганлари, аскарликда қанчалар қийналгани ҳақида ҳикоя қилиб берди. У аскарликдаги ҳаётга мутлақо кўниқолмагани, у ердаги одамларнинг барчаси баджаҳл, бераҳм командирлар эса доимо улардан норози юрганларига чидаёлмаганини ҳам эслаб ўтди.

— Хўш, кейин нима бўлди? Кейин? — деб сўрадим мен. — Қайси гуноҳинг учун бу ерларга, яна тагин маҳсус бўлимга келиб қолдинг?.. Эҳ, сени қара-ю, Сироткин, Сироткин!

— Ҳа, Александр Петрович, шунақа. Батальонда бор-йўғи бир йил хизмат қилдим. Бу ерга эса рота командири Григорий Петровични ўлдирганим учун келдим.

— Буни эшитганман, Сироткин, бундан хабарим бор, лекин чин сўзим, ишонмайман. Қани ўзинг айт-чи, сен кимни ҳам ўлдиролдинг? Сен-а?

— Шундай бўлиб қолди, Александр Петрович. Ўзим ҳам жуда қийналиб кетгандим.

— Ахир, сенга ўхшаган ёш аскарлар чидаб яшайпти-ку? Тўғри, бошида оғир бўлади, кейин ўрганиб кетасан, бора-бора қарасанг биноийидек солдат бўлибсан. Менимча сени онанг талтайтириб юборган, мўйлабинг чиқса ҳам еру кўкка ишонмай, аллада азиз, тўрвада майиз қилиб эркалатган шекилли.

— Тўғри, онам мени жуда эркалатарди. Мен аскарликка кетгач, кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олибди, эшитишимча, ўша ётганича ўрнидан турмабди... Ўзи охири пайтда аскарлик жуда жонга текканди. Бу воқеани эшитгач, еганим заҳар, ичганим заққумга айланди. Бу ёқда командирнинг мени кўрган кўзи, отгани ўқи йўқ, арзимаган нарса учун жазолайверади. Қани, нима учун, дейдиган биронта тирик жон йўқ. Мен ҳаммасига чидаб тинчгина юраман, вино ичмайман, ҳар хил ёмон ишларга аралашмайман... аммо лекин сизга айтсам, Александр Петрович, одам атрофидагиларга қўшилмай яшаса, ишлари чатоқ экан. Ҳасратлашай, десанг бир шерик топилмайди, кўнглингни бўшатай, десанг, атрофинг тўла бағритош одамлар... Баъзан, секингина бир чеккага, ҳеч ким йўқ ерга бориб йиғлаб олардим. Бир куни соқчиликда турибман, десангиз. Ярим кеча. Мени авахта ёнидаги замбарак тиртагини қўриқлагани қўйишганди. Шамол өсади... Ўшанда кеч куз эди. Куз кечалари шунчалик зимистон, зим-зиё. Юрагим жуда сиқилди, шунчалар сиқилдики!.. Бор-э, деб милтиқни олиб найзасини чиқардим-да, ёнимга қўйдим, бир пой этигимни ечиб, милтиқ нилини кўкрагимга тираб, бошмалдоғим билан тепкини босиб юбордим. Чирқ этди-ю, отилмади! Мен милтиқни сянчиклаб текширдим. Ичнини тозалаб артгач, янгидан порох олиб чақмоқтошнини тўғрилаб қўйдим-да, яна кўкрагимга тўғриладим. Буни қаранг-ки бу сафар порох ўт олди-ю, аммо милтиқ барибир отилмади. Нима бўлди ўзи, деб ўйлайман. Этигимни киийиб найзани милтиқ учига ўрнатдим-да жимгина у ёқдан-бу ёққа юра бошладим. Ана шунда, нима қилсам ҳам, қаёққа борсам ҳам майли-ю, фақат шу аскарликдан қутулсам бўлгани, деган нохуш хаёлга бордим. Ярим соатдан сўнг командир келяпти, у асосий рундни бошқарарди.\* Тўппа-тўғри тепамга келиб ўшқира бошлади: «Соқчиликда ҳам шунақа турадимиз, галварс!» Мен милтиқни қўлимга олиб, жон-жаҳдим билан пайзасини шундай қорнига санчдимки, нилига довур кириб кетди. Маана, тўрт минг чақирим йўл босиб махсус бўлимга келиб турибман.

У алдамаётган эди. Акс-ҳолда махсус бўлимга юборишмаган бўларди. Оддий жинойатлар анча-мунча енгилроқ жазоланарди. Шуниси ҳам борки ўртоқларининг орасида фақат мана шу Сироткингина кетворган йиғитча эди. Қазармамиздаги унга ўхшаган жами 15 нафар маҳбуслар ҳақида нима ҳам дейиш мумкин? Уларга қараб туриб одам ҳайрон қолади; икки-учтасига аранг чидаса бўлади; қолганлари эса қаланғи-қасанғи ўта кўрimsиз, шалпангқулоқ ва ирkit одамлар бўлиб, баъзилари эса ҳатто қаримсиқ кўринар эди. Шарoнт тақозo этиб қолса, бу тўда ҳақида бошқа сафар муфассал ҳикоя қилиб бераман. Сироткин эса мазкур бoбининг бошида ғирт маст ҳолда емакхoнага бoстириб кириб менинг қaмоқхoна хусусидаги ибтидоий тушунчаларимни алғoв-далғoв қилиб юборди, деб тилга олганим Газиннинг ошнaси эди.

Бу Газин, даҳшатли бир махлуқнинг ўзи эди. У одамларнинг юрагини олиб қўйган, Газин деса ҳамма қўрқувдан зир титрарди. Менга, доимо ер юзидa бундан кўра ваҳшийроқ, ёвузроқ кимса бўлиши мумкинмасдек туюларди. Мен Тобольскда, ўзининг манфур қилмишлари билан ном чиқарган машҳур қароқчи Камeневга рўбарў келгандим, кейин қочоқ солдатлардан чиққан, судланган аристон — мудҳиш одамқуш Соколовни кўргандиму, лекин бунақасини учратмагандим. Уларнинг иккови ҳам Газинчалик жирканч таассурот уйғотмаганди. Гоҳo назаримда бамисли одамдек кeладиган баҳайбат ўргимчан ёнимда тургандек бўларди. У татар эди; фавқулодда кучли, ва қaмоқда унга тенг кeладигани топилмасди; унинг гавда тузилиши афсонавий қаҳрамон — Геркулесни эслатар, бўйи ўртадан тикроқ, калласи бўй-бaстига нисбатан номутаносиб тарзда беўхшов ва катта эди; ҳампша букчайиб, одамларга ер тагидан ўқрайиб юрарди. Қaмоқда Газин ҳақида турли-туман ғалати, кўз кўриб қулоқ эшитмаган миш-мишлар тарқалганди: унинг ҳарбийлардан экани ҳаммага маълум эди; қанчалик рост, қанчалик ёлғoнчилигини билмасдиму, аммо маҳбуслар уни Перчинскдан қочганлардан, деб таърифлашарди; у Сибирга бир неча бор бадарга қилинган, неча марталаб қочган, исминини ўзгартирган ва ниҳоят тақдир тақозоси билан бизнинг қaмоқдаги махсус бўлимга келиб қолган эди. У илғари, азбаройи дилхушиликка болаларни сўйишни яхши кўрарканмиш, деб ҳикоя қилишарди: болани хилват ерга алдаб-сулдаб олиб борармиш; дастлаб бояқишнинг жонини кўзига кўрсатиб, қийнаб, сўнгра қурбонининг талваса билан қалтирашидан обдан лаззатлангач, жингина, секин-

секип, маза қилиб сўярмиш. Бу узунқулоқ гапларни эҳтимол Газин ўзининг важоҳати билан барчанинг кўнглига ғулгула солгани оқибатида тўқиб чиқаришгандир, аммо бу ёлгон-яшиқларнинг бари унинг маҳобати, важоҳатига тўғри келарди. Шунга қарамай ичмаган кунларида Газин ўзини олижаноб кишилардек тутарди. Бундай пайтларда у ҳамиша индамай юрар, ҳеч ким билан ҳеч қачон ёқа бўғишмас ва жанжал-тўполонлардан ўзини олиб қочарди-ю, бироқ худди бошқаларни назар-писанд қилмай ўзини ҳаммадан юқори қўяётгандек туюларди; кам гапирар, худди ўчакишгандек ўзини одамови бир алфозда тутарди. Унинг ҳар бир ҳаракатидан сокинлик ва ўзига чуқур ишонч аломати кўриниб турарди. Кўзларидан кўпни кўрган ва ўта айёр одамлиги сезилар, аммо юзи билан кулгусида инсонни таҳқирловчи манманлик ва шафқатсиз алланима мавжуд эди. Газин вино сотар ва қамоқдаги энг бадавлат винофурушлардан ҳисобланарди. Бироқ, йил давомида ўзининг ҳам бир-икки марта тўйгунча ичиб, маст бўлишига тўғри келарди, ана шунда унинг тийнатиға хос йиртқичлик ошқора бўларди. Қайфи ошиб борган сари Газин аввал масхаралаб тегажақлик қилар, кейин худди атайлаб тайёрлаб қўйилгандек энг қабиҳ, жирканч сўзлар билан одамларни сўка бошларди; ниҳоят гирт маст бўлиб қолгач, ғазабдан қутуриб пичоқ билан одамларга ташланарди. Унинг бемисл кучидан воқиф аристонлар иложи борича кўзига кўринмасликка ҳаракат қилишар, чунки Газин дуч келган кишига бало-қазодек ташланар эди. Аммо кўп ўтмай ундай қутулишининг йўлини топишди. Ҳамказармаларидан ўн чоғли киши унга кутилмаганда барабар ёпишиб дўпсалаб кетишарди Бу муштбўрондан кўра шафқатсизроқ манзарани тасаввур қилиш мумкин эмасди: унинг кўкраги, юраги, қорни, кураги демай, дуч келган жойинга тўхтамай ва узоқ то сулайтириб қўймагунча ураверишарди. Бошқа одамни бундай уришга журъат қилолмасдилар: бундай уриш одамни жопига қасд қилиш билан баробар эди, аммо Газинни эмас. Охири Газиннинг беҳуш, жонсиз жасадини пўстинга ўраб-чирмаб нарға ётқизиб қўярдилар. «Начора. Ётиб дам олсин!» Дарҳақиқат, Газин кечаси билан ётиб дам оларди; эртасига каллаи саҳарлаб ўрнидан турарди-да, ҳеч нарса бўлмагандек, чурқ этмай, қовоғини солиб ишга чиқарди. Газин ҳар сафар ичиб олганда авахтадагилар унинг учун бу кун албатта калтакланиш билан тугашини билишарди. Унинг ўзи ҳам буни яхши тушунарди-ю, барибир тўйгунча ичарди. Бу аҳвол

бир неча йил давом этди. Ниҳоят, аристонлар секин-аста Газин таслим бўлаётганини пайқашди. Ҳали у ери, ҳали бу ерининг оғриётганидан шикоят қиладиган бўлиб қолди; тинка-мадори қуриб тез-тез касалхонага борадиган бўлиб қолди... Аристонлар ўзларича: «Ахир енгилди-ку!» деб қўярдилар.

Одатда маишатбоз аристонлар ўз хурсандчиликларини бекаму кўст бўлиши учун ёллайдиган анови аблаҳ скрип-качи поляк билан олдинма-кейин емакхонага кирган Газин индамай, ҳаммани бирма-бир кўздан кечиргачча, ошхона ўртасида тўхтади. Маҳбусларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Ниҳоят, мен билан ўртоғимга кўзи тушди-ю, Газин ўқрайиб, таҳқиромуз қараб қолди, сўнгра бир нима эсига тушган одамдек мамнун кулимсиради ва гандираклаганча ённимизга келди.

— Сўрашга ижозат берсинлар,— дея гап бошлади рус тилида,— қани айтинг-чи, сизлар қайси даромадларингиз эвазига чой ичяпсиз?

Мен, яхшиси унга жавоб қайтармай жимгина ўтирган маъқуллигини англаб, секингина ўртоғим билан кўз уриштириб олдим. Чунки арзимаган эътироздан Газин қутуриб кетиши мумкин эди.

— Демак, пулларингиз борга ўхшайди.— деганча тергашда давом этди у,— роса кўлдир, бир халта бордир, а? Қани айтинглар-чи, мириқиб чой ичамиз, деган умид билан каторгага келганмидинглар? Мириқибми? а? Гапир-саларинг-чи, сенларни...

Аmmo, уни пайқамагандек индамай ўтиришимизни кўрди-ю, қизариб-бўзарди ва ғазабдан қалтираб кетди. Унинг ёнида кунжакда аристонларнинг бир йўла тушлик ва кечки овқати учун тайёрлаб қўйиладиган поннинг ҳаммаси сизадиган ёғоч сандиқ турган эди. Сандиқ шунчалар катта эдики, унинг ичига қамоқдаги маҳбусларнинг ярмига етарли пон сизарди; ҳозир эса бўм-бўш эди. Дафъатан, Газин ана шу сандиқни иккала қўли билан ушлади-да, бошимиз узра азот кўтарди. Яна бир муддат ўтса у бизларни пачақлаб ташлаган бўларди. Қотиллик ёки бировнинг жонига қасд қилиш ҳаммага — бутун қамоқхонага фавқулодда кўнгилсизлик келтириши мумкин эди: тинтувлар, сўроқлар, қатъий, шафқатсиз чора-тадбирлар қўллаш кўпайиб кетар, шунинг учун аристонлар иложи борича ҳаддан ошмасликка тиришиб, бундай вазият юзага келмаслиги учун жонларини жабборга берардилар,— шунга қарамай ҳозир бу одатга хилофан емакхонада ўтирганларнинг бари чурқ этмай пайт

пойламоқда эди. Бизларни ҳимоя қилиш учун бир оғиз сўзни дариг тутишарди. Газинни огоҳлантириш учун лоақал бир нима дейишса-чи — бизга нисбатан уларнинг юрагидаги нафрат бунчалар ҳам кучли бўлмаса!.. Афтидан бизнинг таҳлика остидаги аҳволимиз уларга ҳузур бағишлар эди... Аммо бу сафар, худога шукр, яхшилик билан тугади: Газин садиқ билан энди ураман, деганди даҳлиз тарафдан кимдир қичқириб қолди:

— Газин! Винони ўғирлаб кетишди!..

Газин садиқни гумбурлатиб полга ташлади-да, телбаларча югуриб чиқиб кетди.

— Худони ўзи бир асради,— дейишди ўзаро аристонлар. Кейин ҳам улар анчагача шу воқеани эслаб юришди.

Кейинчалик мен, жонимизга оро кирган виқоннинг ўғирланиши ҳақидаги ўша хабар чинмиди ёки атай, Газинни чалғитиш учун айтилганмиди, билишга сира мунссар бўлолмадим.

Ўша куни қош қорайгач, казармаларнинг эшиги ёпилиши олдидан тахта девор тагида у ёқдан-бу ёққа юрарканман, бениҳоя оғир қайғу-ҳасратдан юрагим шушчалик сиқилган эдики, бундай ситамни кейинчалик, қамоқ муддатим тугагунга қадар бошқа бошимдан кечирмаганман. Бинобарин, авахтадами, каземетдами, сургундами, бари бир, қаерда бўлишдан қатъий назар, тутқушликдаги биринчи кунни одамзод қийналиб ўтказди, бу табиий... Бироқ эсимда, мени ўша оқшом ҳаммасидан кўра бир фикр — келгусида, узоқ йиллар давомида муттасил таъқиб қилган ва ҳозир, айни кунда ҳам сабаби бир қадар номаълум бўлган муайян жинойтларнинг турлича жазоланиши ҳақидаги фикр хаёлимни эгаллаб олган эди. Тўғри бир жинойтни иккинчи бир жинойт билан таққослаб, ҳаттоки, тахминан бўлсин солиштириб кўриш мумкин эмас. Масала, мана буларнинг ҳар иккови: униси ҳам, буниси ҳам одам ўлдирган; иккала жинойтни юзага келтирган сабаблар, шарт-шароитлар ўрганиб чиқилган; у ишга ҳам, бу ишга ҳам деярли бир хил жазо берилди. Ваҳоланки, қаранг, бу жинойтлар орасидаги тафовут қанчалик катта! Мана, биттаси дейлик, арзмаган нарса — бир бош пиёз учун одам ўлдирган; катта йўлга чиққан, ўтиб кетаётган мужикни сўйган, ёнини қовлаштириб-қоқиштириб қараса бор-йўғи атиги бир дона пиёз чиққан: «Отагинам, нима қилай! Мени ўлжа деб юборгандинг, қара, мана бир мужикни сўйиб атиги бир дона пиёзли бўлибман». — «Тен-так! Бир бош пиёз бир тийинми, юзтасини жонини олсанг, юзта пиёзми — мана сенга бир сўм!» (Қамоқ ривоя-



ти.) Иккинчиси эса хотини, синглиси, қизининг номусиффатини шаҳватпараст золимнинг таважжуҳидан ҳимоя қиламан, деб одам ўлдирган. Бирин сон минг нақуварлар таъқибидан дарбадар қочиб юриш жонига текканидан, очликдан силласи қуриб илиги пучаётган чоқда ҳам азбаройи ўз эрки ва ҳаётини ҳимоя қилатуриб одам ўлдиради; бошқаси эса болаларни сўйишдан роҳатланиш учун, уларнинг қайноқ қонини ўз тапаси, бармоқлари билан ҳис қилиш ва унинг даҳшатга тушишидан ҳузурланиб, пичоқ чуқурроқ сапчилган чоғидаги жонсарак титроғидан роҳатлангани учун одам ўлдиради. Хўш, оқибати-чи? Оқибатда иккови ҳам битта каторгага келиб тушади. Тўғри, жиноятчиларга берилган жазо муддатларида тафовут бор. Бироқ, муддатлардаги бундай тафовутлар нисбатан оз; ҳолбуки, бир-бирига ўхшаш жиноятларнинг орасидаги тафовут эса сон-саноксиз. Демак, қанча жиноят бўлса, шунча тафовут. Аммо бу фарқни, фараз қилайлик, йўқотиш, тўғрилаш мумкин эмасдир, эҳтимол бу ўзига хос айлананинг квадратурасидек гоят чигал, мушкул, ҳагто ҳал қилиб бўлмас масаладир. Борди-ю, мана шу тафовут бўлмаган тақдирда ҳам бошқа фарқ — жазо оқибатлари орасидаги фарққа диққат қилинг... Мана умри каторгада чириб, ўзи шам янглиг эриб, адо бўлиб бораётган инсон; буниси эса каторгага етиб келмасдан бурун дунёда ҳатто мана шундай хуррам ҳаёт, мана шундай довюрак йигитларнинг дилкаш қароргоҳи борлигини хаёлига ҳам келтирмаган одам. Ҳа, қамоққа шунақалар ҳам келишарди. Энди, мана бу одамни олсак, у ўқимшили, ўта виждонли; фаҳм-фаросати жойида, имони саломат. Юрагидаги бениҳоят кучли афсус-надоматнинг ўзиёқ ҳар қандай жазодан кўра эртароқ ва тезроқ унинг бошига етади. У ўз қилмиши — жиноятини қоралаб ич-этини еб юради ўзини энг шафқатсиз, бераҳм, даҳшатли қонундан ҳам қаттиқроқ, аёвсизроқ жазолайди. Ёнидаги мана бу маъюб эса ҳибсдалик даврида ақалли бирор маротаба бўлсин жинояти — қотиллиги ҳақида бош қотиришини эп билмайди. Билъакс, у ҳатто ўзини маълум маънода айбсизман, деб санайди. Ваҳоланки, баъзилар озодликдаги бундан минг чандон оғирроқ ҳаётдан қутилиш ниятида атай жиноятга қўл уриб, каторгага келишади. Эркинликда у ниҳоятда хўрланиб яшаган, ҳаминша очин-тўқин юрган ва хўжайини эшигида кечани кеча демай, итдек ишлаб қийналган эди; қамоқда эса уйдагига қараганда анча енгил, ноп умри бини бўлиб кўрмаган даражада сероб; ҳайит кунлари мол гўшти берилади, боз устига мунтазам хайр-садақа, яна

инлаб қўшимча пул топши ҳам мумкин — нимаси ёмон? Жамоа-чи? Бари уddaбурро, эпчил, билимдон; шу тариқа у ошналарига ҳурмат кўзи билан қарайди; уларга қойил қолади, илгари у бундай одамларни сираям кўрмаганди; агар дунёда энг улуғ жамият бор бўлса, демак бу улуғ жамият уларники деб ҳисоблайди. Наҳотки мана шуларнинг икковига ҳам берилган жазо бир хилда таъсир қилади? Аммо, шундай бўлса ҳам, ҳал қилиб бўлмайдиган масалалар билан бош қотириб ўтиришдан нима фойда? Бу ёқда ногора чалапти, казармага кириш вақти етди.

## IV

### ИЛК ТААССУРОТЛАР

Хуфтондан сўнг йўқлама бошланди. Бу маросим тутагач, ҳар бир казарма эшигига махсус қулф солинар ва аристонлар то саҳарга довр қамалиб ётардилар.

Йўқламани унтер-офицер икки нафар солдат билан келиб, ўтказарди. Бунинг учун аристонларни гоҳо ҳовлида сафга тизишар, шунда назоратчи офицернинг ўзи таширф буюрарди. Бироқ, бундай маросим аксар ҳолларда хонаки тарзда, яъни казармалар бўйича ўтказиларди. Бугун ҳам шу тахлитда ўтаётганди. Назоратчилар саф бўйлаб ҳар бир одамнинг олдидан ўтиб санар, аммо дамодам янглишар, ҳисобдан адашгач саф бошига қайтиб борар ва яна бир бошдан санашга тушардилар. Ниҳоят, бечора соқчилар матлуб рақам ҳосил бўлгач, казармани қулфлаб жўнадилар. Казарма хийла тор эди, ораси жуда яқин қилиб зич қурилган нарларда ўттизга яқин маҳбус жойлашганди. Ҳали ухлашга эрта эди. Афтидан ҳар ким нима биландир шуғулланиши керакка ўхшарди.

Казармада бошлиқлардан, илгарироқ эслатиб ўтганим — инвалидгина қолди, холос. Бундан ташқари ҳар қайси казармада — турган гапки, яхши хулқ-атвори учун майорнинг шахсан ўзи маҳбуслардан сайлаб қўйган старший ҳам бўларди. Бинобарин, старшийларнинг ўзи ҳам қалтис ва бемаъни шўхликлари эвазига қўлга тушиб қолиш ҳоллари ниҳоятда кўп учраб турарди; шунда уларни роса савалашарди ва зудлик билан ўрнига бошқа маҳбусни сайлашарди. Маълум бўлишича, аристонларга тез-тез дўқ-пўписи қилиб мени таажжубга солаётган Аким Акимич бизнинг казармада старший эди. Ҳеч ким унинг дўқ-пўписаларига жиддий эътибор бермас, маҳбуслар унинг танбеҳларига майнавозчилик билан жавоб қайта-

ришарди. Ивалид эса Аким Акимичдан эслироқ эди, ҳар бир ишга бурнини суқавермасди, мабодо аралашиб қолсам, одоб юзасидан, хўжақўрсинга у-бу деб қўярди. Ҳозир жойида жимгина ўтириб, этигига баҳя уриб тикиш билан банд эди. Аристонлар унга деярли аҳамият беришмасди.

Қамоқдаги ҳаётимнинг мана шу дастлабки кунийёқ ўзимча бир хулоса чиқардим ва бу хулосанинг нечоғли ҳақ эканига келгусида чуқур ишонч ҳосил қилдим. Хусусан: аристон бўлмаганлар, кимлигидан қатъий назар, маҳбуслар билан тўғридан-тўғри бевосита боғланган одамдан бошлаб, яъни назоратчиси, соқчиси, солдатми, қўйинг-чи, хуллас қамоқхона турмушига жиндек алоқадор кимсаларнинг ҳаммаси маҳбусларга маҳоват билан кўз-қулоқ бўлиб туришарди. Худди ҳар бир дақиқада, мана ҳозир туйқисдан аристон пичоқ ўқталиб ўзларига ташланиб қоладигандек, таҳлика ичиде кутиб юришарди. Лекин энг қизиғи маҳбусларнинг аксари ўзларидан қўрқажакларипи сезишар ва афтидан шу сезги уларни сурбетликми, беадабликми, хуллас, шунга ўхшаш бирон бемаънилик қилишга ундарди, чоғи. Ҳолбуки аристонлар ўзларидан тап тортмайдиган бошлиқни энг яхши бошлиқ, деб ҳисоблашарди. Умуман олганда, жиннилик ёки беадаблик ўз йўлига-ю, агар маҳбусларга ишонч билдиришса ўзларини бир мунча дилпазир сезишарди. Ҳаттоки, ишонч билдириш орқали уларнинг эътиборини қозониш мумкин эди. Гарчи, камдан-кам юз берган бўлса ҳам, аммо бошлиқлардан биронтасининг авахтага махсус соқчи ёки назоратчисиз кириб келишидек жасорат менинг кўз ўнгимда юз берганди. Бу маҳбусларни нечоғли қойил қолдиргани, ижобий маънода қойил қолдирганини кўриш керак эди. Бундай довурак одам ҳаммавақт маҳбуснинг юрагида ўзига нисбатан аҳтиром туйғуларни уйғотар, мабодо, ҳақиқатан бирор бемаънилик юз бергудек бўлса ҳам, унинг олдида амалга ошмасди. Тўғриси, қаердан пайдо бўлади, билмадим, лекин аристон зоти бор экан, ўша ерда хавотир, ундан қўрқиб ҳисси ҳам яшайди. Маҳбус ёки қароқчининг ташқи кўринишидан тортиб буниинг маълум сабаблари бор; ундан ташқари қамоқхонага яқинлаб келаётган ҳар қаандай одам шу жамоаниннг ичиде биронтаси ўз ихтиёри билан бу ерга келмагани, минг бор чоратадбир кўрилганига қарамай тирик одамни мурдага айлантириб бўлмаслигини, демак у ўз туйғуларни — интиқом ва яшаш иштиёқи ҳамда зўр ҳавас ва зарурий аҳтиёжларни тўла қондириш ҳисси билан яшаётганлигини се-

зади. Аммо буларга қарамай, мен қатъий ишонтириб айтаманки, ҳар ҳолда маҳбуслардан қўрқининг ҳеч кереги йўқ. Бир одамнинг дабдурустдан бошқа одамга пичоқ билан ташланиб қолиши унчалик осон иш эмас. Хуллас агар хавф-хатар эҳтимоли бўлса ҳам, агар у юз берган тақдирда ҳам бундай бахтсиз тасодифларнинг фавқулод-далигини инobatга олган ҳолда қўрқмай айтавериш мумкин — бу арзимас воқеадир. Дарвоқе, мен энди қайсики, ниҳоят қамоққа етиб келганидан кўпчилигининг ҳатто мамнунлиги (баъзан янгича ҳаёт шунчалар яхши туюлади), шу сабабли тинч ва осойишта яшашига чоғлангани майли-ю, бундан ташқари ўзиникилардан кўнгиллари нотинчлиги учун ҳам ортиқча жинниликка йўл қўймайдиган судланган аристонларни назарда тутиб айтишман. Ҳар бир маҳбус у ҳар қанча мард ва ботиб бўлмасин, каторгадаги ҳамма нарсадан чўчирди. Судланган аристон эса у бошқа гап. Буниси чинданам шундай бекорга, чу-пончи эртага жазо ўтагани чиқши кераклиги учун ҳам дафъатан бегона кишиларга ташланиб қолишга қодир эди; мабодо, янги иш бошланиб кетса, демак жазо ҳам кейинга сурлади. Бундан кўзда тутилган мақсад нима қилиб бўлмасин ва иложи борица тезроқ «ўз толини ўзгартириш»дир. Мен ҳатто шунга ўхшаш бир ғалати психологик воқеани биламан.

Авахтада, ҳарбий разряд бўйича қамалганлар орасида мол-мулки мусодара қилинмай, икки йиллик муддат билан қамалган, ўтакетган мақтанчоқ ва бориб турган қўрқоқ бир собиқ аскар — аристон бўларди. Мақтанчоқлик билан қўрқоқлик умуман рус солдатларида камдан-кам учрайдиган ҳол. Бизнинг солдат шунчалик ўзидан ортмайдик, мабодо кўнгли хушлаб қолган тақдирда ҳам мақтанчоқлик қилишга қўли тегмайди. Агар борди-ю, битта-яримтаси мақтанчоқ экап, у ҳолда ўша солдат, ҳаммавақт ё ишёқмас, ё қўрқоқ бўлиб чиқади. Дутов (ўша маҳбуснинг фамилияси) ниҳоят тегишли қисқа муддатни тугатиб яна муштазам батальонга жўнаб кетди. Аммо Дутов сингари ахлоқ тузатиш учун қамоққа юборилганларнинг аксари у ерда батамом бузилиб кетади ва одатап улар озодликда уч-тўрт ҳафта кайфу сафо қилиб юргач, яна бирор жиноятга қўл уриб судланади ва энди фақат 2—3 йилга эмас, балки «доимий» разряд бўйича 15—20 йил муддат билан қамоққа қайтиб келади. Худди шундай бўлди. Қамоқдан чиқиб кетганига уч ҳафта тўлар-тўлмас Дутов бировнинг қўрғонига ўғирликка тушган; буям етмагандек қўрслик қилиб ғалва кўтарган.

Иши судга ошиб оғир жазога маҳкум этилган. Келгусидаги жазони ўйлаб номардларча, қўрққанидан бепихоя талвасага тушган Дутов ўша саф орасидан ўтказиб савалаш тайин қилинган кун арафасида маҳбуслар хонасига кириб келаётган назоратчи офицерга пичоқ билан ташлабган. Турган гапки, бу қилмиши билан у ўзига берилган жазо даражасини ҳамда мажбурий хизмат муддатини бепихоят кучайтириб юборишини жуда яхши тушунган. Бироқ ҳамма гап шундаки, у жазонинг даҳшатли дақиқаларини ақалли бир неча кунга ёки ҳатто бир неча соатга кейинроққа суришни кўзда тутиб шундай қилган. Дутов шу қадар юраксиз эдики, пичоқ билан ташлана туриб офицерни жароҳатлаш у ёқда турсин, балки буни расмийт учун, фақатгина янги жиноят юз бериб, уни яна суд қилишлари мақсадида амалга оширган.

Албатта жазоланишдан олдинги дақиқалар маҳкум учун қўрқинчлидир, мен бир неча йил мобайнида улар учун машъум бўлган кун арафасида анча-мунча судланганларни кўришимга тўғри келди. Одатда мен судланган аристонлар билан касал бўлган пайтларимда, госпиталда тез-тез учрашиб қолардим. Россиядаги барча маҳбусларга ўзлари учун энг раҳмдил инсонлар — докторлар экани маълум эди. Улар, биргина оддий халқни ҳисобга олмаганда, бепихтиёр шундай қиладиган деярли барча бегона кишилар сингари маҳбусларни ҳеч қачон ажратиб ўтиришмасди. Маҳбуснинг жинояти қанча мудҳили бўлмасин, у зинҳор-базинҳор юзига солмас, аксинча кўрган-кечирган азоб-уқубатлари ва умуман шўрпепоналиги учун барча гуноҳини кечириб юборарди. Бутун Россия халқи жиноятни бахтсизлик, жиноятчининг аса шўрпепона, деб юритиши беғиз эмас. Бу жуда катта аҳамиятга дойиқ таърифдир. Бу таъриф тушунмасдан, савқи табиий равишда айтилгани учун янаям муҳим аҳамият касб этарди. Докторлар кўпдан кўп ҳолларда, айниқса оддий маҳбуслардан кўра оғирроқ шароитда яшаётган судланган аристонлар учун чин маънодаги бошпапа, шафқатпанона вазифасини ўтарди. Мана шунинг учун ҳам судланувчи ўзига белгиланган машъум жазо кунини ҳисоблаб кўрарди-да, ҳар нечук бу оғир дамларни жипдек бўлсин орқага суриш умидида кўпинча госпиталга жўпарди. Балки машъум муддат эртага эканини билгани туфайлидир, касалхонадан чиқарқан жуда қаттиқ ҳаяжонлапарди. Баъзилар ғурури йўл қўймай, ўз ҳаяжонини яширишга уриңдилару, лекин беўхшов ва сохта хатти-ҳаракатлари билан бари бир шерикларини чалгита олмасди. Ҳамма гап

нимадалигини фаҳмларди-ю, одамгарчилик юзасидангина ўзларини билмаганга солардилар. Мен ўзи солдатлардан чиққан бир қотилни — қонун бўйича неча дарра уриш мумкин бўлса шунчага маҳкум этилган ёшгина маҳбусни билардим. У жазо арафасида шунчалик довдираб қолган эдики, винога бурнакини қўшиб, эритиб ичишга журъат қилган эди. Айтмоқчи жазо олдидан судланган маҳбус ҳаммавақт вино топаоларди. Вино ўша машъум кундан анча илгарироқ олиб ўтилар, катта пулга сотиб олинарди; судланувчи ярим йил емай-ичмай энг зарур нарсасидан воз кечса кечардики, лекин жазоланишга чорак соат қолганда ичиш учун бир шиша винога етарли пул жамғариб қўярди. Умуман аристонлар орасида мастликда одам қамчи ёки дарранинг оғригини унчалик сезмайди, деган ақида юрарди. Мен мавзудан четга чиқиб кетдим, чоғи. Бечора йигитча насибасини ичгану ўша заҳотиёқ оғир дардга мубтало бўлган; у дамо-дам қон аралаш қуса бошлаган ва госпиталга уни қарийб беҳуш ҳолда элтиб қўйишган эди. Бу қусиш унинг кўксига шунчалик ёмон таъсир ўтказган эдики, орадан бир неча кун ўтмаёқ ўпкасида ҳақиқий сил касалининг аломатлари пайдо бўлди ва ярим йил ичида ўлиб кетди. Уни парвариш қилган докторлар бу маразнинг қаердан ёпишганлигига сира ақллари етмасди.

Бироқ жазо олдидан жиноятчиларнинг кўпинча саросимага тушишлари ҳақида ҳикоя қилиш билан бирга шунини ҳам айтиб ўтишга мажбурман, уларнинг баъзилари аксинча ғайритабиий диловарлиги билан кузатувчини лол қолдирар эди. Ҳайратангиз, қандайдир ҳиссизлик даражасига кўтарилган бир неча жасорат намуналари эсимда турибди, зеро мана бундай мисолларини кўплаб келтириш мумкин. Айниқса, даҳшатли бир жиноятчи билан бўлган учрашув сира ёдимдан чиқмайди. Ёз кўпларининг бирида, аристонлар палатасида бугун кечки пайт, қочоқ солдатлардан Орлов деган машҳур қароқчинини жазолашармиш, кейин эса бизнинг палатага келтиришармиш, деган миш-мишлар тарқалди. Орловни интизор кутаётган бетоб маҳбуслар уни шафқатсиз равишда азоблайдилар, деб таъкидлашди. Ҳамма ҳаяжонланарди; тап оламап, мен ҳам бу машҳур қароқчинини ўта қизиқиш билан кута бошладим. Ўзи анчадан буён Орлов ҳақида ғаройиб ҳодисалар эшитиб юрардим. Бу чоллару болаларни сесканмай сўйишга қодир ёвуз кимса — фавқулодда продали ва ўз кучидан мағрур, камдан-кам учрайдиган одам эди. Орлов бир қанча қотилликда айбланиб, саф орасидан ўтказиб

калтаклаш жазосига ҳукм қилинган эди. Уни шомдан кейин олиб келишди. Палатага аллақачон қоронғулик чўкиб, шамчироқлар ёқиб қўйилганди. Орлов деярли ҳушсиз эди, ранги бир аҳволда, қуюқ тим қора сочлари ҳалқа-ҳалқа бўлиб манглайига ёпишиб қолганди. Унинг пишиб, қаварган орқаси қонталаш эди. Аристонлар туви билан унинг бошида парвона бўлишди, худди ўз қондоши ёки валншеъматларига ғамхўрлик кўрсатаётгандек авайлаб, чуқур эътибор ва алоҳида меҳр билан уни парвариш қилишди; керагида у ёнбошидан бу ёнбошига ётқизиб қўйишди, дамба-дам сувини янгилашди, дори-дармон ичиришди. Эртасигаёқ Орлов ҳушига келди ва ўрнидан туриб палатанинг у бошидан бу бошига икки марта бориб келди. Буни кўриб мен ёқамни ушлаб қолдим, чунки у касалхонага келганида жудаям рамақижон ва ҳолдан тойган аҳволда эди; чунки Орлов ўзига белгиланган калтак саноғини бирваракайига ярмини ўтаган эди. Доктор, агар бундай жазо яна давом эттирилса муқаррар ўлим билан тугашини пайқагачгина ишора бериб тўхтатган эди. Бундан ташқари Орловнинг жуссаси кичик, кўринишдан нимжон эди. Бу ҳам етмагандек судгача узоқ вақт зах хонада ётавериш ҳолдан тойган эди. Кимки, қачон бўлмасин судланган аристонни учратган бўлса, аҳтимол унинг азобдан тиришган аянчли ва рангпар юзи жонсарақ нигоҳини узоқ вақтгача эсдан чиқармайди. Аммо шунга қарамай, Орлов жуда тез соғая бошлади. Чамаси унинг ички, руҳий ғайрати вужудига жуда катта мадад берарди. Чундан ҳам бу ғайриоддий одам эди. Қизиққанлигим учун Орлов билан яқиндан танишиб олдим ва бир ҳафта давомида уни кузатиб юрдим. Шунинг эътирофи этишим мумкинки, мен умримда ундан кўра кучлироқ, матонатлироқ кишини учратмаганман. Бир пайтда Тоболскда худди Орлов сингари машҳур, қароқчилар тўдасининг собиқ атаманини кўришга муваффақ бўлгандим. Бунинг йиртқиш ҳайвондан бир туки кам эмасди ва сиз ҳали кимлигини билмаёқ савқи табиий равишда ёнилизда мудҳиш махлуқ турганини бутун вужудингиз билан ҳис қилардингиз. Аммо мени даҳшатга солган нарса унинг руҳий овсарлиги эди. Тала унинг кўнглидаги барча ҳислатларини шу қадар янчиб ташлаган эдики, бир кўришдаёқ бу одамдан яккаю ёлғиз бадан роҳатининг ваҳшиёна ҳирси, шаҳватпарастлигу баданпарастлик қолганлигидан воқиф бўлардингиз. Бу Коренев деганлари, аминманки, киприк қоқмай одам сўйишга қодир эканига қарамай, жазо арафасида кўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб, даҳшатдан титраб-қақ-

паган бўлар эди. Орлов эса унинг тамомла акси эди. Бу тапа устидан қозонилган узил-кесил галабанинг ошкора намоёниси эди. Кўринишдан бу одам ўзини истаганча идора қила олиши, ҳар қандай жазо ва жафони писанд қилмаслиги ҳамда умуман дунёда ҳеч нарсадан тап тортмаслиги сезилиб турарди. Унда интиҳосиз қувват, фаолиятга ташналик, қасоскор рух, кўзлаган мақсадга эришмоқ аҳди мужассам эди. Шунга қарамай, мен унинг галати маиниликни кўриб ҳайратга тушган эдим. Орлов ҳамма нарсага қандайдир ақл бовар қилмайдиган даражада менсимай қарар, аммо бунда зиғирча сохта олифтагарчилик сезилмасди. Менимча ер юзиде ўзининг ягона обрў эътибори билан унга таъсир эта олувчи бирон-бир зот бўлмаса керак. Ўзини гўё дунёда ҳеч нарса қойил қолдирмайдигандек ҳамма нарсага фавқулудда сокин ва осойишта назар соларди. Бошқа маҳбусларининг ўзига нисбатан ҳурмати зўр эканини гарчи яхини тушунса ҳам, уларнинг олдида заррача олифталик қилмасди. Ҳолбуки, маинилик ва такаббурлик, беистисно, деярли ҳамма аристонларга хос иллат эди. Орлов анчайин ақлли эди; гарчи маҳмадона бўлмаса ҳам тушуниб бўлмас даражада кўнгли очик эди. Менинг саволларимга у соғайишнинг кутаётганлиги, иложи бўлса жазонинг қолган қисмини ҳам тезроқ ўтамоқчилиги ва ўша кунни кўтараолармиканман, деб чўчиганлари борми, очикдан-очик жавоб берди. «Лекин энди эса,— кўзини қисиб қўшиб қўйди у,— ҳаммаси ўтди, ҳисоб. Қолганига ҳам чидайману, кейин ҳайё ҳуйт деб Нерчинскка жўнаймай. Кўзим етяпти, ўша ерга юборишади! Ана ўшанда, йўлдаёқ қочаман! Албатта қочаман! Тезроқ орқам тузала қолса эди!» У мана шу беш кун давомида жавоб тегадиган кунни сабрсизлик билан кутди. Мана шу интизорликда эса у баъзан ўта ҳазилкаш ва қувноқ кайфиятда юрди. Мен унинг саргузаштлари ҳақида гап очиниша уриниб кўргандим. Саволларимни эшитиб унинг озгина жаҳли чиқди-ю, аммо ҳаминша очик-ойдин жавоб қайтарди. Мен унинг ҳамиятига тегадиган саволларини бериб юрагига қўл солаётганимни пайқаб қолгач, шундай жирканиш ва кибр билан қарадики, мен дафъатан унинг олдида катталардек мушоҳада юритишга арзимайдиган ёш, тентаккича бир болага айланиб қолгандим, ҳатто унинг юзиде менга нисбатан ачиниб ифодалари қалқиб чиққанди. Зум ўтмай бирон-бир киноясиз ва бегараз кўнглида устимдан роса кулди. Менимча, ёлғиз қолгач ҳам сўзларимни эслаб ўзинча бир неча бор кулиб қўйган бўлса ажаб эмас. Инҳоят, яра-чақаси битиб улгур-



маган бўлишига қарамай унга жавоб тегди; шунда менга ҳам жавоб беришди-ю, госпиталдан Орлов икковимиз бирга қайтишимизга тўғри келди: мен авахтага, у эса ўзининг аввал яшаётган ери — кордегардияга. Хайрлаша туриб, у қўлимни самимий сиқиб қўйди, бу унинг тарафидан кўрсатилган чуқур ишонч аломати эди. Менимча Орлов ўзидан ва шу лаҳзалардан ғоят мамнун эканлиги учун шундай қилганди. Воқеан унинг мендан нафратланмаслиги мумкин эмасди ва у албатта, худди муте, заиф, аянчли ҳамда ҳар жиҳатдан ўзига нисбатан тубан кимсага қарагандек қараши шарт эди. Эртасигаёқ уни иккиламчи жазога топширишди...

Эшикларни беркитишганда дафъатан, казармамиз қандайдир алоҳида манзара — чинакам турар жой, ўлан тўшак қиёфасини касб этди. Ана энди мен маҳбусларга — ўз ўртоқларимга бемалол назар солишим мумкин эди. Кундузи кичик офицерлар, назоратчилар ва умуман бошлиқлардан бирортасининг ҳар лаҳзада казармага кириб қолш аҳтимоли борлиги учун қамоқхона аҳли хотиржам бўлолмай, ниманидир таҳлика ва ташвиш билан кутгандек ўзларини бошқачароқ туттишарди. Бироқ казармада кулфлаганлари ҳамона аристонларнинг барчаси енгил тортиб жой-жойига борди ва деярли ҳар бир киши бирон-бир ишга тутинди. Казарма бирдан ёришиб кетди. Ҳар бир маҳбус ўз ёнига ёғоч шамдонда шам ёқиб қўярди. Ким этигини сирмаб тикишга, ким бирорта қўйлагини ямаб-ясқашга ўтирди. Казарманинг бадбўй ҳавоси соат сайин кучайиб борарди. Бир тўда ишқибозлар ерга тўшалган шолчага чўк тушиб қарта ўйинини бошлашди. Деярли ҳар бир казармада шам, чоғроққина эски шолча ва ўйналавериб увадаси чиқиб кетган қартани сақловчи аристон бўларди. Буларнинг бари бир сўз билан «майдон» деб аталарди. Майдон эгаси қарта ишқибозларидан бир кеча учун ўн беш тийин ҳақ олар, унинг бор-йўқ тирикчилиги ҳам шундан иборат эди. Қартабозлар одатда учлик, бурра ва ҳоказо ўйинларга ишқибоз эди. Фақат пул тикиб ўйнаш расм эди. Ўйинга қўшилган ҳар битта одам чўнтагидаги бор мис чақаларни олдига тўкиб қўяр ва то бор-йўғидан ажралмагунча ёки шерикларининг пулини қоқиб олмагунча майдондан туриб кетмасди. Ўйин ярим кечага бориб тугар, баъзан эса тонгга қадар, то казарма эшиклари очилгунга довур давом этарди. Қамоқхонанинг ҳар бир казармасидаги каби бизнинг хонада ҳам доимо тиланчилар, байгушлар, бор-йўғини ё бой берган, ё ичиб битирган, ёки оддийгина қилиб айтганда табиатан қаш-

шоқ кишилар бор эди. Мен табиатап деяпман, ҳамда шу тушунчага алоҳида урғу беряпман. Дарҳақиқат, ҳамма ерда, одамлар орасида, шароит ёки вазият қандай эканидан қатъий назар баъзи бир ғалати шахслар — муте ва кўпинча ялқов бўлмаган, аммо қисмат абадулабад қашшоқликни тақдир этган кимсалар учрайди ва бундайлар доимо топилиб туради. Улар ҳаминша сўққабош, ҳаминша исқирт, ҳар доим қандайдир уқубат тоши остида эзилгандек ва нимадандир саранг ҳамда абадий кимнингдир қарамоғида, кимнингдир одатда ипратпараст ёки қутилмаганда бойиб кетган ва обрў-эътибори ошганларнинг хизматида бўладилар. Ҳар қандай ишни бошлаш, ҳар қанақанги ташаббус улар учун кулфат ва ташвиш манбаи эди. Гўё улар шахсан ҳеч қачон бирон-бир иш бошламаслик шарти билан ва фақат бировларга хизмат қилиш, ўз эрки бўйича эмас, балки ўзгаларнинг ногорасига ўйнаб яшаш бурчи билан туғилгандек эди; уларнинг мақсади то сўнги нафасигача ўзгаларга ювиндихўрлик қилиш эди. Бунинг устига ҳеч қандай муҳит, ҳеч қандай фавқулодда ўзгаришлар уларни давлатманд қила олмасди. Улар абадий қашшоқлар эди. Мен бундай кимсаларнинг оддий халқ ичидагина эмас, балки барча жамоалар, тоифалар, гуруҳлар, журналлар ва уюшмаларда урчиб ётишини англадим. Ҳар бир казармада, ҳар бир қамоқда майдон ҳозирландими, бас, шундайларнинг бири ўша заҳоти малайликка ҳозир назир бўларди. Умуман айтганда, бирон-та майдон бундай кавшбардорни четлаб ўтолмасди. Уни қартабозлар беш тийин тўлаб кечасилик хизматга ёллашарди ва унинг асосий вазифаси тун бўйи пойлоқчилик қилиш эди. Кўп ҳолларда у ҳовлидаги тик этган товушга қулоқ солиб, тун қоронғусида олти-етти соат пичан гарамни устида ўттиз градус совуқда мзиллаб чиқарди. Майор ёки қоровуллар, баъзан ярим кечада, шовқин кўтармай қамоқхонага кириб, ўйинчиларни ҳам, тирикчилик билан шуғулланаётганларни ҳам, ташқаридаи бемалол кўриниб турадиган шамларни ҳам устидан чиқиб қолардилар. Ҳеч бўлмаганда, ҳовлидаги пичан гарамни ёнидаги эшик қулфлари бирдан шақирлаб бошлагач яшириниш, шамчи-роқларни ўчириб, нарларга ётиб олишнинг пложки бўлмай қоларди, улгуролмасдилар. Аммо шундай ҳодиса юз берса пойлоқчи малай майдондагилардан балога қоларди, шунинг учунми, бундай янглишишлар айтиш мумкинки фавқулодда кам рўй берарди. Беш тийин, ҳатто қамоқ шароити учун ҳам албатта, қулғили даражада арзимаган пул эди-ю, лекин мени бу ва бунга ўхшаш ҳодисаларда ёллов-

чиларнинг баджаҳллиги ва аямаслиги ҳайрон қолдирарди. «Пул олдинги, энди хизматини қил-да!» — дейишарди улар. Бу ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган асос эди. Тўлайдиган арзимас чақаси учун ижарагир жуда кўп нарса талаб қилар, илож топса-ю, ўша маҳбуснинг сиқиб сувини ичса ва ҳатто бу ҳам етмагандек ёлловчи берган ҳақини миннат ҳам қилиб қўярди. Пулини орқа-ўнгига қарамай совуриб кўнгил хушлаётган бадмаст ўз югурдагининг ҳақидан шак-шубҳасиз уриб қоларди; бундай манзаранинг маълум бир қамоқхона-ю, бир майдонга эмас, балки ҳамма ерга хос эканини шохиди бўлгандим.

Мен казармада деярли ҳамма бирон бир ишга тутинди, деб ҳикоя қилаётгандим: қартабозларни ҳисобламаганда яна беш чоғли беғам маҳбуслар бўлиб, улар ўша заҳотиёқ ухлагани ётишди. Менинг ўрин-тўшагим шундоққина эшик биқинида жойлашган эди. Ёнимда Аким Акимич менга қараб ётарди. У деярли ҳар кун хуфтонгача ишлар, мўмайгина ҳақ тўлаш эвазига шаҳардан берилган буюртма, қандайдир ранг-баранг хитой фонуси ясашдан бош кўтармасди. Фонус ясашга у жуда моҳир эди, умуман қатъий тартиб асосида, чалғимай ишлаб ўтирарди; ишнини тугатгач Аким Акимич ҳаммаёғини қоқиб-суқиб тўшагини ёзар, чўқиниб олар, сўнгра хогиржам ўрнига чўзилар эди. У саришталик билан хушфёълликнинг икир-чикиригача энг аҳамиятсиз руқиларига ҳам эътибор берар ва кадрларди шекилли; афтидан у ҳамма ноқис ва калтафаҳм кишилар сингари ўзини ҳаддан зиёд доно одам деб, ҳисоблашга мажбур эди. Эсимда уни иқим суймаган эди. Аким Акимич ҳақида биринчи кунёқ кўп иккиланган ва бу шахснинг бишойндек, мурод-мақсадига етиб яшаш ўрнига қамоққа тушиб қолганига ҳаммасидан кўра бошим қотган эди. Ҳали келгусида Аким Акимич номини тез-тез тилга олишимга тўғри келади.

Лекин аввал казармамиз аҳлини бирма-бир таърифлаб ўтай. Бу ерда менинг узоқ йиллар давомида ҳаёт кечиршимга тўғри келади, шу вайдан маҳбусларнинг бари менинг бўлажак ҳамхоналарим ва ўртоқларим эди. Табиийки, уларни ҳаррос қизиқини билан кузатиб, ўрганиб юрган эдим. Нардаги ўриннинг чап тарафида аксари талончилик учун ва турли муддатга сургун қилинган бир тўда тоғликлар жойлашган эди. Булар икки нафар лезгин, битта чечен, уч киши эса доғистон татарларидан эди. Чечен худовинг тунд ва ўта қайсар бандаси эди; у деярли ҳеч ким билан гаплашмас, атрофдагиларга доимо жирканиб, уларни хушламай, заҳарханда — истеҳзо билан

қарарди. Лезгинларнинг бири узун, нозик, қуш бурувли чол бўлиб кўринишдан ғирт қароқчига ўхшарди. Лекин Нурра дегани эса, дастлабки кунданоқ менда ҳаддан зиёд ёқимли ва дилбар таассурот қолдирганди. Бу ўрта яшар, ўрта бўйли, гавда тузилиши Геркулесникига ўхшаш бақувват, малла соч, мовий кўзли, пучуқ, эртаю-кеч отда юргани учун бўлса керак, оёқлари қийшиқ одам эди. Бутун аъзойи-бадани тиг ва ўқ асоратида тилинган, жароҳатланган эди. Нурра Кавказда тинчгина яшар экану, бироқ, нуқул секингина шаккок тоғликлар тарафига ўтиб, ўшалар билан бир жон, бир тан бўлиб русларга ҳужум қиларкан. Қамоқда уни ҳамма яхши кўрарди. У ҳаммавақт хушчақчақ, хушмуомала бўлибгина қолмай, ҳалол ишлар, ўзини осойишта ва сокин тутар, гарчи аристонлар турмушида тез-тез учраб турадиган аблаҳлик ва пфлосликларга жирканиб қараса ҳам, ўғирлик, фирибгарлик, ичкиликбозлик ҳамда умуман нимаики адолатсизлик бўлса, ўша нарсадан ғазабланар, жанжал, тўполонларга аралашмасди; мабодо устидан чиқиб қолса норози оҳангда тескари ўгирилиб оларди. Унинг ўзи қамоқдаги узоқ умри давомида бировнинг нарсасига кўз олайтирмаган, бирон-бир беодобгарчилик қилмаган. У ўта художўй эди. Ибодатларга ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўларди; мутаассибларча рўза тутар, кечалари қойим туриб намоз ўқирди. Ҳамма уни яхши кўриш билан бирга ҳалоллигига заррача шубҳа қилмасди. «Нурра — арслон» — дейишарди маҳбуслар; шу-шу унинг номига арслонни қўшиб айтиш урф бўлиб қолган эди. Муайян муддатни ўтагач мени Кавказга уйга қайтариб юборишади, деб у қатъий ишонар ҳамда ягона шу умид билан яшарди. Назаримда шу умидидан маҳрум этилса, у адойи-гамом бўладигандек эди. Қамоққа келган кунимоқ унга алоҳида эътибор бергандим. Дарвоқе, унинг меҳрибон, ёқимтой чеҳраси ўзга маҳбусларнинг ёвуз, тунд ҳамда бачкана афгангорлари орасида яққол кўзга ташланиб турарди. Шу боис пайқамасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Авахтага келганимга ҳали ярим соатлар чамаси бўлмаганди шекилли, Нурра ёнимдан ўта туриб самимий кулимсираганча елкамга уриб қўйди. Аввалига бу нимани билдираркин, дея тушунмадим. У рус тилида жуда ҳам ёмон гапирарди. Шундан сўнг кўп ўтмай, у яна ёнимга келиб, яна елкамга қўл ташлаб дўстона кулимсиради. Сўнг яна ва яна ва бу ҳолат уч кунгача давом этди. Кейинчалик бундай ақл югуртириб билсам, у менга раҳми келаётгани, қамоқ билан танишув менга қанчалар оғир бўлаётганини

сезиб, ўз дўстлигини изҳор этиш ва кўнглимни кўтариш, ўзининг ҳомийлигини билдириш учун бу ишорани қилган экан. Меҳрибон ва соддадил Нурра!

Доғистонлик татарларнинг учови ҳам қондош оғанилар эди. Улардан иккитасининг ёши ўтинқираб қолган, аммо учинчиси эса, эндигина йипирма иккиларга чиққан, лекин яна ҳам ёшроқ кўришарди. Унинг исми — Алей эди. Алейнинг ўрни ёшимда эди. Унинг чиройли, хушрўй, файзли, айни чоқда соддадил-олижаноб чеҳраси бир қарашдаёқ мени ўзига ром этганди. Мен бошқа биронтаси эмас, балки айнан Алей кўшини бўлгани учун тақдирга шукроналар, ҳамду санолар ўқигандим. Бир сўз билан айтганда, унинг бутун қалби тароватли, ҳатто айтиш мумкинки, гўзал юзида акс этиб турарди. Кўлгиси шунчалар ишонувчан, беғараз, шунчалар болаларча мусаффо; катта-катта қора кўзлари эса шунчалар мулоим, майин боқардики, айниқса мен унга тикила туриб ҳаминша ҳаловат топаётганимни ҳис қилар, ҳатто соғинч ва қайғу-ҳасратлардан бирмунча фориғ бўлгандек, ўзимни енгил сеза бошлардим. Мен муболағасиз айтяпман. Ўз юртида кунлардан бир кун унинг энг катта акаси (унинг бешта акаси бўлиб, ҳозир иккитаси бошқа ерга аллақандай заводга юборилган эди) қиличингни ол-да, отга ўтир, деб қандайдир сафарга ўзи билан бирга олиб кетган, тоғликларининг хонадонида ўзидан каттани ҳурмат қилиш одати шунчалар кучли эканки, бу бола қаёққа кетаётганлигини сўраш уёқда турсин, ҳатто сўрашни хаёлига ҳам келтирмаган. Улар эса Алейни огоҳлантириш шарт эмас, деб ҳисоблаганлар. Хуллас, ака-укалар йўлтўсарликка — бадавлат бир армани савдогарни талаш учун отланишган эди. Шировардида улар соқчини, армани савдогарни бўғизлаб, унинг мол-мулкни талаб кетишади. Аммо бу жиноят фош бўлади-ю, олтовлон ака-укалар қўлга олинади, сўнгра суд қилиниб Сибирга, мажбурий хизматга жўнатилади. Суднинг Алейга кўрсатган бутун муруввати шундан иборат эдики, у нисбатан қисқароқ — тўрт йилга кесилганди. Огалари уни акаларча эмас, қандайдир оталарча меҳр билан яхши кўришарди. Алей сургунда улар учун мисоли таскин-тасаллидек эди, уни кўрганда табиатан тунд ва оғир табиатли акаларининг юзи ёришар, у билан гаплашиб қолсалар-ку (улар Алейни ҳалиям жиддий нарсалар ҳақида гаплашиш мумкин бўлмаган ёш бола ҳисоблаганликлари учун у билан онда-сонда гаплашардилар) баджаҳл чеҳраларига мулоим, юмшоқ ифода таралар ва мен уларга қараб туриб ўзимча акалари Алей

билан қандай мавзуда бўлишидан қатъий назар, ақалли унинг жавобини эшитиш учун, ҳазил-мутойиба қилишар, ҳаммавақт ўзаро кўз уриштириб кулимсираб қўйишлари орқали кулгили, болаларга хос нарсалар ҳақида гап қотишади, дея ўйлардим. Унинг ўзи эса акаларига нисбатан эҳтиром туйғулари азбаройи кучли бўлганидан улар билан гаплашишга деярли журъат эта олмасди. Бу боланинг каторгада шунча йил яшаб, қандай қилиб бузилмай, фаҳш йўлига кирмай, раҳмдиллиги, виждони ва имонини атроф-муҳитдан муҳофаза қила олганини тасаввур қилиш қийин эди. Дарвоқе, Алей кўрнинишидан беозор, мулоим бўлиб туюлса ҳам, аслида кучли ва келишган одам эди. Уни мен кейинчалик янада яхшироқ билиб олдим. Алей ифбатли қизлардек покиза йиғит эди, қамоқда бироптасининг ярамас, бешарм, қабих ёки адолатсизлиги ва зўравонлигидан хабар топса гўзал кўзларида норозилик ифодалари алангаланар ва шунда унинг кўзлари янада гўзаллашиб кетарди. Гарчи у ўзини бекордан-бекорга хафа қилдириб қўядиганлар топфасидан бўлмаса-да, жанжал тўполонлардан нарироқ юрар, керагида ўзини ҳимоя қила оларди. Шунга қарамай, у ҳеч ким билан сан-манга бормеган эди, уни каттаю-кичик барча яхши кўрар, ҳамда эркаларди. Дастлаб у менга шунчаки одоб юзасидан назорат билан муомала қилиб юрди. У билан оз-оздан суҳбатлаша бошладим, бир неча ойдан сўнг эса Алей акалари йиллар давомида ўргана олмагани — рус тилида гапирishi жуда яхши ўрганиб олди. Назаримда у ўта фаросатли, бағоят камтар ва хушфезъл ҳатто анчайини сермулоҳаза бола эди. Умуман, елдиндан айтиб қўяйки, мен Алейли оддий одамлардан, деб ҳисобламайман ва шунинг учун у билан бирга ўтган дамларимни ҳаётимдаги энг ажойиб лаҳзалар сифатида эслаб юраман. Ҳаётда яратганининг ўзи томонидан шунчалар сиёланган, табиатан ажойиб хулқли инсонлар учрайдики, бир замонлар ўтиб уларнинг айбиб кетиши уёқда турсин, биргина шу ҳақда ўйлашнинг ўзини тасаввурга сиғдирилмайсиз. Негадир улардан кўнглингиз ҳаммавақт хотиржам бўлади. Менинг Алейдан ҳозир ҳам кўнглим тўқ. У ҳозир қаерларда экап-а?..

Қамоқхонага келганимга орадан анча вақт ўтгач, кунлардан бир кун нарда, аллақандай оғир ҳаёллардан юрагим сиқилиб ётардим. Ҳар доим нима биландир шуғулланувчи меҳнатсевар Алей, гарчи ҳали ётишга эрта бўлса ҳам бу сафар бекор ўтирарди. Айтганча, шу кунларда мусулмонларнинг рамазон ҳайити бўлиб, доғистопликлар байрам қилаётганди. Алей қафтларига бошини қўйганча чалқанча ётиб ҳаёл сурарди. Бирдан у менидан сўраб қояди:

— Айтчи, биродар, сенга ҳозир жуда оғирми?

Мен қизиқсиниб унга бошдан-оёқ кўз югуртирдим. Дарвоқе, ҳамиша сипо, хушмуомала, олижаноб Алейнинг тўсатдан ва бундай рўйирост савол беришини кутмаганим учун бу қилмиши менга ғалати туюлди-да, унга қизиқсиниб назар ташладим: бироқ, синчклаб қарагач, унинг чеҳрасида хотиралар туфайли қалққан интиҳосиз қайғу-ҳасрат, соғинч ифодаларини пайқаб, айни шу дақиқаларда унга ҳам жуда-жуда оғир эканига ишонч ҳосил қилдим. Ўзимнинг гумонимни унга айтдим. Алей хўрсиниб, ғамгин кулиб қўйди. Мен унинг майин ҳамда самимий кулимсирашини ёқтирардим. Бундан ташқари кулаётган чоғида у гўзаллиги ва кўркамлигидан дунёдаги энг соҳибжамол қизлар ҳавас қилса арзигулик икки қатор садафдек тишларини ялтиратиб куларди.

— Тўғриси айт-чи, Алей, ҳозир сизларнинг Доғистонингизда ҳайитни қандай ўтказаетганларни ҳақида ўйлаясан-а? У ерда яхшидир, а?

— Ҳа,— деди у қувончдан терисига сиғмай, кўзлари чарақлаб.— Лекин бу ҳақда ўйлаётганимни сен қаердан билдинг?

— Билмай бўладими? Айт-чи, у ерда бу ердагидан яхшидир?

— Эҳ, нимасини айтасан...

— Ҳозир сизларда гуллар очилиб ётгандир, жаннатдагидек, тўғри эмасми?

— О-оҳ! Яхшиси гапирма, — у жуда қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди.

— Менга қара, Алей, синглинг борми?

— Бор, сенга нима?

— У сенга ўхшайдими? Агар ўхшаса жудаям соҳибжамол бўлса керак.

— Менга ўхшармиш. У шунчалар гўзалки, бугун Доғистонни изласанг ҳам бунақасини тополмайсан. Воҳ, синглим шундай чиройликки! Сен бундай қизни умринг бино бўлиб кўрмагансан. Мени онам ҳам шундай соҳибжамол эди.

— Онаг сени жудаям яхши кўрса керак-а?

— Оҳ! Яхши кўрганга қандоқ-ки! У мени ғамимда куйиб адо бўлгандир. Мен унинг энг суюкли ўғли эдим. Опам мени ҳаммадан, ҳатто синглимдан ҳам кўпроқ яхши кўрарди... Бугун у тушимда ёнимга келиб, аҳволимни кўриб юм-юм йиғлапти.

У бирдан жимиб қолди ва ўша оқшом қайта чурқ этиб огиз очмади. Аммо ўшандан буён нима сабабдандир

кўнглида менга нисбатан туйган эҳтиром юзасидан ҳеч қачон биринчи бўлиб оғиз очмаса ҳам, энди иложи борича тез-тез суҳбатлашишга ҳаракат қиларди. Аммо мен унга мурожаат қилганимда беҳад қувониб кетарди. Мен ундан Кавказ ҳақида, унинг ўтмиш ҳаёти ҳақида сурштирдим. Акалари Алейнинг мен билан ўқтин-ўқтин суҳбатлашишига халал беришмас, аксинча, бу уларга хуш ёқарди. Алейга нисбатан борган сари меҳрим ортаётганини кўргач, уларнинг ҳам менга бўлган меҳр-муҳаббатлари чандон ортди.

Алей ишда ёрдамини аямас, казармада ҳам менга қўлидап келганча ёрдам берар, афтидан нима қилиб бўлмагани оғиримни енгил қилиб менга ёқиш унга жуда хуш ёқар ва унинг бу кўрсатаётган илтифотларида заррача хокисорлик ёки таъмағирлик эмас, балки менга нисбатан аллақачон ошқора бўлган ҳароратли дўстона туйғулар сезиларди. Дарвоқе, унинг зеҳни ўткир, уқуви кучли эди; у кўйлақни бичиш-тикишни ўрганиб олди, этикни сирмаб тикар, кейинчалик эса унча-мунча дурадгорлик ишларига ҳам қўли келиб қолди. Акалари уни кўкларга кўтариб мақтар ҳамда у билан фахрланишар эди.

— Менга қара, Алей,— дедим кунлардан бир кун унга,— шима сабабдан сен рус тилида ўқиб-ёзишни ўрганиб олмайсан? Кейинчалик бу ерда Сибирда сенга қанчалик асқотишни мумкинлигини биласанми?

— Жудаям хоҳлайман, аммо кимдан ҳам ўрганардим?

— Бу ерда саводхон одам кўп. Истасанг мен ўргатаман.

— Вой, илтимос ўргатақол.— У шундай деди-ю, ўрнидан туриб кетди ва илтижо билан қўл қовуштириб, менга қаради.

Биз эртасигаёқ кечки пайт машғулотни бошлаб юбордик. Менда қамоқда манъ этилмаган Янги Ақоид китобининг рус тилига таржима қилинган наشري бор эди. Алифбесиз, ёлғиз мана шу китоб ёрдамида Алей қарийб бир неча ҳафтада шариллатиб ўқишни ўрганди. Уч ой ўтгач, эса у китобни мустақил равишда ўзи ўқиб тушуна оладиган бўлди. У шавқ билан берилиб ўрганарди.

Кунларнинг бирида Алей билан китобдан Кўҳсор сурасини бошдан-оёқ ўқиб тушардик. Мазкур суранинг баъзи оятларидап қаттиқ таъсирланган Алей қайта-қайта тақорлаётганини пайқаб қолдим.

Мен ундан, ҳозир ўқиб чиққан сураминг сенга ёқдими, деб сўрадим.



Алей менга тезгина қараб олди-ю, юзига қизиллик югурди.

— Нимасини айтасан, жудаям,— деб жавоб қилди у, — ҳазрат Исо набий пайғамбарлардан, у худонинг сўзларини одамларга етказган, жуда ажойиб.

— Ҳаммасидан кўра сенга қайсиниси ёқади?

— Афу эт, сев, душманларингдан ҳам мурувватинг-ни аяма ва уларни сев, деган ерлари. Қара, қандай ажойиб сўзлар!

У суҳбатимизга қулоқ солиб ўтирган акаларига юзланди-да, бир нималарни жўшиб гапира кетди. Улар ўзаро узоқ ва жиддий мулоҳаза юритгач, тасдиқ маъносида бош қимирлатиб қўйдилар. Сўнгра алоҳида, латиф, хусусан чин муслимона табассум билан (қайсики мен жуда яхши кўрадиган, айниқса мана шу табассумнинг споллигидан кўнглим сув ичадиган) менга юзланиб: Исо худонинг элчиси экани, у ҳақиқатанам ҳайратомуз мўъжизалар яратгани, у чинданам лойдан қуш ясаб, ўткир нафаси билан жон ато этгач, қуш учиб кетгани... бу ҳаммаси уларнинг ҳам муқаддас китобида битилгани хусусида гапириб ўзларича тасдиқлаган бўлишди. Исо алайҳиссаломни кўкларга кўтариб, унинг номига мадҳу санолар айтиб, менга беадад фароғат бахш этаётганларидан заррача шубҳаланмас, Алей эса акаларининг ниҳоят мана шундай яхшилик ва ҳуррамликни менга раво кўришни истаганликларидан беҳад шод ва бахтиёр эди.

Хат-савад хусусидаги машқларимиз ҳам ҳаддан зиёд муваффақиятли суръатда юришиб кетди. Алей қоғоз, патқалам, спёҳ топиб келди (бинобарин, бу нарсаларни менинг пулимга сотиб олинишига йўл қўймади) ва қарийб икки ой ичида беҳато ёзишни ўрганиб олди. Бунга акалари ҳам қўйил қолди. Уларнинг фахр ва мамнулигининг чегараси йўқ эди. Менга қай йўсин ташаккур изҳор этишни билмасдилар. Мабодо ёнма-ён ишлаб қолсак, бири олиб, бири қўйиб менга кўмаклашар, ҳамда буни ўзлари учун катта бахт деб ҳисоблашарди. Алейни-ку, асти қўяверасиз. У эҳтимол мени худди ўз акаларидек яхши кўрарди. Унинг қамоқдан чиқиб кетар қувини бир умр унутмайман. Алей мени казарманинг орқа тарафига олиб ўтди-да, бўйнимдан қучоқлаб, йиғлаб юборди. У илгари бироқ марта бўлсин мени ўпмаган ва йиғламаган эди. «Сен менга шунчалар яхшилик қилдинг, шунчалар яхшилик қилдингки,— дерди у,— ҳатто отам ҳам, онам ҳам менга бундай яхшилик қилолмасди: сен мени одам қилдинг, худодан қайтсин, мен сени тоабад унутмайман...»

Қаердайкин у ҳозир, қаердайкин меннинг азиз, меҳрибон Алейим!..

Черкеслардан ташқари бизнинг казармада бошқа аристонларга қўшилмай, ўзларича алоҳида онла бўлиб яшовчи яна бир гала поляклар ҳам бор эди. Мен, булар одамовилиги, қувгиндаги русларга адовати туфайли ўз навбатида ҳамманинг нафратига дучор бўлганларини айтиб ўтгандим. Улар олти нафар бўлиб ҳаммаси ҳолдан тойган, касалманд кишилар эди. Ораларида баъзилари ўқимшили одамлар эди; булар ҳақида кейинроқ, алоҳида га батафсилроқ тўхтаб ўтарман. Қамоқдаги ҳаётимнинг сўнгги йилларида гоҳо-гоҳо баъзи бир китобларни айнан шулардан сотиб олардим. Бу ерда биринчи ўқиган китоб менга жуда қаттиқ, галати, алоҳида таъсир қилган эди. Вақт-соати етгач, бу таассуротларим ҳақида махсус ҳикоя қилиб бераман. Бу таассуротларим ўзим учун шоён қизиқарли бўлишига қарамай амишманки, кўнчилик мутлақо тушунмаса ҳам керак. Чунки, баъзи нарсалар ҳақида уларни бошдан ўтказмай, ҳис қилмай туриб ҳукм чиқариш ярамайди. Шуни айтишим лозимки, маънавий маҳрумият жисмоний ҳодисаларнинг барча кўринишларидан бағоят оғирдир. Қамоққа келаётган оддий одам ўзи яшаб турган жамиятдан кўра тақомиллашганроқ муҳитга келиб тушгандек бўлади. У жуда кўп нарса — она тупроги, сўласи, ҳаммасидан жудо бўлди, бироқ муҳит ўшандайини қолади-ку! Қонун томонидан оддий кишилар билан муайян жазога тортилган мумтоз, маърифатли одам кўп ҳолларда ундан кўра кўпроқ нарса йўқотади. У қалбидagi ўзининг барча талаб-эҳтиёжи, барча одатларини янчиб ёки бўғиб ташламоғи керак; ўзи учун қониқарсиз муҳитда яшани, ўзининг илгариги ҳаётига бутунлай номуносиб шароитда нафас олишга ўрганиши, кўнчикиши керак... Бу ахир сувдан қумга чиқариб ташланган балиқнинг ўзи эмасми... Кўпинча қонун бўйича ҳаммага берилган бир хил жазо унга ўн чандон оғирроқ азобга айланади. Мабоодо моддий кўнчикмага айланиб қолганда ҳам ундан воз кечишга тўғри келадиган ҳақиқатдир.

Поляклар эса ўз ҳолича алоҳида гуруҳ бўлиб яшашарди. Улар олти нафар бўлиб доимо бирга юришарди. Казармаиздаги барча маҳбуслар орасида азбаройин уларнинг кўнглиши овлагани учун бўлса керак, фақатгина бир яҳудий чолни ёқтиришарди. Дарвоқе, қарийб ҳамма аристонлар калака қилиб унинг устидан кулсалар ҳам, аммо бари бир яхши кўришарди. Мен уни эсласам ҳатто ҳалихануз кулгим қистайди: у гўёки арзанда эди. Ҳар сафар

унига қараганимда, Гоголнинг «Тарас Бульба» асаридаги Янкель исмли яҳудий ўз хотини билан аллақандай кийим жавонида тунаш учун ечинган чоғида дафъатан жўжа-хўрозга ўхшаб қолгани кўз олдимга келаверади. Бизнинг яҳудий, Исай Фомич эса худди пати юлинган жўжага икки томчи сувдек ўхшаб кетарди. Бу элликларга чиққан, паст бўйли, нимжон, қувгина ва айни чоқда ғирт тентак одам эди. У қўрс ва димоғдорлиги устига ўтакетган қўрқоқ эди. Бутун афт-башарасини ажип тилиб ташлаган, пешонаси билан бетида дор остида босилган тамганинг изи кўзга ташланарди. Унинг қандай қилиб олтинчи даррага чидаганини сира тасаввуримга сиғдирилмасдим. Бу ерга у қотилликда айбланиб тушган эди. Ёнида жазо тугаган заҳоти доктор орқали жуҳуд хотинлар бериб юборган дори қоғозини яшириб юрарди. Мана шу қоғоз билан икки ҳафтада тамгалар изини йўқотадиган малҳам олса бўларди. Исай Фомич қамоқда бу малҳамни ишлатишга юраги дов бермаслигига сабаб, ўн икки йиллик жазо муддати тугалини сабрсизлик билан кутар, ана ўшандагина бу виятини бетўхтов амалга оширишни кўнглига тугиб қўйганди. «Агар шундай қилмасам одамлик турқини йўқотиб қўяман,— деган эди менга бир кун,— меп эса алдатта юксак яшашни истаям». Биз яқин дўст эдик. У ҳаминша кўтаринки бир кайфиятда юрарди. Каторгада унинг турмуши яхши кечарди; унинг қўлида заргарлик ҳунари бор эди, шаҳарчада заргар йўқлиги учун у буюртмаларга кўмилиб кетган, шу сабабли оғир ишлардан озод қилинган эди. Табийки, Исай Фомич кўп пул топиши оқибатида аллақачон судхўрга айланиб қолган, айни чоқда фойда тўлаш ҳамда гаровга бирон нарсасини қолдириш шарти билан қарийб барча маҳбусларни пул билан татмицлаб турарди. Уни мендан илгарироқ тушганини ва унинг бу ердаги дастлабки кунларини менга поляклардан бири тасвишлаб берганди. Бу жуда кулгили воқеа бўлиб, буни кейинроқ ҳикоя қилиб берарман; умуман Исай Фомич хусусида ҳали кўп гапиришга тўғри келади.

Казармавининг қолган қисмини қариялар ва қироатхонлардан иборат тўрт нафар эски дин ҳомийлари — уларнинг орасида Стародублик чол ҳам бор эди; икки-уч нафар ғамгин малоруслар, юз бичими нафис, нозик бурунли, эпдигина йиғирма учга чиққанига қарамай саккиз нафар одамнинг бошига етган ёшгина маҳбус, оралариди биттаси казармада овунчоқ бўлиб қолган қалбаки пул ясовчилар тўдаси ва ниҳоят бир неча тунд, оғир табиат, тақирбош ва бадбашара, писмиқ ва ҳасадгўй, боз устига

узоқ йиллик муддати тугагунча одамларга хўмрайиб, қо-воқ уюб, чурқ этмай, улардан жўрттага нафратланиб, ўз атрофига жирканиб қаровчи кимсалардан иборат эди. Бу-ларнинг барчаси янги ҳаётимнинг тамгин. илк оқшоми тўс-тўполон, аччиқ дуд, ҳақорат ва бамисол ҳаёсизлик, қўланса ҳаво, кишанлар жаранги, қарғиш ва бешарм қаҳ-қаҳалар аро бир зумгина лип этиб кўз олдидан ўтди. Мен бошим тагига кўйлагимни ташлаб (ҳали менинг ёс-тигим йўқ эди), нарга чўзилдим-да, устимга пўстишимни ёпдим, бироқ дастлабки кунги мудҳиш ва кутилмаган та-содифларнинг бари-баридан қийналиб бутун аъзойи-бада-ним қақшаб оғриётганига қарамай алламаҳалгача кўзимга уйқу келмади. Лекин, менинг бу янги ҳаётим энди-энди бошланаётган эди. Ҳали мен хаёлимга ҳам келтирмаган ва тасаввур ҳам қилиб улгурмаган жуда кўп воқеалар истиқболда кутаётган эди...

## V

### БИРИНЧИ ОЙ

Қамоққа келиб тушганимнинг тўртинчи кунини ишга чиқишимга буйруқ беришди. Гарчи, ҳаддан зиёд ғайри-табiiий ҳодиса юз бермагани, жилла қуриса, шусиз ҳам менинг аҳволи-руҳиятимдаги нотабиийликли эътиборга олган ҳолда айтиш мумкинки бу дастлабки иш куним хо-тирамда абадий сақланади. Аммо, бу ҳам бари бир илк таассуротларимдан бири эди, чунки мен ҳали-ҳануз бар-ча нарсаларга қизиқиб, анграйиб қарашимни қўймаётган эдим. Бу дастлабки уч кунни мен ниҳоятда оғир кечин-малар оғушида ўтказгандим. «Мана дарбадар кезинла-римнинг якуши — мен қамоқдаман! — деган саркаш фикр ҳоли-жонимга қўймасди, — мана менинг борар манзилим, менинг хавотирлашиб, ишонқирамай, қўрқа-писа кириб келган бошпанам... Худо шоҳид, эҳтимол, орадан апча за-монлар ўтиб бу ерларни ташлаб кетганимга афсус ҳам чекарман!..» — дея мен баъзан ўз яранга атай туз сепиш эҳтиёжини қондирувчи бадхоҳлик ҳисси таъсирга бери-либ ёки худди ўз дарду аламларимга маҳлиё бўлишни кстагандек ва худди бахтиқаролик қанча терап бўла-шунча ҳузур-ҳаловат, фарогат мавжуд, деган тасаввурда ўз фикримни давом эттирдим. Вақти келиб бу маконни ташлаб кетганимдан афсусланиш ҳисси мени ўзининг ва-ҳимаси билан даҳшатга соларди: ўша пайтдаёқ инсоннинг мудҳиш даражада яповчанлигини кўнглим сезган эди. Аммо бу ҳали олдида эди, ҳозир эса теварак-атрофим-

даги ҳамма нарса қандай даҳшат... адоват, хусуматга ёр эди, балки ҳаммаси шундай эмасдир, бироқ ҳарқалай менга шундай туюларди. Мени бондан-оёқ қузатаётган янги маҳбус ўртоқларимнинг нигоҳидаги ёввойи иштиёқ, ўз жамоаларида тўсатдан пайдо бўлиб қолган янги жиноятчига нисбатан нафратомуз раҳмсизлиги — буларнинг бари мени шунчалик қийнаб юборган эдики, иложи борича тезроқ ҳамда истиқболда яна қандай гам-аламлар кутаётган бўлса бирдан тотиб кўриб ҳамма қатори, ўша ҳамма билан бир меъёрда ҳаёт кечира бошлаганини исташимдан тезроқ ишга ҳайдашларини бетоқат кутаётгандим. Турган гапки, ўша пайтларда мен мутлақо шубҳаланмаган, яъни ғаразғўйлик замридаги умидбахш унсурларини ҳали пайқамаетган эдим. Шундай бўлса ҳам, ҳатто мана шу уч кун ичида рўпара келган бир печа очиққўпигил, дилкаш кишилар ўз вақтида кўнглимга олам-жаҳон далда беришган эди. Ҳаммадан кўра менга Аким Акимич илтифот кўрсатиб меҳрибончилигини аямаган эди. Қолган баджаҳл, ичп қора маҳбуслар орасида яна бир печа меҳрибон, хушчақчақ кишилар ҳам борлигини сезмаслигим мумкин эмасди. «Ҳамма ерда бадхулқ одамлар учрайди, ёмонлар орасида ҳам кўнгли тоза кишилар бўлади, — дея беихтиёр кўнглимга таскин беришга ошиқардим, — ким айта олади? Эҳтимол бу одамлар қамоқдан ташқарида қолган *бошқалардан* кўра у даражада ёмон эмасдир». Мен шундай деярдиму ўз фикримдан иккиланардим, бироқ ваҳоланки — ё тавба! — мазкур тахминларим ҳам қалчалик ҳақиқат экапини ўша пайтда билаолармидим!

Мана, масалан, бу ерда бир киши бор эди, жуда узоқ йиллардан кейингина мен унинг қандай одам эканлигини тушуниб етгандим, ҳолбуки қамоқда кечирган ҳаётим давомида у деярли ҳаминша мен билан, менинг ёнимда юрган эди. Сушилов деган маҳбус эди бу. Зеро ҳозир, *бошқалардан кўра* ёмон бўлмаган аристонлар ҳақида сўз очилишим биланоқ беихтиёр Сушилов эсимга тушди. У менга мулозамат қиларди. Бинобарин, ундан ташқари яна бир хизматкорим бор эди. Бу аввалбошда, дастлабки кунларданоқ Аким Акимич агар қамоқнинг овқати ёқмаса ва ўзимга бирон бошқа егулик олишни кармоним кўтарса ойига ўттиз тийин тўласам ҳар кун алоҳида овқат тайёрлайди, дея тавсия қилган маҳбус — Осип эди. Осип аристонлар томонидан иккита ошхона учун тайинланган тўрт ошпазнинг бири эди, лекин бари бир ошпаз бўлиш-бўлмаслик тўрттовининг хоҳиш-истагига ҳавола қилишарди; ҳамонки шундай экан, бугун маъқул кўрган ошпаз эрта-

сигаёқ бу ишдан бўйин товлашга ҳағли эди. Оппазлар бошқа ишдан дарҳон эди, уларнинг бутун вазифаси нон ёпишу қарам шўрға пишириндан иборат эди. Ёнзда, азбаройи ҳазар қилганларидан эмас, ёшхонага унча-мунчанинг фарқига борадиган, плёжи борича ҳалол одамлар сайланарди,— балки бегараз ҳазил тариқасида уларни пазандахон деб аташарди, ошпазларимиз эса бунини кўнглига заррача оғир олишмасди. Осипни қарийб ҳар доим тайинлашарди ва сурушкасига бир неча йилдан буён мухтазам равишда пазандахонимликни адо этиб келар, фақат гоҳо-гоҳо, қачонки юраги сиқилиб кетса ёки шу билан бирга ёкино олиб ўтиш хумор қилиб қолсагина, ўшанда ҳам вақтинчалик рад этарди. Контрабанда учун қамалганига қарамай Осип фавқулодда ҳалол ва юввош одам эди. Бу ўша — мен эслатиб ўтган балинд бўйли, бақувват, ҳамма нарсадан, айниқса дарра деса нафаси ичига тушиб кетадиган итоатгўй, мулоим, ғариб ҳамда барчага бирдай меҳрибон, ҳеч ким билан ҳеч қачон санманга бормаган, азбаройи кўрқоқ, юраксизлигига қарамай контрабандага ишқибоз бўлгани учун ҳам вино олиб ўтишдан ўзини тиёлмайдиган шахс эди. У гарчи, айтайлик Газинчалик кўламда бўлмаса ҳам — чунки бундан ортингига таваккал қилишга юраги дов бермасди,—бошқа ошпазлар билан шерикчиликка вино сотарди. Мана шу Осип билан ҳаммавақт келишиб яшардим. Энди, махсус егулик учун маблағ хусусига келсак, унчалик кўп пул бўлиши шарт эмасди. Мабодо овқатланишим учун ойинга атиги бир кумуш танга сарф бўлади, десам янглишмайман. Табиийки, қамоқхонанинг бепул нони ва менинг жирканишимга қарамай (дарвоқе кейинчалик бутунлай ўрганиб кетдим) гоҳо-гоҳо, шунда ҳам ичакларим сурнай чалаётгандагина ичадиганим қарам шўрва бу ҳисобга кирмасди. Одатда мен қадоғи бир фунгдан ҳар кунни мол гўшти сотиб олардим. Қишда эса мол гўшти арзимас чақа турарди. Гўшт учун бозорга ҳар бир казармада биттадан тартибни назорат қилиш учун тайин этилган, гарчи улардан ҳеч ким талаб қилмаса-да, деярли ҳар кунни маҳбусларга зарур нарсаларни харид қилиб келишни ўз ихтиёрича зиммаларига олган, баъзан-баъзан унадиган арзимас майда-чўйдани ҳисобламаса, хизматлари эвазига бирон нарса таъма қилмайдиган инвалидларнинг қайси биридир бориб келарди. Нафсиламбрига айтганда, улар азбаройи қулоқлари тинч юриши учунгина шундай қилишар, аке ҳолда аристонлар билан чиқиша олмасдилар. Хуллас, инвалидлар винодан бошқа ҳамма нарса: та-

макп, тошчой, гўшт, кулчалар ва ҳоказо ва ҳоказоларни олиб ўтишарди. Гарчи, аҳён-аҳён жигига тегинш учун эслатсалар-да, лекин ҳеч қачон вино хусусида сўз очмасдилар. Осип менга сурункасига бир неча йилдан буён, деярли айнан бир хилдаги гўшт қовуриб берарди. Унинг қандай қилиб қовурилганини айтмаса ҳам бўлади — бу бошқа масала, инчунги гап бунда ҳам эмас. Шуниси ажабланишлики, мен Осип билан шунча йил давомида бироп марта бўлса-да, ўтириб суҳбатлашмаган эдим. Гапимиз қовушиши учун кўп ҳаракат қилгандиму, бироқ Осип уқувсиз ҳамсуҳбат эканлигидан ё кулиб қўяр, ё ҳа ёхуд йўқ, дея жавоб қайтаришдан нарига ўтмасди. Турпб-туриб бу етти яшарлик Геркулесдан одамнинг кулгиси қистайди.

Аммо, Осипдан ташқари менга ёрдам берадиган кишилардан яна бири Сушилов эди. Мен уни чақирмаганман ҳам ва изламаганманам. Гўё унинг ўзи мени топгандек, ашиқроғи, ҳатто қачон, қай йўсиндалиги эсимда йўқ, менга илҳақ бўлиб, мени ўзи йўқлаб келганди. Дастлаб Сушилов кийимларимни ювиб бера бошлади. Бунинг учун казармалар ортида махсус, оғзи ёрдек кир ўра қазиб қўйилган бўлиб, шу ўра оғзидаги пошполикка тегиншли тоғораларда аристонларнинг эғни-боши ювиб чайиларди. Бундан ташқари Сушилов менга ёқинш учун ўз ихтиёрича сон-сапоқсиз вазифалар ўйлаб топганди: ҳали чойнагимни чегалаб берган, ҳали турли-туман топшириқларимни бажаргани елиб-югурар, пўстинимни ямашга элтган, ҳафтада бир марта этинимни мойлаган, — ҳуллас буларнинг барини сидқидилдан, — худди зиммасидаги мажбуриятдек, сабаби ёлғиз яратганининг ўзигагина аён, алоҳида тараддуд билан бажарар, бир сўз билан айтганда ўз тақдирини мутлақо менинг тақдирим билан боғлаган ва менинг ҳамма юмушларимни ўз зиммасига олган эди. У ҳеч қачон айтмайлик: «Сизнинг кўйлақларингиз мунча ёки сизнинг камзулингиз сўкилибди», ва ҳоказо демасди, балки ҳар доим: «*Кўйлагимиз* энди мунча бўлди, аттанг, *курткамиз* сўкилибди», дейрди. Сушилов кўзларимга шундай тикилардики, назаримда яшайдан мақсади менинг оғримни енгил қилишдан иборатдек туюларди. Унинг касб-кори ёки аристонларнинг татыбири билан айтганда бироп-бир қўл ҳунари йўқ эди, чамаси ёлғиз мендан унадиган чақалар билангина тирикчилиги ўтарди. Мен унинг хизматлари эвазига имконим борича, яъни, тийинлаб ҳақ тўлар, у эса ҳаммавақт жимгина, сўзсиз миннатдор бўлиб олаверарди. Сушилов кимгадир хизмат қилмай туролмас, шу нуқтаи назардан қараганда бошқалардан кўра мулоҳим-

роқ ва ҳақ тўлашда ҳалолроқ бўлганим учун мени танлаган шекилли. У ҳеч қачон касаси оқармайдиган одамлар топфасидан эди ва бундай кимсаларни бизда майдонларга пойлоқчи сифатида ёллашар, булар беш тийини учун туи бўйи қора совуққа қарамай пичанхонада бедор ўтириб, майор келмаяптимкини, деган хавотирда ҳоғлидаги тиқ этган товушга қулоқ тутиб тонготар ўтириб чиқишар, мабодо ухлаб қолиб, хавф-хатардан ичкаридагиларни огоҳ қилолмасалар ҳамма нарсадан маҳрум бўлганлари етмагандек камига орқаларини даррага тутиб берардилар. Мен бундай кишилар ҳақида айтиб ўтгандим. Ҳаммавақт, ҳар ерда, деярли дуч келган одамнинг олдига ўз шахсини топташ, ўзини настга уриш, жамоат ишларида эса иккипчи даражали эмас, ҳатто учинчи даражали шахс сифатидагина иштирок этиш — бу Сушилов сингари кимсалар учун қисмат эди. Буларнинг ҳаммаси оддийгина, уларнинг табиатидан келиб чиқарди. Сушилов ғариб, шўрпешона, итоатгўйи ва хўрланган киши эди, гарчи бизда ҳеч ким унга қўл кўтармаса-да, табиатан қапдайдир зада, эзилган одам қиёфасида юрарди. Нима учундир менинг унга ҳаминша раҳмим келарди. Ҳатто шундай туйғусиз унинг юзига қаролмасдим; нима сабадан раҳмим келарди, ўзим ҳам билмайман. У билан бундай ёзилиб суҳбатлашишни ҳам эвини қилолмасдим; ўз навбатида у ҳам сўзамол эмасди, афтидан бу унга турган-битгани машаққат эди, агар гапни қисқа қилиш учун унга бирон иш буюрсанг ё бирон ерга бориб келишни илтимос қилсанг ўшандагина жонланиб кетарди. Алоҳа, иш буюриб унга қанчалик ҳузур-ҳаловат бахш этаётганимни англаб етдим. У новча ҳам, пакапа ҳам, ақлли ҳам, теппак ҳам эмас, уни келишган ҳам, кўрмасиз ҳам деб бўлмасди, на ёш, на қари — озгина чўтир, қисман малла эди. У ҳақда муфассал маълумот беришнинг сираям иложи йўқ эди. Фақат бир нарсани айтиш мумкин: у назаримда ва билишимча фақатгина ўзининг бечоравашлиги ва хокисорлиги туфайли худди Сироткин каби ўша жаҳоога мансуб эди. Гоҳо-гоҳо уни асосан бир нарсача учун — Сибирга маҳбуслар тўдаси билан келаётганда йўлдаёқ арзимаган бир сўм пул билан янги кўйлакка *алмашингани* учун калака қилишарди; мана шу ўзига кўйган арзимас нарх устидан кулишарди аристонлар. Алмашиниш — болсқа бировнинг номига ўтиш, демак ўз тақдирини ўзгартириш дегани эди. Мен бу ерда яшаган кезларимда Сибирга жўнатиладиган аристонларнинг орасида ҳали ўзининг ривоятлари билан табаррукланган ва маълум шартлари талабларига эга бу одат гуллаб-яшнаёт-



гак эди. Гарчи кейинчалик ўз кўзим билан кўргач, ишонимга тўғри келгани билан аввалига буни эшитиб сира-сира ишонмагандим.

Бу мана бундай амалга ошириларди. Дейлик, бир гуруҳ аристонлар Сибирга жўнатилган. Ораларида маҳбусларнинг ҳар тоифасидан: каторгага ҳам, заводга ҳам, бадарга қилинганлар ҳам бор — ҳаммалари бирга кетишпти. Қаердадир, йўлда, айтайлик Пермь губерниясига етганда маҳбусларнинг биронтаси бошқа одам билан алмашишини истаб қолади. Масалан, аллақандай қотил ёки муҳим бир жинояти эвазига кетаётган Михайлов, деганлари узоқ йиллар бадалида сургунда юришни ўзинга эп билмайди. Фараз қилайлик у питрак, доғули, кўпини кўрган, иш кўзини билади; шундай экан у пайсалламай ўша гуруҳдан гўлроқ, ғариброқ, итоатгўй, аммо нисбатан озроқ: ё бир-икки йил муҳлат билан заводга ёки мажбурий хизматга ёхуд каторгага бўлса ҳам қисқароқ муддатга кетаётган одамни, яъни кўнглидаги кимсани қидиради. Охири Сушиловга рўпара келади. Аллакимнинг кавшбардори бўлган Сушилов шунчаки бадарга қилинган, холос. У бир ярим минг чақиримли масофани турган гапки, сариқ чақасиз — чунки Сушиловнинг ҳеч қачон чўнтагида ҳемири бўлмаган, бўлиши мумкин эмас — демак ҳолдан тойиб, дармони қуриб, лоақал онда-сонда бўлсин маза-матрали емишсиз, бепул бериладиган озиқ-овқатга қаноат қилиб, иссиқни иссиқ, совуқни совуқ демай қамоқхонанинг юпун кийимида, арзимас мис чақалар эвазига дуч келган одамга югурдаклик қилиб босиб келяпти. Михайлов мапа шу одамнинг бошини айлантиради, у билан тил топишади, ҳатто дўстлашиб олади ва ниҳоят бирон-бир бекатда винога роса тўйдиради. Сўнгра, алмашишини таклиф қилади. — Михайлов, мен эмишқим, шундай қилиб десанг, аллақандай каторгага эмас, балки қандайдир «махсус бўлимага» кетяпман. Гарчи бу каторга саналса-да, лекин махсус, шундай бўлгандан кейин демак, яхшироқ. Махсус бўлима мавжуд бўлган замонларда унинг ўзи асли нимадан иборатлигини ҳатто бошлиқларнинг ўзи, ақалли Петербургни мисол тариқасида олсак, у ердагилар ҳам ҳеч нарса билишмасди. Бу Сибирнинг чекка ўлкаларида биридаги алоҳида ва махсус, аҳолиси сиёрак (мен яшаган чоқда етмишга яқин одам бор эди) хилват бир макон бўлиб, у ерни топиб боришнинг ўзи амримаҳол эди. Мен кейинчалик ўша ёқларда анча йил ишлаб Сибирни яхши билишга қарамай махсус бўлим мавжудлигини илк бор мендан эшитган одамларни ҳам учратгандим. Қонуналар

мажмуасида бу ҳақда бор-йўғи олти қаторгина: «Фалон қамоқхона қошида то Сибирда бағоят оғир мажбурий хизмат қароргоҳлари очилгунга доғур энг ашаддий жиноятчилар учун махсус бўлилма таъсис этилади», деб ёзиб қўйилганди. Ҳатто маҳбусларнинг ўзи бу бўлилма ҳақида тасаввурга эга эмасдилар: нима бу, абадийми ё бироқ муддатгами, деган саволларга аниқ жавоб тополмасдилар. Муддати кўрсатилмаган, фақатгина, то бағоят оғир ишлар жорий этилгунча, деб айтилган: бундан чиқди демак «каторганинг узунаси бўйлаб». Турган гап, бу махсус бўлилма ҳақида ҳеч кимса на Сушилов, на шу гуруҳдагиларнинг биронтаси, ҳатто Михайловнинг ўзини истисно қилмаганда ҳам тайинли гап айтолари, дарвоқе, эҳтимол ўзининг ана-мана деб уч-тўрт минг чақирим йўл босиб ўтгаклиги ва ҳаддан зиёд мудҳиш жиноятнинг оғир-енглигини тарозуга солиб кўргачгина Михайлов жиндек тасаввурга эга бўлган бўлса бордир. Ахир шу жинояти эвазига уни ўйнагани юборинмайди-ку, Сушилов эса бадарга қилинган, холос, бундан яхшироғи учрамайди. «Алмашинишни хохламайсанми?» Соддадил ҳамда ширакайф Сушилов ўзини сийлаган Михайловдан азбаройи беҳад миннатдорлиги учун бу таклифни рад этишга журъат этолмайди. Боз устига қулоғига чалинган гапларга қараганда алмашиниш мумкин, бошқалар алмашиняпти-ку, демак, бунда ҳеч қандай гаройиб ва ғайритабиий нарсани йўқ. Шартланадилар. Сушиловнинг фавқулудда гўллигидан фойдаланган имонсиз Михайлов унинг номини янги қўйлақ ва кумуш сўлкавойга сотиб олади ва ўша заҳоти, икки-уч одамнинг гувоҳлигида пулни қўлига тутқзади. Эртасига Сушиловнинг кайфи тарқайди, аммо уни япа ичиринишади, бильакс энди рад этишнинг оқибати ҳам ёмон, чунки бир сўм пул тугади, қўйлақ ҳам қўн ўтмай эгасини топиб кетди, хохламайсанми, унда пулни қайтариб бер. Сушилов бунча пулни қаердан топсин? Бермаса артель ундириб беради, бундай нарсага артелдагилар қаттиққўл. Устига-устак сўз бердингни, бажар — артелнинг ҳам талаби шу. Йўқса ғажиб ташлайдилар. Уриб дабдала қилишади ёки ўлдириб қўяқолишади, ҳеч бўлмаганда ҳол-жонингга қўйишмайди.

Чинданам, мана шундай ишда артель ақалли бир марта бўлсин маҳбусларни ўз майлига ташлаб қўйса, бас, пом айирбошлаш одати адои тамом, деяверинг. Модомки лафзида турмаслик ва пулни олгач орадаги шартномани бузини мумкин бўлса унда ким риоя қилади, дейсиз?! Бир сўз билан айтганда бу артелнинг, кўпчилигининг иши, шу-

нинг учун партия бу қирриқликка қатъий йўл қўймайди. Ниҳоят, Сушилов қараса, энди кеч, тавба-тазару билан иш битмайди ва оқибат тамоман розилик беришга мажбур бўлади. Бу ризо ҳаммага овоза қилинади, зарурият туғилса яна битта-яримтасини едириб-ичиришади. Табиийки, уларга ҳам бари бир: ким, қайси биттаси жаҳаннамга равона бўлади. Михайловми, Сушиловми фарқи йўқ, лекин, вино ичиришдими, меҳмон қилишдими, демак, бас, сган оғиз уялар қабилида энди, ғиринг деб оғиз очипмайди. Навбатдаги маъзилдаёқ, дейлик, йўқлама қилинади; Михайловга келганда: «Михайлов», деб қақришса, Сушилов овоз беради: «Мен!» «Сушилов!», дейишганда эса Михайлов қичқиради: «Мен!»— бўпти, қани кетдик. Бу ҳақда энди ҳеч кимса оғиз очмайди. Тобольскда, сургундагиларни табақаларга ажратиш чоғида бадарга қилинган «Михайлов» бу тарафга, «Сушилов» эса кучайтирилган соқчиларнинг назорати остида қайдасан махсус бўлим, деб йўлида давом этади. Энди ҳеч қанақа шикоятга ўрин йўқ; айтганча шикоят қилиб ниманиям ишот қилардинг? Бундай иш қанчагача чўзилади? Ҳали қандай тугайди? Ниҳоят, гувоҳлар қани? Мабодо гувоҳларни топсанг ҳам бўйин товлашади. Хуллас, натижада Сушилов атиги кумуш сўлкавой билан янги кўйлак деб махсус бўлинмага келиб қолади.

Аристонлар алмашилгани учун эмас (гарчи енгил жазоланган кипи нисбатан оғирроқ жазоланган кпши билан алмашилса ҳар қандай панд еб қолган тентак сипгари ундан ҳазар қилишарди), балки фақат янги кўйлак билан атиги бир сўмлик кумуш пул олгани учун Сушиловни калака қилишарди. Тўғрида, ахир одамнинг ҳам нархи шунчалик арзон бўладими? Одатда, яна тағин нисбатан олганда, катта маблағ эвазига алмашинадилар. Ҳатто бир неча ўн сўмлаб сўрашарди. Аммо Сушилов шунчалик ғариб, бепаво, ҳамма учун шунчалик аҳамиятсиз, почор одам эдики, унинг устидан кулиш бировнинг эсига ҳам келмасди.

Сушилов билан узоқ йиллардан бери бирга яшардик. У бора-бора менга жуда қаттиқ боғланиб қолди; мен буни сезмаслигимнинг иложи йўқ эди, чулки ўзим ҳам унга жуда ўрганиб қолгандим. Бироқ кулларнинг бирида у, бунинг учун ўзини сираям кечиролмайман, илтимосимга қарамай қайспдир юмушимни бажармади, ваҳоланки у ҳозиргина мендан пул сўраб олганди, шунда мен ноинсофлик билан: «Менга қаранг, Сушилов, пулни олишга оласиз, айтганимни эса бажармаянсиз»,— дейишгача бор-

дим. Сушилов индамай айтганимни бажаришга югуриб кетди, ammo шундан сўнг бирдан маъюслашиб қолди. Орадан икки кун ўтди. Ўзимча: менинг айтган гапларим оғир ботган бўлиши мумкин эмасов, деб ўйладим. Ўша пайтда Антон Васильев, деган аристон унда арзимаган қарзини ҳол-жонига қўймай қистаётганидан хабарим бор эди. Турган гапки, ёнида пули йўқ, беролмайди, мендан сўрашга эса ботинолмайди. Учинчи куни мен унга: «Сушилов, сиз назаримда Антон Васильевга бериш учун мендан пул сўрамоқчи эдингиз? Манг ахир», дедим. Ўшанда мен нарда ўтирардим, Сушилов қаршимда турарди. Чамаси мен унинг ночор аҳволи ҳақида қайгурганимдан, боз устига кейинги пайтларда унинг фикрича, шундоқ ҳам мендан кўп пул олгани, шу важ яна беришим мумкинлигига ишоволмай юганида ўзим унга пул таклиф қилганимдан ҳангу манг бўлиб қолганди. У аввал пулга, кейин менга қаради-да, бирдан бурилиб чиқиб кетди. Табиийки, унинг бу қилиғи мени ҳаддан зиёд ажаблантирди. Ортидан излаб чиқиб уни казармаларнинг орқа тарафидан топдим. Сушилов авахтанинг тахта деворига бошини тираб, қўллари билан чаңгаллаганча манглайини деворга босиб турарди. «Сушилов, сизга нима бўлди?»,—деб сўрадим ундан. У менга қайрилиб қарамади, во ажабо, назаримда у ҳозир йиғлаб юборадигандек туюлди. «Сиз, Александр Петрович... ўйлайсизки..—дея тутила-тутила кўзларини яширишга ҳаракат қилиб гап бошлади у,—ўйлайсизки мен сизга...—пул учун, шундай... мен эса... мен... эҳ, сизни қаранг!» Шундан сўнг у яна девор томонга ўгирилди-да, ҳатто пешонасини уриб олди ва ўкраб йиғлаб юборди!.. Қамоқда йиғлаётган одамни биринчи бор кўришим эди. Сушиловни аранг юпатишга муваффақ бўлдим. У ўшандан буён имкон борича хизматимни астойдил ўташга, алҳол, ҳол-аҳволимдан сидқидил «хабар олиб туришга», кўз-қулоқ бўлиб туришга бел боғлади-ю, бироқ баъзи, деярли кўзга кўримас белгилар орқали унинг ҳеч қачон таъпаи-дашномини юрагидан кечирмаслигини пайқаб қолдим. Ваҳоланки, ўзга маҳбуслар уни ҳар қанча қалака қилишса ҳам, пайтин пойлаб топиб хўрлашса, баъзан қаттиқ ҳақорат қилишса ҳам улар билан муросан-мадора қилиб дўстона яшар ва ҳеч қачон аразлашни хаёлига келтирмасди. Ҳа, ҳатто узоқ йиллар бирга яшаб ҳам одамни тушуниш беҳад қийин бўларкан.

Мана шунинг учун ҳам кейинчалик кўз ўнгимда ҳақиқий қиёфасида гавдаланган каторга бир қарашда мутлақ бошқача таассурот уйғотганди. Мана шунинг учун

ҳам барига оч пазар билан, диққат билан қараганим билан барибир бурнимнинг тагида содир бўлган жуда кўп нарсаларнинг туб моҳиятини тушуна олмадим. Турган гапки, даставвал мени муҳим, қатъиян мисли кўрилмаган ҳодисалар ҳайратга солган эди-ю, аммо буларни ҳам эҳтимол янглиш тушунганлигим учунми юрагимда оғир, умидсиз, ғамгин таассурот уйғотганди. Бундай бўлишига асосан, мендап хиёл илгарироқ қамоққа келган ҳамда каторгадаги биринчи кунларимни адоқсиз ғам-ғусса билан ҳаром қилган аристон — А-в билан учрашувим сабаб бўлган эди. Дарвоқе, мен қамоқда А-в га дуч келишимни, А-в билан учрашимни ҳали етиб келмай туриб, йўлдаёқ билгандим. У менинг дастлабки оғир кунларимни заҳарлаган ва руҳий уқубатларимни беҳад кучайтириб юборган эди. Бу одам ҳақида гапирмай туролмайман.

Бу инсоннинг қанчалар тубайлашуви, разиллашуви ва ботиний дунёсидаги ҳар қандай маънавий бойликни осонликча ва афсус-пушаймонсиз ҳалок қилиб юбориши мумкинлигининг энг машғур намунаси эди. Мен у ҳақда, авахтада нималар бўлаётганини майорга шипшитувчи ҳамда унинг денгичи Федька билан дўстлашиб, олган деб қисман эслатиб ўтгандим. А-в дворянлардан чиққан ёшгина йигит эди. Унинг қисқача таржимаи ҳоли бундай: ҳеч ерда ҳеч қанақа курсларни битиролмай, унинг фосиқона феъли атворидан ташвиш чеккан Москвадаги қариндошлари билан ораларидан қора мушук ўтгач, Петербурга келади ва азбаройи пул ишлаш ва ундан аввал Петербург ҳаёти, унинг қаңдолатфуруш дўконлари-ю, Мещинскаядаги исловатхоналари\* билан майхоналарига ишқибоз бўлиб йўлдан озган чоғида вужудига сингиб кетган энг қабиҳ ва бузуқ айш-ишрат билан ҳакалак отган нафсини зудлик билан қондириш учун жирканч бир жосусликка, яъни ўн нафар кишининг ҳаёт-мамотини сотишга азму ихтиёр қилади. Кўп ўтмай у фопш қилинди; ўзининг хуфя маълумотлари билан мутлақо айбсиз одамларни балоғардон қилиб, ўзгаларни алдагани учун уни ўн йил муҳлат билан Сибирга, бизнинг авахтага сургун қилиб юборинган эди. У жудаям ёш, ўн гулидан бир гул ҳам очилмаган эди. Назаримда тақдирида юз берган бундай фавқуллода ўзгарини унинг хонуменига ўт қўймоғи ва унинг вужудини жувбушга келтириб шуурида қаңдайдир кескин бурилиш ясамоғи керакдек туюларди. Аммо у буларнинг ҳаммасига тез кўникди, ҳеч жирканмай, унга қарши руҳан исён ҳам кўтармай, бунда ҳеч қандай қўрқинчли нарса ҳам кутмай ўзининг янги тақди-

рини ўйлаб нетмай қарши олди. Башарти у нимадан хавотирланган бўлса, фақат меҳнат қилиш зарурияти ва Петербургдаги қандолатфурушлик билан Мешчанскаядаги қовоқхоналардан маҳрум бўлиб қолганпдангина қўрққанди, холос. Ҳатто унга маҳбус, деган ном билан ҳам баттарроқ аблаҳлик ва насткашлик қилишига йўл очиб бергандек эди. «Маҳбусми, демак маҳбуслигича қолиши керак; модомки шундай экан шунга қараб разиллик қилиш айб эмас». Бу айнан унинг мулоҳазаси эди. Мен ушбу ифлос одамни худди ноёб, камдан-кам учрайдиган ҳодисадек эслаб юраман. Мен қотиллар, фосиқлар ҳамда ашаддий ёвуз кимсалар орасида бир неча йил яшагандиму, аммо қатъиян шуни таъкидлайманки, ҳаётимда А-в дек бунчалик узил-кесил руҳий инқироз, бунчалик кескин фосиқлик ва бунчалик юзсизларча виждонсизликни учратмаган эдим. Орамизда дворянлардан бўлган падаркуш бор эди; аммо кўпгина хусусиятлари ва фактларга кўра шунга ишонч ҳосил қилдимки, ҳатто ўша кимса ҳам хамави А-в дан олижаноброқ, одамийроқ эди. Қамоқда А-в кўз ўнгимда қандайдир жағванафсга, ниҳоятда қониқтириб бўлмайдиган даражада бемисл йиртқиқона жисмоний лаззатга ўч бир парча гўштга айланди ва сўнгга қамоқдаги ҳаётимнинг сўнгги дамларига қадар шундай бўлиб қолаверди. Бинобарин, ҳузур-ҳаловати ва ҳавасини тариқча қондириш учун ниҳоятда совуққонлик билан одам ўлдирishi, сўйинishi, хуллас ёниғлиқ қозон ёниғлигича қолишини билса, ҳар қандай қабоҳатга тайёр кимса эди. Мен ҳеч нарсани маҳоват қилаётганим йўқ; А-в ни жуда яхши билиб олганим учун шундай деяпман. Бу писонининг ботиван ҳеч қандай меъёр, ҳеч қандай қонуниятга бўйсунмаган жисмониятининг ўзи нечоғлиқ кунпаякун бўлиб боришини кўрсатувчи мисол эди. Унинг машгу таҳқирумиз кулгусидан шуишчалар жирканардимки! Бу бир бахайбат махлуқ, маънавий Квазимодс\* эди. Ана энди унинг айёр ва ақлли, хушрўй экани, ҳатто бирмунча илму мурод ҳосил қилгани, қўлидан иш келишини тасаввур қилиб кўриш-а! Йўқ, жамиятда бундай одам яшагандан кўра ёнғни, ўлат ва очлик ҳукм сургани минг карра яхшироқдир! Мен қамоқда ҳамма аблаҳлашиб кетгани, жосуслик билан чақувчилик авж олиб, аристонларнинг бунга парво қилмасликлари хусусида гашириб ўтгандим. Лекин шунга қарамай аристонлар А-в билан жуда ипоқ эдилар ва бизга нисбатан унга кўпроқ дўстона муносабатда бўлардилар. Бадмаст майорнинг кўпчилик кўз ўнгида кўрсатган эътиمودи туфайли унинг обрў-эътибори маҳбуслар ўртасида

чандон ортиб кетганди. Дарвоқе А-в сурат чизишни биламан, деб (аристонларни эса гвардия поручиги бўлганман, деб шионтирганди) майорни шионтирган эди, ўз навбатида майор уни табиийки, ўзининг портретини чиздириши учун уйимга жўнатишлар, деб талаб қилганди. Апа ўша ерда у ўзининг хўжасига, демак қамоқдаги ҳаммага ҳаддан зиёд таъсир ўтказувчи ва шу тариқа қамоқдаги ҳамманинг олдида обрў-эътибори балад Федька билан топишиб олганди. А-в майорнинг топшириғига бивоан орамизда юриб айғоқчилик қилар, майор эса кайфида юзига тарсакилаб ураётган маҳал уни ҳаминша жосус ва чақимчи, деб сўкарди. Уриб-уриб хуморидан чиққач, майор яна стулга ўтириб олиб А-вга портретни давом эттиришни буюрган ҳоллари ҳам тез-тез бўлиб турарди. Афтидан майоримиз А-вининг тенги йўқ рассом, қарийб Брюлловдек улкан санъаткор эканига (бу рассом ҳақида у ҳам эшитганди) чин кўнгилдан шионарди-ю, аммо шунга қарамай, ҳуда-беҳуда лунжига туширишдан ўзини тиёлмасди, негаки сен аини чоқда рассом тугул Брюлловнинг ўзи бўлган тақдирингда ҳам сен маҳбус, мен эса сенинг бошлиғинг эканман, демак сени нима қилсам ихтиёр ўзимда, деган фикр калласига ўрнашиб қолган эди. Дарвоқе, майор этигини тортишвориш, ётоқхонадан турли-туман тувакларни олиб чиқишга А-вини мажбур этиб юрса ҳам анча вақтгача унинг буюк санъаткор эмаслиғига кўнчаолмаган эди. Портрет эса ҳадеганда битмасди — у қарийб бир йилга чўзилди. Ниҳоят, майор ўзига фириб бераётганларини фаҳмлаб етди ва портретнинг битмаётгани у ёқда турсин, аксинча, ўзига тобора ўхшамай бораётганига тўла шионч ҳосил қилгач, тепа сочи тикка бўлиб рассомни роса дўн-послади, сўнгра бир таъзирини есин, деган кўнгилда оғир ишларни бажариш учун қамоққа жўнатиб юборди. Сарсар кунлар, улфати Федька, майор дастурхонидан ўзига тегиб турадиган лўқмалар ва умуман Федька иккови майор емакхонасида ўзлари учун ўйлаб топган кайфу-сафолару, барча маншатлардан бенасиб қолишни кўтаролмасди ва чамаси А-в бунга жуда ўкинди. Уни ҳайдагач, майор лоақал М. деган маҳбусни таъқиб қилмай қўйди. А-в бояқиш М. винг ҳар бир оғиз гапини оқизмай-томизмай майорга етказар, бунинг сабаби эса қуйидагича эди: А-в этиб келганда М. қамоқда яккамохов бўлиб юрарди. У жудаям сиқиларди; ўзга аристонларга қўшилолмаи уларга ваҳима билан жирканиб қарарди, уларнинг юриши-туришида кўнглини илтишши мумкин нимаики бўлса ҳаммасини пайқамас ва кўрмас, ва шу тариқа улар билан сира

тил топишолмас эди. Нима эксанг шуни ўрасан, деганларидек маҳбуслар ҳам унинг нафратига нафрат билан жавоб қайтаришарди. Умуман қамоқда М. га ўхшаганларнинг ҳолига маймун йиғларди. А-в нинг қамалиш сабаби М. га қоронгу эди. Билъакс, ким билан алоқа боғлаётганини фаҳмлаган А-в дарров ўзини М сингари, яъни жосусликнинг қурбониман, деб ишонтиради. Қамоқда яккамохов бўлиб юрган М. бундай улфат, ҳамрозни худонинг ўзи юборди, деб қувонади. Унинг ёнидан бир қадам нари жилмай, тахминича жуда қийналиши лозим бўлган дастлабки кунларда А-вни юпатиб, охириги чақаларигача бериб, едириб-ичириб, зарурдан зарур буюмларини у билан ўртада баҳам кўрарди. Бироқ А-в ўша заҳоти М. ни худди мана шу олижаноблиги учун ҳар қандай пасткашликдан нафратланиши, айниқса, ўзига бутунлай ўхшамаганлиги учун ёмон кўриб қолади ва майорни кўрди дегунча қамоқхона ва майор ҳақида М. нимаики деган бўлса оқизмай-томизмай етказиш пайига тушарди. Шунинг учун майор М. ни бутун вужуди билан ёмон кўриб қолади ва эза бошлайди, мабодо қалъа комендантти орага тушмаса эди М. нинг бошига ит кунини соларди. Кейинчалик, М. унинг барча пасткашлигидан хабар топгач эса А-в андишага бориш ё ҳижолат чекиш у ёқда турсин, балки у билан учрашиш ва уни калака қилишни яхши кўрарди. Мазмунан бу унга ҳузур бахш этарди. Унинг бундай қилигини М. нинг ўзи бир неча бор кўрсатган эди. Кейинчалик бу пасткаш, малъун бир маҳбус билан назоратчига қўшилиб, қамоқдан қочган эди, аммо ушбу воқеа ҳақида кейинчалик айтиб берарман. А-в ўзинча таржимаи ҳолимдан беҳабар деб ўйлаган шекилли дастлаб менга ҳам ялтоқланиб кўрганди. Такрор айтаман, у каторгада шундоқ ҳам ўзимни қўйгани жой тополмай юрган пик кунларимда юрагимни бешбаттар сиқиб юборган эди. Мени гирифтор қилишгач дафъатап, авани мудҳиш ифлослик ва сафолотли кўриб ҳаддан зиёд даҳшатга тушдим. Мен бу ерда ҳамма одамлар ҳам шундай ярамас ва губан деб ўйлагандим. Аммо ҳаммани А-вга ўхшатиб янглий ўйлаган эканман.

Бу уч кун давомида юракларим қоп бўлиб қамоқда тентираб юрдим, ўрнимда ётиб ададсиз хаёлларга чўмдим, кўйлак тиктириш учун (турган гапки, пулга) бепул берилган бўздан Аким Акимич тавсияси билан бир аристонга элтиб бердим, яна Аким Акимичнинг қатъий талабига кўра ўта юпқа тўшак (авра-астари бўз кигиз) ҳамда жун тиқилган ва эҳтимол одатланмаганим учун бўлса керак,



тошдек қаттиқ ёстиқ сотиб олдим. Аким Акпмич мапа шу буюмлар билан мени таъминлаш учун вақтини, ўзини аямай елиб-югурди. ўз қўли билан бошқа маҳбуслардан сотиб олган подшоликка қарашли жулдуз чалвор ва камзулларнинг парча-пурчалари ва эски-туски мовутдан чойшаб тикиб берди. Пошшолик буюмлари муддати ўтгач, аристонларнинг шахсий мулкига айланарди; тамомила тўзиб, эскирганига қарамай бари бир бирон кори-ҳолга яратиш умиди борлиги, ўша замониёқ беғалва сотиб юбориш мумкинлиги туфайли бу нарсалар қўлдан қўлга ўтарди. Бу ҳодисотларнинг ҳаммаси даставвал мапи беҳад ҳайратга солган эди. Умуман биринчи марта оддий халқ орасида янашим эди. Менинг ўзим ҳам гўё шулардек авом халқнинг биттасига, худди улардек маҳбусга айланиб қолган эдим. Гарчи аҳамият бериб ўтирмасам-да, қилиқлари, ақидалари, мулоҳазалари, туриш-турмушларининг ҳеч бўлмаганда шакли, қонуниятини менга юққан эди. Мен гарчи хабардорлигим ва эшитганимга қарамай, гўё илгари буларнинг мавжуд эканига шубҳаланмаган ва ҳеч нарса эшитмагандек анграйиб ҳамда довдираб қолган эдим. Аммо воқелик билиш ва миш-мишларга қараганда мутлақо ўзгача таъсир кўрсатади. Масалан, мен илгари қачон бўлмасин, шундай латта-путталар, шундай эски-тускиларни ҳам буюм ўрнида кўришларини тасаввур қила олармидим?! Мана, ахир булардан ўзимга чойшаб тикиб олдим-ку! Аристонларга кўйлаклик учун берилган мовутнинг қайси хилидан эканини тасаввур қилиб бўлмас эди. Кўришишидан росмана мовут дейсиз — дағал, пишиқ, аммо озгина кийилгач дабдаласи чиқиб, мислсиз даражада тилка-пора бўлиб кетарди. Шундайлигига қарамай мовут кўйлакни бир йиллик муҳлатсиз янгилашмасди, бироқ бу муҳлатнинг охиригача эҳтиётлаб ҳам кийишнинг иложи йўқ эди. Аристон турли-туман оғир нарсаларни кўтарарди, орқалаб ташийди; кўйлак ишқаланарди ва тез йиртиларди. Пўстинлар эса уч йил кийиш шартин билан берилар ва одатда, мапа шу муддатнинг бошидан-охиригача ундан ҳам энгил, ҳам чойшаб, ҳам тўшак ўрнида фойдаланишар эди. Гарчи учинчи йил адоғида, яъни муҳлат тугар олди оддий бўздан ямоқ тушмаган, олақуроқ пўстинни аристонларнинг эғнида камдан-кам учратиш мумкин бўлса ҳам аслида, пўстинлар пишиқ эди. Шунга қарамай, ҳатто тепкилаб кийилганларини ҳам муҳлати битгач, қирқ тийин қумуш ақчага сотиш мумкин эди. Баъзилари эса — яхшироқ сақланганлари уч, кўтарса, тўрт танга баҳоланар, каторгада эса бу катта пул эди. Пул эса

— мен бу ҳақда айтгандим — қамоқда беқиёс аҳамият ва қудратга эга. Қатъиян яна шуни айтиш мумкин, каторгада, гарчи барча ҳожати текинга қондирилиб, бошлиқлар пулни нима қиладди, деб ўйлаган хемирисиз маҳбуслардан кўра озми-кўпми пули бор аристон ўн барабар камроқ азоб чекарди. Бунинг устига қайтараман, агар аристонлар пул топишнинг ҳар қандай имкониятларидан маҳрум қилинсами улар ё ақлдан озган ёки чивиндек қирилиб битган бўларди (ҳамма нарса билан татминланганига қарамай) ёхуд, алоҳа, бирлари сиқилгандан, бошқалари азбаройи тезроқ, амаллаб қатл этилиш, йўқ бўлиб кетиб ёки бошқачароқ айтганда «қасматни ўзгартириш» ниятида ўзларини ҳар балога гирифтор қилар, кўз кўриб қулоқ эшитмаган ёвузлик қилган пайиға тушардилар. Агар аристон ўз улушини деярли ит азобида тонса ёки қўлга киритиш учун кўпинча ўғирлик ва фирибгарликка вобаста гаройиб ҳийлалар ишлатса-ю, лекин айни чоқда аҳмоқларча орқа-ўнгига қарамай, енгилтақлик билан беҳуда совурса бу, гарчи бир қарашда шундай туюлгани билан асло унинг пулни қадрламайди, дейишга изи бермайди. Аристон пулга ўлардек, ақлдан озгудек даражада ҳирс қўйган, мабодо, дилхушлик чоғида чиндавам орқа-ўнгига қарамай пайраҳадек сочиб ташларкан бу бежиз эмас, чунки пулдан ҳам азизроқ, деб ҳисобланган нарса учун сочади. Маҳбус учун пулдан ҳам кўра нима азиз бўлиши мумкин? Озодлик ёки ақалли озодлик ҳақида қандайдир орзу. Аристонлар эса ўзинга етгунча хаёлилараст. Бу ҳақда кейинроқ бирон нима гапириб берарман, аммо ҳозир хонаси келиб қолганда шуни айтиб қўяй: агар, *йигирма йилга* сургун қилинганига қарамай, мени ўзимга ўта хотиржамлик билан, дейлик маца бундай: «худо хоҳласа маца кўрарсиз, муддат тугасини, ана ўшанда...» деган маҳбусни кўрганман, десам ишониншармикин! «Аристон» сўзининг тугал маъноси ҳам озодликдан маҳрум инсон, деган тушунчани англатади, чиқимдор бўлатуриб эса у энди ўз хоҳишинча иш тутайди. Ҳар қандай таъғалар, кишавлару ёруғ дунёни тўсиб қафасдан йиртқиш сингари сақлаш учун хизмат қилувчи машғур говларга қарамай у ўта таъқиқланган лаззат — мусаллас топиш, клубничкадан фойдаланиш, ҳатто баъзан (доим бўлмаса ҳам) тартиб ва интизомни бузаётганларга панжа орасидан қараётган бошлиқлар, инвалидлару унтер-офицерларга пора бериши мумкин; қўйинг-чи, бу ҳам етмагандек уларга сурбетлик қилиш, (беадаблик қилишни аристонлар айниқса жуда яхши кўришарди) яъни спртдан

қараганда қандайлигидан қатъий назар, ақалли, вақтинча бўлсин эрки ва ҳуқуқи беадад кўпроқ эканига ўртоқлари ва ҳатто ўзини ишонтириш — хуллас, бир сўз билан айтганда кайф-сафога ружу қилиши, гавго кўтариши, кимнидир жон ерига қадар ачиштириб юбориши, кимнидир оёқ ости қилиб ташлаши ва ўша одамга буларнинг барига қодир экани, буларнинг барини амалга ошириш ўз қўлида эканига — яъни бу шўрликнинг тушига ҳам кирмаган нарсага ўзини ишонтириши мумкин эди. Айтмоқчи балки мана шунинг учун, аристонлар орасида ҳатто ичмаган пайтларида ҳам беадаблик, мақтагчоқлик, гарчи хаёлий бўлса ҳам шахсини қулгули ва апоийларча улуғлашдек иллатларга ялли мойиллик кучли экани сезилади. Ниҳоят бошдан-оёқ мапа шу сафоатда ўзига яраша хавф-хатар бор — демак буларнинг бари лоақал, қилча бўлсин ҳаёт шарпаси ва озодликнинг кўз ялғамас хулёсидан дарак берди. Озодлик учун нималардан воз кечмайсан ахир? Бўйинга сиртмоқ солиб бўғилса қайси бир миллионер бир бора тўйиб нафас олиш учун тамоми мол-дунёсидан воз кечмас эди.

Гоҳида, бошлиқлар узоқ вақт мобайнида ҳеч кимга зарари тегмай, парвойи фалак, ҳеч ким билан иши бўлмайд, атрофдагиларга ўрناк бўлиб, қўйинг-чи, мақтаса арзигулик хулқ-атвори учун ўн бошиликка тайинлашиб яшаб юрган бирор-бир аристоннинг бирдан, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса, худди жин ургандек шўхлик қилиб қўйиши, кайфу-сафога муккасидан кетиши, тўполон кўтариши, баъзан эса ҳатто жиноятга қўл уриши: ё олий маъмуриятнинг олдида ўзини тутолмай сўкши, ё кимнидир ўлдириб ёки кимнидир номусига тажовуз қилишгача бориб етишини кўриб ёқа ушлайдилар. Унга қараб туриб ажабланадилар. Ваҳоланки, ҳеч ким кутмаган ўша одам вужудидаги ногаҳоний жунбуш сабаблари аҳтимол гам-ғуссадан ўртанган, талвасага тушган шахснинг ўзини намойиш этмоғи, ўзини беихтиёр, табиий равишда қўмсамоғи, бирдан уйғониб қолиб алам, қутуриш, ақлдан озини, ҳушдан кетиш, шайтонлаш даражасига бориб етганлиги, ўзининг хўрланган шахсини ошқора намойиш этиш истағи билан боғлиқдир. Бу тириклайини кўмилиб, лаҳадда ҳушига келгач, гарчи турган гапки, ҳар қанча кучанган билан барибир фойдасиз эканлигини англаган ҳолда ҳам чиқиб кетиш, қутулиш учун жон-жаҳди билан талпинган одамнинг талвасасидек гап. Лекин ҳамма бало шундаки, бундай пайтда ақл-идрок ёрдам беришга ожиз, чунки бу жон талвасасидаги беҳуда уринишдир. Яна шуни эътибор

га олайлик, аристоннинг ўзига деярли зигирча бўлсин эрк бермоғи жипоят ҳисобланади; шундай экан каттами, кичикми бари бир жипоят. Маишат маишатдай бўлсин, таваккалми-таваккал, бўпти, ҳатто қотиллик ҳам чикора. Чулки ипсон бошлаб олса бўлгани: қуюшқондан чиққач, уни ҳеч қандай куч тўхтатолмайди. Мана шунинг учун яхшиис, қандай қилиб бўлмасин бунгача етиб келишга йўл қўймаслик керак. Шунда ҳамма ҳам тинчгина юрарди.

Тўғри, ҳаммаси аёл; лекин бунга қандай қилиб эришиш мумкин?

## VII

### ЯНГИ ТАНИШЛАР. ПЕТРОВ

Кунлар ўтиб борган сари мен ҳам секин-аста кўника бошладим. Янги ҳаётга хос кундалик воқеа ва ҳодисалар мени тобора камроқ саросимага соларди. Турли-туман можаролар, шароит, одамлар — ҳамма-ҳаммаси кўзимга оддий нарсалар сингари кўринарди. Бу ҳаётга кўникмоқ мумкин эмасди, аммо аллақачон содир бўлган ҳодиса сифатида тап олиш лозим эди. Дилимда ҳамон сақланиб қолган барча англашилмовчиликларни сиртимга чиқармай иложи борича кўпроқ ичимга ютардим. Энди мен қамоқда ҳардамхаёл тентираб юрмас ва ўз қайгуларимни ошкора намойиш қилмас эдим. Энди аристонлар менга ўта қизиққонлик билан камдан-кам тикилар, ортимдан сохта сурбетлик билан таъқиб этишмасди. Афтидан, улар ҳам менга ўрганган эди-ки, буни кўриб беҳад қувонардим. Мен аллақачон ўз уйимда юргандек, қамоқ бўйлаб сайр қилар, қадамимни билиб босар ва ҳатто чамаси ҳеч қачон кўника олмайман, деб ўйлаган нарсаларга ҳам кўникиб қолган эдим. Ҳар ҳафта мунтазам равишда сочимнинг ярмини қирдиришга қатнардим. Ҳар шанба кун бекорчи пайтимизда бизни шунинг учун навбат билан кордегардияга чақиришар (сочини олдирмаган одам энди ўзи жавоб берарди) ва батальонлардан чақирилган сартарошлар бошимизга муздек совун суртиб ишқар, сўнгра ўтмас устара-лар билан шундай бераҳмларча қиришардики, шу азобни эсласам, ҳатто ҳозир ҳам сесканиб кетаман. Шунга қарамай тездан бунинг давоси топилди: Аким Акимович азбаройи тирикчилик важдан бир тийинга хусусий устарасида қулинг ўргилсин қилиб соч слувчи сартарош-

ни кўрсатиб қўйди. Маҳбусларнинг кўпи, ваҳоланки улар  
нозикойим эмасдилар, — подшоликнинг сартарошидан  
тўйиб кетганлари учун ўша маҳбус-сартарошга қатнардди.  
Бу аристон-сартарошни — пима сабабдандир — *майор* деб  
аташар ва у нимаси билан майорга ўхшарди, тушунолмас-  
дим. Энди, мана шунини ёзаётганимда бу повча, қотма ва  
камган, ҳийла оvsар ва доимо ўз касбига жиддий берил-  
ган, шахсий устараси ўта чархланган бўлишига қарамай  
тўхтовсиз равишда ишқашни яхши кўрганлиги ва гўё  
ўзининг бутун ҳаёт-мамоти деб билганлиги учунми, му-  
қаррар қўлида қайиши билан кўз ўнгимдан ўтаётган эди.  
Дарвоқе, устараси ўткир бўлса ва соч-соқол олдиргани  
келган мижозини кўрса бениҳоя хурсанд бўлиб кетарди:  
унинг совуни ёқимли, қўли енгил, сочни тоза оларди.  
Афтидан у ўз ҳунарига ишқивоз эди ва бу билан фахр-  
лашарди, ўзига узатилган иш ҳақини худди, чиндан ҳам  
гап пулда эмас, ишқивозчиликка боғлиқ дегандек, менс-  
майгина оларди. Бидир-бидирлаб қамоқдаги гапларни ет-  
казаётган маҳал сартарош номини тилга олатуриб беҳос,  
эҳтиётсизлиги орқасидан уни *майор* деб юборганида плаң-  
майордан балога қолганиди. Плаң-майорнинг жазаваси  
тутиб, роса алам қилган эди. «Сен итдан тарқаган майор  
нималигини билармидинг?!» — дея қичқирган эди. А-внинг  
таъзирни бераётган чоқда оғзидан кўпик сочиб. — Ту-  
шунасанми, майор ўзи ким, қанақа одам, аблаҳ! Келиб-  
келиб битлиқи маҳбусни майор дейишга, яна ўзимга ай-  
тишга қандай тилинг борди!..» Бундай одам билан фа-  
қатгина А-в мурося-мадора қила олади.

Авахтадаги дастлабки кунларимдаёқ, мен озодлик ҳа-  
қида орзу қила бошлаган эдим. Тутқунлик қачон тугай-  
ди, деб хаёлан олиб борган мингдан-минг кўринишига,  
татбиқларга эга ҳисоб-китоб менинг энг сеvimли машғуло-  
тимга айланган эди. Ҳатто, мен бундан бўлак нарса  
ҳақида ўйлашга ожиз эдим ва озодликдан маҳрум этилган  
ҳар бир одамнинг мапа шундай йўл тутишига амшман.  
Маҳбуслар худди мен каби ҳисоблашганми йўқми билма-  
диму, аммо биринчи қадамдаёқ, ишонч умидларининг бу  
қадар беҳудалигини кўриб, лол қолган эдим. Маҳбуснинг  
умиди ҳақиқий маънода ҳаёт кечираётган одамнинг уми-  
дидан кескин фарқ қилади. Албатта озод инсон ҳам ти-  
рик жон — умид қилади (мисол учун ҳаётида бIRON  
ўзгариш юз беришга, мўлжалдаги ишни амалга ошириш-  
га), аммо шу билан бир қаторда — у яшашти, ҳаракат  
қилишти; айни ҳаётнинг пасту баландлари уни кўп нарса-  
да чалғитади. Маҳбуснинг эса йўриғи бошқа. Боринки,

қамоқ ҳаёти, каторга ҳаёти бўлса ҳам бу ерда бари бир ҳаёт давом этапти, дейлик; аммо маҳбус ким бўлишидап, қанча муҳлатга сургун қилчигаплогидан қатъий назар у ўз тақдирини узил-кесил, нитиҳесси деб ёки ҳақиқий ҳаётнинг парчаси деб ўзини ишоятиролмайди. Сургун қилingan ҳар бир киши ўзини *уйида эмасдек*, худди меҳмонга келгандек ҳис қилади. Унинг учун йигирма йил гўё икки йилдек, кўз-очиб юмгунча ўтади-ю кетади, инчунун 55 ёшида озодликка чиқаётганида ҳозир қандай бўлса шундай, ўттиз беш ёшли бир азамат, қони қайнаган алфозда қолишига мутлақо шубҳа қилмайди. «Тирик бўлсак кўрамиз!» — дейди у ўзича ва барча гумон ҳамда аламоқ хаёлларини қайсарлик билан бахридан ўтади. Қўйинг-чи, маҳбус бўлишдаги абадий маҳкум этилганлар ҳам баъзан, ана-мана дегунча бирдан Питерда маълум муддат белгилаб: «Перчинскдаги конларга иборилсин!» деган руҳсати олиб қилишига умид боғлаб юрадилар. Ана унда зўр: аввало Перчинскка йўл узоқ, салкам ярим йил юрилади, гуруҳ билан сафарга чиқиб, нимасини айтасиз, қамоқдагидан минг чандон яхшироқ! Перчинскда жазо муддатини тугатиб, ана ўшаида... Баъзи қари-қартаг маҳбуслар ҳам мана шундай орзу қилади-я!..

Тобольскда деворга занжирбанд этилган маҳбусни кўрганди». У тахминан бир саржини узунликдаги кишанда ўтирарди; койкаси ҳам ёнгинасида эди. Унинг энди сургундаги ақл бовар қилмас бирон мудҳиш жинояти учун шу жазога мустаҳиқ этгандилар. Беш йиллаб, ўн йиллаб ҳам шундай ўтиришарди. Кўпчилиги қароқчилардан эди. Уларнинг орасида аслзодага ўхшашроқ атиги биттагина маҳбусни учратандим; у қачонлардир, қаердадир хизмат қилган эди. У ювошигина эди, шивирлаб гапирарди; ёқимли жилмаярди. Ўзининг кишалини, қандай қилса койкага қулайроқ ёттиш мумкинлигини кўрсатган эди. Шунақа ўз вақтида шайтонни қулогидан ушлаган кўришарди. Умуман, буларнинг ҳаммаси типчигина ўтиради ва зоҳираи мамнундек туюлади, ваҳоланки, ҳар бири тезроқ шу муддат ўтишини ўлардек хоҳлайди. Нимага, деб ўйларсиз? Мана нима учун... ана ўшаида у пастак, гинитини гумбазли, диққинафас, зах хонадан чиқиб қамоқхона ҳовлисида эркин юра олади... холос. Қамоқдан-ку энди икки дунёда қўйиб юборишмайди. Занжирдан бўшаганлар бу ёнига умрбод, ўла-ўлгунча кишанланган ҳолда қамоқда сақланишини ўзи ҳам яхши билади. Шунга қарамай, барибир занжирбанд муддат тезроқ ўта қолишини сабрсизлик билан кутади. Ахир, мана шу умидсиз

ўлиб жинни бўлиб қолмай беш ёки олти йил зашжирда ўтира олармиди? Буни кўрган яна биронтаси шу жазога дуч келишни истармиди?

Иш жонимга оро кириши, соғлиғимни, жисмимни яхшиламоғи мумкинлигини сезардим. Муттасил руҳий безовталик, асабийлашини, казарманинг бўғиқ ҳавоси мени тамомила ишдан чиқариши мумкин эди. «Тез-тез очик ҳавода бўлишим, ҳар куни ўлардек чарчашим, оғир юкларни кўтаришга ўрганишим керак ва ҳеч бўлмаганда шу йўл билан ўзимни сақлаб қоламан,— дея ўйлардим,— чндамасам бўлмайди, шундай қилсам қамоқдан соғлом, тетик, кучли ва тийрак аҳволда чиқаман». Мен явглишмагандим: меҳнат билан ҳаракатнинг жуда катта нафи теккан эди. Қамоқда ўртоқларимдан (деорян наслидаги) бирининг шам янглиғ эриб адо бўлиб бораётганини ўз кўзим билан кўриб даҳшатга тушгандим. У мен билан бирга кириб келганда ҳали навниҳол, келишган, тетик йигит эди-ю, аммо нимжон, қаримсиқ, бир оёғидан ажралиб, нафас сиқилиш касалига мубтало аҳволда қамоқдан озод бўлган эди. «Йўқ — дея ўйлардим, унга қараб.— Мен яшамоқни истайманми демак яшашим керак». Шунинг учун аввалига меҳнатга ҳавасим туфайли аристонлардан балога қолдим. Улар анча вақтгача кесатиб, устимдан кулиб юришди. Аммо ҳеч кимга қулоқ солмай, ҳатто алебастр янчишга юборишса ҳам (менинг энг биринчи танишган ишим) кўтаришкн кайфиятда жўнайвердим. Алебастр янчиш жуда осон иш эди. Инженерлик маъмуриятидагилар пложи борича, дворянларга енгиллик туғдириш пайидан бўларди, шунга қарамай бунга эркалатиш деб эмас, балки инсоф юзасидан деб қараш керак эди. Чунки ҳеч қачон оғир иш қилиб ўрганмаган, нимжон одамлардан умумий нормага биноан, эл қатори вазифа топшириб, сўнгра талаб қилиш кулгили ҳодисадир. Бироқ, бу ҳамниша амалга ошавермасди, мабодо амалга ошса ҳам кўпинча махфий суратда қилишарди. Буни четдан жиддий кузатиб туришарди. Тез-тез оғир ишларни бажаришга тўғри келарди, ана ўшанда табиийки, дворянлар бошқалардан кўра икки баробар машаққат чекар эди. Алебастрга енгил ишлиги учун одатда уч-тўртта қари ёки нимжон маҳбусларни, шу ҳисобда турган ганки, бизларни ҳам юборишарди; боз устига ишнинг кўзини биладиган биронта одамни ҳам орамизга қўшиб қўйишарди. Одатда бир неча йилдан бери мунгазам равишда доимо Алмазов деган баджаҳл, қорамағиз, қотма, ёши ўтинқираган, одамбезор, ҳар нарсадан жирканувчи маҳбус қат-

нарди. У биздан беҳад нафратланарди. Шундай бўлса ҳам Алмазов шу даражада камгап эдики, азбаройи бизга жаврашга эринарди. Алебастр куйдириб, янчиладиган сарой дарёнинг хилват ва тик қирғоғида жойлашган эди. Айниқса, қишнинг булутли кунларида дарё ҳам, кўзга чалинаётган нариги қирғоқ ҳам зерикарли бўлар эди. Бу ёввойи ва кимсасиз манзара замирида дардчил, ҳасрат тўла алланима мавжуд эди. Бироқ, бепоён, оппоқ қор сатҳига қуёш ярқираб нур сочган маҳал бундан ҳам ҳасратлироқ бўларди; қани энди қанотинг бўлса-ю, мана шу соҳилдан бошланиб, бир ярим чақиримлик масофада жанубга томон чўзилиб, ястланиб ётган чўлу биёбошлар узра парпираб учиб кетсанг! Алмазов ўз одатига кўра индамай, қовоғини уйиб ишга киришарди; биз унга кўнглидагидек ёрдам бера олмаслигимиздан гўё уялаётгандек хижолат чекар, Алмазов эса худди унинг олдида айбимизга иқрор бўлиб, ўзимизнинг ортиқчалигимиз учун узр сўрашимизни кутгандек, ҳеч қандай кўмак сўрамай жўртга бир ўзи ишга уйнайди. Ҳолбуки, бор-йўқ қилнадиган юмуш, баъзан биз алебастр келтириб тўлдирган хумдонга ўт ёқиб куйдириш эди. Алебастр яхшилаб куйдирилгач, эртасигаёқ уни хумдондан ташиб чиқиш бошланарди. Ҳар биримиз махсус яшикка алебастр солиб залворли тўқмоқ билан майдалашга тушардик. Бу жуда ҳам дилпазир иш эди. Мўрт-мирт алебастр бинойидек осон ва соз майдаланганидан кўз очиб-юмгунча оқиш жимир-жимир кукунга айланиб қолар эди. Биз тўқмоқларни қулочкашлаб шундай ҳам гумбирлатиб солардик-ки, азбаройи баҳри-диллимиз очиларди. Охири ҳориб-чарчаб ҳам қолардик, ўзимизни руҳан енгил сезардик; юзлар қизариб, қон қизиб кетарди. Ана шунда Алмазов ҳам бизни худди ёш боладек аяйбошларди; мурувват қилиб трубка чекишга ўтирарди-ю, аммо ишқилиб бирон гап тошилгудек бўлса, мингилламай иложи йўқ эди. Аммо ҳамма билан шундай муносабатда эканига қарамай, у асли меҳрибон одам эди шекилли.

Мен яна қайроқтошни айлантириш учун устахонага борардим. Қайроқтош катта ва оғир эди. Айниқса токаръ (инженер усталардан бири) бирон-бир зина панжарасининг устунига ўхшаш ёки биронта чиновникнинг баҳай-бят стулига деярли гўладан оёқ йўнганида айлантириш учун анча-мунча зўр бериш даркор эди. Бундай пайтда қайроқтошни айлантириш бир одамга оғирлик қилгани учун одатда икки киши — мен билан бирга дворянлардан яна Б. деган маҳбусни жўнатишар эди. Бир неча йиллар



мобайида агар бирон нимани йўнини зарур бўлиб қолса, бу иш бизларнинг зиммамизга юкланар эди. Б. нимжон, дармонсиз, ҳали ёшгина бўлатуриб юраги хаста эди. У мендан бир йилгина аввал, ўзининг бошқа икки нафар ўртоғи — бири ҳибсдаги умри давомида кечаю-кундуз ибодатдан бош кўтармаган (шунинг учун аристонлар уни ҳурмат қилишарди) ва менинг қўлимда жон берган мўйсафид, иккинчиси эса ярим йўлдаёқ тинка-мадори қуриб, шалвираб қолган Б. ни сурункасига етти юз чақиримлик масофагача опичлаб борган, ҳали ниҳоятда ёш, соғлом, юзлари қип-қизил, кучли ва жасур йиғит билан бирга қамоққа келиб тушган эди. Уларнинг орасидаги ўзаро тотувликка ҳавас қилса арзирди. Б. ниҳоятда ўқинишли, олижаноб, олийҳиммат инсон эканига қарамай хасталиги туфайли ахлоқан бузилиб кетган ва жиззакни бўлиб қолган эди. Иккимиз биргаликда қайроқтошни бемалол эплаштирар ва ҳатто айтиши мумкинки бу билан овунар эдик. Мазкур иш эрталабки сайр сингарни менга алоҳида кайфият бахш этарди.

Мен қор курашга деса, ўзимни томдан ташлар эдим. Бу қиш бўйи тез-тез, одатда бўронлардан кейин воқе бўларди. Бир кечаю-бир кундуз хуруж қилган бўрон тўхтагач, қор баъзан уйларнинг деразаси, баъзиларини эса деярли томига қадар кўмиб юборарди. Бўрон тиниб, қуёш чарақлаган кезларда бизни гоҳо тўда-тўда қилиб, гоҳо эса қамоқхонадагиларни ҳаммасини маъмурий бинолар олдидаги қор уюмларини кураб ташлагани ҳайдаб чиқаришар эди. Ҳар бир кишига курак тутқазипар, ҳамма учун ялпи — баъзан шунчалар эплаштириш мушкул, норма таъинланардики азбаройи қандай тугатсак деб бош қотирди-ю, аммо ҳамма бир жон, бир тан бўлиб ишга киришарди. Ҳозиргина ерни қоплаб, билинар-билнимас юзи қотаёзган қор шунчалик бўш эдики, курак билан уни бўлак-бўлаклаб олиш ва кумуш кукунидек тўзғитиб отиш мумкин бўлар эди. Курак қуёш нурида ярақлаган оппоқ қорга шундай ҳам ўйиб кетардики, асти қўйверинг. Аристонлар деярли ҳаммавақт бу ишни ўйнаб-кулиб бажаришарди. Соф, замҳарир ҳаво, мутгасил ҳаракатдан бадаллари яйраб кетарди. Ҳамманинг баҳри-дили очиларди; тинмай қаҳқаҳа, қийқириқ, ҳазил-мутойиба янграр эди. Қорбўрон ўйини бошланарди, турган гапки, бир дақиқа ўтар-ўтмас бу ҳазил-ҳузуллар билан вақти чоғликдан тadbиркор ва баджаҳл одамлар норози бўлар ва хуллас умумий ҳавас-иштиёқ одатда жеркиш, койишлар билан хотималанар эди.

Секип-аста менинг таниш-билишларим ҳам кўпая бошлади. Шуниси ҳам борки улфат орттиришга кўзим учиб тургани йўқ эди, чунки кўнглим ҳалиям нотинч, ўзим эса ҳамон шубҳа билан ҳеч кимга шпонқирамай юрардим. Дастлаб Петров деган арпстеп мени зиёрат қила бошлади. Мен зиёрат деяпман ва бу сўзга алоҳида урғу бермоқчиман. Петров бизнинг казармадан анча узоқ бўлган махсус бўлимда турар эди. Спёкидан орамизда бирон муносабат тугул, ўзаро яқинлик йўқ ва мутлақо бўлиши ҳам мумкин эмасди. Ҳолбуки ўша дастлабки вақтда Петров мени кўргани деярли ҳар кунни бир келиб кетар ёки бекор қолиб одамлардан азбаройи ҳолироқ юрай деб казармаларнинг орқа тарафда сайр қилиб юрганымда тўхтатиб гапга солишни худди ўзининг бир вазифасидек ҳисобларди. Аввалига бу менга эриш туюлди. Аммо унчалик улфативжон гапга чечан эмаслигига қарамай Петров шундай қилдики, тез орада унинг келиб-кетишини ҳатто соғинадиган бўлиб қолдим. У ўрта бўйли, бақувват, эшчил, беқарор, истараси иссиққина, ялпоқ юз, ранг-наранг, қарашлари қатъий, садафдек тишлари бир текис одам бўлиб остки лабиниинг тагига ҳамиша бир чиндим майдаланган тамаки ташлаб юрарди. Лабиниинг остига тамаки ташлаб юриш кўпчилик маҳбусларга хос одат эди. Петров ёшига нисбатан навқирон кўринарди. Унинг ёши қирқларда эди-ю, аммо бир кўрган одам ўттиздан ортиқ бермасди. Мен билан у ҳамиша ҳаддан зиёд эркин гаплашар, ўзини ниҳоят даражада тенг олиб, яъни фавқулодда номусли ва назокатли одамдек тутар эди. Айтайлик, мабодо у менинг ёлғиз бўлиш истагида эканлигимни сезиб қолса атиги икки дақиқагина ҳол-аҳвол сўраб, сўнг ўша заҳоти хайрлашар ва ҳар сафар турган гапни, қамоқда ҳеч қачон, ҳеч кимга раво кўрмагани эътибор билдирганим учун ташаккур изҳор этарди. Ажабо, орамиздаги бундай муносабат дастлабки кунлардагина эмас, балки сурункасига бир неча йиллар мобайнида давом этиб келгани ва унинг чинданам менга садоқатли эканига қарамай деярли ҳеч қачон дўстона муносабатга айланмаган эди. Мен ҳатто ҳозир ҳам: мендан у нима истарди, нима сабабдан ҳар кунни келиб безор қиларди, аниқ бир жўяли гап айтолмайман. Гарчи у кейинчалик буюмларимни ўғирлаган бўлса ҳам қандайдир *бехосдан* ўғирларди; у мендан қарийб ҳеч қачон пул сўрамасди, демак, ёнимга пул ёки бирор манфаат юзасидан келмаслиги аниқ эди.

Сабабини билмадим, лекин ҳамиша у худди ҳибсда эмас, балки қаердадир, узоқ шаҳардаги уйида яшайдиган-

дек ва ўтган-кетганда янгилликлардан хабардор бўлиб қўйиш, мендан ҳол-аҳвол сўраш, қандай яшаётганимизни кўриш учун қамоққа таширф буюрадиганга ўхшарди. У ҳамиша, худди кимнидир қайдадир қолдириб келгану ўша ерда уни кутаётгандек, худди қайдадир ниманидир тугатиши керагу доим ўшаёққа шошаётгандек бўларди. Шунга қарамай гўё унчалик ҳовлиқмаётгандек туюларди. Унинг сичков нигоҳи ҳам аллапечук галати: бирмунча мардонавор тус ва истеҳзо ифодалари акс этарди. Аммо у предмет оша йироқларга қарарди; худди бурни остида турган буюм оша қандайдир ўзга, янаям олисдаги нарсани кўришга чоғланганга ўхшарди. Бу унинг чехрасига фаромушхотир тус бағишларди. Баъзан, Петров менинг ёнимдан чиқиб, қаерга бораркин, уни қаерда шунчалик нитизор бўлиб кутишаётган экан, деб кузатардим. Аммо у менинг олдимдан чиққач, ҳовлиққанча бирон-бир казармага ёки емакхонага йўл олар, ўша ерда ҳангомалашиб ўтирганларнинг сафига қўшилиб, диққат билан уларнинг гап-сўзларига қулоқ солар, ўзи ҳам ҳатто ҳаяжон билан гапга аралашар, аммо туйқусдан жим бўлиб қоларди. У гапиряптими, чурқ этмай ўтирибдими фарқи йўқ, бари бир қиёфасидан шунчаки ўтиб кетатуриб киргандек, апави ерда иши қолиб кетаётган ва ўша ерда уни кутишаётгандек бир алфозда ўтирарди. Энг қизиғи. шундаки, унинг ҳеч қачон, ҳеч қандай иши бўлмаганди; у (турган гапни мажбурий ишни ҳисобламаганда) тараллабедод юрар эди. Унинг қўлида на ҳунари, на чўнтагида пули бўларди. Аммо, у пул хусусида кўнам қайғуравермасди. Мен билан нималар ҳақида гаплашмасди дейсиз?! Унинг гап-сўзлари ўзига ўхшаб пойинтар-сойинтар эди. Чунончи, ҳибсхонанинг орқа тарафида ёлғиз юрганимга кўзи тушиб қолса бўлгани, тўсатдан мен томонга бурилиб келаверади. У ҳар доим ҳовлиқиб юрар ва ҳамиша кескин буриларди. Юриб келарди-ю, аммо худди югуриб келганга ўхшарди.

— Салом.

— Салом.

— Сизга халал бермадимми?

— Йўқ.

— Биласизми, мен сиздан Наполеон ҳақида сўрамоқчийдим. У, анови, ўн иккинчи йилдагига қариндош бўлади-я? (Петров ўзи кантонистлардан бўлиб, саводи ҳам бор эди.)

— Шундай.

— Уни қанақа президент дейишарди?

Петров худди бирон нарса хусусида иложн борича тезроқ биллиб олиши шартдек ҳамиша ҳовлиқиб, қисқа-қисқа савол берарди. У гўё зигирча ҳам пайсалга солиш мумкин бўлмаган катта аҳамиятга эга иш юзасидан маълумот тўплаётганга ўхшарди.

Мен, у қандай президент эканини тушунтиргач, ким билсин, яқин орада император ҳам бўлиб қелар, деб ило-ва қилдим.

— Қанақасига?

Буни ҳам, билганимча тушунтириб бердим. Петров йўлакай бекаму кўст уқиб ва узил-кесил тушунар ва ҳатто мен томонга бошини эгиб диққат билан тинглар эди.

— Ҳм. Биласизми, Александр Петрович, мен сиздан мапа шимани сўрамоқчийдим: айтишларича, кафти тово-нигача етиб, бўйи энг новча одамдек келадиган маймум зоти бормиш, шу тўғрими?

— Ҳа, шундай маймумлар бор.

— Булар қанақаси бўлдийкин?

Мен, баҳоли қудрат буни ҳам тушунтирдим.

— Улар қаерда яшайди?

— Иссиқ ўлкаларда. Суматра оролида яшашиди.

— Не, Америкадаги оролни? У ерда одамлар боши билан юрармиш, дейишади-ю?

— Боши билан юришмайди. Сиз антиподлар ҳақида сўрайсиз, чоғи.

Мен имкон борича Американинг қандай мамлакатлиги ҳамда антиподларнинг ўзи нималигини тушунтирдим. У, аzza-базза фақат антиподлар ҳақида эшпитиш учун ҳовлиқиб келган одамдек қулоқ қоқмай тинглади.

— Ҳа-а! Бултур адъютант Арэфьевдан олган китобдан графиня Лавальер тўғрисида ўқигандим, буларнинг ҳаммаси ростдан бўлиб ўтганими ёки уйдирмами? Дюманнинг китобини айтяпман.

— Турган ганки, уйдирма.

— Хўп хайр, ташаккур.

Шундай дерди-ю, Петров кўздан ғойиб бўларди. Ганнинг нўст калласи, суҳбатимиз йил — ўн икки ой деярли шу тахлит қовушмасди.

Мен Петров ҳақида одамлардан суриштира бошладим. Бу ошпа-оғайнигарчиликдан хабар топган М. мени ҳатто огоҳлантириб қўйди. У айниқса дастлабки кунлари қамоқда кўпчилик маҳбуслар кўнглига даҳшат солгани билан бари бир биронтаси, ҳатто Газин ҳам Петровчалик ўзида кўрқинчли таассурот уйғотмаганини айтиб берди.

— Бу аристонлар орасидаги энг таштортмас, энг дов-

юраги, — дерди М.— Унинг қўлидан ҳар бало келади; агар қайсарлиги тутса ҳеч нарсадан тап тортмайди. Мабодо, калласига ўрнашиб қолса у сизни ҳам аямайди, шунчаки, сўйиб кетади, тамом вассалом: хуноб ҳам бўлиб ўтирмайди, афсус ҳам чекмайди. Унинг эси жойида эмасмикан, деб қўяман, ўзимча.

Мени ушбу мулоҳаза жуда қизиқтириб қўйди. Аммо М. нима сабабдан Петров кўнглида шундай таассурот қолдирганлиги ҳақида бирон жўяли гап айтолмасди. Во ажабо: кейинчалик сурункасига бир печа йил давомида Петров билан ош-қаттиқ бўлиб деярли ҳар куни дардлашиб юргандим, у мендан доимо самимий меҳр-муҳаббатини (нима сабабдан шундайлигини сира билолмасдим) дариғ тутмаганди; мана шу йиллар мобайнида у ҳибсда эс-ҳушини йиғиб яшаган ва бирон қабиҳ ишга мутлақо қўл урмаганига қарамай ҳар сафар унга қараб ва у билан дардлаша туриб ўзимча М. нинг ҳақлигига ва Петровнинг энг довюрак ва ҳеч нарсадан тап-тортмас одам эканига иқ-рор бўлардим. Нима сабабдан шундай туюларди, буни ҳам тушунтириб беролмайман.

Шуни ҳам айтиб ўтишим керакки, жазога чақирганларида плац-майорни ўлдиришга чоғланган ва аристонларнинг таъбири билан айтганда, майорни «худо асраб» жўнаб қолганидаги ўша маҳбус мана шу Петров эди. Бир сафар, қамалмасидан бурун, ҳарбий машқлар пайтида полковник уни бир тарсаки урган экан. Эҳтимол, у бундан аввал ҳам кўп калтак еган бўлса бордир. Аммо бу сафар у чидаб туrolмади ва тўғридан-тўғри ҳамманинг кўз ўнгида, куппа-кундузи ўз қўмондонини сўйиб ташлаганди. Лекин, мен бунинг тарихини муфассал билмайман; у менга ҳеч қачон айтиб бермаган эди. Шубҳасиз, бу бирдан ҳис-ҳаяжоннинг бор бўйича намоен бўлишидаги жунбушлари эди, холос. Аммо ҳар ҳолда бундай лов этиб ёнишлар унинг ҳаётида камдан-кам юз берарди. У чинданам тадбиркор ва ҳатто итоатгўй эди. Юрагидаги ўта шиддатли ва чексиз қаҳру-ғазабни пинҳона сақларди; аммо бу чўғлар доимо кул остида секингина бурқсиб, тутаб ётарди. Мен унинг тирноқча бўлсин ўзгалардек, айтайлик, мапманлик ва олифтагарчликка берилганини пайқамаган эдим. Унинг жавжалга айтарлик ҳуши йўқ эди-ю, аммо шунга қарамай, Сироткиндан бошқа — ўшанда ҳам у керак бўлиб қолсагина — ҳеч ким билан улфатчилик қилмас эди. Айтгандек бир куни, унинг жуда аччиғланганини гувоҳи бўлгандим. Унга қандайдир буюмни бермай, қатордан қуруқ қолдиришмоқчи эди. Гражданлик разряди

Бўйича қамалган бақувват, давапгирдек, ўлгудек тажанг, жанжални пулга сотиб оладиган, қизиқчи ҳамда увчамунча одамга гап бермайдиган маҳбус Василий Антонов у билан баҳслашмоқда эди. Иккови анчадан бери жиққамушт бўлишар, мен эса бу даҳанаки жанг нари борса шунчаки муштлашиш билан тугайди деб ўйлардим, чунки гарчи онда-сонда бўлса ҳам Петров баъзан энг пастгаш маҳбусга ўхшаб ёқа бўғишар ва шаллақилик қиларди. Аммо бу сафар бир бало бўлди: Петровнинг ранги бирдан бўздек оқарди, лаблари титраб, кўкариб кетди; ҳарсиллаб гафас ола бошлади. У ўрнидан туриб, жуда секинлик билан оҳиста сарпойчан оёқларини (у ёзда сарпойчан юршини яхши кўрарди) шарпасиз босиб Антоновга яқинлашди. Ғала-говур авжига минган казарма тўсатдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди; ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетган — пашша учса эшитилгудек эди. Маҳбуслар энди нима бўларкан, деб кутиб туришарди. Рангида ранг қолмаган Антонов сакраб унинг ёнига тушди... Мен чидаб туролмай казармадан чиқиб кетдим. Кетаяпману ўзимча, ҳозир, зинапоядан тушиб улгурмасимдан бўғизланган одамнинг дод-войини эшитсам керак, деган фикр кўнглимдан ўтарди. Аммо бу сафар ҳам бунгача бориб етмади; ёнига Петров етиб келмасданоқ Антонов индамай ва тезроқ даф бўлсин дегандай унга қараб иргитди. (Ҳамма гап увадаси чиқиб кетган, бир чақага қиммат латта-путта устида кетаётган эди.) Турган гапки, орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас у бари бир хўжакўрсинга ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деган каби ҳамда ўзининг унчалик кўрқиб кетмаганини намоиш қилмоқ учун койиб қўйган эди. Аммо Петров бунга аҳамият бериш тугул, ҳатто жавоб қайтаришни ҳам ўзига эп кўрмади, чунки гап сўкишда эмасди, бу иш унинг фойдасига ҳал бўлган эди; у ўздан беҳад мамнун бир қиёфада ўша матоҳни олди. Чорак соатдан сўнг у, яна аввалгидек бурнини суқиб ва қулоқ солиш учун бярон ўрда биров-бир қизиқроқ нарса ҳақида гапириб қолишармикин, деган кўнгилда қамоқ бўйлаб санқиб юрарди. Афтидан уни ҳамма нарса қизиқтирадигандек эди-ю, аммо негадир барчасига кўнинча лоқайд қарар ва азбаройи бекорчилигидан қамоқнинг у бошидан бу бошига тентирагани тентираган эди. Уни, иш ҳам кўриб кўрқиб қалтирайдиган, аммо ҳозирча, иш беришмаётганидан кутавериш зериккач, ёш болалар билан ўйнаб овунаётган забардаст, меҳнатсевар кишига ҳам ўхшатиш мумкин эди. Мен унинг нима учун қочиш кетмай ҳавуз қамоқда яшаётганига сира ҳам тушунолмасдим. Мабодо,

астойдил қарор қилса у ўйлаб ўтирмай қочиб кетган бўларди. Зеро Петровга ўхшаш одамларнинг устидан ақлу ҳушлари то улар бирон нарсани қаттиқ истаб қолгунларича ҳукмронлик қилади, холос. Ана унда айтилганки, бу ёруғ дунёда уларнинг ҳою ҳавасига қаршилиқ қилувчи тўсиқ топилмайди. Мен шунага аминманки, у жуда усталлик билан ҳамманинг кўзини шамғалат қилиб қоча олар, ҳафталаб туз тотмай бирон-бир ўрмон ёки қамишзорда яшириниб ўтира оларди. Аммо ҳали у мана шу фикрга келмаган ва бунга узил-кесил қарор қилмаганга ўхшар эди. Мен унинг ўткир мулоҳаза ёки айтирли дуруст фикр юритганини сира сезмаганман. Хулласи бундай одамлар дунёда умр бўйи якка-ягона бир мақсадни кўзлаб яшайдилар ва улар тоқиб ўша мақсадни бутунлай амалга оширмагунча абадулабад ўзларини ўққа-чўққа уриб юраверадилар; ана унда эса ақлнинг ҳам кераги йўқ. Баъзан бир тарсаки учун ўз бошлигини чавақлаб ташлаган мана шу одамнинг бизга келиб савалашга чурқ этмай ётиб беришини кўриб кўзларимга ишонолмасдим. Мабодо мусаллас билан кўлга тушиб қолса уни ҳам савалашарди. Ҳамма беҳунар маҳбуслар каби Петров ҳам баъзида вино олиб ўтишга уриниб кўрарди. Аммо у қамчинланишга ҳам худди ўзи хоҳлаб, яъни худди гап шмадалигини фаҳмлагандек ётиб берарди; акс ҳолда эса бошидан тегирмон тошини юргизиб юборсалар ҳам кўнмасди. Менга писбатан ошқора меҳр-муҳаббатига қарамай унинг нарсаларимни ўғирлаши ҳам мени ҳайратга соларди. Унинг ноҳўя ҳаракати ҳаётида ҳаммавақт эмас, балки баъзи-баъзида юз берарди. Бир ердан иккинчи ерга элтиб қўйиш учунгина берган чоғимда тавротимни ўғирлаган ҳам мана шу Петров эди. Орадаги масофа бир печа қадам бўлишига қарамай у йўл-йўлакай харидор топишга, пуллашга ва ўша заҳотиёқ пулни ичиб юборишга улгурган эди. Эҳтимол унинг жудаям ичгиси келган бўлса керак, ҳамонки у бир нарсани астойдил хоҳлар экан уни амалга ошириши шарт эди. Мана шундай гарчи бошқа пайт, биронтасининг юз минг сўм пули борлигини билса ҳам қиё боқмаган одам йиғирма беш сўм учун ва шу йиғирма беш сўмга ароқ олиб ичиш учун одамзодни чавақлашдан тоймайди. Ўша кунни кечқурун менга ҳеч бир хижолат бўлмай ва афсус чекмай, худди шунчаки воқеадек мутлақо бефарқ оҳангда ўзи ўғирлаганини айтиб берди. Мен Тавротим учун жоним ачиганидан уни яхшилаб койиб бергандим. Петров асабийланиш у ёқда турсин, ҳатто жимгина аччиқ-тизиқ гапларимни тинглаганиди; у таврот бениҳоя

зарур китоб экани ва энди шундай китобсиз қолганимга ачинарди-ю, аммо китобни ўғирлагани учун тирноқча ҳам афсус чекмасди; у ўзини шундай катта олиб қарар эдики, мен ўша заҳотиёқ тергапдан тўхтаган эдим. Менинг қойишларимни у балки шундай иш учун сўкмаслик мумкин эмас, ахир, майли сўкиб хумордан чиқар, ҳовридан тушиб, кўнглини бўшатар, деган хаёлда, менга раҳми келганидан индамай тинглаганидиру, аммо аслида эса униг афти-ангориди бу ҳаммаси бўлмағур гап, шунчалар ҳам бўлмағурки, кап-катта одамга айтишдан ҳам киши ор қилади, деганга ўхшаш ифода кўзга ташлаварди. Назаримда, Петров мени ҳаётдаги энг оддий нарсаларга ҳам ақли етмайдиган ёш бола ёки деярли гўдак ўрнида кўради-гандек эди. Масалан, агар унга илм ва китоблардан бўлак нарсалар ҳақида сўз қотсанг борми, у фақат худди одоб юзасидангина жавоб қайтараётгандек қисқа, лўнда жавоб билан қаноат ҳосил қиларди. Кўпинча доимо менадан сўрайдиган китобий илмларнинг унга нима ҳожати бор экан, дея ажабланиб юрардим. Мана шундай суҳбатлар чоғида баъзан унга, устимдан кулмаянтимки, дея тикилиб қолардим. Йўқ; Петров одатда гапларимни жиддий эътибор билан тинглади эди, лекин шундай бўлса ҳам унчалик аҳамият бермасди, мапа шуниси менга алам қиларди. Саволларини у аниқ ўз пайтида берарди-ю, аммо мен берган маълумотларга қойил қолмас, кўпинча ҳатто кстар-истамас паришонхотирлик билан инобатга олар эди... Баъзан мен ҳақимда у бошини қотириб ўтирмай у билан бошқа одамлар билан гаплашгандек гаплашиш мумкин эмас, китоблардан бўлак ҳеч нарсани тушунмайди ва тушунингга ҳам лаёқатсиз, шунинг учун уни безовта қилишнинг ўрни ҳам йўқ, деган ҳукм чиқариб қўйганга ўхшарди.

Имоним комплики, шунда ҳам у мени яхши кўрар бу эса ҳайратимга ҳайрат қўшарди. У мени гўр, эси кирди-чиқди одам, деб ҳисоблармиди, заиф, ночор одам ўрнида кўриб ҳар бир кучли инсоннинг ўзидан кучсизроқ инсонни ҳимояга олгандек менга алоҳида бир ачинини билан қарардим... билмадим. Гарчи, буларнинг барчаси нарсаларимни ўғирлашга халал бермаса ҳам, аммо аминманки у ўғирлай туриб ҳам менга раҳми келарди. «Садқайи одам кет! — дея ўйларди у эҳтимол менинг молимини чўптагига сола туриб, — тавба, бу қандай гапки, мол-мулкни тузукроқ ҳимоя ҳам қила олмаса!». Аммо, айнан шунинг учун ҳам мени яхши кўрадигандек эди. У, бир сафар гўё ноҳос мени «ҳаддан ташқари кўнгилчан одамсиз-да», деган



ва орадан бир дақиқа ўтмай туриб: «сиз шунчалик соддасиз, шунчалик соддасизки, ҳатто одамнинг раҳми келади. Фақат сиз, Александр Петрович, хафа бўлмаг, мен шунчаки бегараз, чин кўнгилдан айтяпман», деб қўшиб қўйган эди.

Ҳаётда бундай одамлар баъзан бирон-бир қатъий бир ёқадан бош чиқариш ёки фавқуллода ўзгариш, кескин бурилиш лаҳзаларида бирдан кескин ва ўта жиддий тарзда ўзларини намён этиб ва кўзга чалиниб, шу тариқа бир нафасда ўз фаолиятлари чўққисига кўтарилади. Улар қатъий фикр айтиб бирон аҳамиятга эга ишнинг йўлбошчиси ва раҳнамоси бўлишга қодир эмас, аммо, айнан шу одамлар бу ишнинг асосий иштирокчилари ва биринчи бўлиб бошловчиларидир. Оддийгина, махсус даъватларсиз бошлайдилар-у, аммо шундай бўлса ҳам ўйлаб-нетмай, қўрқув билмай, бўрону довулларга қарамай энг муҳим ғовларни биринчилар қаторида енгиб ўтадилар — ҳамма уларнинг ортидан эргашади ва кўр-кўрона энг сўнгги, одатда ўз бошларини тикадиган хавф-хатар оғзигача борадилар. Мен Петровнинг ўз ҳаётини яхши йўлга қўйганига ишонмайман, чунки у бор-йўри бир лаҳзада ҳаммасига узил-кесил хотима беради, башарти ҳалигача куни битмаган экан, демак ҳали вақт-соати етмапти. Шундай бўлса ҳам яна ким билади? Балки умр ошини ошаб, ёшини яшаб, шарти кетиб парти қолгунча у ёқдан-бу ёққа сандироқлаб юрару, сўнгра хотиржам оёғини узатиб дунёдан ўтар. Аммо, назаримда, бутун бошли каторгада энг довюрак одам мана шу, деганида М. тамомила ҳақ эди.

## VIII

### ДОВЮРАК КИШИЛАР. ЛУЧКА

Довюраклар хусусида бирон нима дейиш қийин: ҳамма ердагига ўхшаб бундай одамлар каторгада ҳам оз эди. Турқидан кўрқинчли одамга ўхшайди; баъзан битта-яримтаси ҳақида шундай ҳикоя қилишадикки беихтиёр ундан парироқ юрасан. Ҳатто, мен аввалига худа-беҳудага мана шу одамларни четлаб юрдим. Бора-бора қўйинг-чи, энг мудҳиш қотилларга бўлган қарашларим ҳам ўзгарди. Баъзи бирлари одам ўлдирмаган бўлса ҳам, лекин олти кишининг ёстиғини қуритгандан кўра даҳшатлироқ эди. Азбаройи ғалати, ақлга сиғмас жиҳатлари кўпчилигида баъзи жиҳоятлар борки, улар ҳақида дабдуруст-

дан юзаки тасаввурга ҳам келиш қийин эди. Буни мен авом орасида бир хил қотилликлар ҳаддан зиёд ғаройиб сабабларга кўра содир бўлишини назарда тутиб айтяпман. Нисбатан тез-тез учраб турадиган мана бундай қотилликни олайлик: анови одам ўз ҳолича, ҳеч кимга аралашмай тинчгина яшайди. Қисмати оғир, аммо шукр килади. Боришги, бу мужик, бировнинг қароли, мешчан, солдатдир — фарқи йўқ. Бирдан шайтон йўлдан уриб, хе йўқ, бе йўқ душмани ва ситамгарни шартта ўлдиради-қўяди. Ана шунда жуда ғалати ҳодиса юз беради: ногаҳон одамзод вақтинча бўлсин қуюшқондан чиқиб кетади. Дастлаб у ситамгару душманини ўлдиради; бу қотиллик бўлса ҳам лекин тушунарли, чунки буving сабаби бор эди: шундан кейин эса у дуч келган одамни сўя бошлайди, ўтган-кетгани қонини ичади, дилхушликка, бир оғиз дағал гап учун, қараганига, сонини кўпайтириш учун ёхуд оддийгина: «Қоч кўзимга кўрипма, мен боряпман!» учун. Одамзод худди иситма ичида алаҳсирагандек, худди қонсирагандек бўлади. Гўё, модомики ўзи учун қатагон чегарани босиб ўтдими, энди у бундан буён муқаддас нарсанинг ўзи йўқлигига маҳлиё бўла бошлайди; гўё паққос ҳар қандай қопунийлик ва қарамликни ҳатлаб ўтгиси, ўтакетган бевош ва бебошвоқ озодликдан баҳра олишга, ўзи ҳис қилмаслиги мумкин бўлмаган қўрқув туфайли юрагини чангаллаб қолишдан ҳаловат топгиси келади. Устига-устак истиқболда ҳаддан ташқари оғир жазо кутаётганини билади. Буларнинг бари баланд минорадан асфаласофилинга талпинаётган одамнинг қанча тез бўлса, шунча яхши деган ўй билан пастга шўнғиси келаётгандаги талвасасига ўхшаб кетарди. Қўйинг-чи, бу шу чоққача биров назари илмаган ювош кимсаларнинг ҳам бошига тушиши мумкин. Бир хиллари бу талваса гирдибодиди ҳатто гўдайиб юради. Илгари қанчалик ғариб, бечораваш бўлса, энди шунчалик одамларнинг асабига теккиси, уларни қўрқитгиси келади. Бу қўрқувдан у лаззатланади ва бошқаларда ўзига нисбатан уйғонган ўша жирканч ҳиссини яхши кўради. Ўзини *таптортмас* қилиб кўрсатади ва гоҳо бундай «довжуракнинг» ўзи, ниҳоят мана шу ясама ҳал бўлишини кутади. Таажжуб, кўп ҳолларда мана шу *таптортмасликни* ортиқ кўтариб юролмаслигига кўзи етганидан азбаройи, тезроқ жазога тортилиш ва тезроқ кайфият, дағдағалар, дўқ-пўписалар нақ дор остига довур давом этади, кейин эса бирдан кесиб юборишади: бу муҳлат воқеан қандайдир тартибот асосида, гўёки шунинг учун аввалдан тайёрлаб қўйилган қондаларда бел-

гиланганга ўхшайди. Шунда одам бирдан ипакдек муло-  
йим, тортинчоқ бўлиб, латтадек шалвираб қолади. Дор  
остида обидийда қилади — халққа ялиниб-ёлворади. Қа-  
моққа келиб эса шунчалик сўлаги оққан, шунчалик ми-  
шиқи бир бечора бўлиб юридики, уни кўриб: «Наҳотки  
мана шу кимса беш-олтита одамни сўйган бўлса?» деб  
ёқангни ушлайсан.

Тўғри, баъзилар қамоқда ҳам ҳадеганда таноби тор-  
тилмайди, бирмунча вақт отдан тушса ҳам эгардан туш-  
майди — қандайдир олифталик, гердайиш ҳамон сақланиб  
қолади; гўёки «Қаранг, кўрянсиз-ку, мен сизлар ўйлаган-  
дай эмасман, «мен олтитасини бошига етганларданман»,  
дегандек. Бироқ охир-оқибат гурурдан тушади. Гоҳо бир  
вақтлар — «довюраклигидаги» айшу-ишрат, қўрқмас жа-  
соратларини эслаб овунади, ва мабодо бирон лақма топи-  
либ қолса унинг олдида гердайиб, қийшанглашни, мақта-  
нишни ва ўзининг барча қаҳрамонлиқларини, табиийки,  
жудаям гапириб бергиси келаётганини сездирмай, ҳикоя  
қилиб беришни яхши кўради. «Мана, кўрдирганимни мен  
қандай одам бўлган эдим!»

Эҳ-ҳе, бу обрўталаб эҳтиётлик қандай назокат билан  
мушоҳада қилинарди. Бу қиссалар баъзан қандай беҳаф-  
салалик билан паллапартиш ҳикоя қилинарди-я! Ҳикоя  
қиладиган одамнинг ҳар бир сўзи, оҳангида бунчалик  
пахтавоп ҳавоийлик намоен бўлмаса! Бу одамлар қаерда  
ўрганган ўзи!

Мана шу илк кунларнинг бирида, кечқурун бекорчи-  
ликдан юрагим сиқилиб нарда ётарканман, шунга ўхшаш  
вахмалардан бирини тинглаб, тажрибасизлигим туфайли  
ҳикоя қилган маҳбусни аллақандай фавқуллодда ёвуз ким-  
са, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган темир иродали одам, деб  
ўйлагандим. Ваҳоланки, ўша пайтда сал бўлмаса Петров-  
га тегажоглик қилаёзгандим. Ҳикоя, ким-ким Лука Кузь-  
мичнинг уяммас буяммас фақат дилхушлик учун бир  
майорни қандай қилиб тинчитгани ҳақида эди. Лука Кузь-  
мич дегани анов мен бир сафар эслатиб ўтган кичик жус-  
сали, озғингина, қиррабурун, ёшгина хохол аристон эди.  
Қарол бўлиб, жанубда туғилгани билан унинг миллати  
рус эди. Унинг қиёфасида чинданам кескин, димордор-  
ликка ўхшаш бир нима кўзга ташланарди. «Кеча тухум-  
дан чиққан-у, тирноқчаси ўлсин ўткир бўлмай». Аммо  
аристонлар одамнинг тозилгини кўзидан билиб оли-  
шарди. Лука Кузьмични унчалик ҳурмат қилишмас, ёки  
маҳбусларнинг тили билан айтганда «унга ҳурмат кўрса-  
тишмасди». У ниҳоятда иззатталаб одам эди. Шу оқшом

у нарда ўтириб кўйлак тикарди. Кийим-бош тикниш унинг тасб-кори эди. Унинг ёнида нар бўйича қўшниси анқов ва калтафаҳм эканига қарамай меҳрибон ва ширинсўз, пайдор ва давангирдек маҳбус Кобилин ўтирарди. Қўшничилик туфайли Лучка у билан тез-тез жиққамушт бўлиб қолар, умуман уни назари илмай калака қилар ва доим пастга уриш пайдан бўларди-ю, соддадиллиги туфайли Кобилин буни мутлақо сезмасди. У жун пайпоқ тўқиб Лучканинг гапларига бепарво қулоқ солиб ўтирарди. Лучка хийла баланд овозда баралла ҳикоя қиларди. У гарчи бор-йўғи Кобилинга қарата айтаётган бўлса-да, гапларини ҳамма эшитишини хоҳлар эди.

— Шундай қилиб десанг, оғайничалиш, мени ўзимиззи ерлардан Ч-в га қараб ҳайдашди,— дея гап бошлади у игнасини тугмачага суқа туриб,— сенга айтсам, дайдилик учун.

— Бунга анча бўлдимп?— деб сўради Кобилин.

— Иўхот пишса иккинчи йилга кетади. Хўш, йўлда К-вга келишимиз билапоқ мени икки-уч кунга, деб авахтага ўтқизиб қўйишди, денг. Қарасам: мен билан ўп икки нафар одам ўтирибди, ҳаммаси давангирдек-давангирдек, хўкиздек-хўкиздек, бақувват, азамат хохоллар. Бироқ бундай разм солсам, роса зада бўлган кўринади: ейишичишларини тайини йўқ, ўзларини майори бажонидил ҳоҳишлари тусагунча (Лучка атай сўзни бузиб гапирди), ҳар мақомга соляпти. Бир кун индамадим, икки кун индамадим; қарасам, иш чиқмайдиган,— ҳаммаси чумчуқ нир этса, юраги шиф этадиганлар. «Сенларни қара-ю, дедим, шундай аҳмоқни талтайтириб қўясизларми?»— «Қани шунни, ўзига айтиб кўр-чи!»— улар шундай деб мийиғлариди кулиб қўйишди. «Ўлиб кетмайсанларми» дедим ичимда.

— Оғайнилар, ўша ерда десаларнинг бир тасқара хохол бор эди,— деб гапида давом этди у бирдан Кобилин қолиб умуман ҳаммага қарата.— Ушаниси судда қандай қилиб ўзини кесиб юборишган, суд билан қандай гаплашганини айтиб беряпти-ю, ўзи бўлса пиқ-пиқ кўзини сийдигини оқизади: уйда болаларим қолган, хотиним қолган, дейди. Ўзини келбатидан ит ҳурқади, мўйсафид, семиз. «Мен унга, дейди, ялинаман: кераги йўқ! У бўлса, шайтанбачча, ёзгани-ёзган. Ҳа, дейман, ўзимча сен бўғилиб ўлсангу, мен қутилиб кетсам! У бўлса ёзаверади, ёзаверади, ёзмоқда қўпса-чи!.. Шунда мени эсим оғиб қолди». Вася, қани ипни узатиб юбор-чи; каторганинг чириган иўшанаклари-ей.

— Бозорейки, — деди Вася ипни узата туриб.

— Қийшиқ-қинғир бўлса ҳам ўзимизники дуруст. Қани бўлақол Невалидни юборгандик, қайси шилта хотиндан олади у ерда? — деб давом этди Лучка ёруққа тутиб ипни игнага ўтказаркан.

— Танишидан, шекилли.

— Ҳа-да.

— Хўп, майорчи майор, нима бўлди? — деб сўради тамомила унутилаёзган Қобилин.

Лучкага худди мана шу керак эди, холос. Лекин шундай бўлса ҳам у қиссасини ўша заҳоти давом эттириш тугул лоақал Қобилинга аҳамият ҳам бермади. Шопилмайгина ипнинг чигалини ёзди, шошилмайгина, эрипчоқлик билан увушган оёқларини тўғрилаб ана шундан кейин бошлади:

— Хуллас, хохолвойларимни қонига ташна қилдим улар майор-майорлаб қолишди. Мен бўлсам асқотар балки деб бир қўшнидан ойнаса<sup>1</sup> олиб яшириб қўйгандим. Майор шайтонлаб қолди. Келяпти, дейишди; келса-келаверсин, дедим, хўш, хохолларим, дедим, тоғаларингни кўрганмисан? Уларнинг эса эсхонаси чиқиб кетган, рангида ранг йўқ; қалт-қалт титрайди? Ҳаллослаб майор кириб келди; ширакайф. «Ким у! Қани у!.. Мен додини бераман. Мен подшоман, мен худоман!»

— У: «Мен подшоман, мен худоман», дейиши биланоқ мен секин сурилдим, — дея давом этди Лучка, — епгимда, пичоқ денг.

«Йўқ, жаноби олийлари, — дейману ўзим бўлса секин-секин яқинлашиб боравердим, — унчалик эмасдир, бу қанақасига, ахир, ҳазрат олийлари, сиз ҳам шоҳу, ҳам худо бўлсангиз?»

«Ҳа-а бу ҳали сепмисан? — деб қичқирди майор. — Бош кўтаряпсанми!»

«Йўқ, дейман (ўзим эса яқинлаб боравердим), ундай эмас, ҳазрати олийларин, дейман. Ахир ўзингиз ҳам ҳар нарсага қудрати етадиган, ҳар ерда ҳозир у нозир эганининг ягоналигини яхши биласиз. Худонинг ердаги сояси бўлмиш подшо ҳазратлари ҳам биттаю-битта. У, жапоби олийларин, дедим, ҳокими мутлақ. Сиз эса, жаноби олийларин, ҳали шунчаки бир майорсиз — подшоҳин оламининг шарофати, яна унча-мунча меҳнатларингиз сингани учун бизнинг бошлиғимизсиз».

---

<sup>1</sup> Ойнаса — пичоқ (тарж.).

«Қа-қа-қа-қандай!» — азбаройи калаванилг учини йўқотиб қўйганидан шундай қақиллаб қолдики.

«Ҳа ана шундай» — дедим; шундай дея туриб похос унга ташландиму, бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар, дея пичоқни гарчча қорнига санчдим. Чакки бўлмади. Йиқилган жойида оёғини бир-икки силтади-ю, жим бўлди. Мен пичоқни ерга ташладим.

«Кўрдиларингми, хохолларим, дедим, мана энди уни оёққа турғизиб қўйларинг!»

Энди шу ўринда бир нарсани қўшимча тариқасида эслатиб ўтмоқчиман. Бахтга қарши, қадимда кўпчилик командирлар орасида «Мен шоҳ-у, мен худоман», деган ва яна шунга ўхшаш иборалар тез-тез қўлланиларди. Бундай командирлар сони турган гапки, бизнинг даврга келиб бармоқ билан санарли даражада оз қолганини тан олиш керак, яна ким билсин, бундайларнинг уруғи йўқ бўлиб кетгандир. Яна шу нарсага эътиборингизни тортаман, шунга ўхшаш ибораларни ишлатиб, айниқса қўйи унвонлардан чиққан командирлар олифтагарчилик қилишни яхши кўрардилар. Офицерлик унвои гўё уларнинг ички дунёси тугул ўй-хаёлларини ҳам остип-устун қилиб юборарди. Узоқ вақт ўлардек жонига теккан ишда оҳ-воҳ уриб ва тобеликнинг ҳамма ноғоналаридан ўтгач, булар кутилмаганда ўзларини офицер, олижаноб қўмондон ҳис қилиб қоладилар ва кўникмаганлик ва япғи амал васвасасида босар-тусарини унутиб қўйганлигидан, табиийки, асосан тобе бўлган қўйроқ унвондагиларга нисбатан, ўзларининг қудрати ва аҳамиятига ортиқча баҳо бериб юборади. Амалдорлар олдида эса улар, бундан буён мутлақо кераксиз, ортиқча ва ҳатто аксар бошлиқлар учун ёқимсиз туюлганига қарамай ҳамон ялтоқланиб юрадилар. Бир хил хушомадгўйлар эса ҳатто меҳри товланиб кетганидан олий қўмондонларига, офицер бўлгани билан қўйи унвондан чиққанлари ва шу тариқа «ўз чорингизни унутмаймиз», дея маълум қилгани ошпадилар. Аммо қўйи тобе унвондагиларга нисбатан эса ўзларини салкам худо, деб кўрсатадилар. Тўғри, эндиликда мана шундай кимса-ю, «мен подшою, мен худо», деб аюҳаннос соладиган одамнинг топилиши дарғумон. Бироқ, шунга қарамай меннинг фаҳмимча бошлиқларнинг мана шу тахлит ибораларидан кўра аристонлар билан бир қаторда барча қўйи унвондагиларнинг асабига кўнроқ тегадиган нарса бўлмаса керак. Бу ўз-ўзини сурбетларча улуғлаш-у, ўзининг ҳайиқмаслигини маҳоват қилиб кўрсатини энг итоатгўй одамнинг ҳам қалбида нафрат уйғотади ва уни

қуюшқондан чиқариб юборади. Ҳайриятки, буларнинг даври ўтди, ҳатто қадимда ҳам раҳбарлар томонида қатъий таъқиб этиларди. Бунга бир неча мисолларни эшитишга муяссар бўлгандим.

Ҳа, умуман юқоридагиларнинг ўзларига нисбатан ҳар бир жирканиб, менсимай қарагани қуйи унвон вакиллариини безор қилиб юборади. Баъзилар масалаи, агар аристонни яхши едириб-ичирилса, кўнгилдагидек тарбия қилинса, хуллас ҳаммаси қонунга бипоан ўз ўрнига қўйилса кифоя, деб фикр юритадилар. Бу ҳам хато. Чунки ҳар бир одам ким бўлиши, қанчалар хўрланганида қатъий назар, майли, хоҳ ихтиёрсиз, хоҳ онгсизларча бўлсин ба-рибир ўзининг инсонлик шаънига ҳурмат билан қарашларини истади. Маҳбус ўзининг ҳуқуқсиз, мискин аристонлиги ва шунга яраша бошлиғи олдида ўзини қандай тутиши кераклигини билади; аммо ҳеч қанақа тамгалару кишанлар билан ҳам унинг инсон эканини унутишга мажбур этолмайсан. Модомики у ҳақиқатан инсон экан, у ҳолда, демак, унга одамдек муомала қилиш даркор. Ё тавба, ахир инсонга ўхшаб қилинган муомала ҳатто аллақачон одамлик сиёҳи қолмаган, имонини ютган кимсани ҳам инсоф, диёнатга қайтарар экан. Ҳаммадан аввал ма-на шу «бахтиқаролар»га кўпроқ инсоний муносабатда бўлиш керак. Бу улар учун ҳам нажот, ҳам бахт. Мен шунга амал қиладирган меҳрибон, оқкўнгил командирларни учратгандим. Уларнинг таъсири билан бу хўрланган ва эзилганларда юз берган ўзгаришни ўз кўзим билан кўрганман. Икки-уч оғиз ширин сўз билан аристонлар нақ руҳан қайта тугилай дерди. Улар болаларча қувонишар ва болаларга ўхшаб яхши кўра бошлашарди. Яна бир тушуниш мушкул ҳодисани эътироф этиб ўтмоқчиман: аристонлар бошлиқларнинг ўзларига ўта бетакаллуф ёки аксинча меъёридан ортиқ даражада меҳрибонлик билан муомала қилишларини ёқтирмасдилар. Бошлигини бошига кўтариб юргиси келган маҳбус айна вазиятда эса уни ҳурмат қилмай қўяди. Чувончи, бошлигининг қўша-қўша ордени бўлиши, ўзи салобатли ҳамда аллақайси бир мансабдорнинг эътимодига сазовор; ҳам қаттиққўл, ҳам сипо, ҳам адолатпарвар, ҳам ўз шаънига доғ туширмайдиган бўлмоғи аристонга хуш ёқади. Бундайларни аристонлар кўпроқ ёқтирадилар: бинобарин, ўзининг ҳам обрўсини йўқотмасин, уларни ҳам хафа қилмасин, ана шунда ҳаммаси яхши ва кўнгилдагидек бўлади.

. . . . .

— Бунинг учун, терингга сомон тиқишгандир?— деди бамайлихотир Кобилин.

— Ҳм. Тиқишга-ку, жўра, сомон тиқишди-я. Алей, қайчегина узатиб юбор. Оғайничалишлар, бугун майдон йўқми нима бало?

— Ичиб юборишганга ўхшайди,— дея изоҳ берди Вася.— Агар ичиб қўйишмаса тўпланишарди, балки.

— Балкимини! Битта балкига Москвада юз сўм беришган бўларди,— деди Лучка.

— Лучка, хуллас ҳаммаси учун сенга, қанчани лозим кўришди?— деб яна гапга аралашди Кобилин.

— Сенга айтсам муҳтарам дўстим, бир юз бешни қўндиришди. Лекин бир нарсани айтиб қўяй: ўлдириб қўйишларига сал қолди ўзим,— деб илиб кетди Лучка яна кўпчиликка юзланиб.— Бир юз бешни нақд қилиб қўйишгач, мени дабдабаю-асъаса билан олиб чиқишди. Бунгача, мен қамчиннинг мазасини тотиб кўрмагандим. Одамлар оқиб келаверди, қароқчини жазолашармиш, одамқушни, деб бутун шаҳар кўчиб чиқди-ёв. Бу дейман, халқ шунчалик ҳам миясизми, азбаройи нима дейишни ҳам билмайман. Тимбшка<sup>1</sup> ёнимга келиб, ечптириб ётқизгач: «Бўш келма, кўйдираман!»— дея қичқирди — нима бўлса бўлар деб кутаяпман. Шунда соп қолса бўладими — дод деб юборгим келиб оғзимни очаман, садо чиқмайди, каппа-каппа ҳаво ютаман. Демак овозим жувонмарг бўлди, деб ўйладим. Иккинчисиниям тушириб қолганда менга чин, сенга ёлгон икки, деб санаганларини ҳам эшитганим йўқ. Ўзимга келганимда, ўн етти, деб санаганларини эшитдим. Мана шундай аҳволда, оғайничалиш мени тўрт марта тахтиравондан<sup>2</sup> туширишибди. Ярим соат-ярим соат дам олдим: сувга бўкишди. Кўзимни пахтаси чиқиб ҳаммага қарайману, ўзимча: «Куним битди-ёв», деб ўйлайман.

— Битмаган эканми?— соддадиллик билан сўради Кобилин.

Лучка уни бошдан-оёқ жирканганнамо кузатиб чиқди; қаҳқаҳа кўтарилди.

— Қўйиб қуйган тўнкани ўзи!

— Жойидами ўзи?— деди Лучка худди шундай овсар билан суҳбатлашиб ўтирганига пушаймон егандек оҳангда.

— Озгина борга ўхшайди — дея тасдиқлади Вася.

<sup>1</sup> Тимошка — жаллод (авт. эск.).

<sup>2</sup> тахтиравон деб Лучка жазолаш учун ётқизиладиған тахта-ни назарда тутяпти (тарж.).



Лучка олти нафар одамни ўлдирган бўлса ҳам ва балки чин кўнгилдан даҳшатли одам сифатида ном чиқаришни истаса ҳам, аммо қамоқда ҳеч зоғ ундан ҳеч маҳал қўрқмаганди...

## IX

### ИСАЙ ФОМИЧ. ҲАММОМ. БАКЛУШНИН ҲИКОЯСИ

Исо мавлуди ҳайити яқинлашиб келмоқда эди. Маҳбусларнинг бу кунни алланечук шодиёна кутиб олишаётганига қараб, чиллаки чиллакни кўриб чумак урганпдек мен ҳам ўзимча ғаройиб бир нарсани кута бошладим. Ҳайитга тўрт кун қолганда бизни ҳаммомга олиб боришди. Менинг боримда, айниқса, дастлабки кезлар аристанларни ҳаммомга камдан-кам олиб боришар эди. Ҳамманинг оғзи қулоғига етиб тайёргарлик кўришга тушди. Тушликдан кейин жўнаш тайин этилган ва куннинг иккинчи ярмида қиларга иш қолмаган эди. Мен қиссамнинг тўртинчи бобида, эслатиб ўтган яҳудий маҳбус Исай Фомич ҳаммадан кўра кўпроқ қувонар ва шовқин солар эди. У ақлдан озгулик, сезмаслик даражасигача терлашни яхши кўрарди; ҳар сафар ўтган хотираларимни титкилаб, каторгамизнинг ҳаммомини эслар эканман (у унутмасликка арзирди) ҳаёлимдаги манзаранинг биринчи планига ўша заҳотиеқ каторгалик жўрам ва ҳамхонам, донмий хушнуд ва ҳузурпараст Исай Фомичнинг чеҳраси қалқиб чиқарди. Ё худо, у бунчалик таъвия, беўхшов одам бўлма-аса-я! Мен эллик ёшлардаги нимижон, тажанг, бети билан манглайида тамгаларнинг бедаво излари акс этган, ориқ, эти жўжанинг этига ўхшаш оқ бадан деб унинг қаддиқомати ҳақида қисқача айтиб ўтгандим. Унинг юзида ҳеч нарса таъсир кучини сусайтиролмайдиган бешумор мамнунлик, ҳатто ҳузурпарастлик ифодалари кўриниб турар эди. Афтидан у ҳибсхонага тушиб қолганидан мутлақо афсус чекмаётганга ўхшарди. У шаҳарда уруғига ўт тушган ҳувар — заргарлик устаси бўлгани учун ҳам мунтазам равишда баёнлар билан шаҳар тўраларига турли-туман зеби-зийнатлар ясаб бергани берган эди. Ҳар қалай озми-кўпми унга ҳақ тўлашар эди. У муҳтожлик нималлигини билмай, ҳатто фаровон яшар, аммо пулларини асраш учун фойдаси бадалига бутун маҳбусларга қарз берар эди. Унинг шахсий самовари, юмшоққина тўшаги, идиш-товоқлари бор эди. Шаҳарда яшовчи таниш-билиш яҳудийлар ҳеч қанда қилмай унинг ҳолидан хабар олиб турар эди. Шанба кунлари у соқчининг назорати остида

шаҳардаги яҳудийларнинг ибодатхонасига қатнар, (қонунга биноан ибодат қилиш мумкин эди) ўйпаб-қулиб юрар, аммо шунга қарамай, «донг таратиш» илмижида ўн икки йиллик муҳлати тезроқ ўтишини сабрсизлик билан кутар эди. Унинг табиатида лақмалик калтабинлик, муғамбирлик, сурбетлик, соддадиллик, журъатсизлик, мақташчоқлик билан шилқимлик ўта қулғили тарзда қоришиб кетган эди. Эрмак учун ҳазил-мутойиба қилиб юришларини айтмаганда маҳбусларнинг уни қилча ҳам калака қилмасликлари менга жуда галати туюларди. Назаримда Исай Фомич ҳамма учун эрмак ва дониний овунчоқ бўлиб хизмат қилар эди. Аристонлар «Исай Фомич арзанда, унга қаттиқ гапирманглар»,— дейишганида Исай Фомич, гарчи гап нимада эканини фаҳмлардию, аммо чамаси, ўзининг бу муҳимлигидан фахрланар эди. Мана шунисига аристонлар беш кетишарди. У авахтага ҳаддан зиёд қулғили бир алфозда кириб келганди. (Мендан аввал келганди-ю, аммо маҳбуслар айтиб беришган эди.) Қушлардан бир қуш, кечки пайт, авахтада ҳамма бўш, қиларга иш тополмай юрганида яҳудийваччани келтиришибди, кордегардияда сочини қиришаётган экан, ҳозир кирармиш, деган овоза тарқалди. Ўшанда авахтада бирорта ҳам яҳудий зоти йўқ эди. Уни сабрсизлик билан кутаётган маҳбуслар дарвозадан кириб келиши ҳамона қуршаб олишган эди. Унтер-офицер уни гражданилик иши бўйича қамалган маҳбуслар казармасига олиб бориб, нардаги бўш бир ерга жойлаштиради. Исай Фомич қўлида пошшолик билан ўзининг шахсий буюмлари солинган қопчиқ бор эди. У қопчиғини қўйиб, нарга чиқди-да, кўзларини кўтариб қарашга журъат этолмай, чордона қуриб ўтирди. Унинг теграсида жухудлар ҳақидаги қамоқ латифалари ҳазил-ҳузуллар ва қулғу эшитилди. Шу чоқ оломон орасидан ниҳоятда эски исқирт ва жулдур иштони билан бепул устама бериладиган қийиқчани кўтариб, ёшгина бир маҳбус чиқди. У тўғри Исай Фомич ёнига бориб ўтирди-да, унинг елкасига қоқди.

— Хўш, муҳтарам ўртоқ, сени қачон келади деб олти йилдан бери кутамаёна. Қани, мана бунга қанча берасан.

У шундай деди-ю, қўлидаги латта-путтани унинг олди-га қўйди.

Авахтага кираётиб, азбаройи капалаги учиб кетганидан ўзини қуршаб олган истеҳзоли бадбашара ва олабўжи одамларга қарашга ботинолмаган ва қўрққанидан тили калмага келмаётган Исай Фомич гаровга қўйилган омонатни кўриб, бирдан жонланди ва дадилланиб эски-туски

латтани ушлаб, гижимлаб кўра бошлади. Ҳатто ёруққа тутиб ҳам қаради. Ҳамма унинг жавобини қизиқсиниб кутарди.

— Хўш, қалай, бир кумуш сўлкавой берарсан? Менимча арзийди-ёв. Нима дединг?— деб жавоб этди ёш маҳбус Исай Фомичга кўзини қисиб.

— Бир сўм кумуш кўплик қиладию, лекин етти тийин берса бўлади.

Мана шу Исай Фомичнинг қамоққа келиб айтган биринчи сўзи эди. Ҳамма қотиб-қотиб кулди.

— Етти тийин! Бўпти, етти бўлса етти; буям сени толейинг! Лекин менга қара, омонатга хиёнат қилма, унга бошинг билан жавоб берасан.

— Уч тийин проценти бор, демак ўн тийинга қайтариб бераман,— деди юрагини ҳовучлаб чўптагини кавлаштираётган жуҳуд титроқ овозда гапи оғзидан тушиб. У ҳам жуда қўрқарди, ҳам оёғи остидан чиққан ишни бой бергиси келмасди.

— Йилига уч тийинми, нима бало?

— Йўқ, йилига эмас, ойига.

— Ўлгудек зиқна кўринасанку, жуҳуд. Исминг нима?

— Исай Фомич.

— Менга қара, Исай Фомич, бу кетишда узоққа борасан. Бўпти, яхши қол.

Исай Фомич омонатни яна бир қур кўздан кечиргач тахлаб, авайлаганча маҳбусларнинг ҳамон давом этаётган қаҳқаҳалари остида қопчигига тикди.

Уни чинданам ҳамма яхши кўрадиганга ўхшар, гарчи кўпчилик ундан қарздор бўлса-да ҳеч кимса хафа қилмасди. Табиатан у қўйдек ювош одам эди, баъзида ўзига висбатан кўрсатилаётган умумий илтифотдан бурни қанқайиб кетар, аммо ўшанда афт-башараси шундай анойинамо ўзгарардики, азбаройи шунинг учун дарҳол кечиритар эди. Бутун умри давомида сон-саноқсиз жуҳудларни кўравериб, уларнинг феъл-атворини яхши билган Лучка ўқтин-ўқтин эрмак учун, худди ўргатилган кучукча, тўтиқуш ва жониворлар билан одам қандай дилхушлик қилса худди шундай бегараз ўйнашиб унинг гашига тегар эди. Исай Фомич буни жуда яхши билгани учун хафа бўлмас, аксинча ҳазилига ҳазил билан жавоб қайтарар эди.

— Ҳой жуҳуд, дабдала қиламан.

— Мени бир урсанг бештасини ейсан,— деб дадил гап қайтарарди Исай Фомич.

— Кишт-е, лаънати.

— Учсам учарман, сенга нима.  
 — Жуҳуд! — пати юлуқ.  
 — Парво қилма. Бўлса-бўлсин патим юлуқ, аммо до-  
 им ҳамён тўлиқ; гиж-гиж.  
 — Исога хиёнат қилдинг.  
 — Сенга нима?  
 — Яша, шоввоз Исай Фомич! Унга озор берманглар, у  
 арзандамиз. — Ичаги узилганча қийқиришарди маҳбуслар.  
 — Ҳой мўлтови, афсус ейсан, Сибирга юборадилар.  
 — Кўзим учаётгани йўқ, Сибирь бунда.  
 — Яна нарироқ ҳайдашади.  
 — Нима яратганим борми, ушда?  
 — Балки бордир.  
 — Кўпам ўкинма; бўлса тангрим, ҳамда пул ҳамма  
 ерда ўйна кул!

— Офарин, Исай Фомич! Қойил-а! — дея атрофдан  
 қичқиришарди. Исай Фомич эса ўзини калака қилаётган-  
 ларини фаҳмласа ҳам, сир бой бермасди; ҳамманинг мақ-  
 товларидан у жуда мамнун бўлар ва бутун казармани бо-  
 шига кўтариб, чийиллаган овозда, кейинчалик ҳам, уму-  
 ман ҳибсдаги бутун ҳаёти давомида бирдан-бир айтиб  
 юрадиган сўзсиз, қовушмаган ва аҳмоқона оҳангдаги қў-  
 шигини бошлаб қоларди: «Лай-лай-лай-лай-ай». Кейинча-  
 лик яқинроқ танишиб олганимизда бу олти юз минг  
 нафар яҳудийнинг бари, етти ёшдан етмиш ёшгача ҳамма-  
 си Чарм денгизини кечиб ўтаётганида айтган ва умуман  
 ҳар бир яҳудий ганим устидан ғалаба қозонган пайтда  
 тантанали суратда ижро этишга амр қилинган ўша маш-  
 ҳур оҳанг эканига мени ишонтирмоқчи бўлган эди.

Ҳар шанба арафасида, жума куни кечқурун бизнинг  
 ҳовлига бекорчиликда нима қиларкин деб Исай Фомични  
 кузатгани бошқа казармалардан атайлаб келишарди. Исай  
 Фомич шунчалик ҳам соддадил мақтанчоқ ва кеккайма-  
 жон эдики, кўпчиликнинг мана шу қизиқишидан ҳам хур-  
 санд бўлар эди. У ўта бачканалик ва ясама олифталик би-  
 лан кунжақдаги мўъжазгина хонтахтасига дастурхон  
 ёзар, китобини очиб бир жуфт шам ёқиб қўяр ва ишидан  
 кейингина илоҳий дуони ўқиш учун ридосини (ўзи-  
 нинг талаффузича — рижо) ёшипа бошлар эди. Бу жун  
 газламадан тикилган ола-қуроқ елка пўшни у сандигида  
 авайлаб-асрар эди. Иккала қўлини у қўл киша билан  
 чирмаб боғлар, боши тепасига эса қандайдир ёғоч қутини  
 жойлаб, тасма билан шундай ўраб қўядики, азбаройи  
 Исай Фомичнинг пешонасидан беўхшов шох ўсиб чиққан-  
 дек туюлар эди. Кейин ибодат бошланарди. У мадҳ тор-

тиб, қироат билан ўқир, чинқирар, оғзидан кўпик сочар, ўтирган жойида гир айланар, ваҳшийларча бачкана қилиқлар қиларди. Шубҳасиз, буларнинг барчаси ибодатнинг руқнларига мувофиқ бажарилиши керак, бунинг ҳеч қандай бачканалиги ва ғалатилиги йўқ эди-ю, аммо Исай Фомичнинг гўё мазкур маросимни атай бизга кўз-кўз қилаётганга ўхшагани учун, ҳамманинг кулгуси қистар эди. Гоҳ бирдан бошини чангаллаганча, зор-зор йиғлаб тавалло қиларди. Ҳўнграш, тобора кучаяр ва у мадори қуриб, дод солгудек бўлиб, Нуҳ кемасига етиш бахти битилган пешонасини китоб узра саждага қўярди; аммо бирдан, фиғопи фалакка кўтарилаётган маҳал у қаҳқаҳа урар ва алланечук юмшоқ тантана оҳангида, алланечук бешумор бахту саодатдан заифланган овозда қироат қила бошларди. «Ола-а, роса авжига чиқди-ку!» дейишарди аристонлар баъзан. Бир сафар мен Исай Фомичдан бу ҳўнграб йиғлаш, сўнгра... бу бирдан тантана билан бахту фароғатга ўтишлар нимани англатади, дея сўрагандим. Исай Фомич мапа шунақа сўраб-суриштиришларимни жуда яхши кўрарди. У ўша заҳоти, йиғи билан зорланиш Қуддуси шарифни қўлдан бериш ҳақидаги фикрни билдиради ва қопун мана шу ўринда иложи борича, кўкракка уриб кучлироқ нола қилишни фармойиш бермади. Бироқ, мана шу ўкраб зор-зор йиғлаш авжига чиққан маҳал у, Исай Фомич, б и р д а н гўёки беҳосдан (бунинг бирдан экани ҳам қонунда айтилган эди) яҳудийларнинг Қуддуси шарифга қайтиб келажаклари ҳақида башорат нозил бўлганини эслаб қолиши ш а р т эди. Шунда у ўша заҳоти қувона-қувона қўшиқ айтиб юбориши, қаҳ-қаҳ уриши ҳамда иложи борича шоду ҳуррам оҳангда ўқиши ва чеҳрасида имкон қадар тантана билан олиҳимматлик намойиш этмоғи керак эди. Бу б и р д а н ўтиш ҳамда бу ўтишнинг қатъиян мажбур эканлиги Исай Фомичга ниҳоятда фориом келарди: бунда у қандайдир ўзига хос хийла борлигини сезар ва менга қонуннинг ана шу дудмал маънисини мақтаиб баён қилар эди. Бир куни ибодат авжига чиққанида хонамизга назоратчи офицер билан соқчилар кузатувида плац-майор кириб келди. Ҳами маҳбуслар нарлари ёнида тикка туришди-ю, биргина Исай Фомич янаям баланд овозда қичқириб, қилпанглай бошлади. У ибодатга руҳсат борлиги, уни бузиш мумкин эмаслигини тушунар ва шунинг учун майор олдида ҳар қанча қичқиргани билан, турган гапки, ҳеч нарса йўқотмасди. Аммо, майор кўз ўнгида қийпанглаб ва бизнинг олдимизда сипогарчилик қилиш унга жуда ёқарди. Майор ундан бир қа-

дам берига келиб турди: Исай Фомич хонтахтасига орқа ўгириб, тўппа-тўғри майорнинг афтига қараб, қўлларини ёйганча тантанали башорат қилинган оятни қироат билан ўқий бошлади. Шу дақиқаларда чехрасида қанчалар бахтиёрлик билан олиҳимматлик акс этиши лозим бўлса, у ўша заҳоти қапдайд. Кўзларини юмиб, қаҳ-қаҳ урганича майорга бош силкиб шундай қилди ҳам. Майор ажабланди, аммо, охири пиқиллаб кулиб юборди-да, ўзича уни тентак деб койганча, нари кетди ҳамки Исай Фомич чинқиришини қўймайди, балки борган сари қаттиқроқ қичқираверди. Орадан бир соат вақт ўтгач, мен ундан, мабодо плац-майор бемазалиги туфайли тутақиб кетганда нима қилардингиз, деб сўрадим.

— Қанақа плац-майор?

— Нима қанақа? Наҳотки уни кўрмаган бўлсангиз?

— Йўқ.

— Ахир, у шундоқ бурнингиз тагига келиб турганди-ку!

Бироқ, Исай Фомич менга ҳеч қандай майорни кўрмаганлиги, умуман бундай маҳал — ибодат пайтида қандайдир жуш-жазавага тушиб қолиши, шунинг учун атрофда содир бўлаётган нарсаларни кўрмай беҳабар қолиши мумкинлигини ўта жиддий қиёфада тушунтира бошлади.

Энди шанба кунлари Исай Фомичнинг иложи борича қонунда айтилганига биноан ҳеч нарса қилмаслик аҳдида бекорчиликдан бутун қамоқ бўйлаб тентираб юришини кўриб қолсам гап нимадалигини фаҳмлардим. Ибодатхонадан қайтгач, ҳар сафар одамнинг хаёлига ҳам келмайдиган қандай латифалар айтиб бермасди у, Петербургдан, қариндошларим айтди, улар эса ўз кўзи билан кўрганлардан эшитибди, деб қандай ғалати хабарлар ва миш-мишлар олиб келмасди, дейсиз.

Аммо мен Исай Фомич ҳақида керагидан ортиқ эзмаланиб юбордим, шекилли.

Бутун бошли шаҳарда атиги иккита ҳаммом бор эди. Бири — бўйни йўғонларга мослаб қурилган бўлиб, ҳар бирига эллик тийин тўланадиган алоҳида-алоҳида хоналардан иборати бир яҳудийга қарашли эди. Иккинчиси эса даққионуздан қолган, исқирт, тор ва асосан авом халққа мослаб қурилган эди; бизларни мана шу ҳаммомга олиб кетишаётганди. Ҳаво совуқ, қуёш чарақлаб нур сочар эди; аристонлар ақалли кўрғондан чиқиб шаҳарни томоша қилиш имконияти тугилгани учунгина ҳам беҳад қувонишади. Йўл бўйи ҳазил-ҳузуллар, нулгиларнинг кети

узилмасди. Бутун шаҳар аҳлини ҳайратга солиб милтиқларини ўқлаган бир взвод солдатлар бизни қўриқлаб бо-ришарди. Ҳаммомга етиб келганимиз ҳамона маҳбусларни икки гуруҳга ажратдилар: ҳаммомнинг торлигидан биринчи гуруҳ ювиниб чиққунча иккинчиси ташқарида кийимхонада кутиб турарди. Аммо шунга қарамай ҳаммом шунчалик тор эдики одамларимизнинг ярмиси ҳам сиғиши амримаҳол эди. Лекин Петров мендан бир қадам нари силжимасди; у сўраб-нетиб ўтирмай ҳам менга кўмаклашгани ҳозир у нозир бўлди ва ҳатто, ювинтириб қўйишни таклиф этди. Петров билан бирга мен бир пайти аристонларнинг ичида энг қувноқ ва ёқимтой деб таърифлаб ўтган маҳсус бўлимдаги пионер Бақлушин ҳам ёрдамга етиб келди. Биз у билан оз-моз таниш эдик. Петров кўникмаганлигим учун ҳадеганда ечинолмаётганимни кўриб, ҳатто кийимларимни ечинга ёрдам берди, чунки кийимхона тақрибан худди кўчадагидек совуқ эди. Бинобарин, агар яхшилаб ўрганиб олмаган бўлса кийимларни ечиш аристон учун бориб турган машаққат эди. Биринчидан, кишан тагидан боғланадиган қайиш камарни тезгина еча олиши лозим эди. Бир қарич узунликдаги бу чарм қайишлар кийим устидан, худди оёқни сиқиб турган пўлат ҳалқанинг тагидан ўтказиларди. Бир жуфт қайиш олмиш кумуш ақчадан кам турмас, шунга қарамай, ҳар бир маҳбус ўз ҳисобидан сотиб олар, чунки бусиз юришнинг иложи йўқ эди. Кишан ҳалқаси оёққа ёпишиб турмасди ва бадан билан унинг орасида бармоқ сиғулик эди; шунинг учун пўлат сим урилаверганидан оёқ шилишиб кетар ва қайиши йўқ маҳбус бир кунмас-бир кун бу ярани қавартириб юбориши мумкин эди. Лекин ҳамма қийинчилик қайишни ечиб олишда эмасди. Ҳаммасидан кўйлак-иштонни кишан ҳалқалари тагидан ўринлатиб ечишга ўрганиш қийинроқ эди. Турган-битгани лўттибозлик эди бу. Ички кийимни майли чап оёқдан ечиб олинди, дейлик, аввалига ўпи оёқ билан кишан ҳалқаси орасидан ўтказиш керак; сўнгра оёқдан чиқариб олгач, иштонни яна орқага, ўша ҳалқа орасидан қайтариб ўтказиб олинади; кейин эса чап оёқдан ечиб олинган қисмини ўнг оёқдаги ҳалқа орасидан ўтказилади; ниҳоят ўнг оёқдаги ҳалқа орасидан ўтказилганларини яна одам қайтариб ўзига тортиши керак. Янги кўйлак кийишда ҳам шу аҳвол. Қамоққа янги келган одам бунинг йўл-йўриғини тасаввур эта олмайди; буни барчага Тобольскда беш йил зашжирбанд бўлиб ўтирган собиқ қароқчилар атамани Коренев ўргатган эди. Аммо аристонлар кўшиқиб қолганликлари учун кийиниб

ечинишга ортиқча ташвиш чекмасдилар. Мен совун билан чишта ҳозирлаб туриш учун Петровга бир печа чақа бердим: тўғри маҳбусларнинг ҳар бирига катталиги икки тийинликдек, қалинлиги эса «ўртаҳол одамларнинг» берган зиёфатида газак учун тортилган пишлоқдек совун бепул ҳам бериларди. Совун худди шу ерда, кийимхонада асалчой, кулчалар ва қайноқ сув билан бирга сотиларди. Ҳаммом хўжайинининг шартига кўра ҳар бир аристонга бир тоғорадан қайноқ сув улашиларди. Мабодо, кимни яхшилаб ювингиси келса, бир мири тўлаб яна қўшимча тоғора сув олиши мумкин эди. Бу сув ҳаммомнинг ичкарисига кийимхонадан махсус дарча орқали узатиладди. Ечинтириб қўйгач, Петров кишанда юришга қийналаётганимни кўриб мени ҳатто қўлимдан етаклаб олди. «Сиз буларни юқорироқ болдирингизгача кўтариб олинг,— дерди у худди ёш боладек қўлимни ушлаб олгани куйи,— ана энди ҳазир бўлинг, остонага келдингиз». Очиғи мен унча-мунча хижолат чекардим; Петровни унинг кўмагисиз бир ўзим юра олишимга ишонтиргим келарди, аммо бунга унинг ишонмаслиги аниқ эди. Менга у қатъиян, худди ҳамма ёрдам беришга мажбур бўлган ёш бола ёки ношуд одамдек муомала қиларди. Петров малай тугул, авваламбор малай бўлолмасди; уни хафа қилиб кўрайчи кунимни кўрсатиб қўярди. Хизмати учун пул-мул ваъда қилмаганим у ёқда турсин, унинг ўзи бирон нима таъма қилмаган эди. Ҳайронман ортимдан эрганиб юришга уни нима мажбур қилаётган экан?

Ҳаммомнинг эшигини ланг очиб ичкарига кирганимизда мен дўзахга кириб қолдик, дея ўйладим. Бирваракайига юз, ақалли саксон чоғли одамнинг — ҳаммаси бўлиб икки юз киши ҳаммомга келган ва аристонлар икки гуруҳга ажратилган эди,— бўйи эни ўн икки метрлик хонага кириб қолганини бир тасаввур қилиб кўринг. Буғ, дуд, қўлапса ҳид кўзни очирмас, одам кўплигидан оёқ қўйгани жой топилмас эди. Мен қўрқиб кетганимдан изимга қайтмоқчи эдим, аммо Петров шу заҳоти тасалли берди. Ўтиб олишимизга осон бўлиши учун полда ўтирганлардан энгашиброқ туришларини сўраб аранг, жуда катта қийинчиликлар эвазига скамейка ёнига етиб бордик. Аммо скамейкада бўш ўрин йўқ эди. Петров энди жойини сотиб олишга тўғри келади, деб огоҳлантирди-да, ўша заҳоти дарча ёнида жойлашиб олган аристон билан савдолаша бошлади. Петровнинг эҳтиёт шарт, деб олган бир тийинлик чақаси учун маҳбус ўрнини бўшатиб берди-да, ўзи эса кўз очиб юмгунча лип этиб менинг оёқларим ора-



сидан қоронгу, исқирт ва шилимшиқ билч-билч лой бир энлик кўтарилган скамейка тагига кириб кетди. Бироқ, скамейка остида ҳам бўш жой йўқ эди; у ерда ҳам одамлар қалашиб ётарди. Ғужанак бўлиб олганча тоғоралардан сув сачратиб ювиниб ўтирмаган кафтдек жой тошилмас эди. Бошқалар эса тоғораларини қўлдан қўймай хода ютгандек қаққайиб турганча ювинишди; кир, гусл суви баданларидан тўғри ўтирганларнинг тақир бошига оқиб тушарди. Юқоридаги тоқчалад ва у ерга чиқиладиган поғоналарда ювинаётганлар ғужанак бўлиб букчайиб ўтиришар эди. Аммо нари бери ювинишарди. Авом халқ камдан-кам ҳолларда иссиқ сув билан совуллаб чўмилади; уларнинг чўмилиши даҳшатли тарзда терлаш ва кейин устиларидан муздек сув қўйишдан иборат эди, холос. Тоқчада элликтача супурги ўт бараварига кўтарилиб, тушади: ҳамма нафси қонгунча тинмай ўзини ўзи саваларди. Дақиқа сайин буғни кучайтиришар эди. Бу энди ҳаммом эмас, тандир, оташхонанинг нақ ўзгинаси эди. Полда бетартиб сочилган юз нафар кишанларнинг жангир-жунгири аро бари-барни бўкирар, шовқин кўтарарди. Баъзи бировлар ўтиб кетаётиб пастроқда ўтирган кимсаларнинг заңжирига қоқилиб, уларни туртиб юборишар, йиқилиб тушар, бақириб сўкар ва уларни ҳам чалгитар эди. Ҳаммаёқдан кир-чир, лойқа оқиб тушарди. Маҳбусларнинг бари сархуш, серҳаяжон кайфиятда эди. Қий-чув билан бақир-чақир муттасил кучайиб борарди. Кийимхонага қараган, сув тарқатиладиган дарча олдидаги торгина ерда ур-йиқит, талашиб-тортишиш, бақир-чақир авжига минган эди. Қайноқ сувни ўз жойларига элтгунча чайқалиб полда ўтирганларнинг бош-кўзига тўкиларди. Ора-чора дераза ёки ним очиқ эшиқдан тартибсизлик рўй бермаётганмикин, деган ташвинда милтиқ кўтарган солдатнинг мўйловли башараси кўриниб қоларди. Аристонларнинг қирилган бошлари билан қайноқ ҳароратдап қизариб кетган баданлари яна ҳам мажруҳроқ кўринарди. Одатда дарра билан калтаклар зарбидан қолган чандиқлар буғланаётган баданда жуда аниқ кўринадди, шунинг учун бу баданлар ҳозир янгитдан жароҳатлангандек туюлмоқда эди. Даҳшатли чандиқлар! Уларга қараб баданимдан муздек тер чиқиб кетди. Очиб юборишлари билан оқ қайноқ ҳаммомни қайноқ қуюқ буғ қоплаб олади; ана шунда ҳамма ваҳ-ваҳлаб юборади, қичқиради. Паға-паға буғ ора-лаб абжағи чиққан елкалару тақир бошлар, акашак қўллари оёқлар лип этиб кўзга чалинади; бу ҳам етмагандек энг юқори тоқчада ўтириб олган Исай Фомич овози бори-

ча бўкиради. У ҳушдан кетгунча узоқ терлайди, аммо ҳар қандай жазирама иссиқ ҳам уни қониқтирмайдиганга ўхшарди; у икки мири тўлаб ўзига ходим ёллайди, аммо ходим иссиққа охири чидаёлмай сунурги ўтти ташлаб бошдан муздек сув қуйгани югуради. Исай Фомичнинг кўнгли чўкмайди, балки иккинчиси, сўнг яна учинчисини ёллайди: ойда-йилда юз берадиган бундай роҳат пайтида у чиқимга аҳамият бермай бештагача ходим ёллайди. «Қо-йил-э, баракалла, Исай Фомич!»— дея настан бақир-шарди аристовлар. Исай Фомич мана шу дақиқаларда ҳаммадан зўр ва ҳаммадан устун эканини ўзи сезади; у ҳаммомдаги гала-ғовурни босиб юборгудек чийилдоқ ва бемаъли овозда ўз таптанасини намоёнш этмоқчидек ашуласини бошлайди: лай-лай-лай-лай-ла-а. Мабодо, қачонлардир дўзахда ёисак, худди шу ердагига ўхшаса керак деган гап кўнглимдан ўтди-ю, мен буни сабрим чидамай Петровга айтдим, у атрофга аланглади-да, гапимга аҳамият ҳам бермади.

Мен унга ҳам ёнимдан жой сотиб олмоқчи эдим, аммо у оёқларим тагига жойлашиб, жуда яхши ўтирибман, дея кўпмади. Бинобарин Баклушин бизлар учун сув сотиб олиб оз-оздан келтириб турарди. Петров бошдан-оёқ ювинтириб қўяман, «чилнидай бўласиз», деб мени терлагани типмай қисталанг қилар эди. Терлашга менинг юрагим дов бермасди. Петров баданимни совушлаб чиқди. «Элди эса оёқчаларингизни ювиб қўяман»,— деб қўшиб қўйди охирида. Мен ўзим юва оламан, деб эътироз билдирмоқчи эдим, аммо унинг раъйига қаршилиқ қилгим келмай ўзимни мутлақо унинг ихтиёрига топширдим. Унинг эркалаб «оёқчаларингиз» деганида бирон-бир мутелик оҳанги мутлақо сезилмасди; эҳтимол Петров ҳақиқий одамларда оёқ бўлиб, менда эса ҳали оёқча деб ҳисоблагани учун тўғридан-тўғри меникини оёқ деб айтолмасди.

Мени обдон ювинтиргач, у худди шундай тантана билан яъни гўё мен чиншидан ясалгандек авайлаб, эҳтиётлаб кийимхонага кўтариб борди ва кийимларимни кийишга кўмаклашди, мендан тамоман кўнгли хотиржам бўлгач, терлагани яна ҳаммомга кириб кетди.

Авахтага қайтиб келгач, уни бир пиёла чойга таклиф этдим. Петров қўлимни қайтармади, ичиб ташаккур билдирди. Шунда сахийлигим тутиб уни косушка билан сийлагим келиб қолди. Косушка казармамизнинг ўзиданок топила қолди. Петров ҳаддан зиёд минпатдорчилик пэхор этиб ичди-да, азбаройи хурсандлигидан томоқ қирди ва жуда айви муддао бўлди-да, деганча худди одамлар усиз

бир нимани ҳал қилолмаётгандек смакхона томонга равона бўлди. У кетиши биланоқ бошқа улфат, боя ҳаммомдаёқ бирга чой ичишга таклиф қилганим, Баклушин пионер пайдо бўлди.

Мен Баклушидан кўра ёқимтойроқ одамни учратмагандим. Тўғри у сира бўш келмай маҳбуслар билан ҳа деса жиққамушт бўлар, ўзининг ишларига ҳар кимнинг аралашини ёқтирмас, бир сўз билан айтганда ўзини ўзи ҳимоя қила оларди. Аммо уришиб, қолса ҳам кек сақлаб юрмас, афтидан, ҳамма уни яхши кўрар эди. Ўзаерга кириб бормасин ҳамма ерда уни қувонч билан қарши олишарди. Уни ҳатто шаҳардагилар ҳам қачон қараса кулиб турадиган, дунёдаги энг серзавқ одам сифатида танишар эди. Бу новча, истараси пессик, мардона, чиройли юзида ортиғи бор, ўттиз ёшлардаги йигит эди. У баъзан мана шу юзини ўтган-кетган одамга тақлидан шундай кулгули тарзда буриштирардики, буни кўриб атрофдагилар кулгудан ўзларини тўхтата олмасдилар. У ҳам ҳазилкашлардан эди: аммо ҳиринг-ҳирингни ёқтирмайдиган сўхта-си совуқ маҳбусларнинг жеркишларига йўл қўймас, шунга кўра ҳеч кимса уни «бачкана ва бемаъни» одам деб ранжиб юрмас эди. У сергайрат ва серҳаяжон одам эди. Дастлабки кунлар мен билан танишиб олган чоғидаёқ ўзининг кантишлардан экани, кейинчалик пионер бўлиб хизмат қилгани ҳамда олий зотлар эътиборига тушиб, баъзи амалдорларнинг кўнглига ўтириб қолганлари борми, ҳаммасини бошдан-оёқ гапириб берганди. У мана шу кўҳна хотиралари билан фахрланарди. Ўз навбатида у мен билан танишган заҳоти Петербург ҳақида сўрай бошлаган эди. У ҳатто китоб ҳам ўқирди. Чой ичгани ёнимга келаётиб хонамизда у йўл-йўлакай эрталаб Ш. исмли поручик плац-майоримизни қандай қилиб болаганини айтиб бутун казармани тоза кулдириб, баҳри-дилини очди ва ёнимга ўтиргач, театр қўйилади, шекилли деб мамнун қиёфада эълон қилди. Авахтада ҳайит кунини театр қўйишини мўлжалланмоқда эди. Актёрлар тайинланган, бир чеккада декорация қуриш бошлаб юборилган эди. Шаҳарда яшовчи баъзи бировлар актерлар учун ўз уст-бошлари, ҳатто аёллар кийими юборишга ваъда беришган эди.

Қўйингчи, бир деншичк воситаси билан аксельбантли офицерлар-камзулини топишга ҳам умид боғлашаётганди. Фақат, бирдан, плацмайор ўтган йилдагига ўхшаб таъқиқлаб қўймаса гўрга эди. Аммо, ўтган йили рождество кунини майорнинг кайфияти бузуқ эди; у қаердадир қимор ўйнаб бой берган, бу ҳам етмагандек, авахтада шўхлик

қилиб қўйишгани учун азбаройи хуноби олиб таъқиқлаб қўйган эди. Балки энди бу сафар аристонларни хижонат қилдирмас. Бир сўз билан айтганда Баклушин ҳаяжонланар эди. Театр кўрсатишда у асосий ташкилотчилардан бири экани кўриниб турар, мен ўша пайтдаёқ бу томошани албатта кўраман, дея ўзимча аҳд қилган эдим. Томошанинг муваффақият билан қўйилишига астойдил ишонган Баклушиннинг болаларча қувониши менга маъқул бўларди. Гапдан гап чиқиб суҳбатимиз қизиб кетди. Айтмоқчи, у гап орасида фақат Петербургда хизмат қилмагани, иттифоқо айб иш қилиб қўйганида гуноҳига қарамай Р. даги гарнизон батальонига унтер-офицер қилиб юборганларини ҳам қистириб ўтди.

— Хуллас, мени ана ўша ердан бу ёққа бадарға қилишганди,— деди Баклушин.

— Нима учун ахир?— деб сўрадим ундан.

— Нима учун? Александр Петрович, сиз нима учун, деб ўйлайсиз? Бор-йўғи севиб қолганим учун.

— Йўғ-э, фақат шунинг учун бўлса бу ёққа жўнатишмасди,— дея эътироз билдирдим кулиб.

— Тўғри,— дея қўшимча қилди Баклушин, — тўғри, худди мана шу пшқ йўлида ўша ердаги бир немисни отиб ташлагандим. Ўзингиз айтинг, ахир немис зоти сургун қилишга арзийдими?

— Шундай бўлса ҳам, бу қандай юз берган? Бу жуда қизиқ воқеага ўхшайди, айтиб беринг.

— Эсласам кулгим қистайди, Александр Петрович.

— Ундай бўлса янаям яхши. Қани.

— Бўпти, айтганим бўлсин. Бўлмаса қулоқ солинг...

Мен у қадар кулгили бўлмаса ҳам, аммо ҳаддан ташқари ғалати бир қотиллик ҳақидаги ҳикояни тинглашга муваффақ бўлдим...

— Бу воқеа мана бундай бўлган эди,— дея ҳикоясини бошлади Баклушин.— Мени Р. га юборишганда етиб боргач, қарасам немислар кўпчилигини айтмаганда, бинойидек катта шаҳар. Хўш, десангиз, мен ёшман, бунинг устига бошлиқларнинг эркатойиман, турган гапки, талтайиб, тараллапи ванг қўйиб юрдим. Гўё ўзим хон, кўлапкам майдон. Немис аёлларига гап ташлайман. Мана шунда бир немис қизини нқим суйиб қолди. Исми Луиза. Иккови ҳам, Луиза билан унинг холаси кирчи эди. Ўзларинику кийишга тузукроқ қўйлагин йўқ. Холаси эзма бир кампир, аммо-лекин ўзига тўқ яшашарди. Аввалига ўтган-кетганда қармоқ ташлаб юрдим. Кейинчалик танишиб ҳам олдим. Луиза бир оз тили чучук бўлгани билан русчани қотириб

гапирарди — нимасини айтасиз, бунақа ширин қизни умрим бино бўлиб учратмагандим. Доплашиб юрганмизнинг бошидаёқ у ёқ-бу ёқдан айлантриб кўрсам, Луиза: «Йўқ, Саша, меники ундай қилолмайди, чунки сенга ҳалол хотин бўлиш учун ифғатимни сақламоқчиман», деган эди, фақат эркаланади, кулади... у шунчалар чиройли, худди қўнғироқдек овозда кулардики... Ўзиям офатижон эди, бунақасини кўрмагандим, десам, ёлғони йўқ. Ўзи сенга тегаман, деб турса-ю, қандай қилиб уйланмай бўлади, ўзингиз ўйлаб кўринг. Ана энди денг, мен илтимос билан подполковник ёнига боришга аҳд қилдим. Бирдан орада ҳе йўқ, бе йўқ Луиза учрашувга чиқмади, кейин яна чиқмади, учинчи сафар ҳам келмади... Хат жўнатдим, хатга жавоб бўлмади. Бу ёғи печа пулга тушди, дейман ўзимча. Тўғриси, агар мени лақиллатмаётган бўлса амаллаб хатимга жавоб қайтарарди, иложини қилиб учрашувга ҳам чиқарди. Ёлғон гашириш ҳам унинг қўлидан келмасди; ҳаммавақт гапнинг очигини айтарди-қўярди. Ўзимча бу холасишнг иши бўлса керак, деб тахмин қилдим. Холасидан сўрашга эса бетим чидамасди; гарчи у ҳаммасидан хабардор бўлса ҳам Луиза иккимиз гўё ҳеч гап йўқдек ўзимизни овсарликка солиб юрардик. Мен оёғи куйган товукдек типирчилаб қолдим. Охири, сўнгги хатимни ёзиб: «Мабодо келмасаиң, ўзингдан кўр, холаиңга бориб айтаман», деб ёздим. Юрагини ҳовучлаб етиб келди. Юм-юм йиғлайди: Шульц деган топарман-тутарман кекса соатсоз қариндошлари унга оғиз солибди,— «Азбаройи менинг ҳам бахтим очилишини истаганидан ўзини ҳам, қариганда ёлғиз қолмаслиги учун дермиш; у мени яхши кўрармиш, дейди Луиза ва анчадан буён шу пияти бор экану вақт-соатини кутиб юрган экан, дейди. Хуллас, Саша, дейди, у жуда бадавлат одам, буям бўлса менинг бахтим: ахир, наҳотки сен мени бахтимдан маҳрум қилишни истасанг?» Қарасам, авжи баланд, бўйпимга осилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлайди... Э-э, афсус, дейман ўзимча ахир унинг гапида жон бор-ку! Очиғи офицер нима-ю, солдат нима, бир гўр, нима маъно топади, тўғрида. Хўп, хайр бўлмаса, Луиза, дедим, худо ёр бўлсин сенга; ҳали сени бахтингдан маҳрум қилиб эсимни еганимча йўқ. Келиш-гапгинами ўзи?» «Йўқ, дейди, қаримсиқ, бурни узун...» у шундай деб ҳатто ўзи ҳам кулиб юборди. Хуллас қўлимни ювиб, қўлтиққа урдим; нима ҳам қилардим, дейман ўзимча-ўзим. Пешонам шу экан! Эртаси куни эргалаб ўша немиснинг магазини ёнидан ўтдим. Қайси кўчада жойлашганини Луиза тушунтирганди. Деразасидан бундай қара-

сам, соат тўзатиб, нари-бериси билан қирқ бешларга чиққан қушбурун, бақакўз, узун, тик ёқали фракда қўр тўкиб бир немис ўтирибди. Башарасига шундай тупургим келдики, асти қўяверасиз. Ойнасини синдиргим келса-чи, аммо бу билан нимани ҳам ўзгартира олардим. Ҳаммаси тамом, ўтди-кетди. Энди фойдаси йўқ... Казармага қош қорайганда келдим, ўрнимга узала тушиб ётдим. Ишонасизми, Александр Петрович, бирдан йиғлаб юборсам бўладими...

Шундай қилиб, бир кун ўтди, икки кун ўтди, уч кун ўтди. Луиза билан дийдор кўришиш йўқ. Орада бир таппишдан (у ҳам кпр ювувчи қари хотин бўлиб, Луиза унинг олдига бориб туради) немис орамиздаги гап-сўздан хабар топгани учун тезроқ унаштириш пайига тушганини эшитиб қолдим. Бўлмаса ҳали яна икки йил куттиши аниқ экан. Бундан буён у билан мутлақо кўришмайман, деб Луизага оит ичирганим: гўё у холаси билан Луизага ҳалигача кун бермасмиш; балки ҳали айниб фикридан қайтиши тугул, умуман ҳали узил-кесил ҳал қилмаган ҳам эмиш. Бу аёл менга, яна индинга бозор кунини эрталаб холла-жиян икковини қаҳвахонага чақирганлиги, у ерда буларнинг илгари савдогар бўлган, ҳозир эса бориб турган қашшоқ қайси бир ертўлада назоратчи бўлиб хизмат қилаётган кекса қариндошлари ҳам бўларди, улар бозор кунини, аҳтимол ҳаммасини ими-жимидида ўтказиб юборишадиганга ўхшайди, деган гапини айтди-ю, тена сочим тикка бўлди: ҳеч ўзимни босолмайман, денг. Ўша кунини кечгача, эртасига ҳам кунини бўйи ўйлаганим шу, шундан бошқа дардим қолмади. Қани эпти, шу немисни қонини ичсам, деб ўйлайман.

Якшанба кунини каллаи саҳарлаб ҳали бироқ қарорга келмасимдан бурун, одамлар ибодатдан қайтишгандан сўнг иргиб ўрнимдан турдимда, шинелимни кийиб немиснинг уйига равоица бўлдим. Ўзимча ҳаммаларнинг гафлатда қолдираман, деган хаёлга келдим. Пима сабабдан немиснинг уйига отландим, у ерга бориб пима демоқчи эдим, ўзим ҳам билмасдим. Лекин, ҳар аҳтимолга қарши чўптагимга тўппонча солиб қўйдим. Бу бир бемаъни, эскича тенкили тўппончам азалдан бор эди; болалигимдаёқ отишини шунда ўргангандим. Ҳозир бу тўппонча отишга яроқсиз ҳам эди. Шундай бўлса ҳам ўқлаб қўйдим; мабодо ҳайдаб чиқаришмоқчи бўлса, қўрслик қилишса тўппончани чиқариб ҳаммасини капалагини учираман, дея ўйладим. Бордим. Устахонада ҳеч зог йўқ, ҳаммалари ичкаридаги хонада ўтиришган экан. Улардан бошқа на хизмат-

чи, на тирик жоп кўринади. Унинг биттаю-битта хизматкори — немис хотин бўларди, ўша пазанда ҳам эди. Мен магазинни айланиб ўтдим; қарасам улар ўтирган хонанинг эшиги берк: эшик эски, ичкаридан илгак солиб қўйилган. Юрагим гурс-гурс уради, тўхтаб қулоқ солдим: немис тилида гўнғир-гўнғир овозлар келди. Жон-жаҳдим билан бир тепгандим эшик очилиб кетди. Не кўз билан кўрай: дастурхон ёзиглиқ; столда қаҳва қайнатадиган човгум спирт алангасида шақиллаб қайнаяпти. Бир лагандда қуритилган нон, бошқасида эса бир графин ароқ, сельд балиғи, колбаса ва аллақандай випо. Ясан-тусан қилиб олган Луиза билан холаси диванда ўтиришибди. Уларнинг рўпарасидаги курсида куёв, ўша немиснинг ўзи, акам сочларини яхшилаб тараган, тик ёқали фракда қаққайиб ўтирибди. Унинг ёнидаги стулда эса яна бир биққа семиз немис, у чурқ этмай ўтирибди. Хонага бостириб киришим биланоқ Луизанинг рангида ранг қолмади. Холаси ўрнидан ыргиб тураёзди-ю, аммо секин жойига ўтирди. Немис эса тумшайиб олди. Шунчалар дарғазаб: у ўрнидан туриб йўлимни тўсди.

— Сизга нима керак ўзи, деди.

Мен ғазабим қайнаб-тошганидан ҳатто хижолат ҳам бўлмадим.

— Нима керак, нима керак дедим, дабдурустдап. Сен увдан кўра меҳмонни дастурхонга таклиф қил, ароқ билан сийла. Мен меҳмон бўлиб келдим.

Немис ўйлаб кўрди-да, таклиф қилди.

— Ўтиринг.

— Қани бўлақол, деймап унга, ароқни ол.

— Мана ароқ, деди у: ичаверинг.

— Сен менга дурустроғидан узат, деймап. — Чапарапта жаҳлим чиқиб борарди.

— Бу жуда яхши ароқ.

Меви шунчалар пастга ураётганидан хафа бўлиб кетдим. Буям майли, ҳаммасидан кўра Луизани олдида шундай қилаётгани алам қилди. Заҳримга ичиб олгач, шундай дедим:

— Менга қара, немис, нега менга дағдаға қилиб қолдинг? Сен менга улфат бўл. Мен дўст, деб сеникига келдим.

— Сизники оддий золдат, шунинг учун мен сизни дўстивгиз бўлмайман,— деди,

Энди жоним ҳиқилдоғимга келди.

— Сени қара-ю, тасқара, колбасахўр. Биласанми, ҳозир мана шу дақиқадан бошлаб, сени нима қилсам ихти-

Эр ўзимда. Хоҳласанг, пешопангдан дарча очиб қўяман.

Мен тўппончамни олиб унинг пешонасига тирадим. Ановилар ўтирган ерида қотиб қолди; чурқ этишполмайди; чол эса худди ановинга ўхшаб қалт-қалт титрайди: нафаси ичига тушиб кетган; ранги қум ўчган.

Немис гаранг, нима қилишини билмайди; шундай бўлса ҳам ўзини қўлга олди.

— Меники сиздан қўрқмайди, шунинг учун мен олижаноб одам сифатида илтимос қиламан, ҳозироқ бу ҳазилингизни тўхтатсангиз, меники сиздан ҳечам қўрқмайди.

— Вой зангар-ей, дейман, ёлгон айтма, қўрқасан! — Нима учун! Ўзи эса қимир этишга юраги дов бермайди, шундай ўтираверди.

— Гапини қаранг, йўқ, дейди, сизники ҳечам бундай қиллолмайсиз.

— Нега бундай қиллолмас эканман?

— Чунки, эмиш сизга мумкин эмас, бу таъқиқ этилган, бунинг учун сизни қаттиқ жазолашадя.

Тўғриси, жин урсин, бу немиснинг ажали етганга ўхшайди. Қитиқ патимга тегмаганда-ку, ҳалигача яшаётган бўларди: бир гапдан қолса ўлармиди?

— Сенингча отолмайманми?

— Йоқ-қ!

— Отолмайманми?

— Сизники мени мутлақ отолмайди...

— Шундайми, маана сенга колбаса! — шундай деб пақ этиб тепкини босдиму, столдан оёғи осмондан бўлиб тушди. Ановилар чинқариб юборишди.

Мен тўппончани чўнтагимга солиб, аста қочмаган номард, деб жўнавордим, қўрғонга келгач, дарвозахона ёнидаги ажриқзорга қараб улоқтирдим.

Уйга келиб, ўрнимга ётдим, хаёлимда ҳозир мени излаб келишади, ҳозир келишади деган хавотир. Бир соат ўтди, икки соат ўтди ҳамки, ҳеч ким келмади. Қош қорая бошлаганда шундоқ ҳам юрагим сиқилиб кетдики, азбаройи ўзимни қўйгани жой тополмай қолдим: ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим: Луизани жуда-жуда кўргим келарди. Секин соатсознинг дўкони ёнидан ўтдим. Қарасам, тумонат одам, миршаблар. Анови танишимни қидириб топдим-да, Луизани чақириб бер, дедим. Зум ўтмай Луизанинг қораси кўринди. У югурганча келиб бўйпимга осилиб олди-ю, дийдиё қила бошлади: «Ҳаммасига мени айбдорман, мен, дейди, холамни гапига кирмай мени ўлай». У холаси, бояги воқеадан кейин ўша заҳотиёқ уйга бориб



ваҳимага тушганидан касалга чалинибди: кўнглингиз хотиржам бўлсин, деб айтди, ўзиям ҳеч кимга оғиз очмабди; Луизага ҳам буни лозим кўрмабди. Қўрқармиш, нима қилсалар ўзлари биладилар, қўявер, деркан. «Луиза, бон бизларни, деганмиш, ҳеч кимса кўргани йўқ. У ҳатто, азбаройи қўрққанидан оқсочни ҳам жўнатиб юборибди. Бўлмаса, агар уйланаётганини билиб қолса оқсоч уни юрма таларкан. Устахонадаги халфаларнинг ҳам биронтаси уйда бўлмаган: ҳаммасини кўздан нарироққа жўнатган. Ўзи қаҳваям қайнатиб, газакларини ҳам ўзи тайёрлабди. Қариндоши эса бир умр оғзига талқон солиб юрган олам экан ўзи, бу воқеадан сўнг биринчи бўлиб туёғини шиқиллатиб қопти. Энди қорасини ҳам кўрсатмаса керак», деди Луиза. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Икки ҳафта давомида мени ҳеч ким безовта қилмади. Мендан ҳеч ким домонгир ҳам бўлмади. Сизга ёлғон, худога чин, Александр Петрович, шу икки ҳафта ичида ҳақиқий бахт нималигини ҳис қилдим. Ҳар кун Луиза билан бирга бўламан. У эса менга шунчалик ҳам кўнгли қўйиб қолган эдики! «Мен, дейди, сени қаерга юборсалар ортингдан бораман: хонумонимдан кечсам кечаманки, сендан кечмайман»,— деб йиғлайди нуқул. Луиза мени шунчалик ҳам раҳимини келтирганидан ҳаёт-мамотим шу ерда ҳал бўлади, деб ўйлаб қолгандим. Кейин эса икки ҳафтадан сўнг мени қўлга олишди. Анови чол билан Луизанинг холаси ўзаро тил бириктириб мени тутиб беришди...

— Бекорларни айтибсиз, шошманг, ахир,— деб Баклушининг гапини бўлдим,— бунинг учун спэни ўн йил, борингки ўн икки йилга, нари борса энг узоқ муҳлатга бўлса ҳам гражданилик разряди бўйича сургуни қилишлари мумкин эди, холос: ахир сиз махсус бўлимдасиз-ку! Буни нима, деб изоҳлаш керак!

— Э, бу ерда бошқа гап бор,— деди Баклушин.— Мени суд ҳайъатига олиб келишганда, капитан одамлар орасида бадном қилмоқчи бўлиб шаънимга роса волейиқ гаплар айтди. Мен чидаб турулмай унга: «Сен, нега хунуб бўлгансан? Менга қара, ифлос, наҳотки ўзингни ойнада кўрмаётган бўлсанг!»— дедим. Хуллас, кейин ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди: бошқатдан суд бошланди, ҳаммаси учун битта ҳукм чиқаришди: тўрт минг қақирим, махсус бўлим. Мени жазолашгач, капитанини ҳам олиб келишди: мени саф ўртасидан ҳайдашди, уни эса уивонларидан маҳрум этиб, Кавказга, солдатликка ҳайдашди. Яхши қолинг, Александр Петрович. Томоша кўрсатадиган кунимиз албатта келинг.

## ЎЛИК УЙДАН МАКТУБЛАР РОМАНИГА ИЗОҲЛАР

279-бет. Биттаси кантонист бўлса.— Кантонист — солдатнинг ўгли, туғилиши биланоқ ҳарбий маҳкамага қайд этиб қўйилади.

285-бет. М — цкий туриб кетиши биланоқ.—1846 йили 10 йиллик муддат билан каторгага қувгин қилинган польшалик революционер Александр Мирецкий. У ҳақда Достоевскийнинг «Марей деҳқон» номли ҳикоясида ҳам эслатилади («Езувчининг кундалиги» 1875 йил).

286-бет. Ветковичлардан бўлган, Стародубь вилоятига қарашли.— Стародубдаги эски удумларни тутган слободалар назарда тутилади. Бу томонларга ҳукумат таъқибидан қочиб XVIII асрда Ветка оролида яшовчи (Сожьдарёсида) эски удум тарафдорлари кўчиб келишган.

296-бет. асосий рундни бошқарарди.— Рунд — қоровуллар ишнини текшириш, кузатиб чиқиш.

329-бет. Петербург ҳаёти, унинг қандолатфуруш дўкоплиарию Мешанскаядаги исловатхоналари.— Эски Петербургдаги Мешанская кўчасида жуда кўп бузуқхона билан майхоналар жойлашган эди.

330-бет. маънавий Квазимодо.— Квазимодо — Буюк француз ёзувчиси Виктор Гюгонинг «ПАРИЖ МОМО ИБОДАТХОНАСИ» романининг қаҳрамонларидан бири. Азбаройи хувуклиги, беўхшовлиги учун жисмоний таъвия тараққос тимсолига айлашиб қолган.

## МУНДАРИЖА

*Қиморбоз. <i>Иброҳим Ғафуров</i> таржимаси . . . . .	5
Ойдин тунлар. <i>Нурбек</i> таржимаси . . . . .	156
*Маъсума. <i>Тоҳир Малик</i> таржимаси . . . . .	204
*Ўлик уйдан мактублар. Романдан боблар. <i>Олим Отахонов</i> таржимаси . . . . .	246

На ўзбекском языке

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ  
КРОТКАЯ

Жамоатчилик асосида тўпловчи

Иброҳим Гафуров

Тақризчи филология фанлари кандидати

Нажмиддин Комилов.

«ЖАД» нашри учун масъуллар:

Ш. Усмонхўжаев

В. Барсукова

С. Азимова

Редактор Х. Мансурова.

Фронтиспис рассоми А. Разин.

Китобни безатувчи А. Бобров.

Расмлар редактори М. Карпуза с

Техн. редактор Т. Смирнова.

Корректор С. Турсунқулова.

ИБ № 3139

Босмахонага берилди 06.05.85. Босишга рухсат этилди 23.11.85. Формати 84×108<sup>1/32</sup>. Босмахона қоғози № 1. Оддий янги гарнитур. Юқори босма Шартли босма л. 19,74. Шартли кр.-оттиск 19,74. Нашр л. 21,75. Тиражи 30 000. Заказ № 1800/322. Баҳоси 2 с. 10 т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида тайёрланган матрицадан 1-босмахонасида босилди Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Достоевский Ф. М.

Маъсума: Сайланма.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.— 376 б.— (Жаҳон адабиёти дурдоналари) Таҳрир ҳайъати: Зулфия ва бошқ.

Жаҳон адабиёти ҳаёнасига кўплаб дурдоналар кўшган буюк рус адаби Ф. М. Достоевскийнинг номи ўзбек китобхонларига ҳам яхши таниш. Унинг «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар», «Жиноят ва жазо» «Телба» сингари йилри романлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ушбу китобга адибнинг ўзбек тилига янги таржима қилинган «Ғи морбоз» романч, «Ўлик уйдан мактублар», «Маъсума» каби қатор қис салари киритилди.

Достоевский Ф. М. Кроткая.

Р1

Д 47020101000—223 81—85  
М 352 (04)